اسلامي زندگي

(بنيادي ڳالهيون)

مولانا سيد ابوالاعليٰ مودوديؒ

پروفيسر ڪريم بخش نظاماڻي

سنڌ مسلم سوسائٽي

Digitized By M. H. Panhwar Institute Of Sindh Studies, Jamshoro.

اسلامي زندگي

(بنيادي ڳالهيون)

مولانا سيد ابوالاعليٰ مودودي رحمة الله عليه

مترجم

كريم بخش نظاماڻي

سنڌ مسلم سوسائٽي

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حق ۽ واسطا محفوظ

ڪتاب جو نالو	:	اسلامي زندگي (بنيادي ڳالهيون)
مصنف	:	مولانا سيد ابوالاعلىٰ مودودي رحمه الله
مترجم	:	ڪريم بخش نظاماڻي
ڇپائيندڙ	:	سنڌ مسلم سوسائٽي
ڪمپوزنگ	:	عزت الرحمن ڪمبوه
ڇاپو پهريون	:	آڪٽوبر 1989ع
	:	احياء اسلام سوسائٽي ڪراچي
ڇاپو ٻيو:	:	مئي 2016ع
ڇاپو ٽيون	:	نومبر 2018ع
تعداد	:	1100

قيمت =/300 رپيا

رابطي لاءِ:

سنڌ مسلم سوسائٽي، واڳٽو در شڪارپور

فون: 0726_512122/520012

ءِ سنڌ جا سمورا ڪتاب گهر

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فهرست

❊ اداري پاران	8
❊ مترجم پاران	9
1. عقل جو فيصلو	11
2. نبوت محمدي ﷺ جي عقلي ثابتي	23
3. موت کانپوءِ زندگي	43
4. سلامتيءَ جي واٽ	53
❊ الله جي هستي	53
❊ توحيد	56
❊ انسان جي تباهيءَ جو اصلي ڪارڻ	62
❊ ظلم جو سبب	67
❊ بي انصافي ڪهڙي آهي؟	69
❊ امن ڪيئن قائم ٿي سگهي ٿو؟	72
❊ هڪڙو شڪ	74
5. اسلام ۽ جاهليت	77
❊ زندگيءَ جا بنيادي مسئلا	78
❊ نج جاهليت	82
1. شرڪ	86
2. رهبانيت	89
3. همہ اوست	90
❊ اسلام	92
❊ نبي سڳورن جو ڪائنات ۽ انسان بابت نظريو	93

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

* اسلامي نظريي جي جانچ پڙتال 99
* هاڻي اجتماعي پهلو ونو 102
6. سچو دين 108
* دين حق 108
* "الدين" جو مطلب 109
* "الاسلام" جو مطلب 111
* قرآن ڪهڙي دعوي ڪري ٿو 112
* زندگي گذارڻ لاءِ طريقي جي ضرورت 113
* انسانيت جي نسل ۽ وطن جي آڌار تي ورڇ 115
* زماني کي ورهائڻ 118
* انسان کي زندگي گذارڻ لاءِ ڪهڙي طريقي جي ضرورت آهي؟ 121
* اهڙو نظام انسان پاڻ بنائي سگهي ٿو! 122
* "الدين" جي اصل حقيقت 123
* انساني ذريعن ۽ وسيلن جي جانچ پڙتال 126
* خواهش 126
* عقل 127
* سائنس 129
* تاريخ 131
* مايوس ڪندڙ نتيجو 131
* اميد جو هڪ ئي ڪرڻو 133
* قرآن جا دليل 134
* خدائي هدايت کي پرکڻ لاءِ ڪسوٽي 136
* ايمان ڪهڙي گهر ڪري ٿو؟ 138
7. اسلامي اخلاق جا اصول 140
* موجوده قومن جي اخلاقي حالت 140
* موجوده اخلاقي تصورات 143

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

❊ اخلاق جا غير مذهبي فلسفا	147
❊ انساني اخلاق جا صحيح بنياد	154
❊ اسلام جي اخلاقي تصور جو انساني زندگي تي اثر	157
8. اسلامي تحريڪ جا اخلاقي بنياد	162
❊ آڳ واڳ جي اهميت	163
❊ دين جا حقيقي مقصد	166
❊ امامت جي باري ۾ خدا جي سنت	169
❊ انساني عروج ۽ زوال جو دارومدار اخلاق تي آهي	171
❊ بنيادي انساني اخلاقيات	172
❊ اسلامي اخلاقيات	175
❊ امامت جي باري ۾ الله جي سنت	178
❊ بنيادي اخلاقيات ۽ اسلامي اخلاقيات جي طاقت جو فرق	179
❊ اسلامي اخلاقيات جا چار ڏاڪا	186
❊ ايمان	187
❊ اسلام	191
❊ تقويٰ	194
❊ احسان	197
❊ غلط فهميون	200
9. ٺاهڻ ۽ ڊاهڻ	207
❊ حمد و ثنا	207
❊ خدائي ۽ انساني نقطهٔ نظر جو فرق	210
❊ تاريخي شاهديون	212
❊ هندستان جي آزادي	218
❊ اسان جي اخلاقي حالت	219
❊ اخلاقي زوال جا سبب	222
❊ اميد جو ڪرڻو	225

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

* سڏاري جي صورت 226

10. جهاد في سبيل الله 231

* جهاد بابت غلط فهمي جا سبب 233
* جهاد جي حقيقت 234
* في سبيل الله جي لازمي پابندي 236
* اسلام جي انقلاب جي دعوت 239
* اسلامي انقلابي دعوت جي خاص ۽ نرالي ڳالهه 243
* جهاد جي ضرورت ۽ ان جو مقصد 244
* عالمگير انقلاب 249
* حملي ۽ بچاءَ جي ورهاست لاڳاپو نہ ٿي رکي 252
* زمين جي حيثيت 253
* شهنشاهت جو شبهو 254

11. مسلم امت جو فرض 258

12. مسلمانن جي ماضي، حال ۽ مستقبل لاءِ پروگرام 275

* حمد ثناءَ کانپوءِ 275
* گذريل تاريخ تي نظر 276
* اسان جي غلامي جا سبب 278
* ديني حالت 278
* اخلاقي حالت 282
* ذهني حالت 282
* مغربي تهذيب جا بنياد 286
* مذهب 286
* زندگي بابت فلسفو 290
* هيگل جو فلسفئہ تاريخ 291
* ڊارون جو ارتقا وارو نظريو 294
* مارڪس جو تاريخي فلسفو 296

❊ اخلاق 297
❊ سياست 298
❊ فاتح تهذيب جا اثرات 300
❊ تعليم جو اثر 301
❊ معاشي نظام جو اثر 301
❊ قانون جو اثر 301
❊ اخلاق تي اثر 303
❊ سياسي نظام جو اثر 304
❊ اسان جو رد عمل 305
❊ ”هٿيار ڦٽا ڪرڻ“ وارو رد عمل 306
❊ ٻئي قسم جو رد عمل 311
❊ اسين ڇا ٿا چاهيون؟ 317
❊ يڪسوئي جي ضرورت 318
❊ اسان جو عملي پروگرام 322

اسلامي نظام

(ڪجھ ريڊيائي تقريرون)

❊ **اسلام جو اخلاقي نظام** 333
❊ اخلاقي نظامن ۾ اختلاف ڇو آهن؟ 335
❊ زندگي ۾ اخلاق بابت اسلام جو نظريو 337
❊ اخلاقي جدوجهد جو مقصد 338
❊ **اسلام جو سياسي نظام** 343
❊ **اسلام جو سماجي نظام** 352
❊ **اسلام جو معاشي نظام** 361
❊ **اسلام جو روحاني نظام** 370

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻه اکر

ويهين صديءَ جو مجدد، مفڪرِ اسلام مولانا سيد ابوالاعليٰ مودودي ﷫ علمي ۽ فڪري حلقن کان ڳجهو نه آهي.

هي ڪتاب مولانا سيد ابو الاعليٰ ﷫ جي مضمونن، مقالن ۽ تقريرن جو مجموعو آهي، جيڪي هن پاڪستان ٺهڻ کان اڳ ۽ ان کان پوءِ اسلام ۽ اسلامي زندگيءَ بابت سمجهاڻيون ڏيندي مختلف وقتن ۾ ۽ مختلف علمي ادارن يا اجتماعن (ميڙن) ۾ ڪيون هيون. هن مجموعي ۾ مولانا مرحوم جون اُهي پنج ريڊيو تان ڪيل تقريرون به شامل آهن، جيڪي هن 1948ع ۾ ريڊيو پاڪستان لاهور تان ڪيون هيون.

مولانا مرحوم جا هي مقالا ۽ سندن هي تقريرون الڳ الڳ پمفليٽن جي شڪل ۾ هزارن جي تعداد ۾ شايع ٿينديون رهيون آهن.

سنڌي ٻولي ۾ به ڪجهه مضمون ترجمو ٿي ڪيترائي ڀيرا ڇپجي چڪا آهن. هاڻ هڪ هنڌ ڪٺو ڪري پهريون ڀيرو انهن کي ڪتابي شڪل ۾ شايع ڪيو پيو وڃي. ڪتاب ۾ شامل سمورو مواد معروف اديب، دانشور ۽ اسڪالر پروفيسر ڪريم بخش نظاماڻي مرحوم جو ترجمو ڪيل آهي.

هن مجموعي ۾ توهان کي الله تعاليٰ جي هستي، توحيد، رسالت ۽ آخرت جي برحق هجڻ تي اهڙا دليل ملندا، جيڪي جديد ذهن کي اپيل ڪن ٿا ۽ دل سان لڳن ٿا. ان سان گڏ و گڏ اسلامي زندگيءَ جو هڪ جامع ۽ مختصر نقشو به پيش ڪيو ويو آهي ته جيئن هڪ ئي نظر ۾ انهيءَ جو اُهو مڪمل خاڪو اکين آڏو اچي وڃي، جيڪو اسلام قائم ڪرڻ چاهي ٿو.

ڊائريڪٽر

سنڌ مسلم سوسائٽي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مترجم پاران

بيشڪ سيد ابوالاعليٰ مودودي ﷫ ويهين صديءَ جي عظيم انسانن مان هو. عظيم انسانن وانگر سندس تحريرن ۽ تقريرن جو موضوع هڪ ئي هو. هُن هڪڙي ئي موضوع تي لکيو ۽ پنهنجي سوچ کي ڪنهن به ٻي پاسي وڃڻ ڪونہ ڏنو اهو موضوع هو اسلام. سيد مودودي ﷫ جي عملي زندگي جو مقصد به "اسلام جو غلبو" ئي هو. هُن مختلف طريقن سان اسان کي سمجهايو آهيِ تہ صرف اسلام ئي سچو دين آهي ۽ ان جون ڏنل سچائيون اڻ مِٽ ۽ اڻ بدلجندڙ آهن. سيد مودودي ﷫ سڄي زندگي انهي "دائمي سچائي" جي سمجهاڻي ڏيندو رهيو.

هن ڪتاب کي اسين سيد مودودي ﷫ جون "چونڊ تحريرون" چئي سگهون ٿا. هن جي هرهڪ مضمون کي پڙهڻ سان معلوم ٿئي ٿو تہ مصنف اُٿ ڪتابن جا پڙهيا آهن ۽ سڄي جون سڄيون لائبريريون هضم ڪيون آهن. بالڪل اونهو فلسفو ۽ ڳُوڙهي سوچ سؤلي زبان ۾ پيش ڪئي اٿس، مگر ڪنهن به "اونهي فلسفي" پيش ڪرڻ لاءِ "عوامي زبان" استعمال ڪرڻ ناممڪن آهي، تنهنڪري ڪي اصطلاح ڏکيا بہ آهن.

مون تمام گهڻي ڪوشش ڪئي آهي تہ سيد مودودي ﷫ جي ڏکين جملن کي ٽُڪي ننڍا جملا بنايان ۽ خالص علمي اصطلاحن جو سادي سنڌي ۾ ترجمو پيش ڪريان، جن اصطلاحن لاءِ سؤلا سنڌي لفظ هٿ ڪونہ آيا آهن، فوٽ نوٽ ۾ انهن جي سمجهاڻي ڏني اٿم.

آخري ڳالهہ. جنهن ماڻهو سيد مودودي ﷫ کي ڪونہ پڙهيو آهي، اهو هڪ عظيم علمي ذخيري کان محروم آهي. اجوڪي دؤر ۾

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسلام ۽ جاهليت (ڪفر) جي وچ ۾ جيڪا علمي ۽ فڪري جنگ جاري آهي، انهيءَ کي سمجهڻ ۽ ان سان مقابلي ڪرڻ لاءِ سيد مودوديءَ کي پڙهڻ کان سواءِ ڪوبہ چارو ڪونهي، ڇاڪاڻ تہ جن علمي، سياسي ۽ سماجي گمراهين جو ٻج اوڻويهين صدي ۾ ڇٽيو ويو هو ويهين صدي ۾ اهي وڏي وڻ تي ويون آهن. گمراهين جي انهيءَ جهنگ کي ڪپي، لاهہ ڪڍڻ جو ڪارنامو جن هستين سر انجام ڏنو انهن ۾ سيد مودودي ﷬ ۽ سيد قطب شهيد ﷬ جا قلم سيني کان گوءِ کٽي ويا آهن. سيد مودودي ﷬ جي فڪر ۽ سندس تحريڪ سان اختلاف رکندڙن کي گهرجي تہ هو هن ڪتاب جو مطالعو ڪرڻ کانپوءِ تفهيم القرآن بہ پڙهن ۽ انهيءَ کان پوءِ فيصلو ڪن تہ صحيح ڪير آهي ۽ غلط ڪير آهي.

حيدر آباد — احقر العباد

28 آڪٽوبر 1989ع — **ڪريم بخش نظاماڻي**

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(1)

عقل جو فيصلو

وڏن وڏن شهرن ۾ سوين ڪارخانا بجلي جي طاقت سان اسان کي هلندا نظر ايندا آهن. ريل گاڏيون ۽ ٽرامون ڊوڙنديون نظر اچن ٿيون. سج لٿي مهل اوچتو ئي اوچتو هزارين بلب ٻري ويندا آهن. گرمي جي موسم ۾ ڪيترن ئي گهرن ۾ پکا هلندا آهن. اسان کي انهيءَ ڳالهه تي ڪابه حيرت ڪانه ٿي ٿئي، ته اهي سڀ ڇو ٿا هلن ۽ ڪيئن ٿا هلن؟ ۽ نه ئي انهن جي هلڻ ۽ روشن ٿيڻ جي اصل سببن بابت پاڻ ۾ بحث ڪريون ٿا. ڇو؟ ڇاڪاڻ ته اسان سڀني کي خبر آهي ته هنن ڪارخانن ۽ بلبن جو تعلق هڪ بجلي گهر سان آهي، جنهن جي حقيقت ڪان اسين واقف آهيون. انهيءَ بجلي گهر ۾ ڪم ڪندڙ ماڻهن کي به اسين ڄاڻون ٿا ۽ سندن مٿان مقرر ڪيل انجنيئرن کي به سڃاڻون. اسانکي خبر آهي ته اهو انجنيئر بجلي جي ڪم جو ماهر آهي. هن وٽ ڪيتريون ئي ڪلون ۽ ڪيترائي پرزا آهن، جن کي چالو ڪرڻ سان اهڙي طاقت پيدا ٿئي ٿي، جنهن جي زور تي بلب روشن ٿيندا آهن. پکا ۽ ڪارخانا هلندا آهن. بجلي جا اهڙا ڪرشما هر روز ۽ هر وقت ڏسون ٿا. تنهن هوندي به انهن ڪرشمن جي اصل سبب بابت اسان ۾ ڪابه ڇڪتاڻ ڪانه ٿئي ٿي. ڇو؟ انهيءَ لاءِ ته اسين بجلي ٺهڻ جي سبب کان واقف آهيون ۽ انهي جي ناهيندڙ انجنيئرن ۽ ڪاريگرن کي اکين سان ڏسي، کين سڃاڻي سگهون ٿا.

فرض ڪري وٺو ته:

جيڪڏهن بلب ٻرندا رهن، پکا ڦرندا رهن، ريلون ۽ ٽرامون هلنديون رهن، ڪارخانن جون مشينون ۽ اٽي پيهڻ جون چڪيون ڪم ڪنديون رهن، پر اهي تارون اسان کي نظر نه اچن جن ذريعي بجلي انهن جاين تي پهچي ٿي ۽ بجلي گهر ۽ اتي ڪم ڪندڙ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انجنيئرن ۽ ڪاريگرن کي به اسين ڏسي نه سگهندا هجون. اسان کي اها به خبر نه هجي ته بجلي گهر کي هلائڻ لاءِ ڪو انجنيئر مقرر به ٿيل آهي يا نه؟ ڇا اهڙي حالت ۾ به اسين بجلي جي ڪرشمن ۽ ان جي اصل سبب بابت پاڻ ۾ ڇڪتاڻ ڪونه ڪنداسون؟ ان وقت به اسان کي اهڙو ئي اطمينان ٿي سگهي ها، جهڙو هن وقت آهي؟ پڌري ڳالهه آهي، هر ڪو چوندو ته "نه، اهڙو اطمينان ڪونه هجي ها. ۽ اصل سبب بابت ضرور اختلاف ٿئي ها". ڇو؟ انهيءَ لاءِ ته جڏهن ڪجهه ڪرشما ته نظر اچن پر انهن جو سبب لڪل هجي، "ڪجهه ٿيندو نظر اچي" پر "ٿيڻ" جو سبب معلوم نه هجي، اهڙي حالت ۾ انساني دماغ لڪل راز ۽ رمزون ڳولهڻ ۽ پروڙڻ شروع ڪندو ۽ انهن رازن ۽ رمزن بابت جدا جدا رايا قائم ڪندو ۽ مختلف نمونن جا ڏڪا هڻندو. ائين ٿيڻ هڪ فطري ڳالهه آهي.

ساڳئي مثال کي سامهون رکي ڪجهه فرض ڪري وٺو ته:

اسان جيڪو فرض ڪري ورتو آهي اها هڪ حقيقت آهي. لکين ڪروڙين بلب ٻرن پيا. لکين پکا هلن پيا، گاڏيون ڊوڙن پيون، ڪارخانا چالو آهن، پر اسان کي اها خبر نٿي پئجي سگهي ته هنن سيني شين کي هلائيندڙ قوت ۽ طاقت ڪٿان ٿي اچي؟ ماڻهو هنن شين کي ڏسي وائڙا ٿي وڃن ٿا. ته اهي ڪيئن پيون هلن؟ هر شخص انهن جا سبب ڳولهڻ ۽ معلوم ڪرڻ لاءِ عقلي دليل ڊوڙائي ٿو. ڪو چئي ٿو ته هي شيون پنهنجي ليکي پيون روشن ٿين ۽ ڪم ڪن. هنن جي پنهنجي وجود کان ٻاهر ڪابه اهڙي شيءِ ڪانهي جنهن کين روشني ڏني يا ڪم ڪرڻ جي طاقت بخشي هجي. ڪو وري چئي ٿو ته هي شيون جن ڌاتن مان جڙيون آهن، تن کي اهڙي نموني ترتيب سان فٽ ڪيو ويو آهي جو هنن ۾ ازخود روشني ۽ چرپر جي طاقت پيدا ٿي پئي آهي. يا وري چون ٿا ته هن ڏٺل وائٺل (عالم ماده) دنيا کان اڳيرو (ماوراء) ڪجهه ديوتا رهن ٿا جن مان ڪو بلبن کي روشن ڪري ٿو ته ڪو وري پکن کي ڦيرائي ٿو ته ڪو ڪارخانن ۽ ڇڪين کي ڪم ڪرڻ جي طاقت بخشي ٿو. وچان ئي ٽئين ٽولي وارا اهڙا به آهن جيڪي سوچي سوچي تنگ ٿي پون ٿا ۽ نيٺ ڪڪ ٿي چوندا

آهن تہ هي جادو اسان جي سمجهہ کان مٿي آهي. اسان کي فقط انهيءَ ڳالهہ جي خبر آهي جنهن کي اسين ڏسون ۽ محسوس ڪريون ٿا.(1) اڳتي جي اسان کي ڪا خبر ڪانهي.

جيڪا ڳالهہ سمجهہ ۾ نٿي اچي، اسان ان کي نہ مڃيون ٿا ۽ نہ انهيءَ جو انڪار (تڪذيب) ڪريون ٿا.

اهي ٽيئي ٽولا پاڻ ۾ اٽڪيا پيا آهن. پر اندازي لڳائڻ ۽ ڏڪي هڻڻ کان سواءِ وٽن ڪجهہ بہ ڪونهي. ڪنهن وٽ بہ يقيني علم حاصل ڪرڻ جو ذريعو ڪونهي. هڪ اهڙو علم جنهن سان پاڻ کي سچو ۽ ٻين کي ڪوڙو ثابت ڪري سگهي.

هنن ٽنهين ٽولن جي وچ ۾ تڪرار ۽ اختلاف جاري آهي تہ ڪيڏي مهل هڪ (2) شخص اچي ٿو ۽ چئي ٿو تہ ڀائرو! مون وٽ علم (3) حاصل ڪرڻ جو هڪ اهڙو ذريعو يا گس آهي جيڪو اوهان وٽ ڪونهي. انهيءَ علم جي آڌار تي مونکي معلوم ٿيو آهي تہ هنن سمورن بلبن، پکن، گاڏين، چڪين ۽ ڪارخانن جو تعلق اهڙين لڪل ۽ ڳجهين تارن سان آهي جن کي اوهين نٿا ڏسي سگهو. انهن تارن کي هڪڙي تمام وڏي بجلي گهر مان طاقت ۽ قوت ملي ٿي جنهن سان بلب روشن ٿين ۽ ڪارخانا چالو رهن ٿا. انهي بجلي گهر ۾ وڏيون زبردست ڪلون ۽ انجڻيون آهن جن کي ڪئين ماڻهو هلائي رهيا آهن. اهي سڀيئي ماڻهو هڪ وڏي انجنيئر جا تابع ۽ فرمانبردار آهن. ان انجنيئر ئي پنهنجي علم ۽ قدرت سان هن سموري ڪارخاني (نظام) کي قائم ڪيو آهي. سندس ئي هدايتن ۽ سار سنڀال هيٺ هي سڀ ڪم ٿي رهيا آهن.

---

(1) سيد مودودي رحمه الله هتي فلسفين جي ٽن گروهن جو سادن لفظن ۾ فلسفو بيان ڪيو آهي، جن مان پهرئين ٽولي کي ملحد يا منڪر خدا (Atheist) چئبو آهي، ٻئي کي ماده پرست (Naturalist/Materialist) ۽ ٽئين کي لاادريو يعني (Agnostic).

(2) هاڻي نبي سڳورن جي سلسلي جو ذڪر ٿئي ٿو.

(3) اشارو آهي انهيءَ علم ڏي جيڪو نبي سڳورن کي وحي الهام ذريعي حاصل ٿيندو آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هيءَ شخص وڏي واڪي مٿين دعوي ڪري ٿو پر ماڻهو ڪيس چون ٿا تہ تون ڪوڙو آهين. سمورا ٽولا گڏجي سندس مخالفت ڪن ٿا. ڪيس چريو ۽ ديوانو بہ ڪوٺيو وڃي ٿو. ڪيس مارين ٿا. نيٺ وطن مان بہ ڪڍي ڇڏينس ٿا. هو اهي سموريون جسماني ۽ روحاني مصيبتون برداشت ڪري ٿو. پر پنهنجي ڳالهہ کان تر جيترو بہ ڪونہ ٿو هٽي. ڪنهن بہ لالچ يا ڏپ کان پنهنجي دعوي ۾ تر جيتري بہ تبديلي ڪونہ ٿو ڪري. مصيبتن جي ڪري سندس دعوي ۾ ڪمزوري نٿي پيدا ٿئي. سندس هر ڳالهہ مان ظاهر ٿئي ٿو تہ هي شخص جيڪي چئي ٿو انهيءَ جي سچائي تي ڪيس پڪو پختو يقين آهي.

ڪجهہ وقت کان پوءِ وري ٻيو شخص اچي ٿو. اهو بہ هوبهو ساڳئي ڳالهہ ڪري ٿو. انهيءَ کان پوءِ ٽيون، وري چوٿون ۽ پوءِ پنجون شخص اچي ٿو. اهو بہ ساڳئي دعوي ڪري ٿو جيڪا ڪانئس اڳي ايندڙ ڪئي هئي. ان کان پوءِ لڳاتار هڪ ٻئي پٺيان اهڙا شخص ايندا رهن ٿا. تان جو انهن جو تعداد سون هزارن کان بہ وڌيو وڃي. اهي ساڳئي ڳالهہ پيش ڪن ٿا ۽ سندن دعوي بہ ساڳئي آهي تہ اسان وٽ علم (1) جو جيڪو ذريعو آهي، عام ماڻهو انهيءَ کان محروم آهي. جيتوڻيڪ اهي شخص جدا جدا ملڪن ۾ اچن ٿا ۽ جدا جدا وقتن تي اچن ٿا. تنهن هوندي بہ سندن ڳالهين ۾ ڪوبہ اختلاف ڪونهي.

هنن سيني کي ديوانو ڪوٺيو وڃي ٿو. مختلف حيلا هلائي مٿن ڏباءُ وڌو وڃي ٿو تہ جيئن ڪنهن بہ نموني پنهنجي ڳالهہ تان لهي وڃن. پر اهي سمورا پنهنجي ڳالهہ تي قائم رهن ٿا ۽ دنيا جي ڪابہ طاقت کين هڪڙو انچ بہ پنهنجي جاءِ تان نٿي هٽائي سگهي. پختي ارادي سان پنهنجي ڳالهہ تي قائم رهڻ سان گڏ هنن سيني ۾ اها خوبي آهي تہ منجهائن ڪوبہ ڪوڙو چور، خيانت ڪندڙ بدڪار، ظالم ۽ حرام خور ڪونهي. سندن دشمن ۽ مخالف بہ اها ڳالهہ مڃين ٿا. هنن سيني جا اخلاق وڻندڙ ۽ سندن سيرتون حد کان وڌيڪ نيڪ آهن. سچي

---

(1) وحي ۽ الهام جي ذريعي انبياء عليهم السلام کي حاصل ٿيندڙ علم.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انسان ذات مان اخلاقي خوبين ۾ ڪوبہ سندن مٽ ڪونهي. هنن تي ڪنهن بہ جن ڀوت جو اثر ڪونهي. ان جي ابتڙ هو اخلاقي فضيلت، نفس جي پاڪائي ۽ دنياوي وهنوار جي سڌاري لاءِ ايڏي زبردست تعليم ڏين ٿا ۽ اهڙا قانون بنائين ٿا جن جو مثال ملڻ مشڪل آهي. مثال تہ پري رهيو سندن تعليم جي رمزن ۽ باريڪين کي سمجهڻ لاءِ بہ وڏن وڏن عالمن ۽ عقلمندن کي پنهنجيون حياتيون کپائڻيون پون ٿيون.

هڪڙي پاسي هنن کي ڪوڙو چوندڙ (1) ٽولا آهن، جن مان هر شخص جي جدا راءِ آهي. ٻئي پاسي هي (2) مقدس انسان آهن جيڪي سيئي ساڳئي دعوي ڪن ٿا ۽ هڪجهڙي تعليم ڏين ٿا. هاڻ ڇا ڪجي؟

فيصلو ڪٿي ٿا هلون "عقل جي عدالت" ۾. جج جي حيثيت ۾ عقل جو فرض آهي تہ پهريان پنهنجي پوزيشن ۽ حيثيت کي چڱي طرح سمجهي ۽ پوءِ ڌرين جي پوزيشن تي غور ڪري ۽ ٻنهي جي پوزيشن جي ڀيٽ ڪرڻ کانپوءِ ئي عقل فيصلو ڏئي تہ ڪير سچو آهي.

جج (عقل) جي پنهنجي پوزيشن اها آهي جو وٽس اهڙو ڪوبہ ذريعو ڪونهي جنهن کي استعمال ڪرڻ سان موجود حقيقت (امر واقعي) جي اصليت کي سمجهي سگهي، ڇاڪاڻ تہ ڪيس "حقيقت" جي ڄاڻ ڪانهي. سندس آڏو صرف ٻنهين ڌرين جا بيان ۽ دليل موجود آهن. عقل ڌرين جي ذاتي حالتن ۽ ظاهر احوال کان سواءِ ٻيو ڪجهہ ڪونہ ٿو ڄاڻي. انهن تي ئي غور ڪرڻ کان پوءِ ڪيس فيصلو ڪرڻو آهي تہ ڪهڙي ڌر جي برحق (حق تي) هئڻ جو وڌيڪ امڪان ٿي سگهي ٿو پر "امڪان" کان وڌيڪ ڪوبہ فيصلو نٿو ڏيئي سگهي. ڇاڪاڻ تہ فيصلي لاءِ آندل فرياد ۾ جيڪي دليل ۽ دعوائون موجود آهن، انهن جي آڌار تي قطعي فيصلو ڪرڻ مشڪل آهي تہ "اصل حقيقت" ڇا آهي؟!

جج، ڪنهن بہ هڪڙي ڌر بابت اهو تہ چئي سگهي ٿو تہ هن جي برحق هئڻ جو وڌيڪ امڪان آهي، پر يقين سان ڪنهن بہ ڌر کي ڪوڙو يا سچو سمجهي، قطعي فيصلو نٿو ڏيئي سگهي.

---

(1) يعني انبياءِ عليهم السلام جو انڪار ڪندڙ ملحد، مشرڪ ۽ ڪافر.

(2) نبي سڳورا.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(نبين کي) ڪوڙو سمجهندڙن (مڪذبين) جي پوزيشن هن ريت آهي:

1. ”حقيقت“ بابت سندن نظريا ۽ خيال مختلف آهن ۽ ڪنهن هڪڙي نڪتي تي بہ يڪراءِ (متفق) ڪونهن. ايتري قدر جو ساڳئي ٽولي سان واسطو رکندڙ شخصن ۾ بہ ڪن ڳالهين تي اختلاف آهي.
2. هو پاڻ مڃين ٿا تہ وٽن علم ۽ ڄاڻ حاصل ڪرڻ جو اهو ٿي ذريعو آهي جيڪو هين وٽ آهي. هنن ٽولن مان هر ڪو ٽولو فقط اها دعويٰ ڪري ٿو تہ اسان جو انومان هين جي انومان کان وڌيڪ وزنائتو آهي. پر هي سيئي ٽولا تسليم ڪن ٿا تہ اسين جيڪي چئون ٿا اهو رڳو گمان، انومان يا قياس آهي.
3. پنهنجي انومان ۽ گمان تي خود هنن جو بہ پختو ايمان ۽ يقين ڪونهي. هنن مان جنهن شخص ڪالهہ ڪهڙي ڳالهہ تي چئي يا نظريو پيش ڪيو اڄ اهو شخص پنهنجي اڳوڻي نظريي کي پاڻ ئي رد ڪري،(1) بي نئين ڳالهہ پيش ڪري ٿو. هنن ٽولن جا شخص جيئن جيئن وڌيڪ علم حاصل ڪن ٿا ۽ سندن عمر، عقل ۽ تجربي ۾ اضافو ٿئي ٿو تہ پنهنجن نظرين ۽ دعوائن تان ڦريو وڃن.
4. حق جي دعويٰ ڪندڙن (2) کي ”ڪوڙو“ ڪوٺڻ لاءِ هنن ٽولن وٽ رڳو هڪڙو دليل آهي تہ: هو (انبياءُ) پنهنجي سچائيءَ جي ڪابہ پڪي پختي ثابتي پيش ڪري ڪونہ سگهيا آهن، هنن اسان کي لڪل ۽ ڳجهيون تارون ڏيکاريون ئي ڪونهن جن بابت هي چون ٿا تہ بلبن ۽ پکن وغيره جو تعلق انهن سان آهي. نڪو تجربي ۽ مشاهدي سان بجلي گهر جو سير ڪرايائون ۽

---

(1) انهيءَ جو تازو مثال اهو آهي تہ ماهرين فلڪيات گهڻي وقت کان انهيءَ ڳالهہ تي قائم هئا تہ ڪائنات ازل کان آهي. مگر 1950ع ڌاري هڪ نئون نظريو پيش ٿيو جنهن کي (Superdense state theory) چوندا آهن. هن نظريي موجب ڪائنات هڪ مقرر وقت تي نمودار ٿي. ڏسجي تہ آئنده وري ڪهڙا راڳ ٿا ڳائين. (ڪ. ب. ن)

(2) نبي سڳورا عليهم السلام.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نڪو ئي وري ڪلون ۽ مشينون ڊيڪاريائون ۽ نہ ئي بجلي گهر ۾ ڪم ڪندڙن سان ملاقات ڪرايائون. وڏي ڳالهہ تہ ڪڏهن بہ انجنيئر سان ڪونہ ملايائون. هاڻي اسين ڪيئن مڃيون تہ هي جيڪي چون ٿا اهو سڀ ڪجهہ سچي حقيقت آهي؟

هوڏانهن دعوي ڪندڙن (1) جي پوزيشن هن ريت آهي:

1. هو سڀ پاڻ ۾ متفق آهن ۽ ساڳئي ڳالهہ ڪن ٿا، جيڪي بہ دعوائون ڪن ٿا، انهن جا بنيادي نڪتا ساڳيا آهن.
2. اهي سڀ اها ئي دعوي ڪن ٿا تہ اسان وٽ علم حاصل ڪرڻ جو اهڙو ذريعو (2) آهي، جيڪو عام ماڻهن وٽ ڪونهي.
3. هنن مان ڪنهن بہ ائين ڪونہ چيو آهي تہ اسين جيڪي چئون ٿا اهو رڳو اسان جو انومان يا گمان آهي. بلڪ سڀئي اها دعوي ڪن ٿا تہ انجنيئر (3) سان اسان جو خاص لاڳاپو آهي. سندس ڪارخاني(4) جا ڪارندا اسان وٽ ايندا آهن ۽ هن اسان کي پنهنجي ڪارخاني جو سير (5) بہ ڪرايو آهي. اسين جيڪي بہ چئون ٿا اهو علم ۽ يقين جي آڌار تي چئون ٿا، رڳو ٽڪا ڪونہ ٿا هڻون.
4. ڪوبہ اهڙو مثال ڪونہ ٿو ملي جو انهن مان ڪنهن هڪڙي بہ، پنهنجي بيان ۾ تر جيتري تبديلي (ڦيرو) آندي هجي. دعوي (نبوت) جي شروعات کان وٺي زندگي جي آخري گهڙي تائين، هنن مان هر شخص ساڳئي ڳالهہ چوندو رهيو.

---

(1) نبي سڳورا عليهم السلام.

(2) وحي ۽ الهام.

(3) هن سڄي مضمون ۾ انجنيئر جي مثال جو مطلب آهي ڪائنات جو خالق ۽ ڪائنات کي هلائيندڙ رب پاڪ.

(4) فرشتا.

(5) سير ڪرائڻ مان مراد آهي معراج، جيڪو هر نبي سڳوري کي مختلف صورتن ۾ نصيب ٿيو آهي. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

5. سندن سيرتون حد کان وڌيڪ پاڪيزه آهن. ڪوڙ فريب، مڪاري ۽ دغابازي جو سندن زندگين ۾ نالو نشان بہ ڪونہ ٿو ليي. اهي ماڻهو (انبياء) جيڪي زندگي جي سيني معاملن ۾ تہ سون جهڙا سچا هجن پر هن خاص معاملي (نبوت جي دعوي) ۾ گڏجي ساڳيو ڪوڙ گهڙين !! انهيءَ الزام کي مڃڻ لاءِ ڪابہ وجهہ (سبب) نظر ڪونہ ٿي اچي.

6. انهيءَ ڳالهہ جي ثابتي ڪانہ ٿي ملي تہ هنن هستين (نبوت جي) دعوي ڪنهن ذاتي فائدي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪئي هجي. انهي جي ابتڙ اها ڳالهہ ثابت ٿيل آهي تہ هنن ماڻهن کي انهي دعوي جي ڪري سخت مصيبتون سهڻيون پيون. کين قيد ڪيو ويو جسماني تڪليفون ڏنيون ويون، مارڪٽ ڪئي ويئي، ڏيهہ نيڪالي ڏني ويئي ۽ ڪن کي تہ قتل بہ ڪيو ويو. ايتري قدر جو (1) هڪ ٻن کي تہ ڪرٽ سان چيريو بہ ويو. هنن مان صرف ٿورڙا سکيا ستابا ۽ خوشحال هئا، تنهن ڪري هنن تي ذاتي غرض ۽ خود مطلبي جو الزام نٿو لڳائي سگهجي. اهڙين سخت حالتن ۾ بہ هو پنهنجي دعوي تي قائم رهيا. انهي مان ثابت ٿيو تہ کين پنهنجي سچائي ۽ صداقت تي حد کان وڌيڪ يقين هو ايڏو پختو يقين جو پنهنجي جان بچائڻ لاءِ بہ هنن مان ڪوبہ پنهنجي ڳالهہ تان ڪونہ هٽيو.

7. انهيءَ ڳالهہ جي بہ ثابتي ڪانہ ٿي ملي تہ هي ماڻهو مجنون يا گهٽ سمجهہ وارا هئا. زندگي جي سيني وهنوارن ۽ معاملن ۾ هو حد کان وڌيڪ سمجهدار هئا. خود سندن مخالفن مان بہ ڪيترن ئي جڻن سندن عقلمندي کي تسليم ڪيو آهي. هاڻي اها ڳالهہ ڪيئن مڃي سگهجي ٿي تہ هنن سيني کي رڳو هڪڙي معاملي (نبوت جي دعوي) ۾ جنون وڪوڙي ويو هو. معاملو بہ اهڙو جيڪو هنن لاءِ موت ۽ زندگي جو سوال

---

(1) مثلاً حضرت ذڪريا ﷺ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هو ۽ جنهن لاءِ سڄي دنيا سان مقابلو ڪيائون ۽ سالن (1) جا سال انهي معاملي ۾ دنيا سان وڙهندا رهيا. جيڪو سندن عقلمنديءَ واري تعليم جو نچوڙ هو. ڪيترن ئي مڪذبين (منڪرن) اها ڳالهه تسليم ڪئي آهي ته هنن جي تعليم سمجهه ۽ عقل سان ڀرپور آهي.

8. هنن خود ڪڏهن به ائين ڪونه چيو ته اسين انجنيئر يا سنڌس ڪارندن سان اوهان جي ملاقات ڪرائي سگهون ٿا يا سندن مخفي (لڪل) ڪارخانو توهان کي ڏيکاري سگهون ٿا يا تجربي ۽ مشاهدي سان پنهنجي دعوي ثابت ڪري سگهون ٿا. انهن سيني ڳالهين کي هو "غيب" (لڪل) ڪوٺين ٿا ۽ چون ٿا ته اسان تي ڀروسو ڪريو ۽ جيڪي اسين ٻڌايون ٿا انهي کي مڃيو.

ٽرين جي پوزيشن ۽ سندن بيانن تي غور ڪرڻ کان پوءِ عقل جي عدالت پنهنجو فيصلو ٻڌائيندي چئي ٿي ته:

ڪجهه ظاهري آثار ۽ حالتون ڏسي ٻنهي ٽرين انهن لڪل (باطني) سببن جي ڳولا ڪئي آهي. متاچري نظر سان ڏسجي ته ٻنهي ٽرين جا نظريا ٻن ٽن ڳالهين ۾ هڪ جهڙا آهن.

1. عقل جي قانون موجب پرکيو وڃي ته اهو ممڪن آهي ته ٻيئي ٽريون صحيح هجن.

2. هنن مان ڪنهن جو به نظريو تجربي (2) يا مشاهدي سان ثابت نٿو ڪري سگهجي. پهرين ٽر (خدا ۽ رسولن جا منڪر) مان

---

(1) سيدنا نوح ﷺ سڄا سارا ساڍا 9 سؤ سال ماڻهن کي خدا جو پيغام پهچائيندا رهيا. مگر صرف ٿورڙن ماڻهن ايمان آندو. تنهن هوندي به پاڻ پنهنجي دعوي تي قائم رهيا. (ڪ. ب. ن)

(2) هتي تجربي مان مراد آهي Experiment يعني اهي تجربا جيڪي سائنسدان ليبارٽري ۾ ڪندا آهن مثلاً اسين خاص اوزارن سان ثابت ڪري سگهون ٿا ته پاڻي ۾ به جزا هائيڊروجن گيس جا هوندا آهن هڪڙو جزو آڪسيجن جو. مشاهدي مان مراد آهي ته دوربين يا خوردبين سان ڪائنات کي ڏسڻ. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪوبہ گروه پنهنجن نظرين جو اهڙو سائنسي ثبوت پيش نٿو ڪري سگهي جيڪو هر شخص کي سندن ڳالهہ تي يقين ڪرڻ لاءِ مجبور ڪري (مثلاً ڪيترائي خدا جا منڪر سائنسدان چوندا آيا آهن تہ ڪائنات پاڻمرادو پيدا ٿي، پر انهي دعوي جو ڪوبہ سائنٽيفڪ ثبوت وٽن ڪونهي. (ڪ.ب.ن) هوڏانهن اها ڳالهہ بي ڌر جي بہ هٿ وس ڪانهي تہ غيب واري جهان جو مشاهدو ڪرائي سگهي، ۽ نہ ٿي هن ڌر اهڙي دعوي ڪئي آهي تہ اسين ائين ڪري سگهون ٿا. پر وڌيڪ غور و فڪر ڪان پوءِ ڪجهہ ڳالهيون اهڙيون نظر اچن ٿيون جن جي آڌار تي بي ڌر (نبي سڳورا ۽ سندس پيروي ڪندڙ) جي نظريي کي وڌيڪ ترجيح ڏيڻ گهرجي:

1. ڪنهن بہ ٻئي نظريي جي تائيد ۾ ايترن عقلمندن، پاڪ سيرت ۽ سچار شخصن ايڏي وڏي تعداد ۾ متفق طور ايتري يقين ۽ ايمان سان ڪا دعوي ڪانہ ڪئي آهي.
2. اهڙن پاڪباز انسانن جي ايڏي وڏي تعداد مختلف زمانن ۽ مختلف ملڪن ۾ اها ئي دعوي ڪئي آهي تہ هنن سيني وٽ علم جو غير معمولي ذريعو آهي، جنهن ذريعي سان هنن سيني (انبياء عليهم السلام)، ظاهري ڳالهين جا لڪل سبب معلوم ڪيا آهن. اها ڳالهہ اسان کي سندن دعوي کي سچ سمجهڻ ڏي مائل ڪري ٿي خاص ڪري انهيءَ لاءِ تہ پنهنجي معلومات (علم) بابت هنن جي بيان ۾ ڪوبہ اختلاف ڪونهي. هنن جيڪا معلومات بيان ڪئي آهي، نہ تہ عقل جي برخلاف آهي ۽ نہ ئي عقلي قانون موجب انهي ڳالهہ کي رد ڪري سگهجي ٿو تہ ڪن ماڻهن ۾ اهڙيون غير معمولي قوتون هونديون آهن جن کان عام انسان محروم هوندو آهي.
3. نظر ايندڙ شين تي غور ڪرڻ سان بہ ائين لڳو ٿو تہ بي ڌر جو نظريو صحيح هوندو. بلب، پکا، ريل گاڏيون موٽر ڪارون وغيره پنهنجو پاڻ ئي (از خود) روشن ۽ چالو ڪونہ ٿا ٿين.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيڪڏهن اها ڳالهہ سندن وس ۾ هجي ها تہ ازخود چالو ۽ ازخود بند ٿين ها. انهن مان بہ پتو پئي ٿو تہ ٻي ڌر جو نظريو صحيح ٿي سگهي ٿو......"

جن شين جو اسان ذڪر ڪيو آهي اهي الڳ الڳ قوتن جي اثر هيٺ ڪونهن. هڪڙي (ٿي) قوت هنن کي روشن ۽ چالو ڪري ٿي. ڪڏهن ڪڏهن ايئن بہ ٿئي ٿو تہ (1) بلبن ۾ روشني نہ هوندي آهي تہ پکا بہ بند ٿيو وڃن ۽ (2) ٽرامون ۽ ڪارخانا بہ بيهجيو وڃن. تنهنڪري نظر ايندڙ شين بابت پهرئين ڌر طرفان جيڪي بہ نظريا پيش ڪيا ويندا آهن، اهي سڀ عقل موجب ميڻ جوڳا ڪونهن. صحيح ڳالهہ اها آهي تہ نظر ايندڙ شين کي ڪا هڪڙي ٿي قوت هلائي رهي آهي ۽ انهيءَ قوت جون واڳون ڪنهن طاقتور ۽ داناء هستي جي هٿ ۾ آهن. انهي داناءَ هستيءَ جي هٿ. هڪ نظام مقرر ڪري ڇڏيو آهي جنهن جي تحت (هيٺ) هو انهيءَ قوت کي نظر ايندڙ شين (قدرت جي ڪارخاني) کي هلائڻ لاءِ استعمال ڪري رهيو آهي.

باقي رهيو شڪ (3) ڪندڙن جو اهو قول تہ قدرت جو هي ڪارخانو ۽ ان جو هلائيندڙ اسان جي سمجهہ کان مٿي آهي، تنهنڪري جيڪا ڳالهہ اسان جي عقل کان مٿي هجي (ڪائنات جي رب ۽ خالق جو وجود). اسين نہ تہ انهيءَ کي تسليم ڪريون ٿا ۽ نہ ئي انڪاري آهيون. "عقل جو جج" انهي دعويٰ کي درست نٿو سمجهي، ڇاڪاڻ تہ ڪنهن شيءِ جي "موجود هئڻ" جو دارومدار انهيءَ ڳالهہ تي ڪونهي تہ اها "ڏٺندڙن" جي سمجهہ ۾ بہ ضرور اچي. اهڙي "موجود شيءِ" کي "واقعي سچ" سمجهڻ لاءِ پڪيون پختيون شاهديون ئي ڪافي آهن. مثلاً: ڪي معتبر ماڻهو اسان کي اچي ٻڌائين تہ اسان

---

(1) بجلي فيل ٿيڻ ڪري

(2) هي مضمون آزادي کان اڳي لکيو ويو هو. ان وقت هندستان جي وڏن شهرن ۾ ٽرامون بجليءَ تي هلنديون هيون.

(3) لا ادريا يعني (Agnostics)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

يورپ ۽ آمريڪا جي ماڻهن ڪي لوهي گاڏين (1) ۾ سوار ٿي اڏامندو ڏسي آيا آهيون، ۽ اسان لنڊن ۾ ويٺي ويٺي آمريڪا ۾ ڳايل گانا ٻڌي آيا آهيون، تہ اسين فقط ايترو ڏسنداسون تہ اهي ماڻهو ڪوڙا ۽ چريا تہ ڪونهن؟ پيو تہ اهڙين ڳالهين ۾ سندن ڪو ذاتي تہ مطلب ڪونهي؟ جيڪڏهن ثابت ٿي وڃي تہ اهي ماڻهو نہ ڪوڙا آهن ۽ نہ ئي چرچائي ۽ چريا، ۽ نہ ئي وري هن روايت مان ڪو ذاتي فائدو حاصل ڪرڻ چاهين ٿا. ۽ جڏهن اسان ڏٺو تہ ڪيترائي سچار ۽ عقلمند شخص ساڳئي ڳالهہ ڪن ٿا تہ پوءِ يقيناً اسان کي سندن ڳالهہ مڃڻي پوندي، پوءِ ڪٿي لوهي گاڏين جو اڏامڻ، ۽ هزارين ميلن تان گاني ٻڌڻ واري ڳالهہ اسان جي سمجهہ کان مٿي ڇونہ هجي.

هن معاملي (خالق ڪائنات جو وجود ۽ ان بابت انبياء عليهم السلام جون شاهديون) ۾ عقل جو تہ اهو ئي فيصلو آهي. پر "سچ سمجهڻ" ۽ "يقين ڪرڻ" جي اها ڪيفيت (حالت) جنهن کي "ايمان" چئبو آهي، صرف هھڙن عقلي دليلن سان پيدا ڪانہ ٿيندي آهي. انهي لاءِ تہ وجدان جي ضرورت آهي، دل سان مڃڻ جي ضرورت آهي. ضرورت آهي انهي ڳالهہ جي تہ اندر مان هڪ آواز اچي جيڪو انڪار شڪ، گمان ۽ وهم جي سمورين ڪيفيتن (حالتن) کي ميساري ڇڏي، ۽ صاف صاف ٻڌائي تہ ماڻهن (يعني مٿي بيان ڪيل فسلفين) جا ڏڪا، انومان ۽ سندن انڪار اهي سڀ ڪوڙ ۽ باطل آهن. سچ فقط اهو آهي جيڪو سچار ۽ نيڪ ماڻهن (نبي سڳورن) گمان ۽ انومان سان نہ، بلڪ علم ۽ بصيرت جي آڌار تي بيان ڪيو آهي.

---

(1) اشارو آهي هوائي جهاز ڏي. مضمون لکڻ وقت اهي لوهي گاڏيون هن ملڪ ۾ عام جام ڪونہ هيون.

مضمون لکڻ وقت ٽرانسسٽر ريڊيا تہ پري ٿيو رواجي ريڊيا بہ عام جام ڪونہ ها.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(2)

نبوت محمدي ﷺ جي عقلي ثابتي

ٿوري دير لاءِ هي ٻاهريون اکيون بند ڪري اندر (تصور) جون اکيون کوليو ۽ چوڏهن سؤ سال پوئتي موٽي، دنيا جي حالت ڏسو. هي کهڙي دنيا آهي؟ هڪڙي انسان کان ٻئي انسان تائين خيالن جي ڏي وٺ جا وسيلا تمام ٿورا هئا. ملڪن ۽ قومن جي وچ ۾ تعلق قائم ڪرڻ جا ذريعا بہ نالي ماتر هئا. انسان جي ڄاڻ ٿورڙي هئي. سندس خيال تمام تنگ هئا. وهم ۽ وحشت مٿس ڇانيل هئا. جهالت جي اونداهي ۾ علم جي روشني تمام جهڪي هئي، جيڪا تمام ڏکيائي سان اونداهي کي هڪالي پوءِ ٿي پکڙي سگهي. دنيا ۾ نہ ريڊيو هو نہ تار نہ ٽيليفون، نہ ريل ۽ هوائي جهاز ۽ نہ وري ڇاپ خانا (پريس) ۽ اشاعت گهر هئا. نڪو گهڻا مدرسا، اسڪول ۽ ڪاليج هئا ۽ نہ ئي وري اخبارون ۽ رسالا شايع ڪيا ويندا هئا. انهيءَ زماني ۾ ڪنهن وڏي عالم جي معلومات بہ، ڪن حالتن ۾ اڄڪلهہ جي عام ماڻهن جي ڀيٽ ۾ گهٽ هئي. انهيءَ زماني جي وڏي سوسائٽي جو ماڻهو اڄ ڪلهہ جي مزدور جي ڀيٽ ۾ گهٽ سلڇڻو ۽ فضيلت وارو هو. انهي زماني جو تمام روشن خيال ماڻهو بہ اڄڪلهہ جي ننيڍڙي سوچ واري ماڻهو کان بہ ڪمتر سوچ وارو هو. اڄڪلهہ جيڪي ڳالهيون هر ننڍي وڏي کي معلوم آهن، انهي زماني ۾ اهي، ورهين جي محنت ۽ ڳولا ڪانپوءِ بہ تمام مشڪل سان معلوم ٿي سگهنديون هيون. جيڪا معلومات ۽ ڄاڻ اڄڪلهہ دنيا جي فضا ۾ روشني وانگر هر طرف پکڙيل آهي ۽ سمجهہ لائق ٿيندي ئي ٻار کي حاصل ٿي سگهي ٿي، انهيءَ زماني ۾ اها معلومات حاصل ڪرڻ لاءِ سوين ميل سفر ڪرڻو پوندو هو ۽ حياتيون کپائڻيون پونديون هيون. جن ڳالهين کي اڄڪلهہ وهم ۽ واهيات سمجهيو وڃي ٿو انهي زماني ۾ اهي "حقيقتون" هيون. جن ڪمن کي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اڄ ڪڏا ڪرتوت ۽ وحشي پڻو سمجهيو وڃي ٿو انهي زماني ۾ اهو روزمره جو معمول هو. جن طريقن کان اڄ انساني ضمير نفرت ڪري ٿو انهيءَ زماني جي اخلاقي رواجن موجب اهي نه صرف جائز هئا، بلڪ ڪو شخص سوچيندو به ڪونه هو ته انهن جي برخلاف ڪو ٻيو طريقو به ٿي سگهي ٿو. انسان عجيب ۽ غير معمولي ڳالهين جي ڄٽڪ پوڄا ڪندا هئا. سندن نظرن ۾ سچائي، پاڪيزگي ۽ بزرگي رڳو انهي شيءِ ۾ هوندي هئي جيڪا غير معمولي ۽ فوق الفطرت هجي. ايتري قدر جو انسان خود پنهنجو پاڻ کي ايڏو ذليل سمجهندو هو جو اها ڳالهه سمجهه ۾ ڪانه سمائبي هئس ته ڪو انسان خدا رسيده (خدا جو پهتل ٻانهو) به ٿي سگهي ٿو يا ڪا خدا رسيده هستي ٿي سگهي ٿو.

اونداهي جي ان دور ۾ زمين جو هڪ اهڙو ٽڪرو به هو جتي وڌيڪ اونداهي ڇانيل هئي. انهي زماني ۾ جن ملڪن کي سڌريل سمجهيو ويندو هو عرب ملڪ انهن سيني کان الڳ ۽ ڪٽيل هو. سندس پسگردائي جي ملڪن جهڙوڪ: ايران، روم ۽ مصر ۾ علم ۽ هنر ۽ تهذيب ۽ شائستگي جي ٿوري گهڻي روشني موجود هئي. پر واريءَ جي وڏن وڏن ريگستانن عرب کي انهن سيني کان الڳ ڪري ڇڏيو هو. عرب سوداگر مهينن جا مهينا سفر ڪري انهن ملڪن ۾ واپار لاءِ ويندا هئا. رڳو مال جي بدلي مال ڏيئي واپس ورندا هئا. علم ۽ تهذيب جي روشنيءَ جا ڪي ڪرڻا پاڻ سان ڪونه آڻيندا هئا. سندن ملڪ ۾ نه ڪو مدرسو هو نه ڪتب خانو ۽ نه تعليم جو ماحول هو ۽ نه ئي وري ڪين علم ۽ هنر سان ڪا دلچسپي هئي. سڄي ملڪ ۾ آڱرين تي ڳڻڻ جيترا ماڻهو هئا جن کي ڪجهه لکڻ پڙهڻ ايندو هو پر اهي به ايڏا پڙهيل ڪونه هئا جو انهيءَ زماني جا علم ۽ هنر ڄاڻندا هجن. البته هنن وٽ اعليٰ درجي جي باقاعده زبان (يعني عربي) موجود هئي، جنهن ۾ بلند خيالات بيان ڪرڻ جي حد کان وڌيڪ صلاحيت هئي. هنن ماڻهن ۾ بهترين ادبي ذوق هو پر سندن لٽريچر مان رهيل کهيل جيڪي شيون اسان تائين پهتيون آهن، انهن کي ڏسڻ سان پتو پوي ٿو ته

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هنن ماڻهن جي معلومات تمام ٿورڙي هئي، تهذيب ۽ تمدن ۾ سندن درجو ڪريل هو. وهم ۽ شڪ مٿن ڇانيل هئا. سندن خيالن ۽ عادتن ۾ تمام گهڻي جهالت ۽ وحشت هئي ۽ سندن تصور تمام گندو هو.

اتي ڪابه باقاعده حڪومت ڪانه هئي. ڪوبه ضابطو ۽ قانون ڪونه هو. هر قبيلو پنهنجي منهن خود مختار هو ۽ صرف "جهنگل جي قانون"(1) کي مڃيو ويندو هو. جنهن جو وس پڄندو هو ٻئي کي قتل ڪري سندس مال تي قبضو ڪري ويهندو هو. هڪ بدوي عرب جي سمجهه ۾ ئي اها ڳالهه ڪانه ايندي هئي ته ڌارئي قبيلي جي شخص کي ماري، سندس مال تي قبضو ڇو نه ڪيو وڃي.

اخلاقي لحاظ کان هي ماڻهو اڻ گهڙيو ڪاٺ هئا. پاڪ ۽ ناپاڪ، جائز ۽ ناجائز ۽ فضيلت ۽ بي فضيلتي ۾ فرق ڪونه ڪندا هئا. سندن زندگي نهايت گندي ۽ طور طريقا وحشين وارا هئا. زنا، جوا، شراب، چوري، ڦُرلٽ ۽ قتل ۽ رتوڇاڻ سندن روزمره جي زندگي جو جزو هئا. بنا حجاب جي هڪ ٻئي اڳيان ڪپڙا لاهي ويهندا هئا. ايتري قدر جو سندن عورتون اگهاڙيون ٿي ڪعبي جو طواف ڪنديون هيون. پنهنجن ڌيئرن کي هٿن سان دفن ڪندا هئا. ڇڙو انهيءَ جاهلاڻي خيال کان ته سندن ڪو نياڻو نه ٿئي. پيءُ جي وفات ڪانپوءِ پنهنجي اڳئين ماءُ سان نڪاح ڪندا هئا. کين کاڌي پيتي، لباس ۽ طهارت جا معمولي آداب به معلوم ڪونه هئا.

مذهب جي باري ۾ انهي زماني وارين سيني جهالتن ۽ گمراهين ۾ ڦاٿل هئا. بت پوڄڻ، روحن کي پوڄڻ، تارن جي پوڄا ڪرڻ، مطلب ته خدا پرستي کان سواءِ انهي زماني ۾ جيڪي به "پرستيون" يا پوڄائون موجود هيون انهن سيني جو هنن ۾ عام رواج هو. اڳئين زماني ۾ آيل نبي سڳورن ۽ انهن جي تعليمات جو وٽن ڪوبه صحيح علم ڪونه هو. ايتري خبر ضرور هئن ته ابراهيم ﷺ ۽ اسماعيل ﷺ سندن ابا ڏاڏا هئا، پر اها خبر ڪانه هئن ته هنن ٻنهي جو دين ڪهڙو هو ۽ اهي

---

(1) يعني ڪوبه قانون موجود ڪونه هو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪنهن جي عبادت ڪندا هئا. عاد ۽ ثمود جا قصا تہ هنن ۾ مشهور هئا، پر عرب مؤرخن (تاريخ لکندڙن) هنن کان جيڪي روايتون نقل ڪيون آهن، انهن ۾ ڪٿي بہ حضرت صالح ﷺ ۽ حضرت هود ﷺ جي تعليم جو ڏس پتو ڪونہ ٿو ملي. يهودين ۽ عيسائين جي ذريعي بني اسرائيل جي نبين جون ڪهاڻيون هنن تائين ضرور پهتيون هيون، پر اهي ڪهڙي قسم جون هيون؟ ان جو اندازو انهن اسرائيلي روايتن مان ٿي لڳائي سگهجي ٿو جيڪي اسلام جي مفسرن نقل ڪيون آهن. انهن روايتن مان اوهان کي خبر پئجي ويندي تہ عرب ۽ خود بني اسرائيل وارا جن نبين کان واقف هئا، اهي ڪهڙي قسم جا انسان هئا؟ ۽ اها بہ خبر پئجي ويندي تہ نبوت بابت هنن ماڻهن جو تمام ڪريل تصور هو.

اهڙي زماني ۾، ۽ اهڙي ملڪ ۾ هڪ شخص پيدا ٿئي ٿو. ٻالڪپڻي ۾ ئي سندس پيءُ وفات ڪريو وڃي ۽ نيٺ ڏاڏو بہ فوت ٿيو وڃيس. انهي ملڪ ۾ عرب ٻار جي جيڪا ٿوري گهڻي تربيت ٿي سگهي پئي اها بہ هن کي ڪانہ ملي، ٿورو وڏو ٿئي ٿو تہ بدوي ڇوڪرن سان ٻڪريون چاري ٿو. جوان ٿئي ٿو تہ واپار ۾ لڳيو وڃي. سندس اٿڻ ويهڻ، ميل ملاقات، سڀ ڪجهہ انهن ئي عربن سان آهي، جن جو حال مٿي بيان ٿيو آهي. تعليم جو نالو نشان ڪونهي، ايتري قدر جو لکڻ پڙهڻ بہ ڪونہ ٿو اچيس. ڪنهن بہ عالم جي صحبت ۾ ڪونہ ويٺو جو ان وقت سڄي عرب ۾ ڪو "عالم" ئي موجود ڪونہ هو. رڳو ٻہ ٽي ڀيرا عرب کان ٻاهر نڪرڻ جو موقعو مليس. پر هيءُ سفر بہ صرف شام جي علائقي تائين هو ۽ اهڙو سفر هو جهڙو ان زماني ۾ عربن جا واپاري قافلا ڪندا هئا. فرض ڪري وٺو تہ انهن ٻن ٽن سفرن ۾ هن علم ۽ تهذيب جا ڪجهہ آثار ڏٺا ۽ ڪن علم وارن سان ڪيس ملاقات جو موقعو بہ مليو هجي، پر اهڙن مشاهدن ۽ اوچتين ملاقاتن سان ڪنهن ماڻهوءَ جي سيرت ڪانہ ٿي ٺهي. اهڙن واقعن جو ڪنهن انسان جي سيرت تي ايڏو زبردست اثر نہ ٿو پئجي سگهي جو هو پنهنجي ماحول کان بلڪل آزاد، بلڪل نرالو ۽ ايڏو مٿانهون ٿي وڃي جو ماحول سان ڪيس ڪا

نسبت ئي نہ هجي. اهڙن سفرن ۾ اهڙين ملاقاتن مان ايڏو علم حاصل ڪرڻ ناممڪن آهي جيڪو اڻ پڙهيل بدوي کي ڪنهن هڪڙي ملڪ جو نہ بلڪ سڄي دنيا جو ۽ ڪنهن هڪ زماني جو نہ، پر سڀني زمانن جو رهنما بنائي ڇڏي. فرض ڪري ونو تہ ٻاهر جي ماڻهن مان هن علمي فائدو ڪڻي ورتو بہ هجي، پر جنهن معلومات جو ان وقت نالو نشان ئي ڪونہ هو. مذهب، اخلاق، تهذيب و تمدن جا جيڪي تصور ۽ اصول آهن اهي ان وقت دنيا ۾ ڪٿي موجود ئي ڪونہ هئا. انساني اخلاق ۽ سيرت جا جيڪي نمونا انهي زماني ۾ اڻ لڀ هئا. اهو سڀ ڪجهہ هي شخص ڪٿان بہ حاصل ڪري ڪونہ ٿي سگهيو.

رڳو عرب جي ماحول کي نہ، سڄي دنيا جي ماحول کي سامهون رکو ۽ ڏسو. هي شخص جن ماڻهن ۾ ڄائو نپيُو جن سان گڏ ٻالڪپڻو ۽ جواني گذاريائين، جن سان سندن اٿڻ ويهڻ هو جن سان وهنوار هئس. شروع کان ئي اخلاق ۽ عادتن ۾ انهن سڀني کان مختلف نظر اچي ٿو. هو ڪڏهن ڪوڙ نہ ٿو ڳالهائي، سڄي قوم سندس سچائيءَ جي شاهدي ڏئي ٿي. سندس ڪٽر ۾ ڪٽر دشمن بہ ڪڏهن هن تي الزام ڪونہ هنيو تہ فلاڻي وقت ڪوڙ ڳالهايو هئائين. هو ڪنهن سان بہ ڪوڙ ڪونہ ٿو ڳالهائي. ڪنهن بہ سندس زبان مان ڪڏهن بہ گارگند يا گٿل گفتو ڪونہ ٻڌو. ماڻهن سان ڏيتي ليتي ڪري ٿو پر ڪڏهن بہ ڪنهن سان "تون چا، مان چا" ڪانہ ڪيائين نہ ئي ٻاڙو ٻوليائين. سندس زبان ۾ سختي بدران ميناج آهي ۽ سو بہ اهڙو جو جيڪو ساڻس ملي ٿو ڪيس جيءَ ۾ جايون ڏئي ٿو. وهنوار ۾ ڪنهن سان بہ ڏوکو ڪونہ ٿو ڪري ۽ نہ ئي ڪنهن جو حق ڦٻائي ٿو. ڪئين سال سوداگري جو ڌنڌو ڪري ٿو پر ڪنهن جو ٽڪو بہ ناجائز طريقي سان حاصل ڪونہ ٿو ڪري. جن ماڻهن سان سندس ڪاروهنوار آهي، انهن سڀني کي سندس ايمانداري تي مڪمل ڀروسو آهي. سڄي قوم کيس "امين" جو لقب ڏئي ٿي. دشمن بہ پنهنجا قيمتي مال ونس امانت طور رکن ٿا ۽ هو انهن جي بہ حفاظت ڪري ٿو. بي حيا ماڻهن جي وچ ۾ هو ايڏو حيا وارو آهي جو جيئڻ سمجهہ لائق ٿيو تہ ڪنهن بہ کيس

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪڍهن اگهاڙو ڪونہ ڏٺو. بد اخلاقن جي وچ ۾ اخلاق ايڏا پاڪ اٿس جو ڪڏهن بہ ڪنهن بدڪاري ۾ مبتلا ڪونہ ٿو ٿئي. شراب ۽ جوا جي ويجهو ئي ڪونہ ٿو وڃي. بد فضيلت ماڻهن جي وچ ۾ ايڏو فضيلت وارو آهي جو هر هڪ بدتميزي ۽ گندگي کان نفرت ڪري ٿو ۽ سندس هر ڪم ۾ پاڪيزگي نظر اچي ٿي. سنگدل انسانن جي وچ ۾ هو ايڏو نرم دل آهي جو هر ڪنهن سان ڏک سور ۾ شريڪ ٿئي ٿو. يتيمن ۽ بيواهن جي مدد ڪري ٿو مسافرن کي ماني کارائي ٿو. ڪنهن کي بہ ڪانئس ڏک ڪونہ ٿو پهچي ۽ ٻين خاطر تڪليفون سهي ٿو. وحشين ۽ خونين جي وچ ۾ ايڏو صلح پسند آهي جو فساد ۽ خونريزي جي بازار گرم ڏسي ڪيس رنج ٿئي ٿو. پنهنجي قبيلي جي لڙائين کان پاڻ بچائي ٿو ۽ ٺاهہ ڪرائڻ جي ڪوشش ۾ سڀني کان اڳڀرو آهي. بت پرستن جي وچ ۾ ايڏو تہ سڀاجهڙي طبيعت ۽ صحيح عقل وارو آهي جو زمين آسمان ۾ ڪيس ڪابہ پوڄڻ جهڙي شيءِ نظر ڪانہ ٿي اچي. ڪنهن بہ مخلوق اڳيان سندس ڪنڌ ڪونہ ٿو جهڪي. بتن جي ناليِ ۾ ڏنل نذر ۽ نياز قبول ڪونہ ٿو ڪري. سندس دل ازخود شرڪ ۽ مخلوق پرستي کان نفرت ڪري ٿي. ههڙي ماحول ۾ هيءَ شخص ائين پڌرو نظر اچي ٿو جو چٽڪ ٻاٽ اونداهي ۾ ڪو ڏيئو روشن هجي، يا پٿرن جي ڍڳ ۾ هيرو چمڪي رهيو هجي.

ذري گهٽ چاليهن سالن تائين اهڙي پاڪ، صاف ۽ شريفاڻي زندگي گذارڻ کانپوءِ سندس زندگي ۾ هڪ انقلاب شروع ٿيو وڃي. هو چوطرف ڇانيل اونداهي کان گهٻرائجي وڃي ٿو ۽ جهالت، بداخلاقي، بد ڪرداري، بدنظمي، شرڪ ۽ بت پرستي جي انهي خوفناڪ سمنڊ مان نڪرڻ گهري ٿو جيڪو ڪيس وڪوڙيو بيٺو آهي. سڄي ماحول ۾ ڪيس ڪابہ شيءِ پنهنجي طبيعت سان ٺهڪندڙ نظر نٿي اچي. هو سڀني کان الڳ ۽ جدارو ٿي، شهر مان نڪري جبلن جي صحبت ۾ ويهڻ شروع ڪري ٿو. روزا رکي پنهنجي روح ۽ دل دماغ کي اجا بہ وڌيڪ صاف ڪري ٿو. هو سوچي ٿو غور ۽ فڪر ڪري ٿو ڪا اهڙي روشني ڳولهي ٿو جنهن سان چئني پاسي ڇانيل

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اونداهي ڪي هٽائي سگهي. اهڙي طاقت حاصل ڪرڻ چاهي ٿو جنهن سان هن ڪريل دنيا کي ٻيهر پورا ڪري، نئين سر تعمير ڪري (بنائي).

ڪيڏي مهل اوچتو سندس حالت ۾ زبردست ڦيرو اچي ٿو. هڪدم سندس دل ۾ اهڙي روشني اچيو وڃي جيڪا پهريائين موجود ڪانه هئي. اوچتو ئي اوچتو هن ۾ اها طاقت پيدا ٿيو وڃي جيڪا اڳي منجهس ڪانه هئي. هو اڪيلائي جي غار مان نڪري ٿو. پنهنجي قوم وٽ اچي ٿو. کين چئي ٿو ته انهن بتن جي ڪابه حقيقت ڪانهي، جن جي اڳيان جهڪندا آهيو. هي سڀ بي حقيقت شيون آهن، انهن کي ڇڏي ڏيو. ڪنهن وڻ، ڪنهن انسان، ڪنهن پٿر، ڪنهن روح، ڪنهن چنڊ تاري جي ايڏي حيثيت ڪانهي جو اوهين انهن اڳيان ڪنڌ نمايو. اڪيلي الله جي بندگي ۽ عبادت ڪريو انهيءَ جا ئي تابعدار ۽ فرمانبردار ٿيو. هي زمين، هي سج چنڊ ۽ تارا ۽ زمين ۽ آسمان جون سموريون شيون خدا جون ئي خلقيل آهن. ان ئي اوهان کي ۽ هنن سيني شين کي پيدا ڪيو آهي. صرف انهيءَ جي بندگي ڪريو انهي جو ئي حڪم مڃيو ان جي ئي اڳيان ڪنڌ نمايو.

هي چوريون ۽ ڦرون ڌاڙا، هي ظلم ۽ ڌاڍائي، هي بدڪاريون جيڪي اوهين ڪندا آهيو. اهي سڀ گناه آهن. اهي سڀ ڪم ڇڏيو خدا کي پسند ڪونهن. سچ ڳالهايو انصاف ڪريو نه ڪنهن کي ماريو نه ئي ڪنهن کان مال ڦريو. وٺو صرف اهو جيڪو اوهان جو حق هجي ۽ اوهان تي جنهن جو حق هجي، اهو به ڏيو. اوهين سڀ انسان آهيو. انسان سڀ برابر آهن. ڪوبه پيشاني تي ذلت جي داغ سان پيدا ڪونه ٿيو آهي، ۽ نه ئي ڪو هار عزت جو تمغو پائي دنيا ۾ آيو آهي. بزرگي ۽ شرف، نسل ۽ نسب ۾ ڪونهن، صرف خدا پرستي، نيڪي ۽ پاڪيزگي ۾ آهن. جيڪو خدا کان ڊڄي ٿو ۽ نيڪ ۽ پاڪباز آهي، اهو ئي اعليٰ درجي جو انسان آهي ۽ جيڪو اهڙو ڪونهي، اهو ڪجهه به ڪونهي. اوهان سيني کي مرڻ کان پوءِ خدا وٽ حاضر ٿيڻو آهي ۽ هر ڪنهن کي پنهنجي ڪئي (عملن) جو وٽس جواب ڏيڻو آهي. انهي خدا وٽ جيڪو سڀ ڪجهه ڏسي رهيو

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي. انهي ڪان ڪجهه بہ نتا لڪائي سگهو. توهان جي زندگي جا سمورا ڪارناما سندس اڳيان پيش ٿيندا ۽ انهن ئي ڪارنامن جي حساب سان اوهان جي انعام جو فيصلو ٿيندو. هو زبردست انصاف وارو آهي، سندس عدالت ۾ نڪو سفارش ڪم ايندي، نڪو رشوت سان ڪم ڪيدي سگهبو ۽ نہ ئي ڪنهن ڪان سندس بڻ بنياد پڇيو ويندو. اتي فقط ايمان ۽ نيڪ عملن جي اهميت هوندي. جنهن وٽ اهو سامان هوندو اهو جنت ۾ ويندو ۽ جنهن وٽ انهن مان ڪجهه بہ ڪونہ هوندو اهو نامراد جهنم ۾ اڇلايو ويندو.

هو پاڻ سان اهو پيغام کڻي غار کان ٻاهر نڪتو. جاهل قوم سندس دشمن ٿيو تي پوي. گاريون ڏئيس تي. پٿر هڻيس تي. ڏينهن بہ نہ لاڳيتا تيرهن سال متس تمام سخت ظلم ڪيا وجن ٿا. کيس وطن کان ٻاهر ڪيدي تي. اجا بہ سندن هانءَ ٿڌو نتو ٿئي. جتي پناهہ وٺي ٿو اتي بہ کيس سک جو ساهہ کڻڻ ڪانہ ٿي ڏئي ۽ هر طرح ستائي ٿي. سيني عربن کي سندس برخلاف ڀڙڪائي، گڏ ڪري ٿي. لاڳيتا اٺ سال ساٽس جهيڙو ڪري ٿي. هو اهي سموريون تڪليفون برداشت ڪري ٿو پر پنهنجي ڳالهہ تان ڪونہ ٿو هٽي.

هي قوم سندس دشمن ڇو بڻجي ويئي؟ ڇا زر ۽ زمين تي جهڳڙو هو؟ خون جو ڪو پلاند رهيل هو؟ يا هو انهن کان دنيا جي ڪا شيءِ طلب ڪري رهيو هو؟ نہ. هي سموري دشمني انهي ڳالهہ تان هئي تہ ڇو ٿو خدا جي بندگي ۽ پرهيزگاري ۽ نيڪي جي تعليم ڏئي. بت پرستي، شرڪ ۽ بدعملي جي برخلاف تبليغ ڇو ٿو ڪري، پوڄارين ۽ پنڊتن جي پيشوائيءَ تي ڇو ٿو حملا ڪري، سردارن جي سرداريءَ جو طلسم ڇو ٿو ٽوڙي، انسانن مان ننڍ وڏائي جو فرق ميسارڻ ڇو ٿو چاهي. نسل ۽ قبيلي جي عصبيت بابت ڇو ٿو چئي تہ اها جاهليت آهي. سماج (سوسائٽي) جو پراڻي زماني کان هلندڙ نظام ڇو ٿو ختم ڪرڻ چاهي. قوم کيس چيو تہ تون جيڪي هي ڳالهيون ڪرين ٿو اهي سڀ خانداني روايتن ۽ قومي طريقي جي برخلاف آهن. اهي ڳالهيون ڇڏي ڏي، نہ تہ اسين تنهنجو جيئڻ جنجال بنائي ڇڏينداسون.

پلا، هن شخص اهي سموريون تڪليفون ڇو سٺيون؟ قوم ته ڪيس بادشاهي ڏيڻ لاءِ تيار هئي. دولت جو ڍير سندس قدمن ۾ اڇلڻ لاءِ آماده هئي. شرط رڳو اهو هو ته هو پنهنجي تعليم تان هٿ ڪڍي. پر هن هر هڪ آڇ رد ڪري ڇڏي ۽ پنهنجي تعليم خاطر پٿر کائڻ ۽ ظلم سهڻ قبول ڪيائين. ائين آخر ڇو ڪيائين؟ قوم خدا پرست ۽ نيڪ بنجي وڃي ها ته انهي ۾ هن جو ڪو ذاتي فائدو هو؟ ڪو ايڏو وڏو فائدو هو ڇا. جنهن جي پيٽ ۾ حڪومت، سرداري دولت ۽ عيش جون سموريون لالچون ڪجهه به ڪونه هيون؟ اهڙو ڪو فائدو هو ڇا جنهن لاءِ هڪ شخص لاڳيتا 21 سال تمام سخت روحاني ۽ جسماني ايذاءَ خوشيءَ سان برداشت ڪري سگهي؟ غور ڪريو ! نيڪ نفسي، ايثار ۽ انسان ذات لاءِ همدردي جو انهي کان به مٿانهون ڪو مرتبو اوهان جي سمجهه ۾ اچي سگهي ٿو ته هڪڙو شخص پنهنجي فائدي لاءِ نه پر ٻين جي ڀلائي خاطر تڪليفون سهي؟ جن جي ڀلائي ۽ بهتري لاءِ پاڻ پتوڙي ٿو اهي ئي ڪيس پٿر هڻن، گاريون ڏين، گهر ۽وطن مان هڪالي ڪڍين ۽ پرديس ۾ به سندس جان نه ڇڏين ۽ اهڙين حالتن ۾ به هو انهن جي ڀلائي چاهڻ کان پاڻ نٿو پلي !!

وري سوچيو! ڇا ڪو ڪوڙو شخص ڪنهن ڪوڙي ڳالهه خاطر ايذيون مصيبتون برداشت ڪري سگهي ٿو. ڪو اٽڪل باز ۽ ابتيون سبتيون ڳالهيون ڪندڙ شخص، فقط گمان ۽ انومان جي آڌار تي ڪا ڳالهه چئي، ۽ پوءِ انهي تي ايترو پختو ڄمي بيهي جو ڪيس مصيبتون وڪوڙي وڃن، سڄو ملڪ سندس برخلاف اٿي ڪڙو ٿئي، هن لاءِ زمين ٿامي جي بڻجي وڃي، فوجن جون فوجون مٿس ڪاهي اچن. تنهن هوندي به پنهنجي ڳالهه تان مگ به نه مڙي؟ هي استقامت، پختو ارادو ۽ پنهنجي ڳالهه تي ڄمي بيهڻ شاهدي ڏين ٿا ته هن کي پنهنجي سچائي تي يقين ۽ ڪامل يقين هو. جيڪڏهن هن جي دل ۾ تر جيترو به شڪ هجي ها ته مصيبتن جي طوفان سان لاڳيتا 21 سال مقابلو ڪيئن ڪري سگهي ها؟

اهو ته هن شخص جي حالتن ۾ آيل انقلاب جو هڪڙو پاسو هو. ٻيو پاسو ته انهي کان به وڌيڪ حيرت سان ڀرپور آهي.

چاليهن سالن جي عمر تائين، هو عام عربن وانگر فقط عرب هو. انهي عرصي ۾ ڪنهن به شخص هن سوداگر کي خطاب يا تقرير ڪندي ڪونه ٻڌو. ڪنهن به سندس واتان حڪمت ۽ دانائي جون ڳالهيون ڪونه ٻڌيون. ڪنهن به ڪونه ڏٺو ته هن ڪڏهن اللهيات ۽ اخلاق جو فلسفو بيان ڪيو يا قانون، سياست، معاشيات ۽ سماجي علوم جي مسئلي تي ڪو بحث ڪيائين. ڪنهن به هن جي واتان قيامت، ملائڪ، آسماني ڪتاب ۽ اڳوڻن نبي سڳورن ۽ سندن امتن ۽ قيامت ۽ موت کان پوءِ واري زندگي بابت ڪڏهن هڪڙو گفتو به ڪونه ٻڌو. هو پاڪباز شريف، سلڇڻو ۽ وڻندڙ اخلاقن وارو ته ضرور هو پر چاليهن سالن جي عمر کي پهچڻ تائين هن جي ذات ۾ ڪا به اهڙي غير معمولي ڳالهه نظر ڪانه آئي، جنهن مان ماڻهو سمجهن ته هاڻي هي شخص ڪا وڏي شيءِ بڻجي ويندو. انهي عرصي تائين ماڻهن کي فقط ايترو معلوم هو ته هي محض مانيٺو امن پسند ۽ نهايت شريف انسان آهي. پر چاليهن سالن جي ڄمار ڪانپوءِ جڏهن هو غار مان هڪ "نئون نياپو" کڻي آيو ته يڪدم سندس حالت ئي بدلجي ويئي.

هاڻي هو هڪ حيرت ڏياريندڙ ڪلام ٻڌائي رهيو هو جنهن کي ٻڌندي ئي سڄي عرب تي هيبت ڇانئجي وئي. انهي ڪلام ۾ ايڏي ته زبردست تاثير (اثر) هئي جو سندس ڪٽر دشمن به ٻڌڻ کان نٽائيندا هئا ته متان ڪٿي دل ۾ گهر نه ڪري وڃي. عرب قوم ۾ وڏا وڏا شاعر، خطيب ۽ زبان ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هئڻ جي دعوي ڪندڙ موجود هئا. هن چئلنج ڏنو ۽ بار بار چئلنج ڏنو ته اوهين سڀيئي گڏجي هن جهڙي ڪا هڪڙي سورة تيار ڪري آڻيو. پر ڪنهن به مقابلي ڪرڻ جي جرئت ڪانه ڪئي. اها هئي ان ڪلام جي فصاحت، بلاغت ۽ زور بيان جي حالت! اهڙو بي مثال ڪلام عربن ڪڏهن به پنهنجن ڪنن سان ڪونه ٻڌو.

هاڻي اوچتو ئي اوچتو هو بي مثال، فلسفي، اخلاق ۽ تمدن ۾ لاجواب سڌارا آڻيندڙ سياست جو بي مثال ماهر، قانون ناهيندڙ اعليٰ

درجي جو جج ۽ بي مثال سپهہ سالار بنجي دنيا جي آڏو آيو. هن اڻ پڙهيل صحرا نشين حڪمت ۽ دانائي جون اهڙيون ڳالهيون شروع ڪيون، جيڪي ڪانئس اڳي ڪنهن ڪونہ ڪيون ۽ نہ ئي ڪانئس پوءِ ڪو ڪري سگهيو. هو اُمي، الهيات جي زبردست مسئلن تي تقريرون ڪرڻ لڳو. قومن جي تاريخ مان امتن جي ڪمال ۽ زوال جي فلسفي تي ليڪچر ڏيڻ لڳو. پراڻن مصلحين (اصلاح ۽ سڌارو آڻيندڙ) جي ڪارنامن تي تبصرا ۽ دنيا جي مذهبن تي تنقيد ۽ قومن جي اختلافن جا فيصلا ڪرڻ لڳو. اخلاق ۽ تهذيب جو درس ڏيڻ لڳو.

هن سماج، معيشت ۽ اجتماعي معاملن ۽ بين الاقوامي لاڳاپن سان واسطو رکندڙ مسئلن بابت قانون بنائڻ شروع ڪيا. قانون بہ اهڙا ٺاهيا جو وڏا وڏا عالم ۽ عقلمند شخص ورهين جي سوچ ويچار ۽ تجربن ڪانپوءِ مس مس انهن قانونن ۾ سمايل دانائي سمجهي سگهن ٿا. جيئن جيئن انسان ذات جو تجربو وڌندو وڃي، انهن قانونن جي حڪمت، تيئن تيئن وڌيڪ ظاهر ٿيندي وڃي.

اهو مانيڙو ۽ امن پسند سوداگر جنهن ڪڏهن تلوار ڪانہ هلائي هئي ۽ نہ ئي ڪا فوجي سکيا ورتي هئائين، ايتري قدر جو صرف هڪ ڀيرو لڙائي ڏسڻ ويو هو. اک ڇنڀ ۾ اهو شخص ايڏو بهادر سپاهي بنجي ويو جو سخت کان سخت لڙائي جي موقعي تي بہ پنهنجي جاءِ تان هڪڙو انچ بہ ڪونہ هٽيو ايڏو زبردست جنرل بنجي ويو جو 9 سالن جي عرصي ۾ سڄو عرب ملڪ فتح ڪري ورتائين. اهڙو حيرت انگيز ملٽري ليڊر بنجي ويو جو سندس تيار ڪيل فوجي تنظيم ۽ جنگي روح جي اثر سان، بي سرو سامان عربن ٿورڙن ئي سالن ۾ دنيا جي ٻن زبردست فوجي طاقتن کي ختم ڪري ڇڏيو!

هو پنهنجي منهن رهندڙ سڪون پسند انسان هو. چاليهن سالن تائين سياست ۾ نالي ماتر بہ دلچسپي ڪانہ ڏيکاريائين. اهو شخص اچانڪ ايڏو زبردست ريفارمر ۽ مدبر بنجي ظاهر ٿيو جو صرف 23 سالن جي عرصي اندر 12 لک چورس ميل علائقي ۾ ٽڙ پکڙ ٿيل، ويڙهاڪ، سرڪش، اڻ سڌريل ۽ پاڻ ۾ سدائين وڙهندڙ قبيلن کي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هڪ مذهب، هڪ تهذيب، هڪ قانون ۽ هڪ ئي نظام حڪومت جو تابعدار بنائي ڇڏيائين. سو بہ انهي زماني ۾ جڏهن تبليغ ۽ پيغام پهچائڻ لاءِ نہ ريڊيو هو نہ تہ اخبارون، پريسون ۽ ڇپيل ڪتاب، ۽ نہ ئي وري اڄ وچ لاءِ ريل گاڏيون، موٽرون ۽ جهاز هئا. سفر صرف اُٺن تي يا پيادل ٿيندو هو ۽ پيغام پهچائڻ ۽ تبليغ جو ذريعو صرف انساني ڄڀ (زبان) هئي. هن اڻ سڌريل قبيلن جا خيال ۽ سندن عادتون بدلائي ڇڏيون. سندن اخلاق ۾ انقلاب آڻي ڪين متقي، مطيع ۽ قانون جي پابندي ڪندڙ بنائي ڇڏيائين. عرب جهڙي سَنڍ (بانجهہ) قوم، جنهن جي گود ۾ صدين کان ڪو اهم انسان پيدا ڪونہ ٿيو انهي کي هن اهڙو مردم خيز بنايو جو اتئين هزارين عظيم انسان اٿيا ۽ انسان کي دين، اخلاق ۽ تهذيب جو سبق سيکارڻ لاءِ دنيا جي چئني طرفن پکڙجي ويا.

۽ هن اهو ڪم ظلم ۽ ڏاڍ، دغا ۽ فريب سان سر انجام ڪونہ ڏنو بلڪ من موهيندڙ اخلاق ۽ روح کي فتح ڪندڙ شرافت ۽ دماغ تي قبضو ڄمائيندڙ تعليم ذريعي سر انجام ڏنو. هن پنهنجي اخلاق سان دشمنن کي دوست بنايو. رحمت ۽ شفقت سان دلين کي ميڻ جهڙو نرم ڪيو. عدل و انصاف سان حڪومت ڪيائين. حق ۽ سچائي جي راه تان ڪڏهن تر جيترو بہ ڪونہ ٽڙيو. جنگ ۾ بہ ڪڏهن ڪنهن سان دغا ڪانہ ڪيائين ۽ نہ ئي عهد نامي تان ڦريو. انهن بدترين دشمنن تي بہ ظلم ڪونہ ڪيائين جيڪي سندس سر پوئيان هئا، جن ڪيس ٽڙ هنيا، ڪيس وطن مان ڪڍيو هو ۽ سڄي عرب کي اياري سندس برخلاف ڪيو هئائون. ايتري قدر جو دشمني جي جوش ۾ اچي جن سندس چاچي جو جگر ڪڍي چباڙيو هو انهن کي بہ فتح ڪانپوءِ بخشي ڇڏيائين. پنهنجي ذات جو ڪڏهن بہ ڪنهن کان بدلو نہ ورتائين.

انهن سيني ڳالهين سان گڏ اهڙو تہ بي غرض هو جو جڏهن سڄي ملڪ جو بادشاه ٿي ويو تڏهن بہ اهڙو ئي فقير رهيو جهڙو پهريائين هو. ڪکائين گهر ۾ رهندو هو. ڳوٺين تي سمهندو هو. ٿلهو ۽ سادو لباس اوڍيندو هو. غذا، غريبن جهڙي کائيندو هو. ڪڏهن ويلا بہ پوندا هئس. سڄي سڄي رات پنهنجي رب جي عبادت ۾ بيٺو هوندو هو. غريبن ۽

مصيبت مارين جي خدمت ڪندو هو. مزدور وانگر ڪم ڪرڻ ۾ بہ حجاب ڪونہ هئس. آخري وقت تائين هن ۾ شاهاڻو غرور، اميراڻي وڏائي ۽ وڏن ماڻهن وارو هٺ نالي ماتر بہ نظر ڪونہ آيو. عام ماڻهن وانگر خلق سان ملندو هو. سندن ڏک سور ۾ شريڪ ٿيندو هو. عام ماڻهن جي وچ ۾ ائين رهندو هو جو ڌاريو ماڻهو سڃاڻي ئي ڪونہ سگهندو هو تہ هن محفل ۾ قوم جو سردار ۽ ملڪ جو بادشاهہ ڪهڙو آهي. تمام وڏو ماڻهو هوندي بہ ننڍي ۾-ننڍي ماڻهو سان بہ ائين هلندو هو ڄڻڪ هن جهڙو ئي آهي. سڄي عمر جي جدوجهد ڪانپوءِ بہ پنهنجي ذات لاءِ پوئتان ڪجهہ ڪونہ ڇڏيائين. پنهنجو ترڪو (ورثو) قوم لاءِ وقف ڪري ڇڏيائين. پنهنجن پوئلڳن تي پنهنجا يا پنهنجي اولاد جا ڪي بہ حقوق قائم ڪونہ ڪيائين. ايتري قدر جو پنهنجي اولاد کي زڪوات وٺڻ جو حق بہ ڪونہ ڏنائين. فقط انهي خوف کان تہ سياڻي متان ڪٿي پوئلڳ سموري زڪوات سندس اولاد کي ئي نہ ڏيندا رهن.

هن عظيم الشان انسان جي ڪمالات جي فهرست اڃا ختم ڪانہ ٿي آهي. سندس مرتبي کي صحيح طور سمجهڻ لاءِ اوهان کي سڄي انساني تاريخ کي نظر ۾ رکڻو پوندو. اوهان کي معلوم ٿيندو تہ عرب جي رڻ پٽ جو هي اڻ پڙهيل باديہ نشين دراصل نئين (جديد) دور جو باني ۽ سڄي دنيا جو ليڊر آهي. هو رڳو انهن جو ئي ليڊر ڪونهي جيڪي کيس مڃين ٿا. پر جيڪي نٿا مڃين انهن جو بہ ليڊر آهي. انهن ماڻهن کي اهو احساس ئي ڪونهي تہ جنهن جي برخلاف ڳالهائن ٿا تنهن جي رهنمائي سندن خيالات ۾، سندن زندگي جي اصولن ۾، سندن قانون ۾ ۽ سندن نئين دور جي روح ۾ گهر ڪري ويئي آهي.

هي شخص ئي آهي جنهن دنيا جي سوچ جو رخ وهم ۽ عجائب پرستي ۽ رهبانيت کان هٽائي عقليت، حقيقت پسندي ۽ پرهيزگاري جي پيڙهہ تي قائم ڪيل دنياداري، ڏي موڙي ڇڏيو. انهي ئي "اک ڏٺا معجزا" چاهيندڙ انسانن ۾ عقلي معجزن کي سمجهڻ ۽ انهن کي ئي صداقت جي ڪسوٽي بنائڻ جو ذوق پيدا ڪيو. انهي ئي، غير معمولي واقعن ۾ خدا جي خدائي جون نشانيون ڳوليندڙن جون اکيون کوليون

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ منجهن قدرت جي نشانين (Natural Phenomena) ۾ "خدائي نشانيون" ڏسڻ جي عادت وڌي، ان ئي خيالي گهوڙا ڊوڙائيندڙن کي هوائي سوچ (Speculation) کان هٽائي، عقل، حس (Sense) ۽ وجدان (Intuition) جون حدون ۽ سرحدون انسان کي ٻڌايون. ماديت ۽ روحانيت ۾ مناسبت پيدا ڪئي. دين سان علم ۽ عمل جو لاڳاپو قائم ڪيو. مذهب جي طاقت سان دنيا ۾ سائنٽيفڪ اسپرٽ ذريعي صحيح مذهبيت پيدا ڪئي. ان ئي شرڪ ۽ مخلوق پرستي جون پاڙون پٽيون ۽ توحيد جو عقيدو علم جي طاقت ذريعي، ايڏي مضبوطي سان قائم ڪيائين جو اڳتي هلي مشرڪن ۽ بت پرستن جا مذهب به وحدانيت جو رنگ اختيار ڪرڻ لاءِ مجبور ٿي پيا. هن ئي اخلاق ۽ روحانيت جي بنيادي تصورات (اصولن) ۾ ڦيرو آندو.

جيڪي ماڻهو "دنيا ترڪ ڪرڻ" ۽ "نفس کي مارڻ" عين اخلاق سمجهندا هئا، جن جي سمجهه موجب نفس ۽ جسم جا حق ادا ڪرڻ ۽ دنيا جي وهنوارن ۾ حصي وٺڻ سان روحاني ترقي ۽ ڇوٽڪارو ناممڪن آهن. انهن کي هن ئي، تمدن، سماج ۽ دنيا ئي ڏنڏن ۾ روحاني ترقي ۽ ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ جو رستو ڏيکاريو. هن ئي ته انسان کي سندس حقيقي اهميت کان واقف ڪيو. جيڪي ماڻهو ڀڳوان، اوتار ۽ ابن الله (خدا جو پٽ) ڪانسواءِ ڪنهن ٻئي رهبر ۽ رهنما کي مڃڻ لاءِ تيار ئي ڪونه هئا. انهن کي هن ئي ته ٻڌايو ته انسان ۽ اهو به اوهان جهڙو انسان، آسماني بادشاهت جو نمائندو ۽ خداوند عالم جو حقيقي خليفو ٿي سگهي ٿو. جيڪي ماڻهو هر طاقتور انسان کي خدا بنائيندا هئا، هن ئي انهن کي سمجهايو ته انسان، صرف انسان آهي. ڪوبه شخص تقدس (1)، حڪمراني ۽ آقائي جو پيدائشي حق پاڻ سان ڪٺي دنيا ۾ ڪونه آيو آهي، ۽ نه ئي ناپاڪي ۽ محڪوميت ۽ غلامي جو ٽڪو ڪنهن تي ڄائي ڄم کان لڳل آهي. اهڙي تعليم ئي

---

(1) تقدس: اسان مسلمانن "اعليٰ حضرتن"، مرشدن، سيدن، پيرن ۽ پيرزادن کي هن صفت جو حقدار سمجهيو آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دنيا ۾ وحدت انساني (يعني سمورا انسان آدم جو اولاد آهن)، ۽ مساوات ۽ جمهوريت ۽ آزادي جا جذبا پيدا ڪيا آهن.

اصولن ۽ تصورات کان اڳتي وڌو. هن امي جي ليڊر شپ جا عملي نتيجا اوهان کي دنيا جي قانونن ۽ طريقن ۽ وهنوارن ۾ ايڏي وڏي تعداد ۾ نظر ايندا جو انهن کي ڳڻڻ بہ مشڪل ٿي پوندو. اخلاق ۽ تهذيب ۽ صفائي ۽ پاڪائي ۽ بيا ڪيترائي اصول هن جي تعليم مان نڪتا ۽ سڄي دنيا ۾ پکڙجي ويا. معاشرت جا جيڪي قانون هن بنايا، دنيا انهن مطابق پنهنجا قانون ٺاهيا ۽ اجا تائين ٺاهي رهي آهي. هن معاشيات جا جيڪي اصول سيکاريا، انهن مان دنيا ۾ ڪيترين ئي تحريڪون پيدا ٿيون ۽ اجا تائين پيدا ٿي رهيون آهن. حڪومت جا جيڪي طريقا هن سيکاريا انهن مان دنيا جي سياسي نظرين ۾ ڪئين انقلاب برپا ٿيا ۽ ٿي رهيا آهن. انصاف ۽ قانون جا جيڪي اصول هن مقرر ڪيا هئا، دنيا جي عدالتيءَ قانوني نظام تي انهن جو زبردست اثر پيو ۽ اج بہ اهو "خاموش اثر" جاري آهي. جنگ ۽ صلح ۽ بين الاقوامي لاڳاپن ۾ سڏارو آڻي، انهن کي قانوني شڪل ڏيئي، دنيا ۾ پهريون پيرو جنهن شخص انهن تي عمل ڪيو ۽ ڪرايو اهو دراصل عرب جو هيءُ امي ئي هو. ورنہ هن کان اڳي دنيا کي خبر ئي ڪانہ هئي تہ جنگ جو بہ ڪو قانون ٿيندو آهي ۽ مختلف قومون، انسانيت جي بنياد تي هڪ ٻئي سان لاڳاپا قائم ڪري سگهن ٿيون.

سڄي انساني تاريخ کي سامهون رکجي، تہ هن حيرت انگيز انسان جي بلند و بالا شخصيت ايڏي تہ مٿاهين نظر ايندي جو دنيا اج تائين جن وڏن وڏن تاريخي انسانن کي اڪابر (Heroes) ڪوٺيندي اچي، انهن کي هن جي آڏو آڻيو تہ بلڪل ڄامڙا نظر ايندا. دنيا جي اڪابر (عظيم انسانن) ۾ ڪو هڪڙو بہ اهڙو ڪونهي جنهن جا ڪمال ۽ ڪارناما انساني زندگي جي هڪ ٻن شعبن ڪانسواءِ ٻين شعبن ۾ چمڪندا نظر اچن. ڪو اصولن ٺاهڻ (نظريات) جو بادشاهہ آهي، پر عملي قوت ڪانهيس. ڪو سراسر عملي انسان آهي پر غور ۾ ڪمزور آهي. ڪنهن جا ڪمال فقط سياسي تدبير تائين محدود

آهن تہ ڪو صرف فوجي ذهانت جو پتلو آهي. ڪو اجتماعي زندگي جي هڪڙي معاملي ۾ ايڏو ماهر آهي جو ٻين معاملن جي ڪابہ ڄاڻ ڪانهيس. ڪنهن اخلاق ۽ روحانيت تي زور ڏنو پر معيشت ۽ سياست کي وساري ويٺو. ڪنهن وري معيشت ۽ سياست کي تہ ورتو پر اخلاق ۽ روحانيت کي ڇڏي ڏنائين. مطلب تہ تاريخ ۾ رڳو "هڪ معاملي" جا سورما نظر ايندا. پر اڪيلو هي شخص ئي آهي جنهن ۾ سمورا ڪمال ۽ خوبيون موجود آهن. هو پاڻ ئي فلسفو ۽ حڪمت ڏئي ٿو. هو سياسي مدبر بہ آهي تہ فوجي ليڊر بہ. قانون ٺاهيندڙ بہ هو پاڻ، تہ اخلاق جو معلم (استاد) ۽ مذهبي ۽ روحاني پيشوا بہ پاڻ آهي. سندس نگاهون انسان جي سڄي زندگي تي ڪتل آهن ۽ تمام ننڍين ڳالهين تائين پهچيو وڃن. کائڻ پيئڻ ۽ جسماني صفائي جي طريقن کان وٺي بين الاقوامي لاڳاپن تائين، هڪڙي هڪڙي ڳالهہ بابت هدايتون ڏئي ٿو. پنهنجن نظرين مطابق هڪ دائمي ۽ جٽادار تهذيب (Civilization) پيدا ڪري ڏيکاري ٿو. جو ڪٿي بہ گهٽتا وڌي (افراط و تفريط) نظر ڪانہ ٿي اچي. ڇا اهڙين خوبين ۽ ايڏي ڪمال وارو ٻيو ڪو شخص اوهان کي نظر اچي ٿو؟

دنيا جون سموريون تاريخي شخصيتون پنهنجي ماحول مان ئي اڀريون ۽ پيدا ٿيون آهن. پر هن هستي جو تہ شان ئي اوڙ (نرالو) آهي. هن جي شخصيت بڻائڻ ۾ سندس ماحول جو ڪوبہ هٿ ڪونہ ٿو ڏسجي. ڪنهن بہ دليل سان ثابت نٿو ڪري سگهجي تہ عرب جو ماحول ان وقت تاريخي طور تي اهڙي انسان جي پيدائش جي تقاضا ڪري رهيو هو ڇڪي تاڻي، وڌ ۾ وڌ اهو چئي سگهو ٿا تہ ان وقت تاريخي اسباب يا حالتون عرب ۾ هڪ اهڙي ليڊر جي پيدا ٿيڻ جي تقاضا (گهر) ڪري رهيون هيون، جيڪو سيني قبيلن مان وکوڙ (انتشار) ختم ڪري کين هڪ قوم بنائي ۽ ٻيا ملڪ فتح ڪري عربن جي معاشي ڀلائي ۽ ترقي جو ڪم ڪري، يعني هڪ نيشنلسٽ (قوم پرست) ليڊر جنهن ۾ ان وقت جون عربن واريون سموريون خصوصيتون (يعني خاص خوبيون يا خاميون) موجود هجن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ظلم، بي رحمي، خونريزي، فريب و دغا. مطلب تہ هر حيلي (تدبير) سان پنهنجي قوم کي آسودو بنائي ها ۽ هڪ سلطنت تيار ڪري پنهنجن پوئين لاءِ ڇڏي وڃي ها. انهي کان وڌيڪ ان وقت جي عربي تاريخ جي ٻي ڪابہ تقاضا (ضرورت) اوهين ثابت نٿا ڪري سگهو. هيگل ۽ مارڪس جي تاريخي فلسفن جي روشني ۾ اوهان وڌ ۾ وڌ ايترو چئي سگهو ٿا تہ ان وقت جي ماحول ۾ قبيلن کي هڪ قوم بنائيندڙ ۽ سلطنت قائم ڪندڙ ڪا شخصيت اڀرڻ کپندي هئي يا انهن حالتن ۾ اڀري سگهي ٿي. پر هيگلي يا مارڪسي فلسفو هن واقعي جي توجيهہ ۽ تشريح ڪيئن ٿو ڪري سگهي تہ ان وقت انهي ماحول ۾ هڪ اهڙو شخص پيدا ٿيو جنهن بهترين اخلاق سيکاريا. انسانيت کي سينگاريو ۽ نفس پاڪ (تزڪيہ نفس) ڪيو. جاهليت جا وهم ۽ تعصب ميساري ڇڏيا. سندس نگاهون قوم، نسل ۽ ملڪ جون حدون اورانگهي سڄي انسانيت تي ڇانئجي ويون. هن فقط پنهنجي قوم لاءِ نہ، بلڪہ سڄي انسان ذات لاءِ هڪ اخلاقي ۽ روحاني ۽ تمدني ۽ سياسي نظام جو پايو وڌو. هن معاشي معاملن ۽ ملڪي سياست ۽ بين الاقوامي لاڳاپن کي خيالي دنيا ۾ نہ، پر عمل جي دنيا ۾، اخلاقي اصولن (بنيادن) موجب قائم ڪري ڏيکاريو. هن روحانيت ۽ ماديت کي ملائي، اهڙو وچٽرو رستو ڏيکاريو جيڪو اڄ بہ عقلمندي ۽ دانائي جو اهڙو ئي شاهڪار (زبردست ڪارنامو) آهي جهڙو ان وقت هو. ڇا اهڙي شخص کي اوهين عرب جاهليت جي ماحول جو فصل (پيداوار) چئي سگهو ٿا؟

فقط ائين ڪونهي تہ هن شخص کي پنهنجي ماحول پيدا ڪونہ ڪيو بلڪہ جڏهن اسين سندس ڪارنامن تي غور ڪريون ٿا تہ پتو پوي ٿو تہ هو زماني ۽ ملڪ (Time & space) جي پابندين کان آزاد آهي. سندس نظر وقت ۽ حالتن جا بند ڀڃندي، صدين ۽ هزارن (سالن) جا پردا چيريندي اڳتي وڌندي وڃي. هن جي نگاهہ هر زماني ۽ هر ماحول جي انسانن کي ڏسي ٿي ۽ هو انهيءَ جي زندگي لاءِ اهڙيون اخلاقي ۽ عملي هدايتون ڏئي ٿو جيڪي هر دور ۽ هر حال ۾ مناسب

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لڳن ٿيون. هو انهن ماڻهن مان ڪونهي جن کي تاريخ پراڻو ڪري ڇڏيو آهي ۽ جن جي اسين صرف ايتري تعريف ڪري سگهون ٿا تہ هو پنهنجي زماني جا سٺا رهنما هئا. سيني کان الڳ ۽ سيني کان مٿاهون هو انسانيت جو اهڙو رهنما آهي جيڪو تاريخ سان گڏ اڳتي وڌندو رهي ٿو. هر دور لاءِ اهڙو ئي جديد يا نئون (Modern) آهي، جهڙو انهي کان اڳي گذريل دور لاءِ هو.

اوهين وڏيون سخائون ڏيکاري جن کي "تاريخ بنائيندڙ" (Makers of History) جو لقب ڏيندا آهيو حقيقت ۾ اهي "تاريخ جا ئي بنايل" (Creatures of History) آهن. دراصل سڄي انساني تاريخ ۾ "تاريخ بنائيندڙ" صرف هي هڪڙو ئي شخص آهي. دنيا جي جيترن بہ ليڊرن تاريخ ۾ انقلاب برپا ڪيا آهن، انهن جي (ملڪي) حالتن تي غور ڪريو. اوهين ڏسندؤ تہ اهڙي هر موقعي تي، اڳ ۾ ئي انقلاب جا سبب پيدا ٿي رهيا هئا ۽ اهي اسباب ئي انقلاب جو رخ ۽ رستو مقرر ڪري رهيا هئا ۽ اهي اهڙي انقلاب برپا ٿيڻ جي تقاضا بہ ڪري رهيا هئا. انقلابي صرف ايترو جو "حالتن جي تقاضائن" کي قوت سان عملي جامو پهرايائين. بلڪ هڪ اهڙي ايڪٽر وانگر جنهن لاءِ اسٽيج ۽ "پارٽ ادا ڪرڻ" اڳواٽ ئي تيار ۽ مقرر ٿيل هجن. پر تاريخ بنائيندڙن ۽ انقلاب برپا ڪندڙن جي سڄي جماعت ۾ هي اڪيلو شخص آهي، جنهن اتي انقلاب جا اسباب خود پيدا ڪيا جتي ڪوبہ اهڙو سبب موجود ڪونہ هو. جتي انقلاب لاءِ مسالو (مواد) موجود ڪونہ هو. اتي پاڻ ئي مسالو تيار ڪيائين. جتي انهي انقلاب لاءِ اسپرٽ (جذبو) ۽ ماڻهن ۾ علمي لياقت موجود ڪانہ هئي، اتي هن خود پنهنجي مطلب (ڪم) جا ماڻهو تيار ڪيا، پنهنجي زبردست شخصيت کي پگهاري، هزارين انسانن جي ڪارب (قالب) ۾ وڌائين انهن کي اهڙو بنائي ڇڏيائين جهڙو بنائڻ چاهيائين ٿي. هن جي طاقت ۽ ارادي جي قوت خود (پاڻ) ئي انقلاب جو سامان تيار ڪيو. خود ئي شڪل و صورت ڏيئي انهي جي نوعيت مقرر ڪيائين ۽ پنهنجي ئي ارادي جي قوت سان حالتن جي رفتار ۽ رخ کي موڙي انهي رستي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هلايائين جنهن تي هن پاڻ هلائڻ چاهيو ٿي. هيڏي شان وارو تاريخ ساز ۽ ايڏي مرتبي وارو "انقلاب اٿاريندڙ" اوهان کي ڪٿي هنڌ ڪٿي نظر ايندو؟

اچو تہ هاڻي غور ڪريون. چوڏهن سؤ سال اڳ جي اونداهي دور ۾ عرب جهڙي گهگهہ اونداهي ۾ ويڙهيل ملڪ جي هڪ شهر (مڪا ۾ هڪ اٽيڙهيل ڏراڙ ۽ سوداگري ڪندڙ صحرا نشين جي اندر اوچتو ئي اوچتو اهڙو علم، ايڏي روشني، ايتري طاقت، ايترا ڪمال. ايتريون زبردست تربيت ورتل قوتون ڪيئن پيدا ٿي پيون؟ انهن جي پيدا ٿيڻ جو ڪهڙو ذريعو هو؟ اوهين چئو ٿا تہ اهو سڀ ڪجهہ سندس دل ۽ دماغ مان پيدا ٿيو. آءُ چوان ٿو تہ جيڪڏهن ائين آهي تہ پوءِ هن کي خدائي جي دعويٰ ڪرڻ گهرجي ها. جيڪڏهن هو اهڙي دعويٰ ڪري ها تہ اها دنيا جنهن رام کي خدا بنائي ڇڏيو جنهن ڪرشن کي ڀڳوان جو درجو ڏنو جنهن خود بخود گوتم ٻڌ کي معبود (جنهن جي عبادت ڪجي) تسليم ڪيو جنهن پنهنجي مرضي سان مسيح ﷺ کي ابن الله (خدا جو پٽ) مڃيو جنهن باهہ، پاڻي ۽ هوا جي پوڄا ڪئي. هن زبردست ۽ باڪمال شخصيت کي خدا مڃڻ کان انڪار ڪانہ ڪري ها. پر سوچيو! هو خود ڇا ٿو چئي؟ پنهنجن ايترن ڪمالات مان هڪڙي جو ڪريڊٽ بہ پاڻ ڪونہ ٿو وٺي. چئي ٿو تہ آءُ هڪ انسان آهيان، اوهان جهڙو ئي. مون وٽ پنهنجو ڪجهہ بہ ڪونهي. سيڪجهہ خدا جو آهي، خدا کان عطا ٿيو آهي. هيءُ ڪلام (قرآن) جنهن جو مٽ (نظير) سڄي انسان ذات نٿي پيش ڪري سگهي، منهنجو ڪلام ڪونهي. منهنجي دماغ جي قابليت ڪونہ جوڙيو آهي. هن جو اکر اکر مون وٽ خدا طرفان آيو آهي ۽ اهڙي لاجواب ڪلام لاءِ خدا جي ئي واکاڻ ڪجي. هي ڪارناما. جيڪي مون ڏيکاريا آهن، هي قانون، جيڪي مون ٺاهيا آهن، هي اصول، جيڪي اوهان کي سيکاريا اٿم. انهن مان ڪابہ شيءِ مون ڪانہ گهڙي آهي. آءُ پنهنجي ذاتي قابليت سان ڪجهہ بہ نٿو پيش ڪري سگهان. ڳالهہ ڳالهہ ۾ خدا جي رهنمائي جو محتاج آهيان. ڪريان ۽ چوان اهو ئي ٿو جنهن جو اتئين اشارو ملي ٿو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏسو! هيءَ ڪيڏي نہ حيرت ۾ وجهندڙ صداقت (سچائي) آهي. ڪيڏي نہ زبردست سچائي (راست بازي) ۽ (خيانت کان پاڪ) امانت آهي. ڪوڙو انسان تہ وڏ ماڻهپي ڏيکارڻ لاءِ ٻين جا ڪمال بہ پنهنجي کاتي ۾ جمع ڪرائڻ کان ڪونہ مڙندو آهي. اهڙا ڪمال جن جي اصليت جو آساني سان پتو پئجي وڃي. پر هي شخص اهڙا ڪمال بہ پنهنجا ڪمال ٻڌائي پيش ڪونہ ٿو ڪري جن بابت جيڪڏهن ائين ڪري ها تہ ڪوبہ ڪيس رد نہ ڪري سگهي ها. ڇاڪاڻ تہ انهن (ڪمالات) جي اصلي حقيقت معلوم ڪرڻ جو ڪوبہ ذريعو ڪنهن وٽ آهي ئي ڪونہ. سچائيءَ جو انهي کان وڌيڪ پڌرو ڪو ٻيو دليل بہ ٿي سگهي ٿو؟ انهي شخص کان وڌيڪ سچو ٻيو ڪير هوندو جنهن کي تمام ڳجهي ذريعي سان بيمثال ڪمال حاصل ٿين ۽ هو بنا تڪلف انهي ذريعي جو حوالو بہ ڏئي. تہ هتان حاصل ٿيا اٿم؟ ٻڌايو! تہ آخر انهي کي اسين سچو ڇونہ چئون؟

(3)

موت کانپوءِ زندگي

موت کانپوءِ ٻي زندگي آهي يا نه؟ جيڪڏهن آهي ته ڪهڙي آهي؟ انساني علم هنن سوالن جا جواب نٿو ڏئي سگهي. اسان وٽ اهي اکيون ڪونهن جن سان موت جي سرحدن کان ٻئي پاسي جهاتي پائي ڏسون ته اتي ڇا پيو وهي واپري. اسان وٽ اهي ڪن ڪونهن جن سان اسين ان جو ڪو آواز ٻڌي سگهون. اسان وٽ اهڙا اوزار به ڪونهن جن جي مدد سان معلوم ڪري سگهجي ته اتي ڪجهه آهي يا ڪجهه به ڪونهي. تنهنڪري هي سوال سائنس جي حد کان ٻاهر آهي. جيڪو ماڻهو سائنس جي آڌار تي چئي ٿو ته موت کانپوءِ ڪا به زندگي ڪانهي، اهو ماڻهو بلڪل غير سائنسي ڳالهه ڪري ٿو. سائنس جي آڌار تي نه ته اهو چئي سگهجي ٿو ته ٻي زندگي آهي ۽ نه ئي ان جو انڪار ڪري سگهجي ٿو. جيستائين اسان وٽ انهي باري ۾ يقيني علم حاصل ڪرڻ جو ذريعو ڪونهي، تيستائين صحيح سائنسي سوچ اها آهي ته اسين "موت بعد زندگي" جو نڪو انڪار ڪريون ۽ نه ئي اقرار.

پر علمي زندگي ۾ به اسين هن سائنسي سوچ تي هلي سگهون ٿا؟ شايد نه. بلڪ ڪنهن پڪ سان نه. عقلي حيثيت سان ته اهو ٺيڪ آهي ته جنهن ڳالهه بابت علم حاصل ڪرڻ جو اسان وٽ ڪو ذريعو نه هجي انهي باري ۾ ڪا به راءِ نه ڏيون. پر جنهن ڳالهه جو تعلق اسان جي علمي زندگي سان هجي انهي کي "مڃڻ" يا نه مڃڻ کان سواءِ ٻيو ڪو گس ڪونهي. مثلاً هڪڙو شخص آهي جنهن کي اوهين نٿا سڃاڻو. جيڪڏهن انهي سان اوهان جو ڪو وهنوار ئي ڪونهي، ته پوءِ سندس ايمانداري يا بي ايماني جي باري ۾ راءِ قائم ڪرڻ جو لاچار ڪونهي. پر جڏهن ساڻس ڪا ڏيتي ليتي ڪرڻي آهي ته پوءِ اهڙي معلومات

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ضرور هٿ ڪندو. جيسين اها خبر نہ پوي تہ هو ايماندار آهي يا بي ايمان تيسين ڏيتي ليتي ڪرڻ وقت شڪ ۾ ئي رهبو. پر سندس ايمانداري تي شڪ ڪندي جيڪو وهنوار رکبو عملاً انهي جي حالت اها ئي هوندي جيڪا ڪيس بي ايمان سمجهڻ جي حالت ۾ ٿي سگهي ٿي. تنهنڪري "ايماندار سمجهڻ" يا "بي ايمان سمجهڻ" جي وچ ۾ "شڪ واري حالت" رڳو دماغ ۽ ذهن ۾ رهي سگهي ٿي. عملي رويو ڪنڌهن بہ شڪ جي آڌار تي قائم نٿو رهي سگهي. "عمل" لاءِ تہ هڪڙي پاسي ٽيڪو پوندو. انڪار ڪبو يا اقرار ڪبو. ٿورڙو ئي سوچڻ سان اوهين سمجهي سگهو ٿا تہ "موت کانپوءِ زندگي" وارو مسئلو صرف فلسفي جو مسئلو ڪونهي بلڪ اسان جي عملي زندگي جو انهي سان تمام گهڻو واسطو آهي. سچ پچ تہ اسان جي اخلاقي روش (هلت) جو سڄو دارومدار انهي ڳالهہ تي آهي. جڏهن آءٌ ائين سوچيان تہ زندگي تہ فقط هيءَ دنيائي زندگي آهي، انهي کان اڳتي ٻي ڪا بہ زندگي ڪانهي تہ منهنجي اخلاقي هلت ۽ روش هڪڙي هوندي ۽ جي اهو سمجهان تہ هن کانپوءِ ٻي بہ زندگي آهي جنهن ۾ مون کي موجوده زندگي جو حساب ڪتاب ڏيڻو پوندو ۽ اتي منهنجي بري يا ڀلي حشر (انجام) جو دارومدار هتي ڪيل عملن تي هوندو اهڙي حالت ۾ منهنجو اخلاقي رويو بلڪل مختلف (ٻيو) هوندو. مثال طور هڪڙو ماڻهو هتان کان راولپنڊي تائين سفر ڪري ٿو ۽ سمجهي ٿو تہ اتي پهچڻ کانپوءِ منهنجو سفر ختم ٿي ويندو. اتان جي پوليس، ڪورٽ يا ڪنهن ٻئي طاقت جي وس کان ٻاهر هوندس جيڪا مون کان پڇا ڳاڇا ڪري سگهي. هوڏانهن ٻيو شخص بہ راولپنڊي تائين سفر ڪري ٿو پر سوچي ٿو تہ اتان وري جبلن جي پريان ويٺو اٿم جتي جو حاڪم بہ اهو ساڳيو ئي آهي جنهن جو حڪم هت هلي ٿو. انهي جي دفتر ۾ منهنجن اهڙن سمورن ڪارنامن جو خفيہ (ڳجهو) رڪارڊ موجود آهي جيڪي مون ملڪ جي هن حصي ۾ سر انجام ڏنا آهن. اتي سڄي رڪارڊ جي جانچ پڙتال ڪري فيصلو ڪيو ويندو تہ مون سان ڪهڙو سلوڪ ڪيو وڃي. اهڙو شخص راولپنڊي کي پنهنجي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سفر جي رڳو هڪ منزل سمجهندو.

اوهين آسانيءَ سان سمجهي سگهو ٿا تہ ٻنهي شخصن جي هلت ۾ طرز عمل ۾ فرق هوندو. پهريون شخص فقط راولپنڊي تائين واري سفر جي تياري ڪندو، ٻئي جون تياريون راولپنڊي کان اڳتي وارين ڊگهين منزلن لاءِ بہ هونديون. پهريون شخص اهو سمجهندو تہ نفعو يا نقصان، جيڪو ڪجهہ آهي، راولپنڊي تائين آهي. اڳتي ڪجهہ ڪونهي. هوڏانهن ٻيو شخص سمجهندو تہ نفعو يا نقصان سفر جي پهرئين مرحلي (يا منزل) ۾ ڪونهي بلڪ آخري مرحلي ۾ آهي. پهريون شخص پنهنجن ڪمن ۾ فقط انهن نتيجن کي سامهون رکندو جيڪي راولپنڊي جي سفر تائين نڪري سگهن ٿا. پر ٻئي شخص جي اک ۾ اهي نتيجا هوندا جيڪي جبلن جي پرئين پاسي پهچڻ کانپوءِ نڪرندا. هنن ٻنهين شخصن جي هلت ۾ ايڏو فرق صرف انهي ڪري آهي جو هنن مان هرڪو پنهنجي سفر بابت جدا جدا راءِ رکي ٿو. بلڪل اهڙيءَ طرح اسان جي اخلاقي زندگي ۾ ان عقيدي جو تمام وڏو هٿ آهي جيڪو اسين "موت کانپوءِ واري زندگي" بابت رکون ٿا. عملي ميدان ۾ جيڪا بہ وک کڻنداسون، انهي جو دارومدار انهي عقيدي تي هوندو تہ اسين دنياوي زندگي کي "آخري زندگي" سمجهون ٿا يا سمجهون ٿا تہ مرڻ کانپوءِ ٻي ڪا زندگي بہ آهي؟ جتي، هتي ڪيل ڪمن جا نتيجا ظاهر ٿيڻا آهن. پهرين حالت ۾ اسان جا قدم هڪڙي پاسي ويندا ۽ ٻي حالت ۾ بلڪل مختلف طرف ڏي

انهي مان ظاهر ٿيو تہ "موت کانپوءِ واري زندگي" وارو مسئلو فقط ڪو عقلي يا فلسفيانہ مسئلو ڪونهي، بلڪ زندگي جو هڪ اهم مسئلو آهي. جيڪڏهن ائين آهي تہ پوءِ هن باري ۾ ڪنهن شڪ يا گمان واري حالت ۾ رهڻ نہ گهرجي، ڇاڪاڻ تہ شڪي حالت ۾ اسان جو رويو "انڪار ڪرڻ" واري حالت جهڙو هوندو. تنهنڪري اهو فيصلو ڪرڻو پوندو تہ موت کانپوءِ ڪا ٻي زندگي آهي يا نہ. جيڪڏهن سائنس هن سوال جو ڪو جواب نٿي ڏئي سگهي تہ اسان کي عقلي دليلن کان مدد وٺڻ گهرجي.

اهڙي دليل بازي لاءِ اسان وٽ ڪهڙو سامان (مواد) آهي؟ هڪڙو تہ اسان جي سامهون انسان آهي ۽ ٻيو ڪائنات جو نظام آهي. اسين، انسان کي هن ڪائنات جي نظام ۾ فٽ (رکي) ڪري اهو سوچيون تہ هن ۾ جيڪو ڪجهہ آهي (جسم ۽ روح وغيره) انهي جون سڀ تقاضائون ۽ ضرورتون، ڪائنات جي موجوده نظام ۾ پوريون ٿيو وڃن (يا پوريون ٿيو سگهن ٿيون؟) يا اڃان بہ ڪا تقاضا ۽ ڪو مطالبو باقي بچيو پوي جنهن لاءِ قدرت جي موجوده نظام کانسواءِ ڪنهن ٻئي نظام جي ضرورت آهي.

ڏسو! هڪڙو تہ انسان وٽ جسم آهي جنهن ۾ ڪيترائي ڌاتو لوڻ، پاڻي ۽ گيسون آهن. اهڙيون ساڳيون شيون ڪائنات ۾ بہ آهن، مثلاً پٿر، لوهہ، ٽامون ۽ ٻيا ڌاتو ۽ لوڻ ۽ گئسون وغيره. هنن سڀني شين کي پنهنجو ڪم ڪرڻ لاءِ جيترن بہ قانونن جي ضرورت آهي اهي ڪائنات ۾ موجود آهن. جنهن نموني اهي قانون، کليل فضا ۾ جبلن، دريائن ۽ هوائن کي پنهنجي حصي جو ڪم ڪرڻ جو موقعو ڏين ٿا، اهڙيءَ طرح انساني جسم کي بہ انهن قانونن تحت (هيٺان) ڪم ڪرڻ جو موقعو ملي ٿو.

ٻيو تہ انسان جو وجود اهڙو آهي جيڪو چوگرد موجود شين مان خوراڪ حاصل ڪري، وڌي ويجهي ٿو. ساڳئي طرح وڻ، ٻوٽا ۽ گاهہ وغيره آهن جن جي واڌ لاءِ بہ قانون موجود آهن.

ٽيون تہ انسان هڪ جيئرو جاڳندو وجود آهي، جيڪو پنهنجي مرضي ۽ ارادي سان چر پر ڪري پنهنجي خوراڪ حاصل ڪرڻ لاءِ پاڻ ڪوشش ڪندو آهي، پنهنجي جان جي حفاظت. ۽ پنهنجي نوع (نسل) کي قائم رکڻ جو پاڻ انتظام ڪندو آهي. ڪائنات ۾ انهيءَ قسم جون ٻيون بہ ڪئين جنسون موجود آهن. مثلاً خشڪي، پاڻي (سمنڊ ۽ درياهہ وغيره) ۽ هوا ۾ بي شمار حيوان موجود آهن. هنن جيئرن جاڳندن وجودن لاءِ بہ اهي سڀ قانون ڪم ڪري رهيا آهن، جن جي هنن کي ضرورت آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هنن سيني ڳالهين کان سواءِ، انسان جو هڪ اهڙو وجود بہ آهي جنهن کي اسين "اخلاقي وجود" چونداسون. هن وجود جي ڪري انسان ۾ نيڪي ۽ بدي جي سڃاڻپ، نيڪ ۽ بد ۾ فرق ڪرڻ جي سمجهہ ۽ چڱو ۽ خراب ڪم ڪرڻ جي قوت موجود آهي. سندس فطرت جو مطالبو آهي تہ نيڪيءَ جو سٺو ۽ بديءَ جو برو نتيجو ظاهر ٿئي. هو ظلم ۽ انصاف، سچائي ۽ ڪوڙ حق ۽ ناحق، رحم ۽ بي رحمي، احسان ۽ احسان فراموشي، سخاوت ۽ ڪنجوسي. امانت ۽ خيانت ۽ اهڙين ئي ٻين اخلاقي وصفن ۾ فرق ڪريو ڇاڻي. اهي وصفون ۽ صفتون عملاً سندس زندگي ۾ موجود آهن ۽ فقط هوائي (خيالي) ڳالهيون ڪونهن. انسان جي اجتماعي ۽ انفرادي زندگي ۾ انهن جا نتيجا عملي طرح ظاهر ٿيندا آهن. تنهنڪري انساني فطرت جي تقاضا آهي تہ جهڙيءَ طرح سندس ڪمن ۽ عملن جا طبعي (1) نتيجا ظاهر ٿيندا آهن، اهڙيءَ طرح اخلاقي نتيجا بہ ظاهر ٿين.

پر ڪائنات جي نظام تي غور ڪرڻ سان خبر پوندي تہ هن نظام ۾ انساني افعال (2) جا اخلاقي نتيجا پوري طرح ظاهر ڪونہ ٿا ٿين. ائين ٿيڻ جو هتي امڪان ڪونهي، ڇاڪاڻ تہ هتي ٻي ڪابہ اهڙي مخلوق ڪانهي جنهن جو "اخلاقي وجود" هجي. ڪائنات جو سڄو نظام طبعي قانون جي هيٺ هلي رهيو آهي. هن ۾ ڪٿي بہ اخلاقي قانون ڪم ڪندا نظر ڪونہ ٿا اچن. هتي ريٿي ۾ وزن بہ آهي ۽ قيمت بہ اٿس. پر سچائي ۾ نہ وزن آهي ۽ نہ ان جي قيمت هتي انب جي ڪِڪِڙي مان هميشه انب ئي ڦٽندو آهي، پر حق پرستي جي ٻج پوکيندڙ تي ڪڏهن گل ڇٽيا وڃن ٿا ۽ ڪڏهن. بلڪ گهڻو ڪري ڪيس پٿر هنيا وڃن ٿا. هتي مادي عنصرن لاءِ (مثلاً مختلف گئسون، پاڻي ۽ هوائون

---

(1) طبعي نتيجا: بک لڳڻ سان ڪجهہ کائبو تہ بک لهندي بخار جو صحيح علاج ٿيو تہ بخار لهي ويندو، پاڻي کي باه تي رکبو تہ ٻاڦ تي اڏامڻ لڳندو. هيءَ سڀئي طبعي نتيجا آهن.

(2) انسان جيڪي ڪري، انهي کي سندس فعل چئبو. افعال ان جو جمع آهي.

وغيره) قانون مقرر ٽيل آهن. جن جا هميشه مقرر ٽيل نتيجا نڪرندا آهن پر اخلاقي عنصرن (سچائي، ايمانداري، انسان دوستي وغيره) لاءِ ڪو قانون مقرر ڪونهي جو انهن جي "ڪرڻ" (فعليت) سان هميشه مقرر ٽيل نتيجا نڪري سگهن. هتي طبعي قانون جي فرمان روائي يا حڪمراني سببان، اخلاقي نتيجا ڪڏهن نڪرن ئي ڪونہ ٿا، جيڪڏهن نڪرندا آهن تہ رڳو ايتري قدر جيتري طبعي قانون اجازت ڏين. ڪيترا ڀيرا تہ ائين بہ ٿيندو آهي تہ "اخلاق" ڪنهن ڪم (فعل) مان جنهن نتيجي ڪيڻ جي تقاضا ڪندو آهي، طبعي قانون جي وچ ۾ ٽپي پوڻ ڪري ان جو بلڪل ابتو نتيجو نڪرندو آهي.(1) انسان پنهنجي سماجي ۽ سياسي نظام ذريعي ڪجهہ ڪوشش ڪئي آهي تہ انساني ڪمن (افعال) جا اخلاقي نتيجا هڪ مقرر ڪيل ضابطي (طريقي) مطابق ظاهر ٿي سگهن، پر اها ڪوشش تمام ننڍي پيماني تي ٿي آهي، سا بہ اڻ پوري، هڪڙي پاسي طبعي قانون هن (ڪوشش) کي محدود ۽ ناقص (اڻ پورو) بنائين ٿا ۽ ٻئي پاسي انسان جون پنهنجون ڪئين ڪوتاهيون هن انتظام جي خامين ۾ واڌارو ڪنديون آهن.

آءٌ پنهنجي ڳالهہ ڪجهہ مثالن سان سمجهائڻ جي ڪوشش ڪريان ٿو. ڏسو! هڪڙو شخص، ڪنهن ٻئي شخص جو دشمن آهي ۽ سندس گهر کي باهہ ڏئي ٿو ۽ ان جو گهر سڙيو وڃي. هيءُ انهيءَ فعل (باهہ لڳائڻ) جو طبعي نتيجو آهي (يعني گهر جو سڙڻ). انهي جو اخلاقي نتيجو اهو هئڻ کپي تہ باهہ ڏيندڙ کي اهڙي سزا ملي، جيڏو هن سڄي ڪٽنب کي نقصان پهچايو آهي. پر ائين تڏهن ٿيندو جڏهن باهہ ڏيندڙ جي خبر پوي، پوليس هن کي پڪڙي، مٿس ڏوهہ ثابت ٿئي، جج (عدالت) پوريءَ طرح ڪاٿو ڪري سگهي تہ هن ڪٽنب کي ۽ سندس ايندڙ نسل کي ڪيترو نقصان پهتو آهي ۽ پوءِ نيڪ انصاف سان ڏوهاري کي، انهي نقصان مطابق سزا ڏئي. جيڪڏهن انهن سيني

(1) مثلاً اخلاقي قانون جي تقاضا آهي تہ ايماندار واپاري ۽ آفيسر کي ترقي ڪرڻ کپي، پر طبعي قانون جي مداخلت ڪري غلط قسم جا ماڻهو ئي ترقي ڪندا آهن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مان ڪابہ هڪڙي ڳالهہ پوري نہ ٿي تہ پوءِ يا تہ اخلاقي نتيجو بلڪل ظاهر نہ ٿيندو يا انهي جو رڳو هڪڙو حصو ظاهر ٿيندو ۽ ائين بہ ٿي سگهي ٿو تہ پنهنجي دشمن کي برباد ڪرڻ ڪانپوءِ مٿيون ڏوهاريءَ هن دنيا ۾ مزا ماڻيندو وتي.

انهيءَ ڪان بہ وڏو مثال وٺو. ڪجهہ ماڻهو پنهنجي قوم ۾ ايڏو اثر و رسوخ رکن ٿا جو سڄي قوم سندن پوئيان لڳي ٿي. هن پوزيشن (حالت) مان فائدو وٺندي هي شخص ماڻهن ۾ قوم پرستي جي باهہ ڀڙڪائي، منجهن ملڪ (فتح ڪرڻ) گيري جو جذبو پيدا ڪن ٿا. پاڙيسري قومن سان جنگ شروع ڪري، لکين ماڻهن کي مارين ٿا. ملڪن جا ملڪ تباهہ ڪريو ڇڏين ۽ ڪروڙين انسانن کي ذلت ۽ خواريءَ واري زندگي گذارڻ تي مجبور ڪن ٿا. سندن هنن ڪارروائين جو تاريخ تي ايڏو زبردست اثر پوي ٿو جو اهو صدين سوڌو ڪئين نسلن تائين هلندو رهي ٿو. ڇا اوهين سمجهو ٿا تہ هنن چند ماڻهن کي سندن هن تمام وڏي ڏوهہ جي منصفانہ سزا هن دنيوي (دنيا جي) زندگي ۾ ملي سگهي ٿي. ظاهر آهي تہ جيڪڏهن انهن ماڻهن کي ٻوٽي ٻوٽي ڪري ڇڏجي، کين جيئرو ساڙي ڇڏجي يا انهي ڪان وڌيڪ ڪا سزا ڏجي جيڪا انسان جي وس ۾ هجي، تڏهن بہ انهن ظالمن. ڪروڙين انسانن ۽ سندن ايندڙ نسلن کي جيڪو نقصان پهچايو انهي جي برابر کين سزا نٿي ملي سگهي. ڪائنات جو موجوده نظام جن طبعي قانونن تي هلي رهيو آهي، انهن تحت ناممڪن آهي تہ کين ڏوهہ مطابق سزا ڏيئي سگهجي.

ساڳئيءَ طرح انهن نيڪ انسانن جو مثال وٺو جن انسان ذات کي حق ۽ سچائيءَ جي تعليم ڏني ۽ هدايت جي روشني ڏيکاري، جن ڪان بي شمار انسان سوين سالن ڪان فيض پرائي رهيا آهن ۽ آئنده بہ ڪئين صدين تائين فيض حاصل ڪندا رهندا. ڇا اهڙن ماڻهن کي سندن خدمت جو پورو اجورو هن دنيا ۾ ڏيئي سگهجي ٿو؟ اوهين سوچي سگهو ٿا تہ موجوده طبعي قانون جي حدن اندر اهڙو شخص پنهنجي نيڪ عمل جو پورو ڦل ماڻي سگهي ٿو جنهن جي نتيجي طور

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سندس موت کانپوءِ بہ هزارين سالن تائين بي شمار انسان فائدو حاصل ڪندا رهن؟

ڪائنات جو موجوده نظام جن قانونن هيٺ هلي رهيو آهي انهن ۾ ايتري طاقت (گنجائش) ئي ناهي جو انسان جيڪي ڪم (نيڪ يا بد) هتي ڪري ٿو انهن جا اخلاقي نتيجا پوريءَ طرح هن دنيا ۾ ظاهر ٿي سگهن. ٻيو تہ هن فاني زندگي ۾ انسان جيڪو بہ عمل ڪري ٿو انهي جا نتيجا (رد عمل) تمام ڊگهي عرصي تائين ظاهر ٿيندا رهن ٿا. انهن جو ڦل (مٺو يا ڪڙو) حاصل ڪرڻ لاءِ انسان کي هزارين بلڪ لکين سالن جي زندگي گهرجي. قدرت جي موجوده قانون موجب انسان کي ايڏي ڊگهي زندگي ملي ئي نٿي سگهي. انهي مان معلوم ٿيو تہ انسان جي خاڪي پتلي ۽ ان جي حيواني جزن (عناصر) ۽ عضون سان تہ هن طبعي دنيا جا موجوده قانون لاڳو ٿين ٿا, پر سندس اخلاقي جزي (عنصر) لاءِ هيءَ دنيا, ان جي زندگي ۽ قانون ڪافي ڪونهن. انهي جزي لاءِ عالم (يا ڪائنات) کي ڪنهن ٻئي نظام جي ضرورت آهي, جتي اخلاقي قانون جي حڪمراني هجي ۽ طبعي قانون انهي جي هيٺان, ٻڙو مددگار جي حيثيت سان ڪم ڪن. انهيءَ نظام ۾ زندگي جو عرصو مقرر ٿيل نہ هجي, بلڪ ان جي حد ئي نہ هجي تہ جيئن اهي سمورا اخلاقي نتيجا پوريءَ طرح ۽ صحيح صورت ۾ ظاهر ٿي سگهن, جيڪي هن دنيا ۾ ظاهر نہ ٿي سگهيا. جيڪڏهن ٿيا تہ صحيح صورت ۾ ظاهر نہ ٿي سگهيا. انهي نظام ۾ سون ۽ چاندي بدران نيڪي ۽ سچائي توري سگهجن ۽ انهن جو اگهہ بہ هجي. جتي باهہ صرف انهي شيءِ کي ساڙي جيڪا اخلاقاً سڙڻ جي حقدار هجي, جتي عيش ۽ آرام رڳو ان کي ملي جيڪو نيڪ هجي, ۽ مصيبت صرف ان تي ڪڙڪي, جيڪو بڇڙو هجي. عقل گهري ٿو ۽ فطرت مطالبو ڪري ٿي تہ اهڙو بہ عالم جو ڪو نظام ضرور هئڻ گهرجي.

جيڪڏهن رڳو عقلي دليلن پويان لڳون ٿا تہ اسين فقط ايترو چئي سگهون ٿا تہ هن نظام کان سواءِ عالم جو ڪو ٻيو نظام (آخرت) آهي؟ اسان جو علم ۽ عقل انهي سوال جو جواب ڏيئي نٿا سگهن. هن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

موقعي تي قرآن اسان جي مدد ڪري ٿو. قرآن چئي ٿو تہ توهان جي فطرت جنهن شيءِ جو مطالبو ڪري ٿي اها واقعي ايندي. عالم (دنيا) جو موجوده نظام، جيڪو طبعي قانون موجب هلي رهيو آهي اهو ختم ڪيو ويندو. انهي ڪانپوءِ هڪ ٻيو نظام قائم ٿيندو جنهن ۾ زمين ۽ آسمان ۽ ٻيون سموريون شيون، نئين رنگ ۽ ڍنگ سان ٺهنديون. پوءِ الله تعاليٰ شروع کان وٺي قيامت تائين پيدا ٿيندڙ سيني انسانن کي ٻيهر پيدا ڪندو ۽ هڪ ئي وقت انهن سيني کي پنهنجي آڏو گڏ ڪندو. اتي هر هڪ شخص جو هر هڪ قوم جو ۽ سڄي انسان ذات جو رڪارڊ محفوظ ۽ موجود آهي، جنهن ۾ ڪابہ غلطي ٿيل ڪانهي. هر هڪ شخص جي عملن جو جيڪو نتيجو نڪتو (رد عمل ٿيو) هو انهن جي سڄي ڪارروائي (روداد) اتي موجود هوندي. جن نسلن تي انهي رد عمل جو اثر پيو هوندو اهي سمورا، شاهدن، جي ڪٽهڙي ۾ موجود هوندا. جنهن بہ شخص يا قوم تي ڪنهن انسان جي قول ۽ فعل جو ڪوبہ اثر پيو هوندو اهي سڀ پنهنجو داستان ٻڌائيندا. خود انسان جا پنهنجا هٿ، پير، اکيون، زبان هر هڪ عضوو شاهدي ڏيندا تہ انهن کي ڪهڙي ڪم لاءِ استعمال ڪيو ويو هو. هن سڄي ڪارروائي ڪانپوءِ سيني کان وڏو حاڪم (الله پاڪ) تمام انصاف سان فيصلو ڪندو تہ ڪنهن کي ڪيترو انعام يا ڪيتري سزا ڏني وڃي. انعام يا سزا، ايڏا تہ زبردست هوندا جو دنيا جي موجوده ننڍڙن ننڍڙن پيمانن سان انهن جو ڪاٿو نٿو ڪري سگهجي. اتي وقت ۽ جڳهہ (Space) جي پرک لاءِ ڪسوٽيون ئي ٻيون هونديون. اتي جا مقدار (1) ئي ڪي ٻيا هوندا. اتي جا "قدرتي قانون" ڪنهن ٻئي نموني جا هوندا. انسان جي جن نيڪين جو اثر هزارين سالن تائين هلي ٿو انهن کي ڪيس اتي پورو اجورو ملندو ۽ موت، بيماري يا پيري سندس عيش کي ختم ڪرڻ لاءِ موجود ڪونہ هوندا. اهڙيءَ طرح انسان جي جن برائين جي ڪري بي شمار انسان ڪئين سالن تائين لوڙيندا رهن ٿا، انهي جي

---

(1) يعني گهٽائي يا ٿورائي جو ڪاٿو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڙي انسان کي مڪمل سزا ڀوڳڻي پوندي ۽ موت يا بي هوشي ڪيس تڪليف کان بچائڻ لاءِ هوندا ئي ڪونہ.

اهڙيءَ زندگي ۽ اهڙي عالم (آخرت) کي جيڪي ماڻهو ناممڪن سمجهن ٿا انهن جي تنگ ذهن ۽ سوچ تي مون کي رحم اچي ٿو. جيڪڏهن هيءَ دنيا (يا عالم). موجوده قدرتي قانون سان پيدا ٿي ۽ هلي سگهي ٿي، تہ پوءِ نئون عالم، ڪن ٻين قانونن سان ڇو نٿو پيدا ٿي سگهي؟ البت انهي ڳالهہ جو يقين ڪنهن دليل يا عقلي ثابتي سان نٿو حاصل ٿي سگهي. انهيءَ لاءِ اڻ ڏٺي تي ايمان (ايمان بالغيب) جي ضرورت آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(4)

سلامتيءَ جي وات

الله جي هستي:

صاحبو! جيڪڏهن ڪو شخص اوهان کي چوي ته بازار ۾ هڪ دوڪان اهڙو به آهي جنهن جو ڪوبه دوڪاندار ڪونهي، نه ڪو هن ۾ مال آڻڻ وارو آهي نه وڪڻڻ وارو ۽ نه ئي ڪو سندس سنڀال ئي ڪري ٿو. دوڪان پنهنجو پاڻيهي هلي رهيو آهي. پنهنجو پاڻيهي منجهس مال اچي وڃي ٿو ۽ پنهنجو پاڻيهي خريدارن جي هٿ وڪامي وڃي ٿو ته ڇا اوهين انهيءَ شخص جي ڳالهه مڃي وٺندا؟ ڇا اوهين اهو به مڃيندا ته ڪنهن دوڪان ۾ مال آڻيندڙ کانسواءِ پاڻيهي به مال اچي سگهي ٿو؟ مال وڪڻندڙ کان سواءِ پنهنجو پاڻ وڪامي به سگهي ٿو؟ سنڀال ڪندڙ کانسواءِ پنهنجو پاڻيهي چوري ۽ ڦر کان به بچيل رهي سگهي ٿو؟ پنهنجي دل کان پڇو ته اهڙي ڳالهه اوهين ڪڏهن به مڃي سگهو ٿا؟ جنهن جا هوش حواس صحيح هجن، ڇا انهيءَ جي عقل ۾ اها ڳالهه اچي سگهي ٿي، ته ڪو دوڪان دنيا ۾ اهڙو به هوندو؟

سمجهو ڪٿي ته هڪڙو شخص اوهان کي چوي ٿو ته هن شهر ۾ هڪ ڪارخانو آهي جنهنجو نڪو ڪوئي مالڪ آهي، نه انجنيئر، نه مستري، سمورو ڪارخانو پاڻيهي قائم ٿي ويو آهي. سموريون مشينون پاڻيهي بنجي ويون آهن. پاڻيهي سمورا پرزا پنهنجي جاءِ تي لڳي ويا آهن. پاڻيهي سڀ مشينون هلي رهيون آهن ۽ پاڻيهي انهيءَ مان عجيب عجيب شيون بنجي نڪري به رهيون آهن. سچ ٻڌايو جيڪو شخص اوهان سان اها ڳالهه ڪندو اوهين حيرت سان ان جو منهن نه تڪڻ لڳندا؟ اوهان کي اهو شڪ نه ٿيندو ته هن جو ڪٿي دماغ ته خراب نه ٿي ويو آهي. ڇا ڪنهن پاڳل کان سواءِ اهڙي بيهودي ڳالهه ڪو ٻيو به چئي سگهي ٿو؟

پر انهن پري وارن مثالن کي ڇڏيو. هي بجليءَ جو بلب جيڪو اوهان جي اڳيان ٻري رهيو آهي، ڇا ڪنهن جي چوڻ سان اوهين اهو

مجي سگهو ٿا تہ روشني انهيءَ بلب ۾ پنهنجو پاڻيهي پيدا ٿي وڃي ٿي؟ هيءَ ڪرسي جيڪا اوهان جي اڳيان رکي آهي، ڇا ڪنهن وڏي ڪان وڏي فاضل فلسفيءَ جي چوڻ تي بہ اوهين اهو يقين ڪري سگهو ٿا تہ اها پنهنجو پاڻيهي بنجي ويئي آهي؟ اهي ڪپڙا جي اوهين پهريو ويٺا آهيو ڇا ڪنهن وڏي عالم جي چوڻ سان بہ اوهين اهو قبول ڪرڻ لاءِ تيار ٿيندا تہ انهن کي ڪنهن اڻيو (ناهيو) ناهي، اهي پاڻيهي اڻجي ويا آهن؟ هي گهر جيڪي اوهان جي اڳيان بيٺا آهن، جيڪڏهن ساري دنيا جي يونيورسٽين جا پروفيسر گڏجي بہ اوهان کي يقين ڏيارين تہ انهن گهرن کي ڪنهن بہ نہ بنايو آهي، بلڪ اهي پاڻ ئي بنجي ويا آهن تہ ڇا هنن جي يقين ڏيارڻ سان اوهان کي يقين اچي ويندو؟

هي ٿورا مثال اوهان جي اڳيان آهن. رات ڏينهن جن شين کي اوهين ڏسو ٿا، انهن منجهان ڪي ٿوريون مون بيان ڪيون آهن. هاڻي غور ڪريو هڪڙي رواجي دوڪان بابت جڏهن اوهان جو عقل اهو نٿو مڃي سگهي تہ اهو ڪنهن قائم ڪرڻ واري ڪانسواءِ هلي رهيو آهي. جڏهن هڪڙي ننڍڙي ڪارخاني بابت اوهين اهو مڃڻ لاءِ تيار ٿي نٿا سگهو تہ هو ڪنهن بنائيندڙ ڪانسواءِ بنجي ويندو ۽ ڪنهن هلائيندڙ ڪانسواءِ هلندو رهندو تہ هي زمين ۽ آسمان جو زبردست ڪارخانو جو اوهان جي آڏو هلي رهيو آهي، جنهن ۾ سج، چنڊ ۽ وڏا وڏا تارا واچ جي پرزن وانگر چرپر ڪري رهيا آهن، جنهن ۾ سمنڊن مان ٻاڦون نڪرن ٿيون، ٻاڦن مان ڪڪر بنجن ٿا، ڪڪرن کي هوائون اڏائي زمين جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پکيڙين ٿيون، پوءِ انهن کي مناسب وقت تي ٿڌاڻ پهچائي وري ٻيهر ٻاڦ مان پاڻي بنايو وڃي ٿو. پوءِ اهو پاڻي برسات جي بوندن جي صورت ۾ زمين تي ڪيرايو وڃي ٿو. پوءِ انهيءَ برسات جي وسيلي مئل زمين جي پيٽ مان طرح طرح جا لهرائيندڙ وڻ پيدا ٿي وڃن ٿا. قسم قسم جا اناج، رنگ برنگي ميوا ۽ نموني نموني جا گل پيدا ڪيا وڃن ٿا. انهيءَ ڪارخاني بابت اوهين اهو ڪيئن ٿا مڃي سگهو تہ اهو سڀ ڪجهہ بنائيندڙ ڪانسواءِ پنهنجو پاڻ بنجي ويو ۽ ڪنهن هلائيندڙ ڪانسواءِ پنهنجو پاڻ هلي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رهيو آهي؟ هڪ ننيڙي ڪرسي، هڪ وال جيتري ڪپڙي ۽ هڪ ننيڙي پٽ بابت جيڪڏهن ڪو ائين ڪٺي چوي ته هي شيون خود بخود ٺهيون آهن ته اوهين يڪدم فيصلو ڪري وٺندا ته هن جو دماغ خراب ٿي ويو آهي. پوءِ پلا انهيءَ شخص جي دماغ جي خرابيءَ ۾ ڪهڙو شڪ ٿي سگهي ٿو جو هيئن چوي ٿو ته زمين پاڻ ئي بنجي ويئي، جانور پاڻ ئي پيدا ٿي ويا. انسان جهڙي حيرت انگيز چيز پنهنجو پاڻ ئي بنجي بيهي رهي.

انسان جو جسم جن شين سان ملي ٺهجي ٿو انهن سيني کي سائنسدانن ڏار ڏار ڪري ڏٺو ته معلوم ٿيو ته ڪجهه لوهه آهي، ڪجهه گندرف، ڪجهه فاسفورس، ڪجهه ڪيلشم، ڪجهه لوڻ، ڪجهه گئسون ۽ بس!! اهڙيون ڪي ٻيون به شيون آهن جن جي جملي قيمت ڪجهه روپين کان وڌيڪ ناهي. اهي شيون جيتري جيتري وزن سان انسان جي جسم ۾ شامل آهن، اوتري ئي وزن سان انهن کي وٺو ۽ جيئن ملائڻ چاهيو تيئن ملائي ڏسو پر ڪنهن به ترڪيب سان انسان نه ٺهي سگهندو. پوءِ ڪهڙيءَ طرح اوهان جو عقل اهو مڃي سگهي ٿو ته انهن ٿورين بي جان شين مان ڏسندڙ ٻڌندڙ ڳالهائيندڙ ۽ گهمندڙ ڦرندڙ انسان، اهو انسان جو هوائي جهاز ۽ ريڊيو ٿو بنائي، ڪنهن ڪاريگر جي حڪمت کانسواءِ ازخود بنجي وڃي ٿو؟

ڪڏهن اوهان غور ڪيو ته ماءُ جي پيٽ جي ننيڙي فيڪٽريءَ ۾ انسان ڪهڙيءَ طرح تيار ٿو ٿئي؟ پيءُ جي ڪارستانيءَ جو هن ۾ ڪوبه دخل ناهي. ماءُ جي حڪمت جو هن ۾ ڪوبه ڪم ڪونهي. هڪڙي معمولي ٿيلهيءَ ۾ به ڪيڙا جي خوردبينيءَ کان سواءِ ڏسي به نٿا سگهجن، سي خبر ناهي ته ڪڏهن پاڻ ۾ ملي وڃن ٿا ۽ ماءُ جي رت مان ئي انهن کي کاڌو پهچڻ شروع ٿي وڃي ٿو اتان ئي لوهه، گندرف، فاسفورس ۽ ٻيون سموريون شيون، جن جو مون مٿي ذڪر ڪيو آهي، هڪڙي خاص وزن ۽ خاص نسبت سان اتي گڏ ٿي لوٿڙو بنجن ٿيون. پوءِ انهيءَ لوٿڙي ۾ جتي اکيون بنجڻ گهرجن، اتي اکيون بنجن ٿيون، جتي ڪَنَ بنجڻ گهرجن، اتي ڪن بنجن ٿا، جتي دماغ بنجڻ گهرجي،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اتي دماغ بنجي ٿو جتي دل بنجڻ گهرجي، اتي دل بنجي ٿي، هڏي پنهنجي جاءِ تي، گوشت پنهنجي جاءِ تي، مطلب تہ هڪڙو هڪڙو پرزو پنهنجي پنهنجي جاءِ تي ٺيڪ ويهي ٿو. پوءِ ان ۾ ساهہ پوي ٿو. ڏسڻ جي طاقت، ٻڌڻ جي طاقت، چکڻ ۽ سنگهڻ جي طاقت، ڳالهائڻ جي طاقت، سوچڻ ۽ سمجهڻ جي طاقت، ۽ ڪيترين بي حد و حساب طاقتون هن ۾ پيدا ٿيون. اهڙيءَ طرح انسان جڏهن مڪمل ٿي وڃي ٿو تڏهن پيٽ جي اها ننڍڙي فيڪٽري جتي نون مهينن تائين هو بنجي رهيو هو سا پاڻ زور ڪري هن کي ٻاهر ڌڪي ڪڍي ٿي ۽ دنيا اهو ڏسي حيران ٿي وڃي ٿي، تہ انهيءَ فيڪٽريءَ مان هڪ ئي طريقي سان لکين انسان روز بنجي نڪرندا رهن ٿا. پر هر هڪ جو نمونو جدا آهي، شڪل جدا ۽ رنگ روپ جدا. مطلب تہ هڪ ئي پيٽ مان نڪتل ٻہ سڳا ڀائر ٻہ هڪ ٻئي سان نٿا ملن. اهو اهڙو ڪرشمو آهي، جنهن کي ڏسي عقل دنگ رهجي وڃي ٿو. انهيءَ ڪرشمي کي ڏسي بہ جيڪو شخص ائين چوي ٿو تہ هي ڪم ڪنهن زبردست حڪمت واري، زبردست علم ۽ بينظير ڪمالات رکڻ واري خدا کان سواءِ ٿي رهيو آهي يا ٿي سگهي ٿو تہ پڪ سان ان جو دماغ درست ناهي. هن کي عقلمند سمجهڻ عقل جي بي عزتي آهي. گهٽ ۾ گهٽ آءٌ تہ ڪيس انهيءَ لائق نٿو سمجهان تہ ڪنهن معقول ڳالهہ بابت هن سان گفتگو ڪريان!.

توحيد

چڱو هاڻي ٿورو اڃا بہ اڳتي هلو. اوهان مان هر شخص جو عقل انهيءَ ڳالهہ جي شاهدي ڏيندو تہ دنيا ۾ ڪوبہ ڪم، خواهہ اهو ننڍو هجي يا وڏو تيستائين پوري قاعدي ۽ ضابطي سان نٿو هلي سگهي جيستائين ڪو شخص ان جو ذميوار نہ هجي. هڪڙي اسڪول جا ٻہ هيڊ ماستر، هڪڙي ڪاٽي جا ٻہ ڊائريڪٽر، هڪڙي فوج جا ٻہ سپهہ سالار، هڪڙي بادشاهيءَ جا ٻہ رئيس يا بادشاهہ ڪڏهن اوهان ٻڌا آهن؟ ڪٿي ائين هجي تہ ڇا اوهين سمجهو ٿا تہ هڪڙي ڏينهن جي لاءِ بہ انتظام ٺيڪ هلي سگهي ٿو؟ اوهان کي پنهنجي حياتيءَ جي

ننڍين ننڍين ڳالهين ۾ انهيءَ جو تجربو هوندو ته جتي هڪڙي ڪم ڪي هڪڙي ڪان وڏيڪ ماڻهن جي ذميواريءَ تي ڇڏيو ويندو آهي، اتي سخت بد انتظامي ٿيندي آهي، جهيڙا جهڳڙا ٿيندا آهن ۽ نيٺ "ٻن زالن واري مڙس جي مٽي جي وارن" وارو وڃي حال ٿيندو آهي. انتظام باقاعدگي هڪجهڙائي ۽ سٺي حالت ۾ جنهن به هنڌ اوهين ڏسو ٿا اتي ضرور بالضرور ڪا هڪڙي طاقت ڪم هلائيندڙ هوندي آهي. ڪو هڪڙو ئي شخص بااختيار يا اقتدار ڌڻي هوندو آهي ۽ ڪنهن هڪڙي جي ئي هٿ ۾ ڪم جي واڳ هوندي آهي. انهيءَ ڪان سواءِ انتظام جو اوهين تصور ئي ڪري نٿا سگهو.

اها ته اهڙي سڌي سنئين ڳالهه آهي جو ڪو به شخص جيڪو ٿورڙو عقل رکندو هوندو سو به مجھڻ ۾ دير نه ڪندو. انهيءَ ڳالهه کي ذهن ۾ رکي ٿورو پنهنجي آس پاس جي دنيا تي نظر وجهو. هيءَ زبردست ڪائنات جا اوهان جي آڏو پکڙيل آهي. هي ڪروڙين تارا جي اوهان کي مٿي هلندا نظر اچن ٿا. هي زمين جنهن تي اوهان رهو ٿا. هي چنڊ جيڪو راتين جو نڪري ٿو هي سج جو هر روز اڀري ٿو هي زهره، هي مريخ، هي عطارد، هي مشتري ۽ هي ٻيا بيشمار تارا جيڪي ذرن وانگر هلي رهيا آهن. ڏسو! انهن سڀني جي هلڻ ۾ ڪهڙي سخت باقاعدگي آهي. ڪڏهن رات پنهنجي وقت ڪان اڳ ايندي اوهان ڏٺي؟ ڪڏهن چنڊ زمين سان ٽڪريو؟ ڪڏهن سج پنهنجو رستو ڇڏي هٽيو؟ ڪڏهن ڪنهن ٻئي ستاري کي اوهان هڪڙي وار برابر به پنهنجي هلڻ جي وات ڪان هٽندي ڏٺو يا ٻڌو؟ هي ڪروڙين ستارا، جن مان ڪي اسان جي زمين ڪان لکين دفعا وڏا آهن ۽ ڪي سج ڪان به هزارين دفعا وڏا، اهي سڀ واچ جي پرزن وانگر هڪڙي زبردست ضابطي ۾ جڪڙيل ۽ هڪڙي ٻڌل حساب موجب پنهنجي مقرر ٿيل رفتار سان پنهنجي پنهنجي مقرر ٿيل رستن تي هلي رهيا آهن. نه ڪنهن جي رفتار ۾ ذري برابر فرق اچي ٿو نڪي ڪو پنهنجي رستي ڪان وار برابر هٽي سگهي ٿو. انهن جي وچ ۾ جيڪي نسبتون قائم ڪري ڇڏيون ويون آهن، جيڪڏهن انهن ۾ هڪڙي پل لاءِ به ذرڙو فرق اچي وڃي ته جهان جو هي سمورو نظام درهم

برهمر ۾ ڊانوانڊول ٿي وڃي. جهڙيءَ طرح ريلون ٽڪربيون آهن، اهڙيءَ طرح ستارا بہ هڪ ٻئي سان ٽڪرجي وڃن.

هي تہ آسمان جون ڳالهيون آهن. پر ٿورو پنهنجي زمين ۾ پنهنجي وجود تي نظر وجهي ڏسو. هن مٽيءَ جي ذري ذري تي هي سمورو حياتيءَ جو کيل جيڪو اوهين ڏسي رهيا آهيو اهو سڀ ڪن ٻڌل قاعدن جي وسيلي قائم آهي. زمين جي ڪشش سمورين شين کي پنهنجي گهيري ۾ ٻڌي رکيو آهي. هڪڙي سيڪنڊ لاءِ بہ جيڪڏهن هوءَ پنهنجي پڪڙ ڇڏي ڏئي تہ سمورو ڪارخانو ئي ڊهي پوي.

هن ڪارخاني ۾ جيتريون ڪلون ۽ پرزا ڪم ڪري رهيا آهن سي سڀ هڪڙي قاعدي جا پابند آهن. پاڻي پنهنجي قاعدي ۾ ٻڌل آهي. روشنيءَ جي لاءِ جيڪو قاعدو آهي انهيءَ جي هوءَ تابعدار آهي. گرمي ۽ سرديءَ لاءِ جيڪو ضابطو آهي، انهيءَ جون اهي غلام آهن. مٽي، پٿر، ڌاتو بجلي، ٻاڦ، وڻ، جانور ڪنهن ۾ بہ اها مجال ناهي جو پنهنجي قاعدي کان ٻاهر وڃي يا پنهنجي خاصيتن کي بدلائي سگهي يا انهيءَ ڪم کي ڇڏي ڏئي جيڪو سندس حوالي ڪيو ويو آهي. وري پنهنجي حدن اندر پنهنجي قانون جي پابنديءَ سان انهيءَ ڪارخاني جا سمورا پرزا هڪ ٻئي سان گڏجي ڪم ڪري رهيا آهن ۽ دنيا ۾ جيڪي بہ ٿي رهيو آهي، سو سڀ انهيءَ سبب سان ٿي رهيو آهي جو اهي سموريون شيون ۽ سموريون قوتون گڏجي ڪم ڪري رهيون آهن. هڪڙي ذرڙي ٻج جو ئي مثال کڻي وٺو جنهن کي اوهين زمين ۾ پوکيو ٿا، اهو تيستائين وڏي ويجهي وڻ بنجي ئي نٿو سگهي، جيستائين زمين ۽ آسمان جون سموريون قوتون گڏجي سندس پالنا ۾ ڀهرو نہ وٺن. زمين پنهنجي خزانن مان هن کي کاڌو ڏئي ٿي. سج سندس ضرورت موافق کيس گرمي رسائي ٿو. پاڻي کان جيڪي هُو گهري ٿو سو پاڻي ڏئيس ٿو. هوا کان بہ جيڪي هو طلبي ٿو سو هوا ڏئيس ٿي. راتيون کيس ٿڌڪار ۽ گهنسون ميسر ڪن ٿيون. ڏينهن کيس گرمي رسائي پچڻ طرف وٺي وڃي ٿو. اهڙيءَ طرح مهينن ۽ ورهين تائين لڳو لڳ هڪڙي باقاعدگيءَ سان اهي پاڻ ۾ گڏجي هن کي پالين نپائين ٿا ۽ تڏهن وڃي هو وڻ ٿو

بنجي ۾ منجهس ڦل لڳن ٿا. اوهان جا اهي سمورا فصل جن جي زور تي اوهين ٽڪي رهيا آهيو سي انهن ئي بي شمار ۾ مختلف قوتن جي پاڻ ۾ گڏجي ڪم ڪرڻ جي ڪري تيار ٿين ٿا. بلڪ اوهين پاڻ بہ انهيءَ ڪري تہ جيئرا آهيو جو زمين ۾ آسمان جون سڀ قوتون گڏجي اوهان جي پالنا ۾ رڌل آهن. جيڪڏهن رڳي هڪڙي هوا ئي انهيءَ گڏيل ڪاروبار کان جدا ٿي وڃي، تہ اوهين ختم ٿي ويندو. جيڪڏهن پاڻي، هوا ۽ گرميءَ سان ساٿ ڏيڻ کان انڪار ڪري تہ اوهان تي برسات جو هڪڙو قطرو بہ نہ وسي سگهي. جيڪڏهن مٽي، پاڻيءَ سان ساٿ ڏيڻ ڇڏي ڏئي تہ اوهان جا باغ سڪي وڃن ۾ اوهان جون پوکون ڪڏهن بہ نہ پچن. جيڪڏهن تيليءَ جي رڳڙ سان، باهہ پيدا ٿيڻ تي راضي نہ ٿئي تہ اوهان جون باهيون ٺڏيون ٿي وڃن ۾ لوهہ باهہ سان ڳانڍاپو رکڻ کان انڪار ڪري ڇڏي تہ اوهين ريلون ۾ موٽرون تہ نهيو پر هڪڙي ڇري بہ بنائي نہ سگهو. مطلب تہ اها سموري دنيا جنهن ۾ اوهين ساهہ کڻي رهيا آهيو سا فقط انهيءَ سبب کان قائم آهي جو هن عظيم الشان سلطنت جا سمورا کاتا پوريءَ پابنديءَ سان هڪٻئي سان گڏجي ڪم ڪري رهيا آهن ۾ ڪنهن کاتي جي ڪنهن بہ ڪم ڪندڙ جي اها مجال ناهي جو پنهنجي ڊيوٽيءَ کان هٽي وڃي يا قانون موجب ٻين کاتن جي ڪامورن سان ڪم ۾ ساٿ نہ ڏئي.

اهو جيڪي مون اوهان آڏو بيان ڪيو آهي، ڇا انهيءَ ۾ ڪابہ ڳالهہ ڪوڙ يا حقيقت جي خلاف آهي؟ شايد اوهان مان ڪوبہ انهيءَ کي ڪوڙ نہ چوندو. چڱو جيڪڏهن اهو سچ آهي تہ مون کي ٻڌايو تہ اهو زبردست انتظام، اها حيرت انگيز باقاعدگي، اها حد درجي جي سڌائي، اها زمين ۾ آسمان جي اڻ ڳڻين شين ۾ طاقتن ۾ پوري سنگت، آخر ڪهڙي سبب کان آهي؟ ڪروڙن ورهين کان اها ڪائنات ائين ئي قائم هلندي پيئي اچي. لکين سالن کان هن زمين تي وڻ وڌي رهيا آهن. جانور پيدا ٿي رهيا آهن ۾ خبر ناهي ڪڏهن کان انسان هن زمين تي جيئي رهيو آهي. ڪڏهن بہ ائين نہ ٿيو آهي جو چنڊ زمين تي ڪري پئي يا زمين سج سان ٽڪرجي وڃي. ڪڏهن هوا جي کاتي جي

پاڻيءَ جي ڪاتي سان لڙائي نہ ٿي. ڪڏهن بہ پاڻي، مٽيءَ ڪان نہ رٺو. ڪڏهن بہ گرميءَ باهہ سان سنگت نہ ٽوڙي. آخر انهيءَ بادشاهي جا سمورا صوبا، سمورا ڪاتا، سمورا ڪامورا ۽ ڪم ڪندڙ ڇو اهڙيءَ طرح قانون ۽ قاعدي جي پابندي ڪندا رهن ٿا ۽ ڇو انهن ۾ ويڙهاند نٿي ٿئي؟ ڇو فساد نٿو برپا ٿئي؟ ڪهڙيءَ شيءِ جي ڪري اهي سڀ هڪڙي انتظام ۾ ٻڌل آهن؟ انهيءَ جو جواب پنهنجي دل کان پڇو. ڇا، هوءَ اها شاهدي نٿي ڏئي تہ هڪڙو خدا ئي هن سموريءَ ڪائنات جو بادشاه آهي. هو هڪڙو ئي آهي جنهن جي زبردست طاقت سڀني کي پنهنجي ضابطي ۾ ٻڌي رکيو آهي؟ جيڪڏهن ڏهہ ويهہ نہ پر ٻہ خدا بہ هن ڪائنات جا مالڪ هجن ها، تہ هي انتظام اهڙيءَ باقاعدگيءَ سان ڪڏهن بہ هلي نہ سگهي ها! هڪڙي ننڍڙي اسڪول جو انتظام تہ ٻن هيڊماسترن جي هيڊ ماستري نٿو هلائي سگهي، پوءِ ڀلا هيڏي وڏي زمين ۽ آسمان جي بادشاهي ٻن خدائن جي خدائيءَ ۾ ڪيئن ٿي هلي سگهي؟

وري ڳالهہ فقط ايتري ئي ناهي تہ دنيا ڪنهن ٺاهڻ واري ڪانسواءِ نہ ٺهي آهي، بلڪ اها بہ حقيقت آهي تہ هن کي هڪڙي ئي بنايو آهي. حقيقت رڳو ايتري ئي ناهي تہ هن دنيا جو انتظام ڪنهن حڪم ڪان سواءِ ڪونہ پيو هلي، بلڪ اها بہ حقيقت آهي تہ هو حاڪم هڪڙو ئي آهي. انتظام جي باقاعدگي صاف ٻڌائي رهي آهي تہ هتي هڪڙي ڪان سواءِ ڪنهن جي بہ هٿ ۾ حڪومت جا اختيار ناهن. ضابطي جي پابندي کليو کلايو ٻڌائي رهي آهي تہ هن سلطنت ۾ هڪڙي حاڪم ڪان سواءِ ڪنهن جو حڪم نٿو هلي. قانون جي سخت پڪڙ شاهدي ڏيئي رهي آهي تہ هڪ بادشاهہ جي حڪومت زمين کان آسمان تائين قائم آهي. چنڊ، سج ۽ تارا انهيءَ جي ئي قدرت جي هٿ ۾ آهن. زمين پنهنجين سڀني شين سان ان جي ئي فرمان جي تابع آهي. هوا انهيءَ جي ئي غلام آهي. پاڻي انهيءَ جو ئي ٻندو آهي، درياهہ ۽ جبل انهيءَ جي ئي حڪم ۾ آهن، وڻ ۽ جانور انهيءَ جا ئي آهن، انسان جو جيئڻ ۽ مرڻ انهيءَ جي ئي اختيار ۾ آهي. هن جي مضبوط پڪڙ سڀني کي پوري طاقت سان جڪڙي رکيو آهي ۽ ڪوبہ ايترو زور نٿو رکي جو هن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي حڪومت ۾ پنهنجو حڪم هلائي سگهي. در حقيقت انهيءَ مڪمل تنظيم ۾ هڪ کان وڌيڪ حاڪمن جي گنجائش ئي ڪانهي. تنظيم جي طبيعت ئي ائين ٿي گهري ته هن ڪم ۾ هڪڙي ڪک برابر به ڪو سندس حصيدار نه هجي. اڪيلو اهو ئي حاڪم هجي ۽ انهيءَ ڪانسواءِ ٻيا سڀ محڪوم هجن. جو ته ڪنهن ٻئي جي هٿ ۾ فرمان هلائڻ جا ٿورا اختيار هجڻ جي معنيٰ آهي بد انتظامي ۽ بگاڙ. حڪم هلائڻ جي واسطي رڳو طاقت ئي گهربل ناهي، بلڪ علم به گهربل آهي. ايڏي ته ڪشادي نظر گهربل آهي جا سموري ڪائنات کي هڪ ئي وقت ۾ ڏسي سگهي ۽ سندس مصلحتن کي سمجهي حڪم جاري ڪري سگهي. جيڪڏهن خدا پاڪ کان سواءِ ٻيا ڪي ننڍا ننڍا خدا اهڙا هجن ها، جي سموري جهان کي ڏسڻ جي نگاهه ڪٿي نه رکن ها پر ڪين دنيا جي ڪنهن به حصي يا ڪنهن به ڳالهه ۾ پنهنجو حڪم هلائڻ جو اختيار حاصل هجي ها، ته هي زمين ۽ آسمان جو سمورو ڪارخانو ڏانوانڊول ٿي وڃي ها. هڪڙي معمولي مشين بابت به اوهين ڄاڻو ٿا ته جيڪڏهن اهڙي شخص کي هن ۾ دخل ڏيڻ جو موقعو ڏنو وڃي جو ان کان پوري طرح واقف نه هجي ته هو ان کي ڦٽائي ڇڏيندو. ان ڪري عقل اهو فيصلو ڪري ٿو ۽ زمين ۽ آسمان جي بادشاهيءَ جي نظام جو نهايت باقائدگيءَ سان هلڻ انهيءَ ڳالهه جي شاهدي ڏئي ٿو ته بادشاهيءَ جي اختيارن ۾ هڪڙي خدا کان سواءِ ڪنهن جو به ذري برابر حصو ناهي. اهو ڪو رڳو هڪڙو واقعو ناهي پر حق سچ اهو ئي آهي ته خدا جي خدائي ۾ خود خدا کان سواءِ ڪنهن جي حڪم هلڻ جو ڪو سبب ناهي. جن کي خدا تعاليٰ پنهنجي قدرت جي هٿ سان بنايو آهي، جيڪي سندس مخلوق آهن، جن جي هستي هن جي عنايت سان قائم آهن، جيڪي هن کان بي پرواهه ٿي خود پنهنجي آڌار تي هڪڙي منٽ لاءِ به وجود ۾ رهي نٿا سگهن، انهن مان ڪنهن جي به اها حيثيت ٿي نه ٿي سگهي جو خدائيءَ ۾ سندس حصيدار بنجي وڃي؟ ڇا ڪنهن نوڪر کي اوهان ملڪيت ۾ رئيس جو شريڪ ٿيندي ڏٺو آهي؟ ڇا اوهان جي عقل ۾

اها ڳالهہ اچي ٿي تہ ڪو بہ مالڪ پنهنجي غلام کي پنهنجو ثاني بنائي؟ ڇا خود اوهان مان ڪو بہ شخص پنهنجي نوڪرن مان ڪنهن کي، پنهنجي ملڪيت ۾ يا پنهنجي اختيارن ۾ حصيدار بنائي ٿو؟ انهيءَ ڳالهہ تي جڏهن اوهين غور ڪندا، تڏهن اوهان جي دل شاهدي ڏيندي تہ خدا تعاليٰ جي هن بادشاهيءَ ۾ ڪنهن بندي کي خود مختيار ٿي فرمان هلائڻ جو ڪو بہ حق حاصل ناهي. ائين هجڻ نہ فقط حقيقت، عقل ۽ قدرت جي خلاف آهي، بلڪ حق جي خلاف بہ آهي.

انسان جي تباهيءَ جو اصلي ڪارڻ

صاحبو! اهي بنيادي حقيقتون آهن جن تي هن دنيا جو سمورو نظام هلي رهيو آهي. اوهين هن دنيا کان ڌار نہ آهيو بلڪ هن جي اندر هڪڙي جزي جي حيثيت سان رهو ٿا، ان ڪري اوهان جي حياتيءَ لاءِ بہ اهي حقيقتون اهڙيءَ طرح ئي بنيادي آهن جهڙيءَ طرح سموريون اوهان لاءِ آهن.

اڄ اهو سوال اوهان مان هر ڪنهن شخص لاءِ ۽ دنيا جي سمورن انسانن لاءِ هڪ پريشان ڪندڙ ۽ منجهيل سٽ وانگر بنيل آهي تہ آخر اسان انسانن جي حياتيءَ مان امن ۽ آرام ڇو موڪلائي ويو آهي؟ ڇو روز بروز هي مصيبتون اسان تي نازل ٿي رهيون آهن؟ ڇو اسان جي حياتيءَ جي ڪَلَ بگڙي ويئي آهي؟ قومون قومن سان ٽڪرجي رهيون آهن، ملڪ ملڪ ۾ ڇڪتاڻ ٿي رهي آهي. ماڻهو ماڻهوءَ لاءِ بگهڙ بنجي ويو آهي. لکين انسان لڙاين ۾ نابود ٿي رهيا آهن. ڪروڙن ۽ اربن جا ڪاروبار تباهہ ٿي رهيا آهن. ڳوٺن جا ڳوٺ ويران ٿي رهيا آهن. زور وارا هيڻن کي کائيندا پيا وڃن. مالدار غريبن کي ڦرين پيا. حڪومت ۾ ظلم آهي، ڪورٽ ۾ بي انصافي آهي، دولت ۾ مغز جي ڦيري آهي، مرتبي ۾ اَڪڙ آهي، دوستيءَ ۾ بيوفائي آهي، انسان مٿان انسان جو ڀروسو گهٽيو پيو ٿو وڃي، مذهب جي ويس ۾ لا مذهبي ٿي رهي آهي، آدم جو اولاد اڻ ڳڻين ٽولن ۾ ورهائجي ويو آهي ۽ هر ڪا ٽولي ٻي ٽولي کي دغا، ظلم، بي ايماني ۽ هر ممڪن ٿي سگهندڙ طريقي سان نقصان رسائڻ ثواب جو

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪم سمجهي رهي آهي. اهي سموريون خرابيون آخر ڪهڙي سبب آهن؟ خدا جي خدائي ۾ بي جنهن طرف به ڏسون ٿا ته امن ئي امن نظر اچي ٿو. ستارن ۾ امن آهي. هوا ۾ امن آهي. پاڻيءَ ۾ امن آهي. وڻن ۽ جانورن ۾ امن آهي. سموري مخلوقات جو انتظام پوري امن سان هلي رهيو آهي. ڪٿي فساد يا خراب نظام جو نشان به نٿو ڏٺو وڃي. پر هڪڙي انسان جي ئي حياتي ڇو انهيءَ نعمت کان محروم ٿي ويئي آهي؟

اهو هڪ وڏو سوال آهي، جنهن کي حل ڪرڻ ۾ ماڻهن کي سخت پريشانيون اچي رهيون آهن. پر آءٌ پوري اطمينان سان انهيءَ جو جواب ڏيڻ گهران ٿو. مون وٽ انهيءَ جو مختصر جواب اهو آهي ته "انسان پنهنجي حياتيءَ کي حقيقت ۽ سچ جي خلاف بنائي ڇڏيو آهي، ان ڪري هو تڪليف سهي رهيو آهي ۽ جيستائين هو وري ان کي حقيقت موجب نه بنائيندو تيستائين ڪڏهن به سک نه پائيندو." اوهين هلندڙ گاڏيءَ جي دروازي کي پنهنجي گهر جو دروازو ڪٿي سمجهو ۽ ڪيس کولي بي فڪريءَ سان اهڙيءَ طرح ٻاهر نڪري اچو جيئن پنهنجي گهر جي اڱڻ ۾ ٿا پير پايو ته نڪي اوهان جي انهيءَ بي سمجهي جي ڪري ريل جو دروازو گهر جو دروازو بڻجي ويندو ۽ نڪي اهو ميدان، جنهن ۾ اوهين ڪرندا سو گهر جو اڱڻ ثابت ٿيندو. اوهين پنهنجي دل ۾ ڪٿي ڪجهه به سمجهو پر ان جي ڪري جيڪي سچ پچ آهي سو ته ذرو به ڪونه بدلبو. تڪي ڊوڙندڙ ريل جي دروازي مان جڏهن اوهين ٻاهر تشريف فرما ٿيندا تڏهن ان جو جيڪو نتيجو ظاهر ٿيندو سو ظاهر ئي ٿي رهندو. پوءِ ڪٿي ٽنگ ڀڄڻ ۽ مٿي ڦاٽڻ کان پوءِ به اوهين اهو نه مڃيو ته اوهان جيڪي سمجهيو هو سو غلط هو. بلڪل اهڙيءَ طرح جيڪڏهن اوهين ائين ڪٿي سمجهي ويا ته هن دنيا جو ڪوبه خدا ڪونهي يا اوهين پاڻ خدا بڻجي ويا يا خدا تعاليٰ کان سواءِ ڪنهن ٻئي جي خدائيءَ کي ڪٿي مڃيو ته اوهان جي ائين سمجهڻ يا مڃڻ سان حقيقت ۽ سچائي هرگز نه بدلبي. خدا، خدا ئي رهندو. سندس زبردست سلطنت جنهن ۾ اوهين رڳو رعيت جي حيثيت سان رهو ٿا، سا سمورن اختيارن سان سندس ئي قبضي ۾ رهندي باقي اوهين

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پنهنجي غلط فهميءَ جي سبب ڪان جيڪا حياتي گذارڻ جو طريقو اختيار ڪندا، تنهن جو نهايت برو نتيجو اوهان کي بيشڪ ۽ ضرور ڀوڳڻو پوندو. پوءِ ڀلي اوهين تڪليفن سهڻ ڪان پوءِ پنهنجي انهيءَ غلط حياتيءَ کي پنهنجي خيال ۾ صحيح ئي سمجهندا رهو.

آءٌ جيڪي اڳ ۾ بيان ڪري چڪو آهيان، ان کي ٿورو پنهنجي يادگيريءَ ۾ وري تازو ڪري وٺو. خداوند عالم ڪنهن جي بنائڻ سان خداوند عالم ڪونہ بنيو آهي. هو انهيءَ جو محتاج ناهي تہ اوهين سندس خدائي مڃيو يا نہ. هو تہ خود خدا آهي. هن جي خدائي خود پنهنجي زور تي قائم آهي. هن اوهان کي ۽ هن دنيا کي خود بنايو آهي. هي زمين، هي چنڊ ۽ سج، هيءَ سموري ڪائنات هن جي حڪم جي تابع آهي. هن ڪائنات ۾ جيتريون بہ قوتون ڪم ڪن ٿيون سي سڀ سندس حڪم هيٺ آهن. اهي سموريون شيون جن جي آڌار تي اوهين جيئو ٿا، سي سندس ئي قدرت جي قبضي ۾ آهن. خود اوهان جو پنهنجو وجود بہ سندس اختيار ۾ آهي. انهيءَ حقيقت کي اوهين ڪنهن بہ طرح بدلائي نٿا سگهو. اوهين انهيءَ کي نہ مڃو تڏهن بہ اهو سچ آهي. اوهين انهيءَ کان اکيون بند ڪري ڇڏيو تڏهن بہ اهو سچ آهي. اوهين انهيءَ کان سواءِ ڪو ٻيو ڀلي سمجهي ويهو تہ بہ اهو سچ آهي. انهن سڀني صورتن ۾ انهيءَ سچي ڳالھ ۾ تہ ڪوبہ ڦيرو ڪونہ ٿو اچي. ها اهو فرق بيشڪ ٿئي ٿو جو جيڪڏهن اوهين انهيءَ سچي ڳالھ کي مڃي، پنهنجي اها ئي حيثيت قبول ڪريو جيڪا انهيءَ سچي ڳالھ ۾ اوهان جي آهي تہ، اوهان جي حياتي بہ ٺيڪ رهندي، اوهان کي آرام ملندو. امن ملندو بي فڪري نصيب ٿيندي ۽ اوهان جي حياتيءَ جي سڄي ڪل ٺيڪ هلندي. وري جيڪڏهن اوهان انهيءَ حقيقت جي ابتڙ ڪا ٻي حيثيت اختيار ڪئي تہ نتيجو اهوئي نڪرندو جيڪو هلندڙ گاڏيءَ جي دروازي کي پنهنجي گهر جو دروازو سمجهي قدم ٻاهر رکڻ سان نڪري ٿو. ڌڪ اوهين پاڻ کائيندا. ٽنگ اوهان جي ڀڄندي، مٿو اوهان جو ڦاٽندو تڪليف اوهان کي پهچندي، پر حقيقت جهڙي آهي، تهڙي ئي رهندي. اوهين سوال ڪندا تہ انهيءَ سچي حقيقت موجب

اسان جي صحيح حيثيت ڪهڙي آهي؟ آءٌ ٿورڙن لفظن ۾ انهيءَ ڪي وڏيڪ کولي بيان ڪريان ٿو. جيڪڏهن ڪنهن نوڪر ڪي اوهين پڳهار ڏيئي پالي رهيا آهيو تہ ٻڌايو انهيءَ نوڪر جي حيثيت ڪهڙي آهي؟ اها ئي نہ، تہ اوهان جي نوڪري بجا آڻي، اوهان جي حڪم جي تابعداري ڪري، اوهان جي مرضيءَ موجب ڪم ڪري ۽ نوڪريءَ جي حد کان نہ وڌي، نوڪر جو ڪم آخر نوڪريءَ کان سواءِ ٻيو ڪهڙو ٿي سگهي ٿو؟ اوهين جيڪڏهن آفيسر هجو ۽ ڪو شخص اوهان جو زيردست هجي تہ زيردست جو ڪم ڪهڙو آهي؟ اهوئي نہ، تہ هو زيردستي ڪري ۽ آفيسريءَ جي سوداءَ ۾ نہ رهي. جيڪڏهن اوهين ڪنهن جائداد جا مالڪ هجو تہ انهيءَ جائداد ۾ اوهان جي خواهش ڪهڙي هوندي؟ اها ئي نہ، تہ هن ۾ اوهان جي مرضي هلي، جيڪي اوهين گهرو سوئي ٿئي ۽ اوهان جي مرضيءَ جي خلاف پن بہ چري نہ سگهي. اوهان جيڪڏهن ڪنهن بادشاهہ جي بادشاهي ۾ رهندا هجو ۽ سموريون طاقتون انهيءَ جي هٿ ۾ هجن تہ اهڙي بادشاهہ جي موجودگيءَ ۾ اوهان جي حيثيت ڪهڙي ٿي سگهي ٿي؟ اها ئي نہ، تہ اوهين سڌيءَ طرح رعيت بنجي رهڻ قبول ڪريو ۽ شاهي قانون جي فرمانبرداري کان پير بہ ٻاهر نہ ڪيو. بادشاهہ جي بادشاهيءَ ۾ رهندي جيڪڏهن اوهين پاڻ پنهنجي بادشاهيءَ جي دعوي ڪندا يا ڪنهن ٻئي جي بادشاهي مڃي سندس حڪم تي هلندا تہ اوهين باغيءَ ٿيندا ۽ باغي سان جيڪو سلوڪ ٿيندو آهي سو تہ اوهان کي معلوم ئي آهي.

انهن مثالن مان اوهين خوب سمجهي سگهو ٿا تہ خدا تعاليٰ جي انهيءَ سلطنت ۾ اوهان جي اصلي حيثيت ڪهڙي آهي. اوهان کي هن ٺاهيو آهي. قدرتي طور تي اوهان جو ڪوبہ ڪم انهيءَ کان سواءِ ڪونهي تہ پنهنجي ٺاهيندڙ جي مرضيءَ تي هلو. اوهان کي هو پالي رهيو آهي ۽ انهيءَ جي ئي خزاني مان اوهين پڳهار وٺي رهيا آهيو. اوهان جي ڪابہ حيثيت انهيءَ کان سواءِ ناهي تہ اوهين هن جا نوڪر آهيو. اوهان جو ۽ سموريءَ دنيا جو آفيسر هو آهي. هن جي آفيسريءَ ۾ اوهان جي حيثيت ماتحتيءَ کان سواءِ ٻي ڪهڙي ٿي سگهي ٿي؟ هيءَ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

زمين ۽ آسمان سڀ سندس جائداد آهن. انهيءَ جائداد ۾ انهيءَ جي ئي مرضي هلندي ۽ هلڻ گهرجي. اوهان جيڪڏهن هتي پنهنجي مرضي هلائڻ جي ڪوشش ڪندا، ته منهن ڀر ڪِرندا. هن سلطنت ۾ بادشاهي هن جي پنهنجي زور تي قائم آهي. زمين ۽ آسمان جا سمورا ڪاتا هن جي قبضي ۾ آهن ۽ اوهين خواه راضي هجو يا ناراض، بهرحال هن جي رعيت آهيو. اوهان جي ۽ ڪنهن به انسان جي توڙي اهو ننڍو هجي يا وڏو ڪابه ٻي حيثيت رعيت هجڻ کان سواءِ ناهي. انهيءَ جو ئي قانون، هن سلطنت ۾ قانون آهي ۽ انهيءَ جو ئي حڪم، حڪم آهي. رعيت مان ڪنهن کي به اها دعويٰ ڪرڻ جو حق ناهي ته آءٌ هز مئجسٽي آهيان، هز هائينس آهيان يا ڊڪٽيٽر ۽ خود مختيار آهيان. نڪي ڪنهن شخص يا اسيمبليءَ يا ڪائونسل کي اهو اختيار حاصل آهي ته هو هن بادشاهيءَ ۾ خدا تعاليٰ جي بدران پاڻ پنهنجو قانون بنائي ۽ خدا تعاليٰ جي رعيت کي چوي ته اسان جي هن قانون جي پيروي ڪريو. نڪي ڪنهن انساني حڪومت کي اهو حق پهچي ٿو ته خدا تعاليٰ جي حڪم کان بي پرواهه ٿي، خود پنهنجو حڪم هلائي ۽ ماڻهن کي چوي ته اسان جي هن حڪم جي تابعداري ڪريو. نڪي ڪنهن به انسان يا انسانن جي ڪنهن ٽولي لاءِ اهو جائز آهي ته اصلي بادشاه جي خليفي بنجڻ بدران، بادشاهيءَ جي ڪوڙن دعويٰ ڪندڙن مان ڪنهن جي رعيت بنجڻ قبول ڪري، اصلي بادشاه جي قانون کي ڇڏي، ڪوڙي قانون ٺاهيندڙن جو قانون قبول ڪري ۽ اصلي بادشاه کان منهن موڙي، انهن ڪوڙن جي حڪومتن جو حڪم مڃڻ لڳي. اهي سڀ صورتون بغاوت جون آهن. بادشاهيءَ جي اختيارن جي دعويٰ ڪرڻ ۽ اهڙيءَ دعويٰ کي قبول ڪرڻ ٻئي حرڪتون رعيت لاءِ بغاوت وانگر آهن ۽ انهيءَ جي سزا انهن ٻنهي کي ملڻ يقيني آهي، اوير يا سوير.

اوهان جا ۽ هر هڪ انسان جي پيشانيءَ جا وار خدا تعاليٰ جي مٺ ۾ آهن. جڏهن به وٽيس تڏهن انهن کي پڪڙي ڇڪي وٺي. زمين ۽ آسمان جي هن بادشاهيءَ مان ڀڄي وڃڻ جي طاقت ڪنهن ۾ به

ناهي. اوهين هن کان ٻچي ڪٿي به پناه نٿا وٺي سگهو. مٽيءَ ۾ ملي اوهان جو هڪ هڪ ذرو به جيڪڏهن تڙي پکڙي وڃي، ٻاهر ۾ سڙي خواه اوهان جي رک هوا ۾ پکڙجي وڃي، پاڻيءَ ۾ وهي خواه اوهين مڇين جو کاڄ بڻجو يا سمنڊ جي پاڻيءَ ۾ ڳري وڃو هر هنڌ تان الله تعاليٰ اوهان کي پڪڙائي وٺندو. هوا سندس غلام آهي. زمين هن جي ٻانهي آهي. پاڻي ۽ مڇيون سڀ سندس حڪم جون تابعدار آهن. هڪڙي اشاري تي سيني طرفن کان اوهين پڪڙجي ايندا ۽ هو اوهان مان هڪڙي هڪڙي کي سڌي پڇندو ته منهنجي رعيت تي بادشاهيءَ جي دعويٰ ڪرڻ جو حق اوهان کي ڪٿان پهچي ويو هو؟ منهنجي ملڪ ۾ پنهنجو حڪم هلائڻ جا اختيار اوهان ڪٿان آندا هئا؟ منهنجي بادشاهيءَ ۾ پنهنجو قانون جاري ڪندڙ اوهين ڪير هئا؟ منهنجا بندا تي ڪري، ٻين جي بندگي ڪرڻ تي اوهين ڪيئن راضي ٿي ويا؟ منهنجا نوڪر ٿي ڪري، اوهان ٻين جو حڪم ڪيئن مڃيو؟ مون کان ٻگهار وٺي ٻين کي آن داتا ۽ رازق ڪيئن سمجهيو؟ ۽ ٻين جي فرمانن جي تابعداري ڪيئن ڪئي؟ اها بغاوت ڪهڙيءَ طرح اوهان لاءِ جائز ٿي ويئي هئي؟ ٻڌايو اوهان مان ڪنهن وٽ انهيءَ الزام جو جواب آهي؟ ڪهڙا وڪيل اتي پنهنجي قانوني ور وڪڙ سان بچاءَ جي صورت ڪڍي سگهندا؟ ۽ ڪهڙيءَ سفارش تي اوهين ڀروسو رکو ٿا ته هوءَ اوهان کي انهيءَ بغاوت جي گناه جي سزا ڀوڳڻ کان بچائي سگهندي.

ظلم جو سبب

ڀائرو! هتي رڳو ڪو حق جو سوال ڪونهي. اهو سوال به آهي ته خدا تعاليٰ جي هن خدائيءَ ۾ ڇا ڪو انسان بادشاهيءَ يا قانون ٺاهڻ يا حڪومت هلائڻ جو لائق ٿي سگهي ٿو؟ جيئن آءُ هينئر عرض ڪري چڪو آهيان، هڪڙي معمولي مشين بابت اوهين اهو ڄاڻو ٿا ته جيڪڏهن ڪو اڻاڙي شخص، جو انهيءَ مشينريءَ مان واقف نه هجي، ان کي هلائيندو ته ڏاهي وجهندو. ذرا ڪنهن اڻ ڄاڻ ماڻهوءَ کان هڪ

موٽر ٺي هلارائي ڏسو ٻر وقت اوهان کي معلوم ٿي ويندو تہ انهيءَ بيوقوفيءَ جو نتيجو ڪهڙو ٿئي ٿو. هاڻي پاڻ سوچيو تہ لوهہ جي مشين جو حال جڏهن اهو آهي جو صحيح علم کان سواءِ ان کي هلائي نٿو سگهجي، تڏهن انسان، جنهن جون اندروني ڳالهيون نهايت پيچيديون آهن، جنهن جي حياتيءَ جا ڪاروبار بي شمار پاسا رکن ٿا ۽ هر ڪنهن پاسي ۾ لکين ڳنڍيون آهن. انهي جي پر پيچ مشينريءَ کي ڇا اهي شخص هلائي سگهن ٿا، جي پنهنجو پاڻ ۾ سمجهڻ تہ ٺهيو پر خود پنهنجو پاڻ کي بہ چڱيءَ طرح نٿا ڄاڻن؟ اهڙا اناڙي جڏهن قانون ٺاهيندڙ بنجي ويندا ۽ اهڙا نادان جڏهن انساني زندگيءَ جي ڊرائيوري ڪرڻ تي تيار ٿيندا، تڏهن ڇا انهيءَ جو نتيجو ڪنهن اناڙي شخص جي موٽر هلائڻ جي نتيجي کان ڪجهہ ٻئي قسم جو ٿي سگهي ٿو؟ اهو ئي سبب آهي جو جتي خدا تعاليٰ جي بدران انسانن جو جوڙيل قانون هلي رهيو آهي ۽ جتي خدا تعاليٰ جي اطاعت کان بي نياز ٿي انسان حڪم هلائي رهيا آهن، اتي ڪنهن هنڌ بہ امن ناهي. ڪنهن بہ جڳهہ ماڻهوءَ کي آرام نصيب ناهي. ڪنهن هنڌ بہ انساني حياتيءَ جي ڪل سنئين نٿي هلي. رتوڇاڻ ٿي رهي آهي. ظلم ۽ بي انصافي ٿي رهي آهي. ڦرلٽ برپا آهي. انسان جو رت انسان چوسي رهيو آهي. اخلاق تباه ٿي رهيا آهن. صحتون برباد ٿي رهيون آهن. سموريون طاقتون جي خدا تعاليٰ انسان کي ڏنيون هيون، سي انسان جي فائدي بدران سندس تباهيءَ ۽ بربادي ۾ خرچ ٿي رهيون آهن. اهو پڪيءَ طرح جو دوزخ، جو هن ئي دنيا ۾ انسان پنهنجي لاءِ پاڻ پنهنجي هٿن سان بنائي ڇڏيو آهي، انهيءَ جو سبب انهيءَ کان سواءِ ٻيو ڪوبہ ناهي تہ هن ٻار وانگر شوق ۾ اچي انهيءَ مشين کي هلائڻ جي ڪوشش ڪئي، جنهن جي ڪلن ۽ پرزن کان هي واقف ئي ناهي. انهيءَ مشين کي جنهن بنايو آهي، اهو ئي سندس رازن کي ڄاڻي ٿو. اهوئي سندس فطرت کان واقفيت رکي ٿو. انهيءَ کي ئي چڱيءَ طرح معلوم آهي تہ اها ڪهڙيءَ طرح صحيح هلي سگهي ٿي. جيڪڏهن انسان پنهنجي بيوقوفيءَ کان باز اچي وڃي ۽ پنهنجي اڻ ڄاڻائي قبول ڪري، انهيءَ قانون جي پابندي ڪرڻ لڳي، جيڪو خود

انهيءَ مشين جي ٻڌائيندڙ مقرر ڪيو آهي، تڏهن ته جيڪي بگڙيو آهي سو وري ٺهي سگهي ٿو نه ته انهن مصيبتن جو ڪو به حل ٿي نٿو سگهي.

بي انصافي ڪهڙي آهي؟

اوهين جيڪڏهن ڪجهه وڌيڪ انهيءَ نظر سان ڏسندا ته اوهان کي پنهنجي حياتيءَ جي بگاڙ جو اڻ ڄاڻائيءَ کان سواءِ، هڪ ٻيو سبب به نظر ايندو. ٿورو عقل به اها ڳالهه سمجهڻ لاءِ ڪافي آهي ته انسان ڪنهن هڪ شخص يا هڪ خاندان يا هڪڙي قوم جو نالو نه آهي. سموريءَ دنيا جا انسان هر حالت ۾ انسان آهن. سمورن انسانن کي جيئڻ جو حق آهي. سڀ انهيءَ جا حقدار آهن ته سندن ضرورتون پوريون ٿين، سڀ امن جا، انصاف جا، عزت ۽ شرافت جا هڪجهڙا حقدار آهن. انساني خوشحالي جيڪڏهن ڪنهن شيءِ جو نالو آهي ته اها ڪنهن هڪ شخص يا خاندان يا قوم جي خوشحالي ناهي، بلڪ سمورن انسانن جي خوشحالي آهي. جيڪڏهن هڪڙو خوشحال ۽ ڏهه برن حالن ۾ هجن ته اوهين ائين نٿا چئي سگهو ته انسان خوش حال آهي. بهبودي جيڪڏهن ڪنهن شيءِ کي چون ٿا ته اسا سمورن انسانن جي بهبودي آهي نه ڪنهن هڪڙي طبقي يا هڪڙي قوم جي. هڪڙي جي بهبودي ۽ ڏهن جي بربراديءَ کي اوهين انساني بهبودي نٿا چئي سگهو. انهيءَ ڳالهه کي جيڪڏهن اوهين صحيح سمجهو ٿا ته غور ڪريو ته انساني بهبودي ۽ خوشحالي ڪهڙيءَ طرح حاصل ٿي سگهي ٿي. منهنجي خيال موجب انهيءَ جي ڪا به صورت هن کان سواءِ ناهي ته انساني زندگيءَ لاءِ قانون اهو بنائي جنهن جي نظر ۾ سمورا انسان هڪجهڙا ۽ برابر هجن. سڀني جا حق، انصاف سان اهو مقرر ڪري جو نه ته پاڻ پنهنجو ڪو ذاتي مطلب رکندو هجي ۽ نه ڪنهن خاندان يا طبقي يا ڪنهن ملڪ يا قوم جي مطلبن سان ٻڌل هجي. سمورا انسان انهيءَ جو حڪم مڃين، جيڪو حڪم ڏيڻ ۾ نڪي پنهنجي اڻڄاڻائيءَ جي سبب کان غلطي ڪري، نڪي پنهنجي خواهش جي بنياد تي حڪمرانيءَ جي اختيارن مان

ناجائز فائدو وٺي ۽ نڪي هڪڙي جو دشمن ۽ ٻئي جو دوست، هڪڙي جو طرفدار ۽ ٻئي جو مخالف، هڪڙي جي طرف مائل ۽ ٻئي کان ڦريل هجي. فقط انهيءَ ئي صورت ۾ عدل قائم ٿي سگهي ٿو. اهڙيءَ طرح سڀني انسانن، سڀني قومن، سڀني طبقن ۽ سڀني ٽولين کي، انهن جا جائز حق پهچي سگهن ٿا ۽ اها ئي هڪڙي صورت آهي، جنهن سان ظلم ميٽجي سگهي ٿو. هاڻي آءٌ پڇان ٿو ته دنيا ۾ ڪوبه انسان اهڙو بي ريا، اهڙو غير جانبدار، اهڙو بي غرض ۽ ايتري قدر انساني ڪمزورين کان پاڪ ٿي سگهي ٿو؟ شايد اوهان مان ڪوبه شخص منهنجي انهيءَ سوال جو جواب هائو ۾ ڏيڻ جي جرئت نه ڪندو. اهو شان فقط خدا تعاليٰ جو ئي آهي. ڪوبه ٻيو انهيءَ شان وارو ناهي. انسان چونه ڪيڏي ئي وڏي دل ۽ جگر وارو هجي پر هر حالت ۾ اهو پنهنجا ڪي ذاتي مطلب رکي ٿو. ڪي دل کي وڻندڙ ڳالهيون رکي ٿو. ڪنهن سان هن جو لاڳاپو وڌيڪ آهي ۽ ڪنهن سان گهٽ، ڪنهن سان محبت اٿس ۽ ڪنهن سان نفرت. انهن ڪمزورين کان ڪوبه انسان پاڪ نٿو ٿي سگهي. اهوئي سبب آهي جو جتي الله تعاليٰ جي بدران انسانن جو قانون مڃيو وڃي ٿو ۽ الله تعاليٰ جي بجاءِ انسانن جي حڪم جي تابعداري ڪئي وڃي ٿي، اتي ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ ظلم ۽ بي انصافي ضرور موجود آهي.

انهن شاهي خاندانن کي ڏسو جن زبردستي، پنهنجي طاقت جي زور تي، ٻين کان الڳ قسم جي ماڻهي ڪري ورتي آهي. هنن پنهنجي لاءِ اها عزت، اهو ناٺ، اها آمدني، اهي حق ۽ اختيار مخصوص ڪري ورتا آهن، جي ٻين لاءِ نه آهن. هي قانون کان مٿي آهن. انهن جي خلاف ڪابه دعويٰ نٿي ڪري سگهجي. هو ڪٿي ڪجهه به ڪن پر سندن مقابلي ۾ ڪوبه تدارڪ ڪري نٿو سگهي. ڪابه ڪورٽ انهن جي نالي سمن نٿي موڪلي سگهي. دنيا ڏسي پيئي ته هو غلطيون ڪن ٿا، پر چيو ائين وڃي ٿو ۽ مڃڻ وارا مڃي به ٿا وٺن ته "بادشاه غلطيءَ کان پاڪ آهن." دنيا ڏسي ٿي ته هو به اهڙا معمولي انسان آهن، جهڙا ٻيا سڀ انسان ٿين ٿا. پر هو خدا بنجي سڀني کان مٿي ويهن ٿا ۽ ماڻهو

سندن اڳيان ائين هٿ ٻڌي، سر جهڪائي، ڊنا ۽ هراسيا وينا آهن جو جڻ تہ سندن رزق، سندن زندگي، سندن موت سڀ انهن جي هٿ ۾ آهي. هي رعيت جو پيسو چڱي ۽ بري طريقي سان گهلين ٿا ۽ انهيءَ کي پنهنجن محلن تي، پنهنجين سوارين تي، پنهنجي عيش و آرام ۽ پنهنجي راحتن تي بي ڌڙڪ لٽائين ٿا. هنن جي ڪتن کي اها ماني تي ملي جا ڪمائي ڏيندڙ رعيت کي نصيب نٿي ٿئي. ڇا اهو انصاف آهي؟ ڇا اهو طريقو ڪنهن اهڙي عادل جو مقرر ڪيل ٿي سگهي ٿو جنهنجي نگاهہ ۾ سڀني انسانن جا حق ۽ فائدا هڪجهڙا هجن؟

انهن برهمڻن ۽ پيرن کي ڏسو انهن نوابن ۽ رئيسن کي ڏسو انهن جاگيردارن ۽ زميندارن کي ڏسو انهن سيٺين ۽ شاهوڪارن کي ڏسو اهي سڀ طبقا پنهنجو پاڻ کي عام انسانن کان بالڪل مٿاهون سمجهن ٿا. انهن جي زور ۽ اثر سان جيترا بہ قانون دنيا ۾ بنيا آهن سي هنن کي اهڙا حق ڏين ٿا جي عام انسانن کي نہ ڏنا ويا آهن. هي پاڪ آهن ۽ ٻيا ناپاڪ، هي شريف آهن ۽ ٻيا ذليل، هي مٿاهان آهن ۽ ٻيا هيٺاهان، هي قرض لاءِ آهن ۽ ٻيا قرجڻ لاءِ، هنن جي نفساني خواهشن تي ماڻهن جي جان، مال، عزت، آبرو ۽ هڪ هڪ شيءِ قربان ڪري ڇڏي وڃي ٿي. ڇا اهي ضابطا ڪنهن انصاف واري جا بنايل ٿي سگهن ٿا؟ ڇا انهن ۾ ظاهر ظهور خود مطلبي ۽ طرفداري نظر ڪانہ ٿي اچي؟

انهن حاڪم قومن کي ڏسو جي پنهنجي طاقت جي زور تي ٻين قومن کي غلام بنايو ويٺيون آهن. انهن جو ڪهڙو قانون ۽ ڪهڙو قاعدو اهڙو آهي جنهن ۾ خود مطلبي شامل نہ آهي. هي فقط پنهنجو پاڻ کي ئي انسان سمجهن ٿا. هنن جي نظر ۾ ڪمزور قومن جا ماڻهو يا تہ انسان ئي ناهن يا جيڪڏهن انسان آهن تہ هيٺانهين درجي جا. هي هر ڪنهن حيثيت سان پنهنجو پاڻ کي ٻين کان مٿانهون رکن ٿا ۽ پنهنجن مطلبن تي ٻين جي فائدن کي قربان ڪرڻ پنهنجو حق سمجهن ٿا. هنن جي زور ۽ طاقت سان جيترا بہ قانون ۽ قاعدا دنيا ۾ بنيا آهن، انهن سڀني ۾ اهو رنگ موجود آهي.

اهي ٿورا مثال مون رڳو اشاري طور ڏنا آهن، ڪولي بيان ڪرڻ جو هتي موقعو نہ آهي. آءٌ فقط اها ڳالهہ اوهان جي ذهن ۾ ويهارڻ گهران ٿو تہ دنيا ۾ جتي بہ انسان قانون ٺاهيو آهي، اتي بي انصافي ضرور ٿي آهي. ڪجهہ انسانن کي سندن جائز حقن کان گهٽ وڌيڪ ڏنو ويو آهي ۽ ڪجهہ انسانن جا حق نہ فقط لتاڙيا ويا آهن، بلڪ ڪين انسانيت جي درجي کان ڪيرائي ڇڏڻ ۾ بہ ڪا پرواهہ نہ ڪئي وئي آهي. انهيءَ جو سبب انسان جي اها ڪمزوري آهي، تہ هو جڏهن ڪنهن ڳالهہ جو فيصلو ڪرڻ ٿو ويهي، تڏهن سندس دل ۽ دماغ تي پنهنجي وجود يا پنهنجي خاندان يا پنهنجي نسل يا پنهنجي طبقي يا پنهنجي قوم جي فائدي جو ئي خيال ڇانيل رهي ٿو. ٻين جي حقن ۽ فائدن لاءِ هن وٽ اها همدرديءَ جي نظر نٿي ٿئي جا پنهنجن لاءِ ٿئي ٿي.

مون کي ٻڌايو ڇا انهيءَ بي انصافيءَ جو ڪو ٻيو علاج بہ انهيءَ کان سواءِ ٿي سگهي ٿو تہ اسين سڀني انساني قانونن کي ڪڏ ۾ اڇلائي خدا تعاليٰ جي قانون کي قبول ڪريون، جنهن جي نگاهہ ۾ هڪ انسان ۽ ٻئي انسان جي وچ ۾ ڪوبہ فرق نہ آهي! فرق جيڪڏهن آهي تہ فقط هن جي لحاظ، هن جي ڪمن ۽ هن جي وصفن (Merits) جي لحاظ کان آهي نہ ڪي نسل يا طبقي ۽ قوميت جي لحاظ کان.

امن ڪيئن قائم ٿي سگهي ٿو؟

عزيزو! هن ڏس ۾ هڪڙي ڳالهہ ٻي بہ آهي جنهن کان بي خيالو ٿي نٿو سگهجي. اوهين ڄاڻو ٿا تہ انسان کي قبضي اندر رکڻ واري شيءِ فقط ذميداريءَ جو احساس ئي آهي. جيڪڏهن ڪنهن شخص کي اهو يقين ٿي وڃي تہ هو جيڪي وڻيس سو ڪري، ڪوبہ هن کان جواب طلب ڪرڻ وارو ڪونهي ۽ نڪي هن جي مٿان اهڙي طاقت آهي جا ڪيس سزا ڏيئي سگهي ٿي تہ اوهين سمجهي سگهو ٿا تہ هو بي مهار اٺ بنجي ويندو. اها ڳالهہ جهڙيءَ طرح هڪڙي شخص جي حالت ۾ صحيح آهي تهڙيءَ طرح هڪڙي خاندان، هڪڙي طبقي، هڪڙي قوم ۽ سموريءَ دنيا جي انسانن جي حالت ۾ بہ صحيح آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هڪ خاندان جڏهن ائين ٿو سمجهي تہ هن کان ڪوبہ جواب طلب ڪري نٿو سگهي تڏهن اهو آپي کان ٻاهر نڪري وڃي ٿو. هڪڙو طبقو بہ جڏهن ذميداريءَ ۽ جوابداريءَ کان بي ڊپو ٿي وڃي ٿو تڏهن ٻين تي ظلم ۽ ستم ڪرڻ ۾ ڪيس ڪابہ هٻڪ نٿي ٿئي. هڪ قوم يا هڪ سلطنت بہ جڏهن پنهنجو پاڻ کي اهڙي طاقتور ڏسي ٿي جو پنهنجي حد کان لنگهڻ جي ڪري ڪنهن بہ بري نتيجي جو خوف ڪيس نہ ٿو ٿئي تڏهن اها جهنگلي بگهڙ وانگر ڪمزور ٻڪرين کي ڦاڙڻ شروع ڪري ٿي ڏئي. دنيا ۾ جيتري بہ بدامني ڏٺي ٿي وڃي، انهيءَ جو هڪ وڏو سبب اهوئي آهي. جيستائين انسان پاڻ کان مٿي ڪنهن طاقت ۽ حاڪم کي نہ مڃيندو ۽ جيستائين ڪيس اهو يقين نہ هوندو تہ منهنجي مٿان ڪو اهڙو بہ آهي جنهن اڳيان مون کي پنهنجي ڪمن جو جواب ڏيڻو آهي، جنهن جي هٿ ۾ ايتري طاقت آهي جو مون کي سزا ڏيئي سگهي ٿو ان وقت تائين ڪنهن بہ طرح ٿي نہ ٿو سگهي جو ظلم جو دروازو بند ٿئي ۽ صحيح امن قائم ٿي سگهي.

هاڻي ٻڌايو تہ اهڙي طاقت سواءِ جهانن جي ڌڻيءَ جي، ٻي ڪهڙي ٿي سگهي ٿي؟ خود انسانن مان تہ ڪوبہ اهڙو ٿي نٿو سگهي. ڇو تہ جنهن انسان يا جنهن انسان واري ٽوليءَ کي بہ اوهين اها حيثيت ڏيندا تہ خود انهيءَ جي بي مهار اٿ ٿي وڃڻ جو امڪان آهي. خود انهيءَ مان انديشو آهي تہ سيني فرعونن جو هڪ فرعون هو ٿي وڃي ۽ خود انهيءَ مان اهو بہ خطرو آهي تہ خود غرضي ۽ طرفداريءَ کان ڪم وٺي، هو ڪن انسانن کي ڪيرائي ۽ ڪن کي مٿي ڪٽي. يورپ انهيءَ مسئلي کي حل ڪرڻ لاءِ قومن جي مجلس ٺاهي هئي پر تمام جلدي هوءَ سفيد رنگ وارين قومن جي مجلس ٺهجي ويئي ۽ ڪن طاقتور بادشاهين جي هٿ ۾ رانديڪو بنجي، ڪمزور قومن سان بي انصافي ڪرڻ لڳي. انهيءَ تجربي کان پوءِ هن ڳالهہ ۾ ڪوبہ شڪ باقي رهي نٿو سگهي تہ خود انسانن مان ڪابہ اهڙي طاقت نڪري نٿي سگهي جنهن جي جوابداري ۽ بازپرس جو خوف، پنهنجي سر هڪ هڪ شخص کان وٺي، وينديءَ دنيا جي قومن ۽ بادشاهن کي قبضي ۾ رکي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سگهندو هجي. اهڙي طاقت ضرور انساني دائري کان ٻاهر ۽ اُن کان مٿي ئي هجڻ گهرجي ۽ اها فقط جهانن جي ڏڻيءَ جي ئي طاقت ٿي سگهي ٿي. اسين جيڪڏهن پنهنجي ڀلائي گهرون ٿا ته اسان جي لاءِ انهيءَ کان سواءِ ٻيو ڪو ئي چارو ڪونهي ته خدا تعاليٰ تي ايمان آڻيون ۽ هن جي حڪومت جي اڳيان پنهنجو پاڻ کي فرمانبردار رعيت وانگر پيش ڪريون ۽ انهيءَ يقين سان دنيا ۾ حياتي گذاريون ته اهو بادشاه اسان جي ڳجهن خواه پڌرن سيني ڪمن کي ڄاڻي ٿو ۽ هڪڙي ڏينهن اسان کي هن جي ڪورٽ ۾ پنهنجي سڄي حياتيءَ جي ڪارنامي جو حساب ڏيڻو آهي. اسان جي شريف ۽ پر امن انسان بڻجڻ جي بس اها ئي هڪڙي صورت آهي.

هڪڙو شڪ

هاڻي آءٌ پنهنجي تقرير ختم ڪرڻ کان اڳ هڪڙي شڪ کي صاف ڪري ڇڏڻ ضروري سمجهان ٿو جو گهڻو ڪري اوهان مان هر هڪ جي دل ۾ پيدا ٿي رهيو هوندو. اوهين سوچي رهيا هوندا ته جڏهن خدا تعاليٰ جي حڪومت ايتري زبردست آهي جو خاڪ جي هڪ ذرڙي کان وٺي چنڊ ۽ سج تائين، هر چيز هن جي قبضي ۾ آهي ۽ جڏهن انسان هن جي حڪومت ۾ رڳو هڪ رعيت جي حيثيت رکي ٿو تڏهن آخر اهو ڪيئن ٿي سگهي ٿو جو انسان سندس حڪومت جي خلاف بغاوت ڪري ۽ خود پنهنجي بادشاهيءَ جو اعلان ڪري ۽ هن جي رعيت تي پنهنجو قانون هلائي؟ ڇو ته خدا تعاليٰ سندس هٿ پڪڙي هن کي سزا نٿو ڏئي؟ انهيءَ جو جواب آئون هيٺ ٿورڙن لفظن ۾ ڏيندس.

اصل ڳالهه هيءَ آهي ته خدا تعاليٰ جي حڪومت ۾ انسان جي حيثيت انهي ماڻهو جي مثل آهي جنهن کي بادشاهه پنهنجي ملڪ جي ڪنهن ضلع جو آفيسر بنائي موڪليندو آهي. پوءِ ملڪ ته بادشاهه جوئي رهندو آهي ۽ رعيت به هن جي ئي هوندي آهي. ريل، ٽيليفون، تار، فوج ۽ ٻيون سڀ طاقتون بادشاهه جي ئي هٿ ۾ رهنديون آهن ۽ بادشاه جي بادشاهي انهيءَ ضلع جي چئني طرفن کان اهڙيءَ طرح

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چانيل هوندي آهي جو انهيءَ ننڍڙي ضلع جو آفيسر انهيءَ جي مقابلي ۾ بلڪل عاجز هوندو آهي. بادشاهه جيڪڏهن گهري ته هن کي پوريءَ طرح مجبور ڪري سگهي ٿو ته هن جي حڪم کان وار برابر به منهن نه موڙي سگهي. پر بادشاهه انهيءَ آفيسر جي عقل ۽ لياقت جو امتحان وٺڻ گهري ٿو. ان ڪري هو هن جي مٿان پنهنجي پڪڙ اهڙي ڍري ڪري ٿو ڇڏي جو هن کي پنهنجي مٿان ڪا مٿاهين طاقت چڻ سمجهڻ ۾ ئي ڪانه ٿي اچي. هاڻي جيڪڏهن اهو آفيسر عقلمند، نمڪ حلال، فرض شناس ۽ وفادار آهي ته انهي ڍريءَ پڪڙ جي هوندي به پنهنجو پاڻ کي رعيت ۽ نوڪر ئي سمجهندو رهي ٿو. بادشاهه جي ملڪ ۾ انهيءَ جي ئي قانون موجب حڪومت ڪري ٿو ۽ جيڪي اختيار بادشاه کيس ڏنا آهن، انهن کي خود بادشاه جي مرضيءَ موجب استعمال ڪري ٿو. انهيءَ وفادارانه طرز عمل سان هن جي لائقي ثابت ٿي وڃي ٿي ۽ بادشاه هن کي وڌيڪ بلند مرتبن جو لائق سمجهي، اضافن تي اضافا ڏيندو وڃي ٿو. پر جيڪڏهن اهو آفيسر بي وقوف، نمڪ حرام ۽ شرير هجي ۽ رعيت جا اهي شخص جيڪي سندس ضلع ۾ رهندا هجن، جاهل ۽ نادان هجن ته پنهنجي مٿان سلطنت جي پڪڙ ڍري ڏسي هو بغاوت تي تيار ٿي وڃي ٿو هن جي دماغ ۾ خودمختياريءَ جي هوا ڀرجي وڃي ٿي ۽ هو پنهنجو پاڻ کي ضلع جو مالڪ سمجهي خودمختياريءَ جهڙي حڪومت ڪرڻ لڳي ٿو. جيڪي ماتحت هن جي حڪومت قبول ڪري ٿا وٺن ته پڳهار هي تو ڏئي، پوليس هن وٽ آهي، ڪورٽون هن جي هٿ ۾ آهن، جيل جون هٿڪڙيون ۽ ڦاسيءَ جا تختا هن جي قبضي ۾ آهن ۽ انسان جي قسمت کي بڻائڻ يا بگاڙڻ جا اختيار به هي تو رکي. بادشاهه هن انڌي رعيت ۽ انهيءَ باغي آفيسر، ٻنهي جي روش کي ڏسندو رهي ٿو. هو گهري ته يڪدم کين پڪڙي وٺي ۽ اهڙي سزا ڏئي جو هوش نڪاڻي تي اچي وڃين. پر هو انهن ٻنهي جي پوري آزمائش ڪرڻ گهري ٿو. ان ڪري هو نهايت تحمل ۽ بردباريءَ سان هن کي ڍر ڏيندو رهي ٿو ته ڀل جيتريون نالائقيون هنن ۾ ڀريل آهن، سي پوريءَ طرح ظاهر ٿي وڃن. هن جي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

طاقت ايتري زبردست آهي جو هن کي انهيءَ ڳالهہ جو ڪو خوف ئي ناهي تہ آفيسر ڪڏهن زور وٺي، هن جو تخت ڪسي وٺندو. هن کي انهيءَ ڳالهہ جو بہ ڪو انديشو ناهي تہ هي باغي ۽ نمڪ حرام شخص هن جي چنبي مان نڪري ڪيڏانهن ڀڄي ويندا. ان ڪري هن کي جلد بازيءَ ۾ فيصلو ڪرڻ جي ڪابہ ضرورت ڪانهي. هو سالن جا سال بلڪ صدين تائين ڍَر ڏيندو رهي ٿو. ايستائين جو جڏهن اهي شخص پنهنجي پوريءَ خباثت کي ظاهر ڪري چڪن ٿا ۽ ڪابہ ڪسر انهيءَ جي ظاهر ڪرڻ ۾ باقي نٿي رهي تڏهن هو هڪ ڏينهن پنهنجو عذاب انهن تي موڪلي ٿو ۽ اهو وقت اهڙو ٿئي ٿو جو ڪابہ تدبير ان وقت هنن کي انهيءَ جي عذاب کان نٿي بچائي سگهي.

عزيزو! آءٌ ۽ اوهين ۽ خدا تعاليٰ جا بنايل اهي آفيسر، سموري جا سمورا انهيءَ آزمائش ۾ مبتلا آهيون. اسان جي عقل جو، اسانجي ضمير جو، اسان جي فرض شناسيءَ جو ۽ اسانجي وفاداريءَ جو سخت امتحان ٿي رهيو آهي. هاڻي اسان مان هر ڪنهن شخص کي پاڻ فيصلو ڪرڻ گهرجي تہ هو پنهنجي اصلي بادشاهہ جو نمڪ حلال آفيسر يا رعيت بڻجڻ پسند ڪري ٿو يا نمڪ حرام! مون تہ پنهنجي نمڪ حلاليءَ جو فيصلو ڪري ڇڏيو آهي ۽ آءٌ هر ڪنهن اهڙي شخص کان باغي آهيان جو الله تعاليٰ کان باغي آهي. باقي اوهين پنهنجي فيصلي ۾ اختيار وارا آهيو وٺيوَ تہ هي رستو اختيار ڪريو يا هو. هڪ طرف اهي نقصان ۽ فائدا آهن، جي خدا جا هي باغي بندا پهچائي سگهن ٿا ۽ ٻئي طرف اهي نقصان ۽ فائدا آهن جي خود خدا پهچائي سگهي ٿو. ٻنهي مان توهان جيڪو رستو پسند ڪرڻ چاهيو سو ڪري سگهو ٿا.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(5)

اسلام ۽ جاهليت

(هي مقالو اسلاميہ ڪاليج پشاور جي مجلسِ اسلاميات جي دعوت تي 23 فيبروري 1943ع تي پڙهيو ويو)

انسان کي دنيا ۾ جن بہ شين سان واسطو پوي ٿو انهن بابت کيس ڪا راءِ قائم ڪرڻي پوي ٿي. پوءِ اها راءِ صحيح هجي يا غلط، بهرحال راءِ ضرور قائم ڪرڻي اٿس. جيستائين ڪنهن بہ شيءِ يا ڪنهن معاملي بابت ڪا راءِ قائم نٿي ڪجي، تيستائين اهو فيصلو نہ ٿو ڪري سگهجي تہ اسان جو رويو (هلت) ڪهڙو هئڻ گهرجي. اوهان کي روزمره اهو تجربو ٿيندو رهي ٿو تہ جڏهن بہ ڪنهن شخص سان اوهان جي ملاقات ٿئي ٿي، تہ ايترو ضرور معلوم ڪندا آهيو تہ هيءُ شخص ڪير آهي، سندس حيثيت ۽ مرتبو ڪيڏو آهي، هن ۾ ڪهڙيون وصفون آهن، ۽ هن جا اوهان سان ڪهڙي قسم جا لاڳاپا آهن. ائين ڪرڻ کانسواءِ اوهين اهو فيصلو نٿا ڪري سگهو تہ هن شخص سان ڪهڙو برتاءُ ڪيو وڃي. جيڪڏهن اوهان وٽ معلومات ڪانهي تہ بہ ظاهري حالتون ڏسي ڪانہ ڪا راءِ ضرور قائم ڪندا آهيو.

هاٿي ڪاڏي پيتي جي شين جو مثال وٺو. جيڪي شيون ڪائيندا آهيو انهن بابت سمجهو ٿا تہ اهي اوهان جون غذائي ضرورتون پوريون ڪن ٿيون. ٻين شين کي اجائي ڇڏيندا آهيو انهي لاءِ تہ اوهان جي راءِ ۾ اهي خراب ٿي ويون آهن. انهي کانسواءِ ڪن ٻين شين جي عزت ڪريو ٿا، يا ڪن کان ٻڃندا آهيو ۽ ڪن سان محبت ڪندا آهيو. اهو رڳو انهي ڪري آهي جو انهن بابت اوهان هڪ راءِ قائم ڪئي آهي.

اوهان جيڪڏهن ڪنهن شيءِ بابت صحيح راءِ قائم ڪئي تہ ان بابت اوهان جو رويو بہ صحيح هوندو ۽ غلط راءِ قائم ڪرڻ جي حالت ۾ اوهان جو رويو غلط هوندو. مثلاً هڪڙو ٻار باهہ ڏسي ٿو ۽ ان

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪي ڏسندي ئي سمجهي ٿو تہ هيءَ هڪ خوبصورت رانديڪو آهي. چناچہ هو باهہ ڏي هٿ وڌائي ٿو. ٻيو هڪڙو شخص باهہ کي ڏسڻ سان ڪنهن وهم يا گمان جي آڌار تي سوچي ٿو تہ هن ۾ الوهيت (خدائي صفت) آهي، يا هيءَ الوهيت جو مظهر آهي. چناچہ هن راءِ قائم ڪرڻ کانپوءِ ڪيس سجدو ڪري ٿو. وچان ئي ٽيون شخص ڏسي ٿو ۽ انهيءَ جي اصل حقيقت ۽ صفتن بابت چند ڇاڻ ڪرڻ کان پوءِ نتيجو ڪڍي ٿو تہ هي ڪاڌي پچائڻ، ساڙڻ ۽ گرم ڪرڻ واري شيءِ آهي. آءٌ ان کي خدمت طور استعمال ڪري سگهان ٿو. انهي راءِ جي آڌار تي، هي شخص نہ تہ باهہ کي رانديڪو سمجهي ٿو ۽ نہ ئي هڪ آتش پرست وانگر ان جي پوڄا ڪري ٿو. جيڪو ٻار رانديڪو سمجهي ٿو. تجربي کانپوءِ انهي جي راءِ غلط ثابت ٿيو وڃي ۽ آتش پرست جي اها راءِ تہ هي الله (خدا) آهي، يا خدا جو مظهر تہ اها راءِ بہ ڏکي تي قائم ڪئي ويئي آهي جنهن جي ڪابہ علمي ثابتي وٽس ڪانهي. هوڏانهن باهہ کان خدمت وٺندڙ جو رويو علمي آهي، ڇاڪاڻ تہ سندس راءِ علم ۽ تجربي تي ٻڌل آهي.

زندگيءَ جا بنيادي مسئلا:

مٿئين مثال کي سامهون رکي ڪجهہ اڳيرو سوچيو. انسان پاڻ کي هن دنيا ۾ "موجود" سمجهي ٿو. وٽس هڪ جسم آهي جنهن ۾ ڪئين قوتون موجود آهن. سندس سامهون زمين ۽ آسمان هڪ عظيم الشان بساط (1) وانگر پکڙيا پيا آهن. هنن ۾ بي شمار شيون آهن. انسان، انهن کان ڪم وٺڻ جي طاقت پاڻ ۾ ساري ٿو. سندس اوسي پاسي ۾ ٻيا انسان، جانور، پکي پکڻ، وڻ ۽ ٻوٽا ۽ ڌاتو وغيره موجود آهن. هنن سيني جو سندس زندگي سان لاڳاپو آهي. انسان جو هنن شين سان ڪهڙو تعلق ۽ رويو آهي؟ انهيءَ لاءِ ضروري آهي تہ پهريائين پاڻ بابت راءِ قائم ڪري تہ آئون ڪير آهيان، ۽ ڇا آهيان؟ مون تي ڪا ذميواري آهي يا غير ذميوار آهيان؟ خود مختار آهيان يا ڪنهن جو

---

(1) بساط: جنهن تي شطرنج راند کيڏبي آهي.

زبردست آهيان؟ ۽ پنهنجي رويي جو ڪو جواب ڏيڻو اٿم ته ڪنهن وٽ؟ منهنجي هن فاني زندگي جو ڪو مقصد آهي يا نه؟ جيڪڏهن ڪو مقصد آهي ته اهو ڪهڙو آهي؟ انهن ڳالهين جي فيصلي ڪرڻ کانسواءِ ڪيس زندگي گذارڻ جو ڪوبه گس (صحيح يا غلط) ليي ڪونه سگهندو ۽ نه ئي پنهنجين قوتن ڪي استعمال ڪرڻ جي واٽ هٿ ايندس. انهي سان گڏ ڪيس اهو به فيصلو ڪرڻو پوندو ته هي جسم ۽ جسماني قوتون منهنجي ملڪيت آهن، يا ڪنهن ٻئي جون عطا ڪيل؟ انهن جو حساب ونندڙ به آهي يا نه؟ ۽ انهن قوتن ڪي استعمال ڪرڻ جو طريقو خود ڪيس مقرر ڪرڻو آهي، يا ڪنهن ٻئي کي؟ اهڙيءَ طرح سان سندس چئو طرف جيڪي شيون موجود آهن انهن بابت به ڪيس فيصلو ڪرڻو پوندو ته انهن جو مالڪ هو پاڻ آهي يا ڪو ٻيو؟ هنن شين کي جيئن وڻيس تيئن استعمال ڪري يا انهيءَ لاءِ ڪا پابندي يا ڪا حد مقرر ٿيل آهي؟ جيڪڏهن ڪا پابندي ۽ حد آهي، ته اها ڪنهن مقرر ڪئي آهي؟ جيستائين اهو فيصلو نه ڪندو، تيستائين ڪيس خبر ئي ڪانه پوندي ته ڇا ڇا ڪريان؟ ۽ ڪيئن ڪريان؟ بلڪ ساڳي طرح پاڻ جهڙن ٻين انسانن بابت ڪيس ڪن سوالن جا جواب ڏيڻا آهن: انسانيت ڇا کي چئجي؟ هڪ انسان ۽ ٻئي انسان جي وچ ۾ فرق ڇو آهي ۽ انهيءَ فرق جو بنياد ڪهڙي ڳالهه تي ٻڌل آهي؟ دوستي ۽ دشمني، اتفاق ۽ اختلاف، تعاون ۽ عدم تعاون ڇو ۽ ڇا لاءِ ڪيو وڃي؟ اهڙيءَ طرح هن سڄي دنيا بابت فيصلو ڪرڻو پوندو ته هن ڪائنات جو نظام ڪهڙي قسم جو آهي ۽ انهي ۾ منهنجي حيثيت ڪهڙي آهي؟

مون جيڪي ڳالهيون مٿي بيان ڪيون آهن انهن مان ظاهر آهي ته هنن سيني معاملن بابت ڪا نه ڪا راءِ قائم ڪرڻ کانسواءِ ڪوبه رويو اختيار ڪرڻ ناممڪن آهي. در حقيقت هن دنيا ۾ جيڪو به انسان زندگي گذاري ٿو هنن سوالن بابت سندس ڪا نه ڪا راءِ ضروري هوندي، پوءِ ڪٿي انهيءَ جي ڪيس پڌري ڄاڻ (شعور) هجي يا نه هجي. اهو به ضروري ڪونهي ته هر شخص هنن سوالن تي فلسفين

وانگر غور ڪيو هجي ۽ چند چاڻ ڪري ڪانپوءِ هر هڪ سوال بابت فيصلو ڪيو هجيس. ائين ڪونهي. گهڻن ماڻهن جي ذهن ۾ اهي سوال واضح صورت ۾ منڍ کان هوندا تہ ڪونهن ۽ نہ ئي انهن ڪڏهن ائين سوچيو هوندو. تنهن هوندي بہ سرسري طور هر انسان جي انهيءَ باري ۾ ڪانہ ڪا راءِ ضرور هوندي آهي ۽ زندگي ۾ سندس هلت انهي راءِ سان ٺهڪي ايندي آهي. اها ڳالهہ جماعتن بابت بہ چئي سگهجي ٿي. هي سوال انساني زندگي جا بنيادي سوال آهن. تنهنڪري تهذيب و تمدن جي ڪنهن بہ نظام ۽ ڪنهن اجتماعي ڍانچي (هيئت) لاءِ انهن سوالن جي جواب ڏيڻ کانسواءِ ڪوبہ عملي گس نٿو وٺي سگهجي. هنن سوالن جو جيڪو بہ جواب ڏبو اخلاقي نظريو بہ انهي موجب هوندو انهي مطابق ئي زندگي جي مختلف شعبن جي تشڪيل ٿيندي ۽ سڄي تمدن جي صورت اها ئي هوندي جنهن جي تقاضا هنن سوالن جا جواب ڪندا. ڪنهن هڪ شخص جو رويو هجي، يا سڄي معاشري جو اهو اهڙو ئي هوندو جهڙو هنن سوالن جا جواب هوندا. اوهان ڪنهن بہ شخص يا جماعت جي رويي جو اڀياس ڪرڻ سان ئي ٻڌائي سگهو ٿا تہ هن رويي جي پوئيان زندگي جي بنيادي سوالن بابت ڪهڙو جواب ڪم ڪري رهيو آهي، ڇاڪاڻ تہ اهو بلڪل محال آهي تہ ڪنهن شخص يا جماعت جو رويو هنن سوالن جي جواب کان مختلف هجي. زباني دعوائون ۽ عملي هلت (رويي) ۾ اختلاف تہ ٿي سگهي ٿو پر هنن سوالن جو جيڪو جواب انسان جي اندر گهر ڪري ويو آهي، انهي ۾ ۽ عملي رويي ۾ ڪو اختلاف هرگز نٿو ٿي سگهي.

هاڻي اسين هڪڙي وک اڳتي وڌون ٿا. زندگيءَ جا بنيادي مسئلا جن بابت اوهان هينئر ٻڌو تہ انهن جو ڪوبہ حل سوچڻ کانسواءِ انسان دنيا ۾ هڪڙي وک بہ اڳتي نٿو کڻي سگهي، حقيقت ۾ انهن سيني جو تعلق لڪل (غيبي) ڳالهين سان آهي. انهن جو جواب (1)

---

(1) شروع ۾ ڏنل سوالن ۾ وڏو سوال آهي تہ دنيا ڪي ۽ انسان ڪي ڪنهن ٺاهيو؟ هيءُ سڄو ڪارخانو پاڻهين ٺهي پيو. يا هن جو ڪو خالق بہ آهي؟

آسمان تي لکيل ڪونهي جو هرڪو انسان ڄمڻ سان ئي پڙهي سگهي. جواب اهڙو پڌرو بہ ڪونهي جو هر ڪنهن انسان کي خودبخود معلوم ٿي وڃي ۽ هنن جو رڳو هڪ جواب بہ ڪونهي جنهن تي سڀ انسان متفق ٿي وڃن. بلڪ هنن جي باري ۾ انسانن ۾ هميشہ اختلاف رهيو آهي ۽ مختلف انسان، مختلف طريقن سان انهن سوالن جو جواب ڏيندا آيا آهن. هاڻي سوال آهي تہ هنن سوالن کي حل ڪرڻ جون ڪهڙيون صورتون ٿي سگهن ٿيون؟ ماڻهن انهن کي حل ڪرڻ لاءِ ڪهڙا طريقا اختيار ڪيا آهن، ۽ انهن طريقن مان جيڪي حل نڪتا آهن اهي ڪهڙي قسم جا آهن.

هنن کي حل ڪرڻ جو هڪڙو طريقو تہ اهو آهي جو انسان پنهنجن حواسن (1) تي ڀروسو ڪري ۽ هنن جي ذريعي جيڪي ڪجهہ محسوس (معلوم) ٿئي انهي جي آڌار تي هنن معاملن بابت ڪا راءِ قائم ڪري

ٻيو طريقو اهو آهي تہ حواسن جي ذريعي جيڪي معلوم ٿئي انهي ۾ وهم ۽ قياس (يعني غير يقيني سوچ) کي شامل ڪري ڪو هڪڙو نتيجو ڪڍجي.

ٽيون طريقو اهو آهي تہ نبي سڳورن، دعويٰ ڪئي آهي تہ وٽن "اصل حقيقت" جو سڌو سنئون علم آهي. هنن پاڪ هستين تي ڀروسو ڪجي ۽ مسئلن جا جيڪي حل پيش ڪيا اٿن اهي قبول ڪجن.

دنيا ۾ هنن مسئلن جي حل لاءِ اڄ ڏينهن تائين اهي ٽي ئي طريقا ورتا ويا آهن. هر هڪ طريقي سان مسئلن جو جداگانہ حل نڪري ٿو ۽ هر هڪ حل مان هڪ خاص قسم جو رويو پيدا ٿئي ٿو. هر هڪ طريقي سان اهڙو اخلاقي نظام ۽ اهڙو تمدني نظام پيدا ٿئي ٿو جيڪو پنهنجي بنيادي خاصيتن ۾ ٻين طريقن جي پيش ڪيل حل کان بلڪل نرالو هوندو آهي. هاڻي آءُ هر هڪ طريقي جو الڳ الڳ ذڪر ڪريان ٿو.

---

(1) حواس = اکيون ڏسڻ لاءِ، ڪن ٻڌڻ لاءِ، نڪ سنگهڻ لاءِ، چمڙي ڇهڻ لاءِ ۽ زبان چکڻ لاءِ، هي مشهور پنج حواس انسان کي مليل آهن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نج جاهليت:(1)

ظاهري حواسن تي ڀروسو ڪندي، انسان هنن مسئلن تي غور ڪري ٿو ته انهيءَ ئي نتيجي تي پهچي ٿو ته ڪائنات جو هيءُ سڄو نظام اتفاق سان پيدا ٿي پيو جنهن جو ڪوبه مقصد ڪونهي ۽ نه ئي انهي ۾ ڪو راز (مصلحت) سمايل آهي. ائين ئي ٺهي پيو آهي، ائين ئي پيو هلي ۽ نيٺ ائين ئي ختم ٿي ويندو. هن مان ڪو به نتيجو ڪونه نڪرندو. هيڏي ساري ڪائنات جو ڪوبه ڌڻي سائين نظر ڪونه ٿو اچي، تنهن ڪري هي سڄو عالم (دنيا) نڌڻڪو آهي. جيڪڏهن هن جو ڪو مالڪ آهي به ڪٿي ته به انهي جو انساني زندگي سان ڪوبه تعلق ڪونهي. انسان به هڪ قسم جو جانور آهي جو اتفاق سان هن دنيا ۾ پيدا ٿي پيو آهي. خبر ناهي ته هن (انسان) کي ڪنهن خلقيو آهي يا پاڻهين پيدا ٿيو آهي. ڪجهه به هجي، پر خالق ۽ مالڪ جي معاملي تي سوچڻ اجايو آهي. اسان کي صرف ايتري خبر آهي ته انسان زمين تي موجود آهي. هن جون ڪجهه خواهشون آهن، جن کي پوري ڪرڻ لاءِ سندس طبيعت، اندران ئي هن تي زور ڀريندي آهي. انهن خواهشن کي پوري ڪرڻ لاءِ هن وٽ ڪجهه قوتون ۽ ڪجهه اوزار (عضوا) آهن. هن زمين تي بي حد گهڻو (رزق جو) سامان موجود آهي. پنهنجين قوتن کي استعمال ڪري اهو سامان حاصل ڪري ۽ انهي ڪان خواهش کي پوري ڪرڻ جو ڪم وٺي سگهي ٿو. هنن ماڻهن جي نظرن ۾ دنيا هڪ اهڙي جاءِ آهي جتي هٽ پير هٽي ۽ ڦر مار ڪري پيٽ ڀرجي. انسان جي مٿان ڪابه اهڙي طاقتور هستي ڪانهي جنهن جي اڳيان ڪيس جواب ڏيڻو پوي ۽ نه ئي علم ۽ هدايت جو ڪو اهڙو سرچشمو موجود آهي جتان ڪيس پنهنجي زندگي گذارڻ جا قانون ملي سگهن. تنهنڪري انسان خود مختار ۽ غير ذمه دار هستي آهي. پنهنجي لاءِ قانون ۽ ضابطا ٺاهڻ ۽ پنهنجين طاقتن کي استعمال ڪرڻ جو گس به خود انسان کي ڳولڻو

---

(1) جاهليت ۽ جهالت ۾ فرق آهي. جاهليت جي معنيٰ آهي ڪفر (Non_Islam).

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي. زندگي فقط هن دنيا واري زندگي آهي. انسان جيڪي ڪري ٿو تنهن جا نتيجا فقط هن دنيا تائين محدود آهن. تنهن ڪري صحيح ۽ غلط جو فرق ۽ نفعي نقصان جو فيصلو بہ هن دنيا جي نفعي نقصان کي ئي سامهون رکي ڪرڻو آهي.

"نج جاهليت"، زندگي جو هڪ مڪمل نظريو آهي جنهن ۾ انساني زندگي جي سيني بنيادي مسئلن جو جواب "اک ڏنل" ڳالهين کي سامهون رکي ڏنو ويجي ٿو. هن جواب جو هڪڙو جزو (حصو) ٻئي جزي سان نهڪي اچي ٿو جنهن جي آڌار تي انسان، دنيا ۾ هموار ۽ يڪسان رويو اختيار ڪري سگهي ٿو پوءِ ڀلي اهو جواب غلط هجي يا صحيح. هاڻي انهي رويي تي نظر وجهو جيڪو هن نظريي جي آڌار تي انسان اختيار ڪندو آهي.

هن نظريي ۽ سوچ مان لازمي نتيجو اهو نڪري ٿو تہ انسان پنهنجي ذاتي يا انفرادي زندگي ۾ پاڻ کي بلڪل خود مختار ۽ بي جوابدار (غير ذميوار) سمجهندو آهي. هو سمجهي ٿو تہ پنهنجي جسم ۽ پنهنجين جسماني قوتن جو مالڪ آءٌ پاڻ آهيان تنهنڪري جيئن چاهيان تيئن انهي کي استعمال ڪريان. دنيا جون جيڪي بہ شيون سندس هٿ ۾ اينديون ۽ جن بہ انسانن تي کيس اقتدار حاصل ٿيندو انهن سان اهڙو برتاءُ (هلت) ڪندو جو ڄڻڪ هو انهن جو مالڪ آهي. سندس اختيارن جي حد صرف قدرتي قانون يا اجتماعي زندگي جون بندشون ئي مقرر ڪنديون آهن. خود سندس دل (نفس) ۾ ڪوبہ اخلاقي جذبو، ذميواري جو احساس ۽ پڇاڻي جو خوف ڪونہ هوندو آهي، جيڪو سندس خواهشن کي واجهہ وجهي سگهي. جنهن جاءِ تي ڪابہ روڪ ٽوڪ نہ هجي، يا روڪ ٽوڪ جي هوندي بہ هو پنهنجي ڪارروائي ڪري سگهي ٿو تہ اهڙي جاءِ تي سندس عقيدي جي تقاضا آهي تہ هو شرير، ظالم، بدديانت ۽ فسادي بنجي وڃي. خود غرض، ماده پرست ۽ ابن الوقت بنجڻ سندس فطرت ۾ شامل آهي. سندس زندگي جو مقصد ئي اهو هوندو تہ پنهنجين نفساني خواهشن ۽ حيواني ضرورتن کي هر حال ۾ پورو ڪري. هو فقط انهن ئي شين

ڪي اهم سمجهندو جن سان سندس اهو مقصد پورو ٿئي. هن عقيدي جو لازمي نتيجو اهو آهي تہ ان ڪي مجيندڙن جي سيرت ۽ ڪردار انهي قسم جو هجي. ٿي سگهي ٿو تہ مصلحت ۽ دور انديشي جي ڪري اهڙو شخص همدرد، ايثار ڪندڙ ۽ پنهنجي قوم جي فلاح ۽ ترقي لاءِ پاڻ پتوڙيندڙ هجي ۽ پنهنجي زندگي ۾ هڪ ذميوار انسان ثابت ٿئي. پر جڏهن سندس رويي ڪي غور سان جاچبو ۽ چنڊ ڇاڻ ڪبي تہ معلوم ٿيندو تہ اهي "خوبيون" بہ سندس خود غرضي ۽ نفسيات جو حصو آهن. هو پنهنجي قوم يا پنهنجي ملڪ جي ڀلائي انهي لاءِ چاهيندو جو انهيءَ ۾ ڪيس پنهنجي ذات جي ڀلائي نظر ايندي آهي. اهڙو شخص، هڪ نيشنلسٽ (قومپرست) ٿي ٿي سگهي ٿو.

هھڙي ذهنيت وارن ماڻهن جي سياست جو بنياد "انسان جي حاڪميت" تي ٻڌل هوندو، خواه اهڙي حاڪميت هڪ شخص يا هڪ خاندان يا هڪ طبقي جي هجي يا جمهور (عوام) جي حاڪميت. هھڙي حڪومت (مملڪت) ۾ انسان جا ٺاهيل قانون هلندا. تجربي، مصلحت ۽ خواهش جي روشني ۾ قانون بدلبا رهندا ۽ نفع پرستي ۽ مصلحت پرستي مطابق پاليسيون بنايون ۽ بدلايون وينديون. اهڙي حالت ۾ ملڪ اندر صرف اهڙا ماڻهو ڏاڍ مڙسيءَ سان مٿي چڙهندا جيڪي سيني ڪان وڌيڪ طاقتور، سيني ڪان وڌيڪ چالاڪ، ڏوڪي باز، ڪوڙا، دغاباز، سنگدل ۽ خبيث النفس (بدمعاش) هوندا. معاشري جي رهنمائي ۽ حڪومت (مملڪت) جون واڳون انهن ماڻهن جي ئي ور چڙهي وينديون، جيڪي صرف "جيڪو ڏاڍو سو گابو" جي اصول کي مڃيندا هوندا. هنن وٽ ڏاڍائي جو نالو "حق" ۽ ڪمزوري جو نالو "باطل" هوندو.

سوسائٽي ۾ اٿڻ ويهڻ ۽ سماجي لاڳاپن جو سڄو نظام نفس پرستي تي قائم هوندو. نفساني لذتن حاصل ڪرڻ جي ڏس ۾ سموريون اخلاقي پابنديون ختم ٿي وينديون. اخلاقي ڪسوٽيون (معيار) اهڙيون هونديون جن سان لذتن حاصل ڪرڻ ۾ نالي ماتر

رڪاوٽون هونديون.(1) ادبٰ ۽ فن (آرٽ) تي هن ذهنيت جو اهڙو اثر پوندو جو انهن ۾ اگهاڙپ ۽ شهوانيت جا جيوڙا وڌندا ويندا.

معاشي زندگي ۾ ڪڏهن جاگيرداري سسٽم (نظام) اوج تي هوندو تہ ڪڏهن سرمايہ داري نظام انهي جي جاءِ والاريندو ڪڏهن وري مزدور گڏ ٿي ڪري پنهنجي ڊڪٽيٽر شپ (آمريت) قائم ڪندا. بهرحال، معاشي نظام ۾ ڪڏهن بہ عدل ۽ توازن قائم نہ رهي سگهندو ڇاڪاڻ تہ دنيا ۽ انهي جي دولت بابت هن سماج (سوسائٽي) جي هر فرد (شخص) جو بنيادي رويو اهو ٿي هوندو تہ هيءَ ڦرلٽ جو مال آهي، وجهہ ملڻ تي انهيءَ مان جيترو ڦٻائي سگهجي اوترو ڦٻائجي.

هن سوسائٽي جو تعليمي ۽ تربيتي نظام بہ انهي ذهنيت مطابق هوندو جنهن جو مٿي بيان ڪري آيو آهيان. علم جي هر شعبي ۾ شاگردن جي ذهن ۾ زندگي جو اهڙو تصور پيدا ڪيو ويندو ۽ سندن تربيت اهڙي نموني ڪئي ويندي جو اڳتي هلي سندن سيرت ۽ ڪردار تي خالص دنيا پرستي ۽ نفس پرستي ڇانيل هجن. تعليم ۽ تربيت جي نظام متعلق مون کي وڌيڪ ٻڌائڻ جي ڪا ضرورت ڪانهي ڇاڪاڻ تہ اوهان سڀني کي انهي جو ذاتي تجربو آهي. جن تعليمي ادارن ۾ اوهان پڙهو ٿا اهي سڀ هن نظريي (نج جاهليت) تي قائم آهن، جيتوڻيڪ انهن جا نالا اسلاميہ ڪاليج يا مسلم (2) يونيورسٽي وغيره آهن.

مون جنهن رويي جي تشريح اوهان جي آڏو ڪئي آهي اهو خالص جاهلاڻو رويو آهي. انهي جو حال بلڪل ان ٻار وانگر آهي جيڪو صرف اکين (حسي مشاهدو) سان باهہ کي ڏسي، ان کي هڪ خوبصورت رانديڪو سمجهندو آهي، ۽ ڊوڙي وڃي هٿ وجهندو آهي. فرق رڳو ايترو آهي جو ٻار کي اتي جو اتي پنهنجي غلطي جو تجربو ٿي ويندو آهي. هٿ وجهندي ئي معلوم ٿيندو اٿس تہ هيءُ رانديڪو ڪونهي ٻرندڙ شيءِ

---

(1) اڄڪلهہ دنيا ۾ وڌندڙ بي حيائي ۽ بدڪاري، "نج جاهليت" واري هن ذهنيت جو نتيجو آهن.(ڪ. ب. ن)

(2) هتي شايد مسلم يونيورسٽي علي ڳڙهہ ڏي اشارو آهي. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي. جڏهن تہ هن نظريي (نج جاهليت)٭جون غلطيون تمام دير سان ظاهر ٿينديون آهن ۽ گهڻن تي تہ ظاهر ئي ڪونہ ٿينديون آهن. هن نظريي جو پارٽ تمام هلڪو آهي جهٽ پٽ ڪونہ ساڙيندو آهي بلڪ صدين تائين تپائيندو رهي ٿو. تنهن هوندي بہ ڪو شخص جيڪڏهن تجربي مان سبق حاصل ڪرڻ چاهي تہ ڪيس ڏسڻ ۾ ايندو تہ سندس اکين آڏو صبح ۽ شام بي ايمانيون ٿي رهيون آهن، حاڪم ظالم آهن، انصاف اڻ لڀ آهي، دولتمند خود غرض آهن، عوام ۾ بداخلاقي جي وبا موجود آهي. اهي سڀ هن نظريي (نج جاهليت) جون "برڪتون" آهن. هن ئي نظريي جي ڪري قوم پرستي، امپيريلزم (شهنشاهت) ۽ سوشلزم، پرايا ملڪ ڦٻائڻ ۽ ڪمزور قومن کي ڪهڻ ۽ جنگ و فساد وغيره جهڙيون مصيبتون انسان ذات تي هر روز نازل ٿي رهيون آهن.

انهن تجربن مان ثابت ٿيو تہ هن نظريي جو رويو علمي ڪونهي، جاهلي آهي، ڇاڪاڻ تہ هن نظريي جي مڃيندڙ انسان بابت ۽ ڪائنات (1) جي نظام بابت راءِ قائم ڪري جيڪو رويو اختيار ڪيو آهي، اهو حقيقت جي برخلاف آهي، انهي ڪري ئي اهڙا اگرا نتيجا ظاهر ٿي رهيا آهن.

هاڻي وري ٻئي طريقي کي جاچيون ٿا. زندگي جي بنيادي مسئلن کي حل ڪرڻ جو ٻيو طريقو اهو آهي تہ مشاهدي (ڏسڻ وائسڻ) سان گڏ ڪجهہ ڏڪا هڻي (وهم و قياس کان ڪم وٺي) انهن مسئلن بابت ڪا راءِ قائم ڪئي وڃي. هن طريقي سان ٽن قسمن جا مختلف رايا قائم ڪيا ويا آهن ۽ هر هڪ راءِ مان مختلف قسم جو هڪ خاص نتيجو ڪڍيو ويو آهي.

1. شرڪ:

انهن مان هڪڙي راءِ اها آهي تہ ڪائنات جو نظام خدا کانسواءِ تہ ڪونہ ٿو هلي، پر هن جو هڪڙو خالق ۽ مالڪ (الله يا رب) ڪونهي،

---

(1) نج جاهليت. انسان بابت چئي ٿي تہ هو سانڍ پاڏي وانگر بلڪل ڇڙواڳ آهي ۽ ڪيس ڪنهن خدائي قانون جي پابندي ڪانهي ڪرڻي، نظام ڪائنات بابت سندس خيال آهي تہ هن جو ڪوبہ خالق ڪونهي، پاڻهين ئي ٺهي پيو آهي. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بلڪ ڪئين خداوند (الله) آهن. ڪائنات ۾ ڪم ڪندڙ مختلف قوتن جون واڳون مختلف خدائن جي هٿن ۾ آهن ۽ انسان جي سعادت، بدبختي، ڪاميابي ۽ ناڪامي، سندس نفعو ۽ نقصان ڪيترين ئي هستين جي مهرباني ۽ نامهرباني تي ٻڌل آهي. جن ماڻهن هيءَ راءِ قائم ڪئي، انهن وري وڌيڪ ڏکو هٽي سوچيو تہ اهي ”خدائي طاقتون“ ڪٿي آهن ۽ ڪنهن جي هٿ ۾ آهن، ۽ پوءِ جن بہ شين تي سندن خيال ڄمي بيٺو انهن کي ئي خدا مڃيائون.

هن راءِ مطابق انسان جيڪي ڪجهہ ڪري ٿو انهيءَ جون مکيہ خاصيتون هيءَ آهن:

پهريون:

هن راءِ واري انسان جي سڄي زندگي تي وهم ۽ ڀرم ڇانئجو وڃن ۽ هو بنا ڪنهن علمي ڄاڻ جي ڪيترين ئي شين بابت سمجهندو آهي تہ اهي سندس زندگي تي سٺو يا خراب اثر وجهنديون آهن. تنهن ڪري ڪيترين ئي اجاين اميدن ۽ اجائي خوف خطري ۾ ڦاسي ڪري پنهنجيون قوتون ضايع ڪري ڇڏي، ڪٿي ڪنهن قبي يا قبر ۾ اميد رکندو آهي تہ هتان منهنجو ڪم ٿيندو. ڪڏهن وري ڪنهن بت ۾ اميدون رکي سندس پوڄا ڪندو آهي تہ هتان منهنجيون مرادون پوريون ٿينديون. ڪڏهن ڪنهن بري سوڻ (شگون) سان همت هاري ويهندو تہ ڪڏهن سٺي سوڻ جي آسري تي خيالي پلاءُ پچائيندو. اهي شيون ڪيس تدبير ڪرڻ جي فطري گس تان هٽائي غير فطري گس تي هلائينديون آهن. هنن خيالن جي ڪري انسان، پوڄا پاٺ، نذر ۽ نياز ۽ ٻين رسمن ۾ ڦاسي ڪري، بيڪار مشغولين جي حوالي ٿي ويندو آهي.

ٻيون:

جيڪي انسان ههڙن مشرڪاڻن وهمن ۾ قائل هوندا آهن، چالاڪ ماڻهو انهن کي شڪار سمجهي پنهنجي ڄار ۾ ڦاسائيندا آهن ڪو چالاڪ بادشاهہ بڻجي، پنهنجو نسل (نسب) چنڊ، سج ۽ ٻين ديوتائن سان ملائي، اهڙن مت جي موهڙيلن کي يقين ڏياريندو آهي تہ

اسين بہ اوهان جي خدائن مان آهيون ۽ اوهين اسان جا بندا آهيو. ڪو وري مجاور ۽ پاڻ بنجي وهندو ۽ چوندو آهي تہ اوهان جو نفعو ۽ نقصان جن جي هٿن ۾ آهي، اسان جا انهن سان خاص لاڳاپا آهن ۽ اوهين اسان جي ذريعي ئي انهن تائين پهچي سگهو ٿا. ڪو پير بنجيو ويهي تہ ڪو وري پنڊت، تعويذ، جهاڙون، ڦيڻا، منتر وغيره جو سانگ ڪري ماڻهن کي يقين ڏياريندا آهن تہ هٿن شين ذريعي اوهان جون حاجتون پوريون ٿينديون. اهڙيءَ طرح هنن چالاڪ ماڻهن جا پوئيان خاندانن، خانوادن ۽ طبقن جي صورت وٺندا آهن. جيئن جيئن زمانو گذرندو ويندو هنن چالاڪ ماڻهن جا حق ۽ سندن اثر و رسوخ وڌندو ويندو تان جو هن عقيدي جي ڪري عام انسانن جي ڳچي ۾ شاهي خاندانن، مذهبي عهديدارن ۽ روحاني پيشوائن جي خدائي جو ڳٽ پئجي ويندو آهي ۽ هيءَ نقلي خدا، عام ماڻهن کي پنهنجو خادم سمجهي کين ڍورن وانگر استعمال ڪندا آهن.

ٽيون:

هن نظريي وٽ علم و فن، فلسفہ و ادب، تمدن و سياست لاءِ ڪو جٽادار بنياد ڪونهي ۽ نہ ئي متي بيان ڪيل خيالي خدائن وٽان انسان کي ڪا اهڙي هدايت ملي ٿي جنهن جي هو پابندي ڪري. هنن "خدائن" سان تہ انسان جو فقط ايترو تعلق آهي جو هو انهن کان مدد وٺڻ ۽ سندن مهرباني حاصل ڪرڻ لاءِ بندگي ۽ عبادت جون ڪجهہ رسمون پوريون ڪري. باقي زندگي سان واسطو رکندڙ روزمره جي معاملن لاءِ قانون ۽ ضابطا ناهڻ ۽ انهن تي عمل ڪرڻ جا رستا ڳولڻ انسان جو پنهنجو ڪم آهي. اهڙي طرح مشرڪ معاشرو (سوسائٽي) بہ عملاً اها ئي راه وٺندو آهي جنهن جو ذڪر آءُ خالص جاهليت جي سلسلي ۾ ڪري آيو آهيان.[۱] اهڙا ئي اخلاق، اهي ئي ڪرتوت (اعمال)، اهڙي ئي رهڻي ڪرڻي اهائي سياست ۽ اهڙو ئي معاشي نظام، مطلب تہ انهن سيني حالتن ۾ شرڪ جي رويي ۽ خالص جاهليت جي رويي ۾ ڪوبہ اصولي فرق ڪونہ هوندو آهي.

2. رهبانيت

مشاهدي (ڏسڻ وائسڻ) سان گڏ وهم ۽ گمان کي ملائي ٻن راءِ اها قائم ڪئي ويئي تہ هي دنيا ۽ هي جسماني وجود. انسان لاءِ عذاب جو گهر آهي. انسان جي روح کي سزا مليل هڪ قيدي وانگر جسم جي پڃري ۾ بند ڪيو ويو آهي. لذتون، خواهشون ۽ اهي سموريون ضرورتون جيڪي انسان کي هن جسم جي ڪري پيش اچن ٿيون اهي سڀ هن قيدخاني (دنيا) جون زنجيرون ۽ هٿڪڙيون آهن. انسان جو تعلق هن دنيا ۽ ان جي شين سان جيترو وڌندو ويندو اوترو ئي وڌيڪ هنن پنجوڙن ۾ ڦاسندو ويندو ۽ وڌيڪ عذاب جو حقدار ٿيندو. ڇوٽڪارو صرف ان حالت ۾ نصيب ٿيندو جو دنيا جي جهنجهٽ کان پاڻ بچائجي، خواهشن کي ختم ڪجي ۽ لذتن کان منهن موڙجي، جسماني ضرورتن ۽ نفس جي مطالبن پوري ڪرڻ کان انڪار ڪجي، متي مائٽي جي ڪري پيدا ٿيندڙ سيني (1) محبتن کي دل مان تڙي ڪڍجي، پنهنجي هن دشمن (يعني نفس ۽ جسم) کي چلن ڪڍڻ ۽ رياضتن سان ايتريون تہ تڪليفون ڏجن جو روح تي غالب نہ اچي سگهي. ائين ڪرڻ سان روح هلڪو ۽ پاڪ صاف ٿي ويندو ۽ ڇوٽڪاري (نجات) جي تمام مٿاهين مقام تي اڏامڻ جي طاقت حاصل ٿي ويندس.

هن راءِ مان پيدا ٿيندڙ رويي جون خاصيتون هي آهن:

پهريون: هن انسان جو سچو لاڙو اجتماعي زندگي (اجتماعيت) کان اڪيلائي واري زندگي (انفراديت) ڏي هوندو آهي. هو دنيا ۽ ان جي زندگي کان منهن ڦيرائي ٻئي پاسي ڪندو آهي، ذميوارين قبولڻ کان لهرائيندو آهي ۽ سندس زندگي جوڳين ۽ سناسين جهڙي بنجي ويندي آهي.

ٻيون: هن راءِ جو نتيجو اهو نڪرندو آهي جو نيڪ انسان، دنيا جي ڏنڌن کان منهن موڙي، پنهنجي ڇوٽڪاري لاءِ وڃي ڪندن وسائيندا آهن ۽ دنيا جا سمورا معاملا بڇڙن ماڻهن جي ور چڙهي ويندا آهن.

---

(1) جهڙوڪ ماءُ، پيءُ ۽ اولاد جي محبت.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٽيون: سوسائٽي (سماج) تي هن راءِ جو اثر ٿيندو آهي تہ ماڻهو تعميري ۽ اجتماعي ڪمن ۾ حصو ڪونہ وٺندا آهن. اڪيلائي چاهيندا آهن ۽ مايوسي ڀريل خيالن ۾ ڦاسي ويندا آهن. هو ظالمن لاءِ اڪ جي ماکي بنجيو وڃن ۽ هر ڪا ظالم ۽ ڏاڍ واري حڪومت سولائي سان هنن کي سوگهو ڪريو وڃي. در حقيقت هي نظريو انسانن کي، ظالمن لاءِ "پاليل جانور" وانگر بنايو ڇڏي

چوٿون: انساني فطرت سان هن راهبانہ نظريي جي هميشه جنگ هوندي آهي جنهن ۾ شڪست گهڻو ڪري هن نظريي کي ئي ايندي آهي. شڪست کائڻ کانپوءِ رهبانيت مختلف اٽڪلن سان پنهنجيون خاميون لڪائڻ جي ڪوشش ڪندي آهي. ڪٿي ڪفاري جو عقيدو ايجاد ٿيندو آهي تہ ڪڏهن وري "مجازي عشق" جو سانگ ڪيو ويندو آهي ۽ ڪٿي وري (دنيا کي لت هڻڻ) جي پردي ۾ ايڏي تہ دنيا پرستي هوندي آهي جو وڏا وڏا دنيا پرست بہ هوند آنڪي ڀرين.

3. همہ اوست

مشاهدي ۽ وهم گمان کي ملائڻ سان ٽئين راءِ اها پيدا ٿيندي آهي تہ انسان ۽ ڪائنات جي سيني شين جي ڪابہ حقيقت ڪانهي. انهن جو "پنهنجو وجود" ڪوبہ ڪونهي. دراصل وڃان ئي ٽئين وجود هنن سيني شين جي ذريعي پنهنجي وجود کي ظاهر ڪيو آهي ۽ اهوئي هنن سيني ۾ ڪم ڪري رهيو آهي. هن نظريي جون ڪئين صورتون آهن. پر هنن سيني ۾ اهو خيال غالب هوندو آهي تہ سڀ موجود شيون (موجودات)، هڪ ئي وجود جي ظاهري صورت آهن. دراصل موجود، صرف اهو آهي ۽ ٻيو ڪجهہ بہ ڪونهي.

هن نظريي جو اهو نتيجو نڪري ٿو تہ انسان کي پنهنجي "هئڻ" ۾ شڪ پوي ٿو. ڪو ڪم ڪرڻ تہ پري ٿيو هو پاڻ کي اهڙي پتلي (گڏي) سمجهندو آهي جنهن کي ڪو ٻيو نچائي رهيو هجي. هو پنهنجي ئي خيالن ۾ گم هوندو آهي، نہ تہ سندس زندگي جو ڪو مقصد هوندو آهي ۽ نہ ئي ڪو عملي پروگرام. هو سمجهندو آهي تہ آءٌ خود ڪجهہ بہ ڪونہ

آهيان، نہ ئي ڪو ڪم ڪري سگهان ٿو ۽ نہ ئي منهنجي "ڪرڻ" مان ڪو ڪڙ تيل نڪرندو. اصل ۾ تہ اهو "وجود ڪلي" ئي سڀ ڪجهہ هوندو آهي جنهن مون ۾ ۽ سڄي ڪائنات ۾ واسو (سرايت) ڪيو آهي، ۽ جيڪو ازل کان ابد تائين هلندو اچي. اهو جيڪڏهن مڪمل (ڪامل) آهي، تہ آءٌ بہ مڪمل آهيان. ڪوشش وري ڇا جي؟ جيڪڏهن اهو (وجود ڪلي) پاڻ کي مڪمل بنائڻ لاءِ ڪوشش ڪري رهيو آهي، تہ پوءِ جنهن عالمگير يا ڪائناتي چرپر (حرڪت) ذريعي هو ڪمال ڏي وڃي رهيو آهي، آءٌ بہ سندس هڪ جزي جي حيثيت سان خود بہ خود انهي پاسي گهلبو وڃان. مون کي ڪهڙي خبر تہ ڪل ڪنهن پاسي پيو وڃي ۽ ڪيڏانهن وڃڻ چاهي ٿو.

هن سوچ مان عمل جي دنيا ۾ ذري گهٽ اهي ئي نتيجا نڪرندا آهن جيڪي مون راهبانہ نظريي جي باري ۾ بيان ڪيا آهن. بلڪ ڪن حالتن ۾ تہ هنن ماڻهن جو طرز عمل، خالص جاهليت وارن جهڙو هوندو آهي، ڇاڪاڻ تہ هي ماڻهو (همہ اوست وارا) پاڻ کي پنهنجين خواهشن جي حوالي ڪري ڇڏيندا آهن. خواهشون جنهن پاسي وٺي ويندیون انهي پاسي ويندا ۽ اهو ئي سمجهندا تہ اسين پاڻ ٿورو ئي ٿا انهي پاسي وڃون، اسان جون واڳون "وجود ڪلي" جي هٿ ۾ آهن.

خالص جاهليت وانگر هي پوئيان ٽي نظريا بہ جاهليت (غير اسلام) جا نظريا آهن ۽ انهن جي بنياد تي پيدا ٿيندڙ رويا بہ نج جاهليت جهڙا هوندا آهن، ڇاڪاڻ تہ هن مان ڪوبہ نظريو ڪنهن علمي ثابتي تي قائم ڪونهي بلڪ محض خيالي ۽ دقيانوسي بنياد تي مختلف رايا قائم ڪيا ويا آهن. پيو تہ تجربي مان اهو ثابت ٿيل آهي تہ هي نظريا حقيقت (امر واقع) جي خلاف آهن. جيڪڏهن امر واقع (اصل حقيقت) مطابق هجن تہ هنن تي عمل ڪرڻ سان خراب نتيجا ڪونہ ظاهر ٿين ها. مثلاً ڪنهن شيءِ کائيندي ئي انسان کي پيٽ ۾ سور پيو، تہ هن تجربي مان اهو نتيجو نڪتو تہ معدي جي بناوت اهڙي آهي جو اها شيءِ کائيندڙ جي طبيعت تي نٺي پوي، بلڪل ساڳئي طرح تجربي مان ثابت ٿي چڪو آهي تہ شرڪ،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رهبانيت يا وجوديت جي هن نظريي تي هلڻ سان انسان ذات کي نقصان ئي پهچندو آهي. انهي مان ظاهر ٿيو ته هنن مان ڪوبه نظريو واقعي ۽ حقيقت مطابق ڪونهي.

اسلام:

هاڻي اسان کي ٽئين صورت کي ڏسڻ گهرجي. جيڪا زندگي جي بنيادي مسئلن بابت راءِ قائم ڪرڻ جي آخري صورت آهي. اها هيءَ آهي ته نبي سڳورن هنن مسئلن جو جيڪو حل پيش ڪيو آهي اهو قبول ڪيو وڃي.

هن نظريي جو مثال بلڪل ائين آهي ته اوهين ڪنهن ڏارئي ملڪ ۾ آهيو. خود اوهان کي ان ملڪ بابت ڪجهه به معلوم ڪونهي. اهڙي حالت ۾ ڪنهن ڄاڻو ماڻهو کان معلومات حاصل ڪندا ۽ سندس رهنمائي ۾ اتي جو سير ڪندا. انهي صورت ۾ اوهين اهڙي ماڻهو کي ڳوليندا آهيو جيڪو خود دعويٰ ڪري ته مون کي سڀ خبر آهي. انهي ڪانپوءِ اوهين ظاهري حالتن ۾ اندازو لڳائيندا آهيو ته واقعي هن شخص تي اعتماد (ڀروسو) ڪري سگهجي ٿو يا نه. پوءِ وري انهي جي رهنمائي ۾ هلندا آهيو. ۽ جڏهن تجربي مان ثابت ٿيو وڃي ته هن جي پوئيان لڳڻ سان ڪو خراب نتيجو ڪونه نڪتو ته اوهان کي اطمينان ٿي ويندو آهي ته واقعي انهي شخص هن ملڪ بابت جيڪا معلومات ڏني اها صحيح هئي ۽ هن کي اتي بابت خبر هئي. جيڪڏهن راءِ قائم ڪرڻ جو ڪو ٻيو عملي طريقو ناممڪن هجي ته فقط اهو ئي عملي طريقو ٿي سگهي ٿو.

هن مثال کي ذهن ۾ رکو. ڏسو هي جهان اوهان لاءِ هڪ اوپري جڳهه آهي. اوهان کي هن جي حقيقت معلوم ڪانهي. اوهان کي خبر ڪانهي ته هن جو انتظام ڪيئن ٿو هلي ۽ ڪهڙن اصولن تي هي ڪارخانو ڪم ڪري رهيو آهي. اوهان جي حيثيت هن دنيا ۾ ڪهڙي ۽ اوهان لاءِ ڪهڙو رويو مناسب آهي. ڀريائين اوهان راءِ قائم ڪئي ته جيڪي "ظاهر" نظر اچي ٿو اصل حقيقت به اها ئي آهي.

اوهان انهي راءِ تي عمل ڪيو پر نتيجو غلط نڪتو انهي ڪانپوءِ وري اوهان وهم (قياس) ۽ گمان کان ڪم وٺي مختلف رايا قائم ڪيا ۽ هر هڪ تي عمل ڪري ڏٺو. پر نتيجو هر صورت ۾ غلط نڪتو. انهي کان پوءِ آخري صورت اها ٿي آهي ته پيغمبرن ڏي رجوع ڪجي (موٽجي).

هي شخص دعويٰ ڪن ٿا ته اسين حقيقت کان واقف آهيون. هنن جي زندگين جو حال احوال معلوم ڪرڻ لاءِ چند چاڻ ڪرڻ سان پتو پوي ٿو ته نهايت سچا، نهايت امين، نهايت نيڪ، نهايت بي غرض ۽ نهايت عقلمند انسان هئا. تنهنڪري ظاهري طرح هنن تي ڀروسو ڪرڻ لاءِ ڪئين سبب موجود آهن. هاڻي رهڻو ايترو ڏسڻو آهي ته دنيا متعلق ۽ دنيا ۾ انسان جي حيثيت بابت جيڪا معلومات هو ڏين ٿا، اها ڪيتري قدر دل سان لڳي ٿي ۽ انهي معلومات جي برخلاف ڪا عملي ثابتي ته ڪانه ٿي ملي؟ ۽ انهي معلومات مطابق دنيا ۾ جيڪو رويه اختيار ڪيو ويو تجربي ڪانپوءِ انهي جو ڪهڙو نتيجو نڪتو. جيڪڏهن چند چاڻ سان هنن تنهي ڳالهين جو جواب به اطمينان بخش هجي ته پوءِ انهن (نبي سڳورن) جي رهنمائي تي ايمان آڻڻ گهرجي ۽ زندگي ۾ اهوئي رويو اختيار ڪرڻ گهرجي جيڪو هن نظريي مطابق هجي.

جاهليت جي طريقن جي ڀيٽ ۾ هي طريقو علمي طريقو آهي، ۽ انسان جيڪڏهن انهي علم (1) جي اڳيان ڪنڌ جهڪائي، ۽ پنهنجي ذاتي راءِ ۽ آڪڙ ڇڏي انهي علم جي پيروي ڪري ۽ پنهنجا رويا انهن حدن اندر رکي جيڪي هن علم مقرر ڪيا آهن، ته اهڙي طريقي جو نالو "اسلامي طريقو" آهي.

نبي سڳورن جو ڪائنات ۽ انسان بابت نظريو:

نبي سڳورا فرمائين ٿا ته:

هي سڄو عالم جيڪو انسان جي چوڌاري نظر اچي ٿو ۽ خود انسان به، جنهن جو هڪ جزو آهي، اهو محض اتفاقي حادثو ڪونهي،

(1) يعني وحي ذريعي، نبي سڳورن جو آندل الهامي علم.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بلڪ هڪ منظم ۽ باقاعده سلطنت آهي. الله هن ڪي ڌڻيو آهي ۽ اهو انهي جو مالڪ ۽ اڪيلو اهوئي هن جو حاڪم آهي. هي هڪ ڪلي نظام (1) (Totalitarian System) آهي. جنهن ۾ سمورا اختيار مرڪزي اقتدار جي هٿ ۾ آهن. انهي احڪم الحاڪمين کان سواءِ هتي ڪنهن ٻئي جو حڪم نٿو هلي. هن عالم جي نظام ۾ جيتريون بہ قوتون ڪم ڪري رهيون آهن، انهي جي ئي حڪم هيٺ آهن ۽ ڪنهن جي بہ مجال ڪانهي جو انهي جي حڪم کان بچي سگهي، يا سندس اذن (حڪم) کانسواءِ چر پر ڪري سگهي. هن همہ گير سسٽم (نظام) اندر ڪنهن جي بہ خود مختياري يا غير ذميواري لاءِ ڪابہ جڳهہ ڪانهي، ۽ نہ ئي ٿي سگهي ٿي.

انسان ڄائي ڄم کان الله جي رعيت آهي. رعيتي هئڻ يا نہ هئڻ سندس مرضي تي ڇڏيل ڪونهي، بلڪ هو پيدا ئي رعيتي ٿيو آهي. انهي کانسواءِ "پيو ڪجهہ هئڻ" سندس وس کان ٻاهر آهي. تنهنڪري هن کي پنهنجي لاءِ "زندگي جو طريقو" گهڙڻ ۽ پنهنجي ڊيوٽي پاڻ مقرر ڪرڻ جو ڪوبہ حق ڪونهي.

انسان ڪنهن شيءِ جو مالڪ ڪونهي جو ان کي پنهنجي شيءِ سمجهي ان کي ڪتب آڻڻ لاءِ قانون ۽ ضابطا مقرر ڪندو وتي. هن جو جسم ۽ هن جون سموريون قوتون الله جي ملڪيت آهن ۽ انهي ئي عطا ڪيون آهن. تنهنڪري انهن کي پنهنجي مرضي موجب استعمال ڪرڻ جو ڪيس ڪوبہ حق ناهي، بلڪ جنهن ڏنيون آهن، انهيءَ جي ئي منشاء (مرضي) مطابق استعمال ڪرڻ گهرجن. اهڙي طرح دنيا ۾ جيڪي بہ شيون موجود آهن، زمين، جانور، پاڻي، ڌاتو وڻ، ٻوٽا ۽ پوکون وغيره اهي سڀ الله جون آهن. انسان انهن جو مالڪ ناهي. تنهنڪري انسان انهن کي پنهنجي مرضي مطابق استعمال نٿو ڪري سگهي بلڪ ائين استعمال ڪري جيئن اصل مالڪ (رب پاڪ) حڪم ڏنو آهي.

---

(1) يعني اهڙو نظام جنهن ۾ اقتدار جي ونڊ ورڇ ٿيل نہ هجي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڙي طرح زمين تي رهندڙ سمورا انسان الله جي رعيت آهن ۽ سندن زندگيون هڪٻئي سان جڙيل آهن. (1) تنهنڪري هڪ ٻئي سان وهنوار وٺي رکڻ ۽ لاڳاپن قائم ڪرڻ بابت سندن سمورن لاڳاپن جو دارومدار الله جي ٺاهيل قانون موجب هئڻ گهرجي.

هاڻي سوال آهي تہ الله جو اهو قانون ڇا آهي ۽ ڪهڙو آهي؟ نبي سڳورا فرمائين ٿا تہ جنهن علم (2) جي ذريعي اسين، توهان کي دنيا جي ۽ خود توهان جي اصل حقيقت ٻڌايون ٿا، علم جي انهي ئي ذريعي سان اسان کي خدا جو قانون معلوم ٿيو آهي. اهو علم اوهان تائين پهچائڻ لاءِ اسان کي خود خدا پاڪ مقرر فرمايو آهي. تنهنڪري اسان تي ڀروسو ڪريو. اسان کي پنهنجي بادشاه (الله پاڪ) جو نمائندو تسليم ڪريو (مڃو) ۽ سندس قانون اسان کان وٺو. نبي سڳورا اسان کي اهو بہ ٻڌائين ٿا تہ:

اوهين دنيا جو سڄو چرخو هڪ نظام هيٺ هلندو ڏسو ٿا پر مالڪ ۽ سلطان اوهان کي نظر نٿو اچي ۽ نہ ئي سندس آفيسر ڪم هلائيندڙ ڏسڻ ۾ اچن ٿا (3). اوهين پنهنجي اندر هڪ قسم جي خودمختاري محسوس ڪريو ٿا: تہ جيئن وڻيئون تيئن ڪريون، پاڻ مالڪ بنجي دنيا ۾ هلون، اصل مالڪ کي ڇڏي ٻين جي اڳيان جهڪون ۽ سندس قانون جي فرمانبرداري ڪريون. پر روزي (رزق) هر حالت ۾ ملندي رهندي ۽ ڪم ڪرڻ لاءِ ذريعا ۽ وسيلا بہ هٿ ايندا رهندا. اوهين جيڪڏهن چاهيو تہ اصل بادشاھ جا باغي بہ بنجي سگهو ٿا پر اتي جو اتي اوهان کي سزا نہ ملندي. ائين ڇو آهي؟ نبي سڳورا فرمائين ٿا تہ اهو اوهان جو امتحان ۽ اوهان جي آزمائش آهي. جيئن تہ اوهان کي عقل ۽ سوچ سان گڏ، چڱي ۽ مني ۾ فرق ڪرڻ

---

(1) يعني ڪو بہ انسان اڪيلي سر زندگي نٿو گذاري سگهي. (ڪ.ب.ن)

(2) يعني وحي ۽ الهام ذريعي حاصل ٿيل علم.

(3) هتي مطلب آهي ملائڪ ۽ فرشتا، جيڪي خدا جي سلطنت جي نظام کي هلائڻ لاءِ مقرر ٿيل آهن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي سمجهه به مليل آهي، تنهنڪري مالڪ (رب پاڪ) پاڻ ڪي پنهنجي سلطنت جي نظام کي اوهان جي نظرن کان لڪائي ڇڏيو آهي. هو آزمائڻ چاهي ٿو ته اوهان پنهنجيون قوتون ڪهڙي نموني ڪيئن ٿا استعمال ڪريو. هن اوهان کي، سڌ سمجهه ڏيڻ سان گڏ نيڪي يا بدي اختيار ڪرڻ جي معاملي ۾ ڪجهه ڪجهه خود مختار به بنايو آهي. هاڻي جيڪڏهن اوهين ڪنهن زور زبردستي کانسواءِ پنهنجي خوشي سان الله بادشاهه جا رعيتي بنجي رهو ۽ بنا ڪنهن دٻاءَ جي پنهنجي انهي حيثيت کي قبول ڪريو ته ڇئبو اوهين امتحان ۾ پاس ۽ آزمائش ۾ ڪامياب ٿي ويا. پر جيڪڏهن پاڻ کي رعيتي نه سمجهو يا رعيتي ته سمجهو پر باغين جهڙا ڪم ڪريو ته ڇئبو اوهين امتحان ۾ فيل ۽ آزمائش ۾ ناڪام ٿيا. اهڙي امتحان وٺڻ لاءِ ئي دنيا ۾ اوهان کي ڪجهه اختيار ڏنا ويا آهن. ۽ دنيا جون ڪيتريون ئي شيون اوهان جي قبضي ۾ ڏنيون ويون آهن. ۽ اوهان کي "سچي زندگي" جو عرصو مهلت طور ڏنو ويو آهي.

انهيءَ ڪانپوءِ نبي سڳورا اسان کي ٻڌائين ٿا ته هي دنيوي (دنيا جي) زندگي امتحان لاءِ مليل مهلت آهي، تنهنڪري هتي حساب ڪتاب ۽ جزا (1) ۽ سزا ڪونهن. هتي جيڪي ڪجهه ملي ٿو اهو لازمي طور نيڪي جو اجورو ڪونه هوندو آهي. انهي جو اهو به مطلب

---

(1) هن باري ۾ اها ڳالهه ياد رکڻ کپي ته جنهن عالم (دنيا) ۾ اسين رهون ٿا اهو طبيعي عالم (Physical world) آهي، اخلاقي عالم ڪونهي. ڪائنات جو موجوده نظام طبيعي قانون مطابق هلي رهيو آهي، تنهنڪري موجوده حالت ۾ انسان جي اعمال جا اخلاقي نتيجا مڪمل طرح ظاهر نٿا ٿي سگهن. مثال طور هڪ شخص قتل ڪري ٿو انهي جو اخلاقي نتيجو اهو نڪرڻ کپي ته قاتل کي به قتل ڪيو وڃي. پر ائين انهي صورت ۾ ٿيندو جڏهن قاتل کي "طبيعي قانونن" جي مدد سان هٿ ڪجي ۽ مٿس ڏوهه ثابت ٿئي. فرض ڪري وٺو ته قاتل هٿ آيو ڪيس موت جي سزا ڏني ويئي، پر اهو مڪمل اخلاقي نتيجو ڪونه ڇئبو. هن ٻئي انسان جي جان ورتي هئي ۽ بدلي طور سندس جان ورتي ويئي. ائين ته معاملو برابر ٿي ويو قاتل کي سزا ڪيئن ملي؟

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪونهي تہ خدا اوهان ڪان راضي آهي ۽ جيڪي ڪريو ٿا اهو صحيح آهي(1). اهو تہ فقط امتحان جو سامان آهي. مال، دولت، نوڪر چاڪر، اقتدار، حڪومت ۽ زندگي جو ٻيو سامان اوهان کي امتحان جي خيال کان ڏنا ويا آهن تہ جيئن انهن سان اوهين ڪم ڪري ڏيکاريو ۽ پنهنجيون سٺيون يا خراب لياقتون (صلاحيتون) ظاهر ڪريو. اهڙيءَ طرح اوهان تي جيڪي مصيبتون يا تڪليفون اچن ٿيون، ضروري ڪونهي تہ اهي ڪنهن بدي يا گناهہ جو نتيجو هجن، بلڪ فطرت جي قانون موجب خود بخود ظاهر ٿيندڙ ڪجهہ نتيجا آهن.(2) ۽ ڪي تڪليفون ۽ مصيبتون وري آزمائش خاطر (3)

تنهنڪري چئبو تہ دنيا دار الجزا (جزا جي جاءِ) ڪانهي. ڀلا چئو ماڻهن جي قاتل کي ڪهڙي سزا ڏجي؟ ڪيس قتل بہ ڪريو تہ بہ هڪڙي خون جو بدلو مليس. باقي ٻي خون تہ ٻڏي ويا.

نبي سڳورن (اسلام) جي تعليم موجب هن فاني دنيا ڪانپوءِ عالم آخرت بہ آهي، جتي "اخلاقي قانونن" جي حڪمراني هوندي ۽ وڏن وڏن ڏوهارين کي مڪمل سزا، ۽ نيڪ انسانن کي مڪمل انعام ملندو.

(1) مثلاً وياج خور ماڻهو يا رشوتي آفيسر لکين ۽ ڪروڙين رپيا ڪمائين ٿا، ۽ اسين اکين سان ڏسون ٿا تہ وڏن وڏن بنگلن ۾ ٺٽ ٺاٽ سان رهن ٿا. انهي جو مطلب اهو ڪونهي تہ خدا اهڙن ماڻهن کان خوش ٿي کين دولت ڏني آهي، پر اهڙا ماڻهو هن امتحان جي جاءِ (دنيا) ۾ پنهنجن پرچن (پيپرن) جو غلط جواب لکي رهيا آهن ۽ ممتحن (رب پاڪ) اتي جو اتي سندن جواب درست ڪونہ ٿو ڪري، ۽ نہ ئي اها سندس سنت آهي.(ڪ. ب. ن)

(2) مثلاً زنا ڪندڙ کي ڪا بيماري ٿئي ٿي. اها سندس گناہ جي اخلاقي سزا ڪانهي بلڪ بدڪاري جو طبيعي نتيجو آهي جيڪڏهن صحيح علاج ڪرائيندو تہ بيماري کان بچي ويندو پر اخلاقي سزا (جيڪا قيامت ۾ ملڻي آهي) کان ڪونہ بچي سگهندو. جيڪڏهن توبه ڪيائين تہ اخلاقي سزا کان تہ بچي ويندو پر (بنا علاج) بيماري ڪانہ ڇڏيندي.

(3) مثلاً ڪنهن شخص کي غريبي (افلاس). وڪوڙي وجهي ٿي. اها سندس آزمائش آهي تہ ضرورتون پوريون ڪرڻ لاءِ ناجائز طريقا استعمال ڪري ٿو يا جائز طريقن سان روزي حاصل ڪري ٿو مصيبت جي گهيري ۾ اچڻ کان پوءِ بہ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(آزمودي وٺڻ لاءِ) ڏنيون وڃن ٿيون. ۽ ڪي مصيبتون انهي لاءِ اچن ٿيون ته جيڪڏهن اوهين "حقيقت جي خلاف" راءِ قائم ڪري ڪو قدم کڻندا ته ضرور چوٽ (1) کائيندا. ڪجهه به هجي هي دنيا دار الجزا (بدلي ۽ اجر جي جاءِ) ڪانهي بلڪ دار الامتحان (امتحان هال) آهي. هتي جيڪي ڪجهه وهي واپري رهيو آهي، يا انساني ڪار گذارين جا جيڪي به نتيجا ظاهر ٿي رهيا آهن اهي ڪنهن عمل جي صحيح يا غلط هجڻ يا ڪنهن عمل کي اختيار ڪرڻ يا ترڪ ڪرڻ، لاءِ ڪسوٽي نٿا بڻجي سگهن. اصل ڪسوٽي (معيار) اهي نتيجا آهن جيڪي آخر ۾ ظاهر ٿيندا. مهلت (هن دنيا) جي زندگي ختم ٿيڻ کان پوءِ ٻي به هڪ زندگي (آخرت) آهي، جنهن ۾ اوهان جي سمورن ڪارنامن کي جاچي فيصلو ڪيو ويندو ته اوهين امتحان ۾ پاس ٿيا آهيو يا فيل (ناڪام). اتي اوهان جي ڪاميابي ۽ ناڪامي جو دارو مدار هنن ڳالهين تي آهي:

1. اوهان سوچ ۽ سمجهه کان ڪم ورتي، الله تعاليٰ کي حقيقي حاڪم جي حيثيت سان سڃاتو يا نه؟ ۽ نبي سڳورن ذريعي جيڪا هدايت اوهان تائين پهتي انهي کي "الله کان آيل" (منجانب الله) سمجهيو يا نه؟

2. هن حقيقت کي مڃڻ کانپوءِ اوهان رضا خوشيءَ سان الله جي بادشاهي (حاڪميت) ۽ سندس شرعي حڪم اڳيان ڪنڌ جهڪايو هو؟ جڏهن ائين ڪرڻ يا نه ڪرڻ جو اوهان کي اختيار به هو.

حق پرستي تي پختو جمي بيهي ٿو يا پاڻ کي لاچار سمجهي باطل اڳيان ڪنڌ جهڪائي ٿو.

(1) يعني جڏهن انسان اهو سمجهي ته هن دنيا جو ڪوبه خالق ڪونهي. مون کي جيئن وڻي تيئن ڪريان. پر اها "حقيقت جي خلاف" (امر واقع) آهي. نڪو دنيا نڌڻڪي آهي ۽ نه ئي انسان خود مختار آهي. تنهنڪري اهڙي حالت ۾ ضرور چوٽ لڳندي. هن جو مثال ائين آهي جيئن ڪو ٻار تانبي کي رانديڪو سمجهي ان ۾ هٿ وجهي. سندس هٿ ضرور سڙندو ڇاڪاڻ ته هن امر واقعي (اصل حقيقت) جي برخلاف ڪم ڪيو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسلامي نظريي جي جانچ پڙتال:

دنيا ۽ انسان بابت نبي سڳورن جيڪو نظريو پيش ڪيو آهي اهو هڪ مڪمل نظريو آهي. هن جا سيئي جزا هڪ ٻئي سان ڳتيل آهن. ڪوبہ جزو ٻئي جزي سان ٽڪرجي ڪونہ ٿو. هن نظريي ذريعي دنيا جي سمورن واقعن ۽ ڪائنات جي سمورن آثارن جو سبب، سمجھ ۾ اچي ٿو. ڪابہ اهڙي ڳالھ نہ ڏٺي ويئي ۽ نہ ئي تجربي ۾ آئي جنهن جو سبب ۽ وجھ هن نظريي جي مدد سان سمجھ ۾ نہ ايندو هجي. تنهنڪري هي هڪ علمي نظريو (Scientific Theory) آهي. علمي نظريي جي جيڪا بہ وصف بيان ڪئي وڃي، هي نظريو انهي سان ٺهڪي اچي ٿو.

ٻيو تہ اڄ تائين اهڙي ڪابہ حقيقي ثابت نہ ملي آهي جنهن سان هن نظريي کي رد ڪري سگھجي. تنهنڪري هي پنهنجي جاءِ تي قائم آهي. هن کي رد ٿيل نظريو نٿو چئي سگھجي.(1)

ڪائنات جي مشاهدي ڪرڻ سان اسان کي پتو پوي ٿو تہ هن نظريي جي صحيح هجڻ جو امڪان ٻين سڀني نظرين کان وڌيڪ آهي.(2) ڪائنات ۾ چئوطرف زبردست تنظيم نظر اچي ٿي. انهن کي سامهون رکي چئي سگھجي ٿو تہ هن انتظام جو ڪونہ ڪو هلائيندڙ

---

(1) ڪنهن زماني جا نظريا جيڪڏهن اسلامي نظريي سان ٽڪرائين ٿا تہ انهي جي معنيٰ اها ڪانہ ٿي تہ هي نظريو شڪست کائي ويو. ڪنهن نظريي کي صرف حقيقتن (Facts) ئي رد ڪري سگھن ٿيون. نظريات (Theories) رد نٿا ڪري سگھن. انبياء عليهم السلام طرفان انسان ۽ ڪائنات بابت پيش ٿيل ڳالھين (تصورات) کي ڪنهن بہ "ثابت ٿيل حقيقت" (Proved Facts) ذريعي اڄ ڏينهن تائين ڪنهن بہ عالم غلط ثابت نہ ڪيو آهي. تنهنڪري اسلامي نظريي کي شڪست کاڌل نظرين ۾ شمار ڪرڻ غير علمي ۽ تعصب سان ڀريل ڊاڙ ڪانسواءِ ٻيو ڪجھ بہ ڪونهي.

(2) ڪائنات ۽ انسان جي تخليق بابت خدا جي منڪر فلسفين ۽ سائنسدانن ڪابہ حتمي يا فيصلي ڪن ڳالھ نہ ڪئي آهي. صرف ڏڪا هنيا اٿن (Groundless assumption) هن باري ۾ حتمي ڳالھ چئي بہ نٿي سگھجي. البتہ "گمان غالب" ظاهر ڪري سگھجي ٿو ۽ انبياء عليهم السلام جو نظريو خالص سائنسي اصطلاح ۾ اغلب (Most Probable) چئي سگھجي ٿو. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ضرور هوندو ۽ اها ڳالهه "انتظام هلائيندڙ" (الله پاڪ) جي انڪار ڪرڻ واري دعوي کان، وڌيڪ عقلمندي آهي. اهڙيءَ طرح هن انتظام کي ڏسي اهو نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو تہ هيءُ هڪ مرڪزي نظام آهي جنهن جي هلائيندڙ وٽ سمورا اختيار آهن. انهي جي برعڪس هن کي لامرڪزي (جنهن جو ڪوبہ هڪ مرڪز نہ هجي) نظام فرض ڪري وٺڻ ۽ "ڪئين هلائيندڙ" کي تسليم ڪرڻ بہ بي عقلي آهي. ساڳئي طرح ڪائنات جي نظام ۾ نظر ايندڙ عظيم الشان حڪمت ۽ دانائي اعلان ڪري رهي آهي تہ هن نظام جو ڪو نہ ڪو مقصد ضرور آهي. هيڏي ساري شاندار ڪائنات ڪا ٻاراڻي راند ڪانهي جيڪا "راند ڦٽي گوگڙو" چئي خود بخود ختم ٿي ويندي.

هاڻي وري ٻئي پاسي غور ڪريون ٿا تہ جيڪڏهن ڪائنات جو ڪارخانو واقعي هڪ سلطنت آهي ۽ انسان بہ انهي جو هڪ جزو (حصو) آهي تہ پوءِ اها ڳالهه مڃڻي پوندي تہ هن نظام ۾ انسان جي خودمختاري ۽ غير ذميواري جو سوال ئي نٿو پيدا ٿئي. انهي خيال کان اسلام جو نظريو تمام معقول (Most Reasonable) نظر اچي ٿو.

جيڪڏهن عملي خيال کان ڏسجي تہ هي نظريو "عمل ڪرڻ جوڳو" (Practicable) نظريو آهي. هن نظريي وٽ انساني زندگي لاءِ مڪمل اسڪيم آهي جنهن ۾ ننڍين ننڍين ۽ معمولي ڳالهين لاءِ بہ تفصيل سان حڪم موجود آهن. فلسفي ۽ اخلاق لاءِ، علم و فن لاءِ، صلح ۽ جنگ لاءِ، توڙي بين الاقوامي لاڳاپن لاءِ هن نظريي وٽ بنيادي هدايتون ۽ حڪم موجود آهن. زندگي جي ڪنهن بہ شعبي ۾ پنهنجي هلت چلت (رويا متعين ڪرڻ) لاءِ نظريي کان ٻاهر ڪنهن ٻئي هنڌان ان جي هدايت ۽ حڪم وٺڻ جي ضرورت ڪانہ ٿي پوي.

هاڻي فقط ايترو ڏسڻو آهي تہ هن (اسلامي) نظريي کي قبول ڪرڻ کان پوءِ انسان جو چال چلن ۽ سندس لڇڻ ڪهڙا هوندا.

ٻين جاهلي (1) نظرين جي ڀيٽ ۾ هي نظريو انسان کي سندس انفرادي (نجي) زندگي ۽ ذميداري ۽ ڊسيپلين جو پابند بنائي ٿو. هن

(1) جاهلي ـ غير اسلامي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نظريي (اسلام) تي ايمان آڻڻ جي معنيٰ آهي تہ انسان پنهنجي جسم ۽ جسماني طاقتن، ۽ دنيا جي ڪنهن بہ ٻي شيءِ کي پنهنجي ملڪيت سمجهي، جيئن وڻيس تيئن استعمال نہ ڪندو وتي، بلڪ پنهنجي جسم ۽ دنيا جي هر شيءِ کي خدا جي ملڪيت سمجهي ۽ انهن کي استعمال ڪرڻ يا انهن کان ڪم وٺڻ وقت خدا جي قانون جي پابندي ڪري، جيڪا شيءِ حاصل ٿئي ان کي خدا جي امانت سمجهي ائين استعمال ڪري تہ مون کي ان امانت جو حساب ڏيڻو پوندو ۽ حساب انهي کي ڏيڻو اٿم جنهن کان منهنجي ڪابہ ڳالهہ لڪل ڪانهي، بلڪ هو تہ منهنجي دل جي ڳجهن رازن کان بہ واقف آهي. ظاهر آهي تہ اهڙو شخص هر حال ۾ ڪنهن ضابطي جو پابند هوندو. هو نفساني خواهشن جو بندو بنجي، سانَ ڍاڳي وانگر ڇڙواڳ ڪونہ ٿي ويندو. هو ظالم ۽ امانت ۾ خيانت ڪندڙ ڪونہ ٿيندو. سندس سيرت تي ڀروسو ڪري سگهبو. هو اصولن ۽ ضابطن جي پابندي ڪرڻ لاءِ ڪنهن ٻئي جي طرفان دٻاءُ جو محتاج ڪونہ هوندو. هن جي نفس ۾ ايڏي زبردست اخلاقي قوت پيدا ٿئي ٿي جو ان وقت بہ سڌي راه تان ڪونہ ٿو ٿڙي، جڏهن ڪيس ڪنهن دنيوي طاقت جي پڇاڻي جو خطرو ڪونہ هوندو آهي. معاشري ۾ سٺا ۽ ڀروسي جوڳا شخص پيدا ڪرڻ جو فقط هڪڙو ذريعو آهي: ماڻهن جي دلين ۾ خدا جو خوف ۽ امانت جو احساس پيدا ڪيو وڃي.

هي (اسلامي) نظريو انسان کي جدوجهد ۽ ڪوشش ڪرڻ سيکاري ٿو. پر سندس ڪوشش خود غرضي، نفس پرستي ۽ هيچ دنيوي مقصدن حاصل ڪرڻ لاءِ نہ هوندي آهي. جنهن شخص جي پاڻ بابت اها راءِ هجي تہ:

(1) آءٌ دنيا ۾ اجايو (بيڪار) ڪونہ آيو آهيان بلڪ خدا مون کي ڪم ڪرڻ لاءِ موڪليو آهي.

(2) منهنجي زندگي فقط منهنجي ذات يا مٿن ماڻهن لاءِ ڪانهي بلڪ انهي ڪم ڪرڻ لاءِ آهي جنهن مان خدا خوش ٿئي.

(3) مون کي حساب ڪتاب وٺڻ کان سواءِ ائين ئي ڪونہ ڇڏيو ويندو بلڪ پورو حساب ورتو ويندو تہ مون پنهنجي وقت ۽ پنهنجين قوتن کان ڪيترو ڪم ورتو ۽ ڪهڙو ڪم ورتو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پيو ڪو بہ شخص اهڙي شخص کان وڌيڪ ڪوشش ڪندڙ ۽ وڌيڪ مفيد ڪم ڪندڙ نٿو ٿي سگهي. تنهنڪري هي نظريو اهڙا انسان پيدا ڪري ٿو جو انهن کان بهتر انسان هٿ نہ اچي سگهندا.

هاڻي اجتماعي پهلو وٺو:

اسلامي نظريو انسانن جي گڏيل (اجتماعي) زندگي ۾ بنيادي ڦيرڦار ڪري ٿو. هن نظريي موجب سمورا انسان خدا جي رعيت آهن. رعيتي هئڻ جي حيثيت ۾ سيني جا هڪجهڙا حق آهن. سيني جي حيثيت هڪجهڙي آهي ۽ سيني کي ترقي ڪرڻ جا هڪجهڙا موقعا ملڻ کپن. ڪو بہ شخص، ڪو بہ خاندان، ڪو بہ طبقو ڪا بہ قوم ۽ ڪنهن بہ نسل جا شخص، ٻين انسانن کان اُتم ڪونهن ۽ نہ ئي ڪنهن شخص، خاندان، طبقي، قوم يا نسل کي ڪي خاص حق حاصل آهن. اهڙيءَ طرح انسان تي انسان جي حاڪميت (حڪومت) ۽ وڏ ننڍائي (افضليت) جون پاڙون پٽجيو وڃن، ۽ اهي سموريون خرابيون هڪ ئي ڌڪ سان ختم ٿيو وڃن جيڪي بادشاهي، جاگيرداري، نوابي (Aristocracy) برهمڻيت (ڌرمي ليڊر شپ)، پاپائيت (1) ۽ آمريت جي لاءِ پيدا ٿين ٿيون. هيءُ اصول قبيلي، قوم، نسل، وطن ۽ رنگ جا سمورا تعصب ۽ ويڇا ميساريو ڇڏي، دنيا ۾ سموريون خونريزيون هنن تعصبن ۽ ويڇن جي ڪري ئي ٿين ٿيون. هن نظريي موجب سڄي زمين خدا جو ملڪ آهي، سڀ انسان آدم جو اولاد ۽ خدا جا ٻانها آهن. نسل ۽ شجرو مال ۽ دولت يا گورو ۽ اڇو رنگ ڪنهن انسان کي ٻلارو ۽ اُتم ڪونہ ٿا بنائين. بلڪ ٻلائي (افضليت) جو دارومدار سٺن اخلاقن ۽ خدا خوفي تي آهي. جيڪو شخص سيني کان وڌيڪ خدا کان ڊڄندڙ وڌيڪ نيڪ ۽ پرهيزگار آهي، اهو ئي

---

(1) پاپائيت ـ عيسائي پادرين جو غلبو. هن اصول موجب عيسائي پادرين جو طبقو هندو برهمڻن وانگر سيني کان اتم سمجهيو وڃي ٿو. انگريزي زبان ۾ هن کي (Ecclesiastical hierarchy) چوندا آهن. ياد رهي تہ اسلام ۾ "ملائيت" يا "ملن جو طبقو" موجود ڪونهي. اها صرف غير مسلمن جي پروپيگنڊا آهي. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سيني کان ڀلارو (افضل) آهي. (نوٽ: هتي مولانا مودودي رحمه الله قرآن مجيد جي هن آيت ڏي اشارو ڪري رهيو آهي:

إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِندَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ (الحجرات: 13)

"الله وٽ اوهان مان اهوئي وڏيڪ ڀلارو آهي جيڪو وڏيڪ نيڪ ۽ پرهيزگار آهي."

ماڻهن کي "پنهنجو" يا "پرايو" بنائڻ لاءِ انسانن ڪي اصول گهڙيا آهن. هي انسانيت کي ڪيترن ئي حصن ۾ ورهايو ڇڏين. انسانيت جي انهن حصن يا ٽڪرن جي وچان ايڏيون پٽيون ڏنيون ويون آهن جن تان ٽپي نٿو سگهجي. اهي نسل، رنگ، وطن ۽ قوميت جون پٽيون آهن ۽ ڪوبہ انسان پنهنجي رنگ، نسل ۽ قوم بدلائي، ڪنهن ٻئي گروپ ۾ شامل نٿو ٿي سگهي. انهي جي برعڪس اسلامي نظريو انسانن کي عقيدي جي بنياد تي هڪٻئي کان ٽوڙي، يا هڪٻئي سان ملائي ٿو.

هتي "ڳڍجڻ" ۽ "ٽٽڻ" جي پيڙهہ خدا جي بندگي ۽ سندس قانون جي پيروي تي ٻڌل آهي. جيڪي ماڻهو مخلوقات (خلق خدا) جي بندگي ڇڏي، خدا جي بندگي اختيار ڪن ۽ خدا جي قانون کي پنهنجي زندگي جو واحد (The only) قانون مڃين، اهي سڀ هڪڙي جماعت ۾ شامل آهن. (يعني مسلم امت) ۽ جيڪي ائين نہ ڪن اهي ٻئي جماعت (ڪافر جماعت) ۾ آهن. اهڙي طرح انسان جا سمورا اختلاف ختم ٿيو وڃن ۽ صرف هڪڙو اختلاف وڃيو بچي، ۽ اهو اختلاف انسان جي هٿ وس آهي. ڇاڪاڻ تہ ڪيڏي بہ مهل ڪوبہ انسان پنهنجو عقيدو ۽ عمل (طرز زندگي) بدلائي هڪڙي جماعت مان ٻي جماعت ۾ شامل ٿي سگهي ٿو.(1) انهي مان معلوم ٿيو تہ جيڪڏهن دنيا ۾ ڪا عالمگير يا بين الاقوامي برادري بنائي سگهجي ٿي تہ اها صرف نظريي جي آڌار تي ئي بنائي سگهجي ٿي. ٻيا سمورا

---

(1) يعني مسلم امت مان ڪفر جي جماعت، يا ڪفر جي جماعت مان مسلم امت ۾ شامل ٿيڻ انسان جي پنهنجي هٿ ۾ آهي.(ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نظريا انسانن کي توڙڻ ۽ ٽڪرا ٽڪرا ڪرڻ وارا آهن، هڪٻئي سان ملائڻ ۽ ڳنڍڻ وارا ڪونهن.

هنن سيني سڌارن ۽ اصولن جي روشني ۾ هن نظريي موجب جيڪو سماج (سوسائٽي) وجود ۾ اچي ٿو انهي جي ذهنيت، اسپرٽ (جذبو يا روح) ۽ سماجي ڍانچو (Social Structure) بلڪل مختلف هوندو آهي. هن سماجي حڪومت (1) (State يا مملڪت) جو بنياد "انسان جي حاڪميت" بدران "خدا جي حاڪميت" تي ٻڌل هوندو آهي. حڪومت خدا جي هوندي آهي. قانون خدا جو هلندو آهي. انسان رڳو الله جو ايجنٽ (خليفو) بنجي ڪم ڪندو آهي. هن هڪڙي ئي ڌڪ سان اهي سموريون خرابيون ۽ برباديون ختم ٿيو وڃن جيڪي "انسان تي انسان جي حڪومت" ۽ "انسان جي ٺاهيل قانون" مان پيدا ٿين ٿيون. هن نظريي مطابق اسٽيٽ (حڪومت) بنجڻ سان هڪ عظيم الشان فرق اهو پيدا ٿئي ٿو ته حڪومت (اسٽيٽ) جي سڄي نظام ۾ عبادت ۽ پرهيزگاري جو جذبو پيدا ٿيو وڃي. حاڪم ۽ رعيت (عوام) ٻئي ڌريون ائين سمجهن ٿيون ته اسين الله جي حڪومت ۾ رهون ٿا، ۽ اسان جو واسطو (معاملو) سڌو سنئون انهي الله سان آهي جنهن کي سيني ڳجهين ۽ ظاهري ڳالهين جي خبر آهي. ٽيڪس ڏيندڙ ۽ ڍل پريندڙ ائين سمجهي ٿو ته اهو الله کي ٽيڪس يا ڍل ڏيئي رهيو آهي، ۽ ٽيڪس ۽ ڍل وٺندڙ ۽ انهي رقم مان خرچ هلائيندڙ ائين سمجهي رقم خرچ ڪندا آهن ته هي الله جو مال آهي اسين ته رڳو انهي جي امانت سنڀاليندڙ (امين) آهيون. سپاهي ۽ پٽيوالي کان وٺي جج ۽ گورنر تائين حڪومت جا سڀ ڪاراوا (ڪارندا) پنهنجي ڊيوٽي کي عبادت سمجهي، ائين سر انجام ڏيندا آهن جيئن نماز

---

(1) مصنف اسٽيٽ جو اصطلاح استعمال ڪيو آهي. هن سياسي اصطلاح جو اصل ترجمو ته رياست ٿي سگهي ٿو. پر عام ماڻهو "حڪومت" ۽ "رياست" جو فرق نٿو سمجهي تنهنڪري مجبوراً "حڪومت" جو اکر استعمال ڪيو آهي.

(ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پڙهبي آهي. هنن ٻنهين ڪمن کي برابر سمجهندا آهن. (1) هي ٻئي ڪم هنن لاءِ عبادت آهن. ڇاڪاڻ ته ٻنهين ۾ تقويٰ ۽ "الله کان ڊڄڻ" جو روح موجود هوندو آهي. ملڪ جا باشندا (عوام) پاڻ مان جن ماڻهن کي الله جي نائبي (نيابت) جو ڪم سر انجام ڏيڻ لاءِ چونڊيندا آهن انهن ۾ وڏي ۾ وڏي وصف اها تلاش ڪندا آهن ته هو (نمائندگي ڪندڙ) خدا کان ڊڄندڙ ۽ امانت ۽ صداقت وارو هجي.(2) ائين ڪرڻ سان اهڙا ئي ماڻهو مٿي اُڀري ايندا آهن. ۽ اهڙن ئي ماڻهن کي اختيار سونپيا ويندا آهن جيڪي سڄي معاشري ۾ اخلاق وارا هوندا آهن.

معاشري ۾ اٿڻ ويهڻ ۽ هڪٻئي سان لڳ لاڳاپن رکڻ جي ڏس ۾ به هي نظريو (اسلام) انسان ۾ نيڪ نيتي ۽ نيڪ اخلاق پيدا ڪري ٿو. اهڙي معاشري تي نفس پرستي بدران خدا پرستي ڇانيل هوندي آهي. هڪ انسان جو ٻئي انسان سان تعلق "خدا جي واسطي" سان هوندو آهي ۽ خدا جو قانون ٻنهي جي تعلق (لاڳاپي) کي مضبوط ڪندو آهي. جيئن ته هي (شرعي يا اسلامي) قانون انهيءَ پاڪ ذات ٺاهيو آهي جيڪو سيني نفساني خواهشن ۽ ذاتي غرض کان پاڪ آهي، ۽ سڀ ڪجهه ڄاڻندڙ ۽ دانا به آهي، تنهنڪري هن ۾ فتني جا سڀ دروازا ۽ ظلم جا سمورا لوگها بند ڪيا ويا آهن ۽ انسان جي طبيعت (فطرت) ۽ سندس هر ضرورت جو به خيال رکيو ويو آهي.

هن وقت آءٌ اسلامي اصولن موجب ٺهندڙ اجتماعي عمارت جو سڄو نقشو ڪونه ٿو پيش ڪريان پر مٿي جيڪي بيان ڪري آيو آهيان انهي مان اوهين سمجهي سگهو ٿا ته نبي سڳورن، انسان ۽ ڪائنات بابت جيڪو نظريو (اصول) پيش ڪيو آهي اهو ڪهڙو رويو پيدا ڪري ٿو ۽ انهي جا ڪهڙا نتيجا نڪرن ٿا يا نڪري سگهن

---

(1) اسلامي حڪومت ۾ سرڪاري ڊيوٽي، دراصل خدا جي ڊيوٽي آهي، ۽ نماز ته آهي ئي خدا جي ڊيوٽي (عبادت).

(2) مغربي جمهوريت موجب اسيمبلي ۾ چونڊجي ايندڙن کي "عوامي نمائندا" سڏبو آهي. تنهنڪري هو عوام جي مرضي تي هلندا آهن. مگر اسلامي اسيمبلين جا نمائندا، الله جا نائب ۽ الله جي مرضي تي هلندڙ هوندا آهن.(ڪ.ب.ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿا. وري اها ڳالهه به ڪانهي ته هي رڳو ڪاغذ تي ٺهيل هڪ خيالي نقشو آهي. بلڪ هن نظريي موجب تاريخ ۾ هڪ اجتماعي نظام ۽ هڪ اسٽيٽ (مملڪت يا حڪومت) بنائي، دنيا اڳيان پيش ڪئي ويئي آهي. تاريخ شاهد آهي ته جھڙا انسان (افراد) هن نظريي تيار ڪيا هئا انهن کان وڌيڪ سٺا (بهتر) انسان، زمين جي هن ٽڪري تي ڪڏهن به ڪونه ڏٺا ويا ۽ انهي حڪومت (اسٽيٽ) کان وڌيڪ ٻي ڪابه حڪومت انسان لاءِ رحمت ڪانه ثابت ٿي.(1) هنن ماڻهن ۾ ذميوارين جو ايڏو ته زبردست احساس پيدا ٿي ويو هو جو:

رڻ پٽ ۾ رهندڙ هڪ عورت کي زنا سان پيٽ (حمل) ٿئي ٿو ڪيس خبر آهي ته منهنجي هن ڏوهه جي سزا، سنگساري (2) جهڙي هولناڪ سزا آهي. پر هوءَ خود بخود (حضور پاڪ ﷺ) وٽ هلي اچي ٿي ۽ درخواست ڪري ٿي ته مون کي سزا ڏني وڃي. کيس (نبي ﷺ پاڪ طرفان) چيو وڃي ٿو ته ٻار ڄمڻ کان پوءِ اچجان. بنا ڪنهن مچلڪي ۽ ضمانت وٺڻ جي کيس ڇڏيو وڃي ٿو. ٻار ڄمڻ کانپوءِ هوءَ وري به رڻ پٽ مان واپس اچي ٿي ۽ عرض ڪري ٿي ته مون تي حد جاري ڪئي وڃي (يعني سنگسار ڪيو وڃي)، کيس جواب ملي ٿو ته وڃي ٻار کي ٿڃ پيئار ۽ ٿڃ جي مدي (3) ختم ٿيڻ کانپوءِ اچجانءِ. هو وري به رڻ پٽ ڏي وڃي ٿو ۽ مٿس چوڪسي ڪرڻ لاءِ ڪوبه پوليس وارو مقرر ڪونه ٿو ڪيو وڃي. رضاعت (ٿڃ پيئارڻ) جي مدي ختم ٿيڻ کانپوءِ وري به اچي ٿي ۽ التجا ڪري ٿي ته هاڻي ته مون کي سزا ڏيئي گناه کان پاڪ ڪيو وڃي. کيس سنگسار ڪيو وڃي ٿو ۽ جڏهن پساهه نڪريو وڃينس ٿا ته هن جي لاءِ رحمت ۽ مغفرت جي دعا ڪئي وڃي ٿي. جڏهن هڪ شخص جي زبان مان اتفاق سان اهي اکر نڪريو وڃن ٿا: "ڪهڙي نه بي حيا

---

(1) اصحابي سڳورن جون زندگيون ۽ خلافت راشده جي حڪومت هن دعوي کي سچو ثابت ڪرڻ لاءِ ڪافي آهن.(ڪ. ب. ن)

(2) شريعت ۾ هن سزا کي رجم چوندا آهن. يعني زنا جي پختي ثابتي ملڻ کانپوءِ زاني مرد يا عورت کي پٿرن سان اڦٽ مارڻ. (ڪ. ب. ن)

(3) ٿڃ پيئارڻ جي مدت 24 يا 30 مهينا آهن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عورت هئي"، تہ جواب ۾ (نبي ﷺ پاڪ طرفان) فرمايو ويو تہ: "خدا جو قسم هن عورت اهڙي توبه ڪئي آهي جو جيڪڏهن ناجائز محصول (ڍل يا ٽيڪس) وٺندڙ اهڙي توبه ڪري تہ هوند اهو بہ ڇٽي (بخشجي) وڃي."(1) اهو تہ هو انهي معاشري جي ماڻهن (افراد) جو حال، بئي پاسي اسٽيٽ (حڪومت) جي اها حالت هئي جو جنهن حڪومت (خلافت راشده) جي آمدني ڪروڙين رپيا هئي ۽ جنهن جو خزانو ايران، شام ۽ مصر مان آيل دولت سان ڀريل هو انهي جي صدر (2) (خليفي) جو پگهار صرف ڏيڍ سؤ رپيا هو ۽ سڄي حڪومت ۾ ڪوبہ هڪڙو شخص ڳولئي ڪونہ ٿو لڌو جيڪو خيرات وٺڻ جو حقدار هجي.

هن تجربي کانپوءِ بہ جيڪڏهن ڪو شخص اها ڳالهہ نٿو قبول ڪري تہ نبي سڳورن "ڪائنات جي حقيقت" ۽ ان ۾ انسان جي حيثيت متعلق جيڪو نظريو پيش ڪيو آهي اهو حق آهي، تہ اهڙي شخص کي سمجهائڻ ۽ اطمينان ڏيارڻ لاءِ ٻيو ڪوبہ گس ڪونهي، ڇاڪاڻ تہ ڪنهن بہ صورت خدا، فرشتن ۽ آخرت جي زندگي کي اکين سان تہ ٻيو ڪوبہ شخص ڏسي نٿو سگهي. جتي اکين سان ڏسڻ (مشاهدو ڪرڻ) ناممڪن هجي، اتي تجربي کان ئي ڪم وٺبو. مثال طور جيڪڏهن ڪو طبيب (ڊاڪٽر) اهو نٿو ڏسي (سمجهي) سگهي تہ مريض جي جسماني نظام (سسٽم) ۾ ڪهڙي خرابي ٿي پئي آهي تہ اهڙي حالت ۾ مختلف دوائون آزمائيندو آهي. جنهن دوا مان مريض کي فائدو ٿئي، انهي دوا بابت چئبو تہ هن مرض جي دوا اها ئي آهي. اهڙي طرح جڏهن انساني زندگي جي ٽڙيل ڪل ڪنهن بئي نظريي سان ٺيڪ يا درست نٿي ٿئي ۽ صرف نبي سڳورن طرفان پيش ڪيل نظريي سان ئي ٺيڪ ٿي سگهي ٿي تہ چئبو تہ هي نظريو حقيقت مطابق آهي ۽ واقعي هي ڪائنات الله جي سلطنت آهي ۽ واقعي هن زندگي کانپوءِ ٻي بہ زندگي آهي جنهن ۾ انسان کي پنهنجي دنيوي زندگي جي سمورن ڪارنامن جو حساب ڏيڻو پوندو.

---

(1) ڍل ۽ ٽيڪس وصول ڪرڻ وقت بي ايماني ڪندڙ سرڪاري ملازم سوچين تہ اهڙي بي ايماني ڪو معمولي گناه ڪونهي. (ڪ.ب.ن)

(2) ان وقت حضرت عمر ﷺ خليفو هو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(6)

سچو دين

دين حق

(21 مارچ 1942ع تي جامع مليہ دهلي ۾ ڪيل تقرير)
قرآن شريف سچي انسان ذات کي پاڻ ڏي سڏي ٿو ۽ دعوي سان چئي ٿو تہ:

إِنَّ الدِّيْنَ عِنْدَ اللّٰهِ الْإِسْلَامُ

منهنجي سڄي تقرير هن ننڍڙي جملي بابت آهي، ڏکهي تفصيل بيان ڪرڻ جو موقعو ڪونهي. تمام ٿورڙن لفظن ۾ مطلب ۽ معني سمجهائيندس، جنهن مان خبر پئجي ويندي تہ هن جملي (فقره) ۾ ڪهڙي دعوي ڪئي ويئي آهي. پوءِ انهي سوال تي بحث ڪندس تہ اها دعوي مڃڻ گهرجي يا نہ ۽ پڇاڙي ۾ ٻڌائيندس تہ جيڪڏهن اها دعوي مڃجي تہ پوءِ مڃيندڙ تي ڪهڙيون ذميواريون پون ٿيون.
عام طور هن فقري (جملي) جو اهو مطلب بيان ڪيو وڃي ٿو تہ "الله وٽ سچو مذهب تہ رڳو اسلام ئي آهي" عام ماڻهو "اسلام" بابت فقط ايترو ڄاڻن ٿا تہ هيءَ هڪ مذهب جو نالو آهي جيڪو تيرهن سؤ سال اڳي عربستان ۾ پيدا ٿيو هو ۽ حضرت محمد ﷺ جن ان جو بنياد وڌو هو. مون "بنياد وڌو هو" جا لفظ ڄاڻي واڻي استعمال ڪيا آهن، ڇاڪاڻ تہ نہ رڳو غير مسلم، بلڪ گهڻا تڻا مسلمان بہ حضرت محمد ﷺ جن کي اسلام جو "باني" (1) چوندا آهن ۽ ڪتابن ۾ لکندا بہ آهن. انهن ۾ ڪجھ جيترا عالم فاضل شخص بہ آهن. هنن ماڻهن جي چوڻ موجب اسلام جي شروعات جڏهن حضور ﷺ جن سان ٿي هئي ۽ پاڻ ﷺ ئي انهي جا باني (Founder) آهن. تنهنڪري

---

(1) باني - بنياد وجهندڙ.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جڏهن ڪو غير مسلم قرآن جو مطالعو ڪندي هن جملي تي پهچي ٿو ته ان کي متاچري نموني سان پڙهي اڳتي وڌيو وڃي. ڪيس گمان ٿئي ٿو ته جهڙي طرح هر مذهب رڳو پاڻ کي صحيح ۽ ٻين مذهبن کي غلط سمجهي ٿو اهڙي طرح قرآن به پنهنجي طرفان پيش ڪيل مذهب بابت ساڳئي دعويٰ ڪري رهيو آهي.

ڪو مسلمان جڏهن هي فقرو (جملو) پڙهندو ته اهو به هن تي غور ڪونه ڪندو آهي ڇاڪاڻ جو هو سمجهي ٿو ته هن جملي ۾ جنهن مذهب کي برحق چيو ويو آهي، آءٌ خود به انهي کي برحق مڃان ٿو. يا جيڪڏهن ڪجهه سوچ ويچار ڪرڻ جو خيال اچيس به ٿو ته سندس سوچ هن طرح هوندي آهي ته عيسائيت، هندو ڌرم ۽ ٻڌ ڌرم سان اسلام جي ڀيٽ ڪري اسلام کي سچو ثابت ڪجي. در حقيقت قرآن ۾ هي اهڙو مقام آهي جتي هڪ سنجيده شاگرد وانگر گهڻو سوچڻ گهرجي. بلڪ آءٌ چوندس ته اڄ تائين جيترو به هن جملي تي سوچيو ويو آهي، انهي کان به گهڻو وڌيڪ سوچڻ گهرجي.

"الدين" جو مطلب:

عربي زبان ۾ لفظ "دين" جون گهڻيون ئي معنائون آهن. هڪڙي معنيٰ آهي غلبو ۽ استيلاء. ٻي معنيٰ آهي اطاعت ۽ غلامي. ٽئين معنيٰ آهي جزا ۽ بدلو چوٿين معنيٰ آهي طريقو ۽ مسلڪ. هتي هي لفظ چوٿين معنيٰ ۾ استعمال ٿيو آهي. يعني دين جو مطلب آهي زندگي گذارڻ جو اهو طريقو جنهن تي هلجي يا جنهن جي پيروي ڪجي. پر اهو ياد رکو ته قرآن رڳو "دين" ڪونه ٿو چئي، بلڪ الدين چئي ٿو. اٿين چوڻ سان معنيٰ ۾ ايڏو فرق اچي ٿو جيڪو انگريزي ۾ This is a way of life چوڻ بدران This is the way of life چوڻ سان پيدا ٿئي ٿو. يعني قرآن اها دعويٰ ڪري ٿو ته الله وٽ اسلام زندگي گذارڻ جو هڪ طريقو آهي، بلڪ سندس دعويٰ آهي ته اسلام ئي زندگي گذارڻ جو صحيح ۽ حقيقي طريقو آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هتي اها ڳالهہ بہ ياد رکڻ کپي تہ قرآن هي لفظ محدود يا تنگ معنيٰ ۾ استعمال ڪونہ ڪيو آهي بلڪ تمام وڏي ۽ وسيع معنيٰ ۾ استعمال ڪري ٿو. "زندگي جي طريقي" مان قرآن جو مطلب، زندگي جي ڪنهن خاص شعبي يا ڪاتي يا حصي جو طريقو ڪونهي، بلڪ سڄي ۽ مڪمل زندگي جو طريقو آهي. الڳ الڳ، هر هڪ شخص جي صرف ذاتي زندگي جو طريقو يا ڍنگ نہ، پر گڏيل حيثيت ۾ سڄي سماج يا سوسائٽي جو طريقو بہ هن معنيٰ ۾ شامل آهي، ڪنهن خاص ملڪ يا ڪنهن خاص قوم يا ڪنهن خاص دور يا زماني جي ماڻهن جو طريقو نہ، بلڪ سڀني زمانن يا دؤرن جي سڀني انسانن جي ذاتي (انفرادي) ۽ گڏيل (اجتماعي) زندگي گذارڻ جو طريقو يا ڍنگ، هن معنيٰ ۾ اچي وڃي ٿو. تنهنڪري قرآن جي دعوي جو اهو مطلب ڪونهي تہ پوڄا پاٺ ۽ غيبي طاقتن ۾ ويساهہ ۽ مرڻ ڪانپوءِ واري زندگي جو خيال، انهن سڀني جي مجموعي (ميڙ) جو نالو اسلام آهي، ۽ الله وٽ اهو ئي دين قبول آهي. ۽ نہ ئي وري هن جملي جو اهو مطلب آهي تہ ماڻهن جي مذهبي (1) سوچ ۽ عمل جي هڪڙي ئي صحيح صورت آهي، جنهن کي اسلام (2) چيو ويو آهي ۽ نہ ئي وري هن دعوي جو اهو مطلب آهي تہ عرب جي ماڻهن، يا فلاڻي صدي جي ماڻهن يا فلاڻي دور، مثلاً صنعتي انقلاب (3) واري دور کان اڳي وارن ماڻهن لاءِ

---

(1) جهڙيءَ طرح اڄڪلهہ مغربي اصطلاح موجب لفظ "مذهبي" استعمال ڪيو وڃي ٿو.

(2) مذهب ۽ دين جو فرق سمجهڻ تمام ضروري آهي. انگريزي ۾ مذهب کي رليجن (Religion) چوندا آهن ۽ اهو لفظ هندو ڌرم، ٻڌمت ۽ عيسائيت لاءِ تہ ڪم آڻي سگهجي ٿو پر اسلام مذهب ڪونهي، دين بلڪ الدين آهي.(ڪ. ب. ن)

(3) صنعتي انقلاب: اڳي ماڻهو ڪپڙو هٿ سان اُڻندا هئا. يورپ ۾ جڏهن مشينون ايجاد ٿيون تہ انهن ۽ ٻين ڪيترين ئي شين ناهڻ لاءِ وڏا وڏا ڪارخانا نهيا. گهرن ۾ ڪپڙو اُڻيندڙ ڪوري ۽ ٻيا ڪاريگر بي روزگار ٿي ويا ۽ سماج (سوسائٽي) ۾ تمام وڏيون تبديليون آيون. موٽرن، ريل گاڏين ۽ هوائي جهازن ڏورانهان ملڪ بہ ڳنڍي ڇڏيا. اها هڪ وڏي تبديلي هئي. هر وڏي تبديلي کي انقلاب چئبو آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

زندگي جو صحيح نظام اهو ئي آهي جنهن کي اسلام چيو وڃي ٿو. بلڪ قرآن جي دعويٰ ڪليل اکرن ۾ هي آهي ته:

"هر زماني ۾ هر دور ۾، سڄي انسان ذات لاءِ (ڪنهن هڪڙي قوم لاءِ نه) زمين تي (ڪنهن ملڪ ۾ نه) زندگي گذارڻ جو صحيح ڍنگ ۽ طريقو الله وٽ هڪڙو ئي آهي ۽ انهي ڍنگ ۽ طريقي جو نالو اسلام آهي.

مون کي اها ڳالهه ٻڌي تعجب ٿيو ته ترڪي ۾ قرآن جو ڪو نئون تفسير ڪيو ويو آهي، جنهن موجب دين جو مطلب فقط "بندي ۽ رب جي وچ ۾ ذاتي انفرادي تعلق" ورتو ويو آهي، پر تمدن ۽ سياست جي نظام سان هن جو ڪوبه واسطو ڪونهي. جيڪڏهن دين جو اهو مطلب خود قرآن مان ڪڍيو ويو آهي ته پوءِ پڪ سان اهو دلچسپ تفسير هوندو. پر لاڳيتا ارڙهن سال قرآن جي ڳوڙهي مطالعي (اڀياس) ڪرڻ کانپوءِ آءٌ بي ڌڙڪ چئي سگهان ٿو ته قرآن هڙا سمورا جديد تفسير رد ڪري ٿو ۽ لفظ الدين کي ڪنهن تنگ يا محدود معنيٰ ۾ استعمال نه ٿو ڪري، پر ان جو اهو مطلب ٻڌائي ٿو ته سيني زمانن ۾ سيني انسانن جي زندگي جي هر شعبي لاءِ هڪ مڪمل نظام.

"الاسلام" جو مطلب:

هاڻي اچون ٿا لفظ "اسلام" تي. عربي زبان ۾ هن جي معنيٰ آهي هٿيار ڦٽا ڪرڻ، جهڪي پوڻ، اطاعت قبول ڪرڻ، پاڻ کي ڪنهن ٻئي جي حوالي ڪرڻ پر قرآن فقط "اسلام" ڪونه ٿو چئي، "الاسلام" چئي ٿو. هي خاص قرآني اصطلاح آهي، جنهن جو مطلب آهي خدا جي اڳيان جهڪڻ، سندس اطاعت قبول ڪرڻ، الله لاءِ پنهنجي آزادي تان هٿ کڻڻ ۽ پاڻ کي هن جي حوالي ڪرڻ يا سپرد ڪرڻ. هن جي معنيٰ اها ڪانهي ته قدرت جي قانون (Law of Nature) اڳيان هٿيار ڦٽا ڪجن، جو ته ڪي ماڻهو "اسلام" مان اهو مطلب به ڪڍن ٿا. هن جي معنيٰ اها به ڪانهي ته انسان پنهنجي سوچ تجربي (Experiment)

ڪارخانن ۽ صنعتن جي وجود ۾ اچڻ سان سماج ۾ آيل تبديلي کي "صنعتي انقلاب" چوندا آهن. انگلينڊ ۾ اها تبديلي 1750ع ڌاري رونما ٿي. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

يا مشاهدي (Observation) ذريعي خدا جي مرضي ۽ منشا خود ئي معلوم ڪندو وتي ۽ ان جي اطاعت ڪرڻ لڳي، جيئن ڪجهه ٻين ماڻهن هن نموني جي غلطي ڪئي آهي. بلڪ هن لفظ (اسلام) جي معني آهي تہ خود خدا پاڪ، پنهنجن رسولن ذريعي انسانن کي سوچ ۽ عمل جو جيڪو رستو ڏيکاريو آهي، انهيءَ تي هلجي ۽ پنهنجي عمل جي آزادي بلڪ ڇڙواڳي تان هٿ کنيو وڃي. الله طرفان ڏسيل طريقي جي اطاعت ۽ پيروي ڪجي. انهي ئي شيءِ کي قرآن پاڪ "الاسلام" ڪوٺي ٿو. هيءَ ڪو نئون مذهب ڪونهي جنهن جو پايو چوڏهن سؤ سال اڳي محمد ﷺ وڌو هو. بلڪ جنهن ڏينهن پهريون پيرو انسان هن زمين تي قدم رکيا، انهي ئي ڏينهن خدا، کيس ٻڌائي ڇڏيو هو تہ تنهنجي لاءِ صحيح رستو صرف "اسلام" آهي. انهي ڪانپوءِ جيڪي بہ پيغمبر، وقت بوقت دنيا جي جدا جدا حصن ۾ خدا طرفان انسانن جي رهنمائي لاءِ ايندا ويا، انهن سيني فقط "اسلام" ڏي ئي ماڻهن کي سڏيو. نيٺ پڇاڙي ۾ محمد ﷺ دنيا کي انهي ئي "الاسلام" جي دعوت ڏني. پوءِ اها ٻي ڳالهہ آهي تہ موسيٰ ؑ جي پوئلڳن ڪيترين ئي مختلف شين کي پاڻ ۾ ملائي يهوديت جي نالي سان هڪ مذهب تيار ڪيو يا مسيح ؑ جي پوئلڳن مسيحيت (عيسائيت) جي نالي سان هڪ نظام گهڙيو يا هندستان، ايران، چين ۽ ٻين ملڪن جي پيغمبرن جي امتن جدا جدا قسمن جا نظام جدا جدا نالن سان گهڙي ناهي تيار ڪيا. سچي ڳالهہ اها آهي تہ موسيٰ ۽ مسيح ۽ ٻين مشهور ۽ گمنام انبياء عليهم السلام جنهن دين ڏي ماڻهن کي سڏيو آهي خالص اسلام کان سواءِ ٻيو ڪجهہ ڪونہ هو.

قرآن ڪهڙي دعويٰ ڪري ٿو:

هن سمجهاڻي ڪانپوءِ قرآن جي دعويٰ بلڪل کليل صورت ۾ اسان جي آڏو اچي ٿي جيڪا هي آهي:

"خدا وٽ، انسان ذات لاءِ زندگي گذارڻ جو صحيح طريقو اهو آهي تہ هو خدا جي اڳيان جهڪي پيش پوي ۽ سوچ ۽ عمل جي انهي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رستي تي هلي جيڪو خدا پاڪ پيغمبرن ذريعي ڏيکاريو آهي.

اها آهي قرآن جي دعوي. هاڻي اسان کي ڇنڊڇاڻ (تحقيق) ڪرڻي آهي ته انهي دعوي کي قبول ڪجي؟ خود قرآن پاڪ هن دعوي جي تائيد ۾ جيڪي دليل ڏنا آهن، انهن تي اسين غور ڪنداسون ٿي ڪنداسون، پر ڇونه انهي ڪان اڳي اسين پنهنجي سر به کوجنا ڪري معلوم ڪريون ته انهي دعوي کي قبول ڪرڻ کان سواءِ اسان کي ڪو ٻيو گس به آهي؟

زندگي گذارڻ لاءِ طريقي جي ضرورت:

ظاهر ڳالهه آهي ته انسان کي دنيا ۾ زندگي گذارڻ لاءِ ڪونه ڪو طريقو ته گهرجي. انسان، ڪو وهندڙ پاڻي ڪونهي جيڪو هيٺ مٿاهين مان خود بخود پنهنجو گس ٺاهيندو وڃي. انسان، ڪو وڻ ڪونهي جنهن لاءِ فطرت جي قانون ڪجهه اصول ٺاهي ڇڏيا آهن ۽ نه ئي وري انسان، جانور آهي جنهن جي رهنمائي لاءِ سندس فطري خواهشون (جبلتون) ئي ڪافي هجن. انسان جي زندگي جي ڪجهه جيتري حصي تي طبيعت ۽ خواهش جا قانون ڇانيل رهن ٿا. تنهن هوندي به سندس زندگي ۾ ڪئين ڳالهيون (پهلو) اهڙيون آهن جن جو ڪو گس مقرر ٿيل ڪونهي جو هو جيوانن وانگر اکيون ٻوٽيو انهي تان هلندو وڃي. بلڪ هن کي پنهنجي مرضي سان ڪو رستو وٺڻو پوي ٿو هن کي سوچڻ سمجهڻ لاءِ دماغ مليل آهي. فطرت سندس ڪيترا ئي مسئلا رکي ٿي جن جو تعلق هن (انسان) سان ۽ ڪائنات سان آهي. انهن مسئلن کي سمجهڻ ۽ حل ڪرڻ لاءِ هن جي سوچ (فڪر) کي ڪو رستو گهرجي. حواسن ذريعي تمام گهڻي معلومات انسان جي ذهن (دماغ) تائين پهچي ٿي. انهي کي گهڙي ٺاهي ڪو نتيجو ڪڍڻ لاءِ سندس دماغ کي ڪنهن راءِ جي ضرورت هوندي آهي.

انسان کي گهريلو زندگي لاءِ، خانداني معاملن لاءِ معاشي ڳالهين لاءِ، ملڪي معاملن ۽ بين الاقوامي معاملن لاءِ زندگي سان واسطو رکندڙ ٻين گهڻين ئي ڳالهين لاءِ ڪا واٽ ۽ ڪو حل گهرجي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انهن سيني مسئلن بابت فطرت هنن لاءِ ڪو رستو مقرر ڪونه ڪيو آهي.

زندگيءَ جي هن سيني معاملن ۽ مسئلن بابت انسان ڪي ڪا نه ڪا راءِ قائم ڪرڻي پوي ٿي، ۽ ڪو نه ڪو گس وٺڻو پوي ٿو. هي سڀ معاملا ۽ مسئلا هڪ ٻئي سان ڳتيل ۽ ڳنڍيل آهن. اهي معاملا هڪ ٻئي کان الڳ ۽ ڇڙ وڇڙ ڪونهن جو هر هڪ لاءِ الڳ الڳ حل ڳوليو وڃي. انسان ۽ انساني زندگيءَ تي ٿوري ئي سوچ ويچار ڪرڻ سان پتو پوي ٿو ته زندگي (حيات Life) هڪ ڪل (يا گهڻن جزن جو مجموعو) آهي جنهن جي هر هڪ جزي يا حصي جو پاڻ ۾ ايترو ويجهو تعلق آهي جو انهن کي ٿوري الڳ نٿو ڪري سگهجي. هن جو هڪڙو حصو ٻئي حصي تي اثر به وجهي ٿو ۽ ان جو اثر قبول به ڪري ٿو. هنن سيني جزن ۾ ساڳيو روح پريل ۽ سمايل آهي. تنهن ڪري انسان کي زندگيءَ جا گهڻا مقصد (مقاصد) نه پر هڪڙي سقصد جي ضرورت آهي. هن کي رستا نه، پر رستو گهرجي جنهن تي هلي ڪري هو پنهنجي "سچي زندگي" جي سيني معاملن سميت، اطمينان سان منزل مقصود ڏي وڌندو رهي. هن کي سوچ (فڪر)، علم، ادب، فن (آرٽ)، تعليم، مذهب، اخلاق، معيشت، معاشرت، سياست ۽ قانون وغيره لاءِ الڳ الڳ نظامات (نظام جو جمع) نه گهرجن. بلڪ هڪ (واحد) اهڙو نظام گهرجي جنهن جي پيروي ڪرڻ سان اڪيلو انسان ۽ سڄي ڪائنات ۽ سڄي انسانيت پنهنجو اعليٰ مقصد حاصل ڪري سگهي. اها ته جاهليت جي تاريڪ (اونداهي) دور جي ڳالهه آهي ته انساني زندگيءَ کي مختلف شعبن ۾ ورهايو ويندو هو. اڄوڪي دور ۾ جيڪڏهن ڪي ماڻهو اهڙيون ڳالهيون (1) ڪن ٿا ته پوءِ يا ته اهي ويچارا خلوص سان پراڻي زماني جا باشندا آهن يا حقيقت کي

(1) يعني اهي ماڻهو جيڪي چوندا آهن ته مذهب، سياست، ادب، آرٽ، حڪومت معيشت وغيره جو پاڻ ۾ ڪوبه تعلق ڪونهي، ۽ نه ئي هئڻ گهرجي. (ڪ.ب.ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سمجهڻ جي باوجود چالاڪي سان خلق کي ڌوڪو ڏين ٿا. اهي چالاڪ ماڻهو اهڙي گفتگو رڳو انهي لاءِ ڪندا آهن تہ جنهن "دين" (1) کي هو ڪنهن ملڪ (2) ۾ رائج ڪرڻ چاهين ٿا، انهي سان اختلاف ڪندڙن (يعني مسلمانن) کي اطمينان ڏيارڻ جي ضرورت سمجهن ٿا تہ هن دين (قوميت) جي ماتحت رهڻ سان، اوهان کي زندگي جي فلاڻن فلاڻن شعبن ۾ جن کي اوهين عزيز سمجهو ٿا، مڪمل تحفظ حاصل هوندو. حالانڪ اهڙو تحفظ عقلاً (عقلي طرح) ۽ عملاً (عملي طور) ناممڪن آهي. جيڪو دين (3) ڪنهن ملڪ تي غالب هوندو اهو زندگي جي سيني شعبن کي پنهنجي رنگ ۾ رڱي ڇڏيندو جهڙي طرح لوڻ جي کاڻ ۾ هر ڪا شيءِ نيٺ بدلجي لوڻ ٿيو وڃي.

انسانيت جي نسل ۽ وطن جي آڌار تي ورڇ:

جهڙي طرح انساني زندگي کي جدا جدا شعبن ۾ ورهائڻ هڪ اجائي ڳالهہ آهي، ساڳئي طرح انسانن کي مختلف ملڪن ۽ نسلن ۾ ورهائڻ بہ اجائي ۽ فضول ڳالهہ آهي. بيشڪ انسان زمين جي ڪيترن ئي حصن ۾ پکڙهي تو جن کي درياهن، جبلن، ٻيلن، سمنڊن يا انسانن طرفان مقرر ڪيل سرحدن، هڪ ٻئي کان الڳ ڪري ڇڏيو آهي. دنيا ۾ انسانن جا مختلف نسل ۽ مختلف قومون بہ موجود آهن. تاريخي ۽ نفسياتي سببن ڪري اهي نسل ۽ مختلف قوتون مختلف سانچن ۾ پلتجي، خاص صورتون وٺي چڪا آهن. پر (قوم ۽ نسل جي) هن

---

(1) يعني "قوميت" جو دين، جنهن ۾ خدا ۽ ڪتاب ۽ رسالت سان لاڳاپا ٽوڙي، خالص دنيا پرستي جي بنياد تي ملڪ جي رهواسين لاءِ ڪو نظام بنايو وڃي.(مولانا مودودي ﷫ جو اشارو انڊين نيشنل ڪانگريس جي "هندستاني قوميت" واري فلسفي ڏي آهي، جنهن موجب هندن ۽ مسلمانن کي "هڪ قوم" ڪوٺيو ويو آهي. ياد رهي تہ هي تقرير 1943ع جي آهي. (ڪ.ب. ن)

(2) يعني گڏيل هندستان.

(3) دين معنيٰ زندگي گذارڻ جو طريقو جنهن ۾ سياست، معاشي ۽ سماجي نظام وغيره اچي وڃن ٿا. "دين قوميت" معنيٰ قوم پرستي وارو طريقو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اختلاف جي ڪري جيڪو شخص چئي ٿو ته هر نسل، هر قوم ۽ زمين جي هر جاگرافيائي حصي لاءِ الڳ "دين" (يعني زندگي جو نظام) هئڻ گهرجي اهو به بلڪل اجائي ڳالهه ڪري ٿو. اهڙي شخص جي تنگ نظر ۽ چونجهي اک ظاهر اختلافن کان اڳيرو نٿي ڏسي سگهي. هو هن ظاهري ڪثرت (گهڻائي) ۾ لڪل "انسانيت جي جوهر" جي وحدت (ايڪو) کي سمجهي نٿو سگهي. جيڪڏهن سچ پچ اهي اختلاف ايڏا اهم آهن جو انهن جي آڌار تي ڪنهن لاءِ الڳ دين هئڻ گهرجي ته پوءِ آءٌ چوان ٿو ته:

اوهان کي جيڪي به اختلاف ڪن به ٻن ملڪن ۾ نظر اچن، يا ٻن مختلف نسلن جي ماڻهن ۾ ڏسو ٿا انهن کي جدا ڪاغذ تي لکو. انهن اختلافن ۾ جيترو به وڌاءُ ڪري سگهو ٿا ڪريو.

انهيءَ کانپوءِ مرد ۽ عورت ۾ نظر ايندڙ اختلاف، ٻن انسانن ۾ نظر ايندڙ اختلاف (يعني سندن رنگ، آواز عادتون ۽ شڪل صورت هڪ ٻئي کان جدا هوندا)، ساڳئي ماءُ پيءُ جي ٻارن ۾ اختلاف. اهي سمورا اختلاف ٻئي ڪاغذ تي لکو.

پوءِ هنن ٻنهي گروپن جي اختلافن جو عملي جائزو وٺو نفسياتي تحليل ۽ تجربو ڪريو ته انهي عملي ڇنڊ ڇاڻ مان ثابت ٿي ويندو ته پهرئين گروپ جي اختلاف جي ڀيٽ ۾ پوئين گروپ جا اختلاف وڌيڪ سخت هوندا.(1) پوءِ ڇو نٿا اعلان ڪريو ته هر شخص (فرد) لاءِ

---

(1) هن ڳالهه کي هڪ سؤلي مثال سان سمجهائجي ٿو. جيڪڏهن انسانيت ايتري ورهايل آهي، جيتري وطن پرست ۽ قوم پرست دعويٰ ڪن ٿا، ته پوءِ ٻن جدا قومن جي ماڻهن، يا جدا ملڪن ۾ رهندڙ ماڻهن جا "رت جا گروپ" هوند ڪڏهن به ساڳيا ڪونه هجن. مختلف ملڪن، نسلن ۽ قومن جي ماڻهن جي بيمارين لاءِ علاج به جدا جدا هجن. پر اها حقيقت آهي ته آفريقا جي ڪيترن ئي ڪارن ۽ آمريڪا ۽ يورپ جي ڪيترن ئي گورن جا (رت جا گروپ) ساڳيا هوندا آهن. جڏهن ته ڪن حالتن ۾ ٻن سڳن ڀائرن جا به جدا جدا "رت جا گروپ" هوندا آهن. مليريا جي پاڪستاني مريضن ۽ يورپي مريضن لاءِ ساڳيو علاج آهي. ٻنهين ملڪن جي مريضن کي ڪوئنين جي انجيڪشن مان فائدو ٿئي ٿو. سنڌي،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

الڳ الڳ نظام زندگي گهرجي؟ هاڻي جڏهن اوهين انفرادي جنسي (يعني مؤنث ۽ مذڪر جو فرق) ۽ خانداني ڪثرت ۾ وحدت (هڪجهڙائي) جو پائدار جزو ڳولهي ڪڍيو ۽ چوندا آهيو ته هن جي آڌار تي (يعني ساڳئين زبان ۽ ساڳيو رنگ وغيره) الڳ الڳ قومون، وطن يا نسل موجود آهن ۽ اهڙين قومن يا نسلن لاءِ الڳ نظام زندگي (دين) هئڻ گهرجي، ته پوءِ اوهان کي قوم، وطن ۽ نسل جي ڪثرت (گهڻائي) اندر هڪ وڏي ۽ بنيادي وحدت ڇو نٿي نظر اچي؟ اهڙي وحدت جنهن جي آڌار تي، "گڏيل انسانيت" جو تصور قائم ڪيو وڃي ۽ جنهن آڌار تي سڄي انسان ذات لاءِ هڪڙو نظام زندگي (دين) هجي.

ڇا اها حقيقت ڪانهي ته سيني جاگرافيائي (يعني جدا ملڪن هئڻ)، نسلي ۽ قومي اختلافن هوندي به سمورا انسان اصل بنيادي ڳالهين ۾ يڪسان (هڪجهڙائي) آهن؟ ڇا اهي قدرتي يا طبعي قانون هڪجهڙا ڪونهن جن هيٺ سمورا انسان دنيا ۾ زندگي گذاري رهيا آهن؟ ڇا اهي خصوصيتون يا خاصيتون سيني انسانن ۾ هڪجهڙيون ڪونهن، جن جي ڪري انسان ذات ٻين جاندارن (مثلاً چوپايا جانور، سرندڙ نانگ ۽ جيت، اڏامندڙ پکي، پاڻي ۾ ترندڙ مڇيون وغيره) جي ڀيٽ ۾ هڪ الڳ نوع يا جنس سمجهي وڃي ٿي. اهي گهرجون، ضرورتون (مثلاً ڪپڙا پائڻ گهرن ۾ رهڻ وغيره) فطري خواهشون ۽ تقاضائون، جيڪي ڄائي ڄم کان انسان جي طبيعت ۾ موجود هونديون آهن، سيني انسانن ۾ هڪجهڙيون ڪونه هونديون آهن؟ ڇا اهي سڀ قوتون هڪجهڙيون ڪونهن جن جي مجموعي کي

مهاجر، پنجابي، پٺاڻ ۽ بلوچ کي "مدي جي بخار" ۾ ڊاڪٽر ساڳئي دوا ڏيندا يعني ڪلوروماٽسن جا ڪيپسول. ائين ڪونهي ته هڪڙي "قوميت" يا قوم جي ماڻهن کي مدي جي بخار ۾ ڪلورو مائسن ڏجي ٿي، ۽ ٻين کي ڪا ٻي دوا. انهي مان ثابت ٿيو ته انسانيت جي ورچ، "سياسي راند" آهي، ورنه حقيقت ۾ انسانن ۾ "وحدت" موجود آهي قرآن پاڪ انهي ڳالهه کي سادن لفظن ۾ فرمائي ٿو: "اوهين سڀ آدم جو اولاد آهيو ۽ آدم کي مٽي مان ٺاهيو ويو" يا "اوهين سڀئي هڪ مرد ۽ هڪ عورت مان پيدا ٿيا آهيو. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نفس انساني (Human Mind) چوندا آهيون؟ انساني زندگي ۾ ڪم ڪندڙ طبعي، نفسياتي، تاريخي، معاشي ۽ تمدني قوتون (عوامل) يڪسان (هڪجهڙيون) ڪونهن؟ جيڪڏهن اهو سچ آهي ته هنن سيني ڳالهين ۾ سيني انسانن درميان هڪجهڙائي ۽ يڪسانيت موجود آهي ته پوءِ اهي اصول به هڪجهڙا ۽ عالمگير هئڻ گهرجن جن تي انسان ذات جي ڀلائي فلاح ۽ بهتري جو دارومدار آهي. انهي حالت ۾ انسانن کي قوم، نسل يا وطن ۾ ورهائڻ جي ڪا ضرورت ڪانهي. مختلف قومن ۽ مختلف نسلن جا انسان اهڙن عالمگير اصولن هيٺ پنهنجن زندگي جي معاملن جو مختلف طريقن سان انتظام هلائي سگهن ٿا، ۽ ائين هئڻ گهرجي. پر انسان کي، انسان هئڻ جي حيثيت ۾ جنهن صحيح دين يا نظام زندگي جي ضرورت آهي، اهو هر حال ۾ هڪڙو ئي هئڻ گهرجي. اها ڳالهه سمجهه ۾ ئي نٿي اچي ته جيڪا ڳالهه هڪڙي قوم لاءِ حق آهي، اها ئي قوم لاءِ باطل بنجي وڃي، ۽ جيڪو هڪڙي قوم لاءِ باطل آهي اهو ئي قوم لاءِ حق ٿي پوي.

زماني کي ورهائڻ:

اڄوڪي دور ۾ جيڪي اجايون ڳالهيون ڪيون وڃن ٿيون، انهن مان سيني کان وڌيڪ اجائي ۽ بيڪار ڳالهه اها آهي ته انسان هن زمين تي جيڪو زمانو گذاريو آهي انهي کي مختلف دورن ۾ ورهايو وڃي ٿو. حيرت آهي ته هي اجائي ۽ بيڪار ڳالهه علمي يقين سان پيش ڪئي وڃي ٿي. چيو وڃي ٿو ته جيڪو نظام هڪڙي دور ۾ انسانن لاءِ "حق" آهي، ٻئي دور ۾، زماني بدلجڻ سان خود بخود "باطل" بنجيو وڃي. دليل اهو ڏنو وڃي ٿو ته هر دور ۾ انساني زندگي جا مسئلا جدا جدا هوندا آهن. انهي سان گڏ انساني زندگي بابت "ارتقا" جي ڳالهه به ڪئي وڃي ٿي ۽ تاريخ ۾ ان جا قانون به ڳوليا ڦولهيا وڃن ٿا. انهن "قانونن" جي آڌار تي اڳوڻن تجربن مان حال لاءِ سبق ۽ مستقبل لاءِ حڪم به ڪوڙي ڪڍيا وڃن ٿا. وڏي ڳالهه ته هن "ارتقا جي قانون" کي ٺيڪ ڏيڻ لاءِ "انساني فطرت" نالي شيءِ جي موجودگي به ثابت ڪئي وڃي ٿي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آءُ پڇان ٿو تہ ڇا اوهان وٽ اهڙو اوزار آهي جنهن سان انسان جي لڳاتار هلندڙ (مسلسل) تاريخي عمل جي ماپ ڪري، مختلف دور يا عهد (Age) يا زماني جون حدون (1) مقرر ڪيو؟ ڇا ائين ٿي سگهي ٿو تہ پنهنجي مرضي سان مقرر ڪيل حدن تي آگر رکي اوهين چئو تہ هن ليڪ جي پوئين پاسي وارا زندگي جا مسئلا. ليڪ جي اورئين پاسي پهچڻ ڪانپوءِ بلڪل نرالا ٿيو وڃن؟ يا هن پاسي اهي مسئلا مرڳو آهن ئي ڪونہ؟ جيڪڏهن سچ پچ انساني تاريخ اهڙن الڳ الڳ ٽڪرن ۾ ورهايل آهي تہ پوءِ "گذريل زمانو"، "ايندڙ زماني" وارن لاءِ فضول ۽ بيڪار آهي. جيڪو گذري ويو اهو ضايع ٿي ويو. رات گئي بات گئي جي چوڻ موجب هن دور يا زماني ۾ انسانن جيڪي تجربا ڪيا آهن، اهي "ايندڙ" زماني وارن لاءِ ڪنهن بہ ڪم جا ڪونهن. ڇاڪاڻ تہ وقت گذرڻ سان اهي مسئلا ئي فنا ٿي ويا جن ۾ انسان ذات ڪن طريقن ۽ ڪن اصولن لاءِ متا ڪٽ ڪئي هئي. پوءِ هي "ارتقا" جو راڳ ڇا لاءِ؟ زندگي يا حيات جي قانونن جي ڳولا مان ڪهڙو ڪڙ تيل نڪرندو؟ تاريخ مان سبق وٺي اصول گهڙڻ مان ڪهڙو وکر وهائبو؟ جڏهن اوهين "ارتقا" جي ڳالهہ ڪريو ٿا تہ اهو تسليم ڪريو ٿا تہ اتي (انسان جي تاريخي عمل ۾) ڪا اهڙي شيءِ ضرور آهي جيڪا تغير، تبديلي (2) يا ڦير ڦار جي پوئيان جهاتيون پائي

---

(1) انسان، زمين تي جيڪو عرصو گذاريو آهي ۽ آئنده گذاريندو انهي کي انساني تاريخ جو عمل يا حرڪت چئجي ٿو. هن تاريخي عمل جو مثال وهندڙ درياه وانگر آهي. جهڙيءَ طرح ائين چوڻ غلط آهي تہ سکر وٽ سنڌو نديءَ جو پاڻي، ڪوٽڙي پل هيٺان وهندڙ پاڻي کان نرالو ۽ الڳ آهي، اهڙيءَ طرح انساني تاريخ کي نئون ۽ پراڻو يا قديم ۽ جديد دورن ۾ ورهائڻ بہ بيوقوفي آهي. (ڪ.ب.ن)

(2) مولانا مودودي ﷫، ڏکين اصطلاحن ذريعي، هڪ ڳوڙهو فلسفو بيان ڪيو آهي، جنهن کي مون سؤلي سنڌي ۾ پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. رياضي سان واسطو رکندڙ حضرات لاءِ عرض ڪجي ٿو تہ مولانا ﷫ جو چوڻ آهي تہ تاريخ ۾ اهڙي شيءِ موجود آهي، جيڪا تبديل ڪانہ ٿي ٿئي. رياضي ۾

رهي آهي، ۽ اها شيءِ هيترين تبديلين جي باوجود خود پاڻ ڪانہ ٿي بدلجي ۽ پنهنجو وجود برقرار رکي لڳاتار ڪم ڪندي رهي ٿي. جڏهن "زندگي بابت قانون" تي بحث ڪريو ٿا تہ پوءِ اوهان کي ميٺو پوندو تہ هھڙين "جٽا ڪندڙ حالتن". اکين آڏو گذري ويندڙ ڇهچٽن ۽ جلون ۽ نهندڙ ۽ ڊهندڙ تصويرن ۾ ڪا پائدار ۽ جيئري جاڳندي حقيقت بہ موجود آهي، جنهن جو پنهنجو الڳ وجود ۽ هڪ ذاتي فطرت بہ آهي ۽ جنهن وٽ پنهنجا سدا قائم قانون بہ آهن. جڏهن اوهين "تاريخ مان اصول ڪيڻ" جي ڳالھہ ڪريو ٿا تہ تاريخ جي ڊگهي رستي تان، جيڪو مسافر (انسان ذات) منزلن پوئيان منزلون هٽندو اچي، خود انهي جي بہ ڪا شخصيت ۽ ڪا "قائم ۽ دائم طبيعت يا مزاج" بہ آهي جنهن بابت اوهين چئو ٿا تہ هو "ڪن مقرر ٿيل حالتن" ۾ ڪنهن "خاص طريقي" سان ڪم ڪري ٿو هڪڙي زماني ۾ ڪي شيون قبول ڪري ٿو ۽ ٻئي زماني ۾ انهن کي رد ڪري، ڪا نئين شيءِ گهري ٿو. هي جيئري جاڳندي حقيقت، هي "تبديلين جو جٽادار موضوع"، تاريخ جي سپر هاءِ وي تي دائمي سفر ڪندڙ هي مسافر، اهو ئي تہ آهي جنهن کي "انسانيت" يا انسان ذات چوندا آهيو پر ڪهڙي ڳالھہ آهي، جو اوهين جڏهن رستي تي ايندڙ منزل، ۽ اتي جي حالتن ۽ انهن مان پيدا ٿيندڙ مسئلن جي ڳالھہ ڪندا آهيو تہ انهن ڳالهين ۾ اهڙا تہ گم سم ٿيو وڃو جو خود مسافر کي وساريو ويهو؟ ڇا اها ڳالھہ سچي آهي تہ منزلن، حالتن ۽ مسئلن جي بدلجڻ سان مسافر ۽ سندس اصليت بہ بدلجيو وڃي؟ اسان اهو ٿا ڏسون تہ بلڪل شروعات کان وٺي اڄ ڏينهن تائين هن جي بناوٽ بلڪل ساڳئي آهي. جن شين جو نهيل آهي، اڄ ڏينهن تائين اهي جيئن جو تيئن آهن. سندس فطرت (طبيعت يا Nature) جي گهر (تقاضا) اهائي آهي. سندس وصفون، گڻ ۽ خاصيتون بہ ساڳيون، تہ سندن قوتون، لياقتون

هن کي (Constant) چوندا آهن. جنهن لاءِ وڏي C يا ننڍي c علامت طور استعمال ٿئي ٿي. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لاڙا، قابليتون ۽ اوڻايون بہ اڳئين جهڙيون. هن کي هلائيندڙ قوتون بہ ساڳيون تہ هن لاءِ ڪائنات جو ماحول بہ ساڳيو (1). انسان جي پيدائش کان وٺي اڄ ڏينهن تائين انهن شين ۾ تر جيترو بہ فرق ڪونہ آيو آهي. ڪنهن شيءِ ۾ اها جرئت ڪانهي تہ اها دعويٰ ڪري سگهي تہ "انساني تاريخ واري عرصي جي حالتن" ۽ "انهن حالتن مان پيدا ٿيندڙ مسئلن" جي بدلجڻ سان، خود انسانيت بہ بدلبي رهي آهي، يا اها پيڙهہ (يعني انسان جي بنيادي فطرت) بہ زماني سان گڏ بدلبي رهي ٿي، جنهن تي انسانيت بيٺي آهي. جڏهن اها حقيقت آهي تہ پوءِ ڪيئن ٿا چئو تہ ڪالهہ جيڪا شيءِ انسان لاءِ ماڪي هئي، اڄ زهر آهي؟ جيڪا شيءِ ڪالهہ حق هئي، اڄ اها باطل ٿي پيئي؟ (يعني جڏهن انسان جي، بنيادي تبديلي ڪانہ آئي آهي، سندس خصلتن ۽ جبلتن ۾ ڪابہ بنيادي تبديلي ڪانہ آئي آهي، تہ پوءِ حق ۽ باطلِ جون ڪسوٽيون ڇو بدلايون ويون؟ ڪوڙ نڳي، ڌوڪا، قتل خونريزي وغيره ڪالهہ بہ خراب (يا باطل ڪم) هئا تہ اڄ بہ خراب يا ناجائز آهن. (ڪ.ب. ن)

انسان کي زندگي گذارڻ لاءِ ڪهڙي طريقي جي ضرورت آهي؟

اصل ڳالهہ اها آهي تہ شخصن ۽ انساني جماعتن، ۽ تاريخي لاهين چاڙهين ۾ انسانيت جي جوهر (نفس) ۽ ان سان لاڳاپو رکندڙ بنيادي ڳالهين جي سمجهڻ ۾ غلطي ڪئي ويئي آهي. ڪن حقيقتن کي تسليم ڪرڻ ۾ وڌاءُ ڪيو ويو آهي تہ ڪن جي سمجهڻ ۾ غلطي ڪئي وئي آهي. انهي جي نتيجي ۾ وقت بوقت، زندگي لاءِ اهڙا غلط نظام گهڙيا رهيا آهن، جن کي انسان ذات (Humanity at large) غلط سمجهي رد ڪيو ۽ ٻين نظامن لاءِ جڳهہ خالي ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو.

---

(1) مطلب اهو آهي تہ پهرئين انسان (حضرت آدم ؑ) جڏهن زمين تي قدم رکيو هو ان وقت ڌرتي جو ٽيمپريچر جيڪو هو. اڄ بہ انهن حدن جي اندر اهو آهي، ڌرتي ان وقت جنهن رفتار سان ڦرندي هئي، اڄ بہ انهي رفتار سان ڦري رهي آهي. ڪشش ثقل ۽ پاڻي ۾ ٻاڦ تي اڏامڻ جي ساڳئي خاصيت موجود آهي، وغيره وغيره (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انساني تاريخ جي هن ڪهاڻي مان اهو نتيجو ڪڍيو ويو تہ هر دور ۾ هر زماني لاءِ هڪ جدا نظام زندگي جي ضرورت آهي جيڪو صرف انهي دور جي حالتن ۾ مسئلن کي سامهون رکي ٺاهيو وڃي ۽ صرف انهن مسئلن کي ئي حل ڪرڻ جي ڪوشش ڪري. حالانڪ هن ڪهاڻي مان صحيح نتيجو اهوئي ڪڍي سگهجي ٿو تہ هن قسم جي وقتي نظامن کي بار بار نظام جو تجربو ڪرڻ سان انسان ذات (Humanity at large) گس ڀلجيو وڃي ۽ سندس وقت ضايع ٿئي ٿو. اوسر. واڌ ۽ ڪمال جي منزل ڏي ٿيندڙ سفر ڏي ڪيس سخت رڪاوٽون پيش اچن ٿيون.

انسان ذات دراصل اهڙي نظام جي محتاج آهي جيڪو انساني فطرت ۾ "انسانيت جي جوهر" ۽ ان سان لاڳاپو رکندڙ سيني حقيقتن کي سمجهڻ کانپوءِ بنايو وڃي ۽ اهڙو نظام جٺادار. دائمي ۽ عالمگير (1) اصولن تي قائم ڪيو وڃي. هڪ اهڙو نظام جنهن کي حاصل ڪرڻ کانپوءِ حال ۽ مستقبل ۾ سامهون ايندڙ سمورين بدلجندڙ حالتن مان ڪاميابي سان پار پئجي ڪهڙا بہ مسئلا پيش اچن انهن کي حل ڪري زندگي جي سپر هاءِ وي تي منزل ڏي وڌي سگهي. ٿڙندو ٿاپڙبو نہ بلڪ ٽپندو ڪڏندو اڳتي وڌجي.

اهڙو نظام انسان پاڻ بنائي سگهي ٿو؟

زندگي لاءِ جنهن "دين" نظام يا طريقي جو انسان محتاج آهي، انهي جي نوعيت ۽ اصل حقيقت تہ اجهو اها آهي. هاڻي ايترو ڏسڻو آهي تہ خدا کان بي نياز يا بي پرواه ٿي، انسان خود اهڙو نظام گهڙڻ لڳي، تہ انهي ڪوشش ۾ ڪامياب ٿي سگهي ٿو؟ آءٌ اوهان کان سوال پڇان ٿو تہ ڇا اهڙو دين يا نظام ٺاهڻ ۾ انسان اڄ ڏينهن تائين ڪامياب ٿي سگهيو آهي؟ بلڪل نہ. خود اهي ماڻهو جيڪي وڏي

---

(1) عالمگير. يعني ڪنهن هڪڙي ملڪ سان نہ. پر سڄي عالم يا دنيا سان واسطو رکندڙ.

وات دعوائون ڪري پنهنجا پنهنجا دين پيش ڪري رهيا آهن. ۽ انهن خاطر مرڻ مارڻ لاءِ تيار آهن. اهي به اها دعويٰ نٿا ڪري سگهن ته سندن طرفان پيش ڪيل دين، انسان ذات جون اهڙيون ضرورتون پوريون ڪري سگهي ٿو جن لاءِ هو (انسان ذات) "الدين" جي محتاج آهي. هنن مان ڪنهن جو دين نسلي ۽ قومي آهي، ته ڪنهن جو وطني ۽ طبقاتي. ۽ ڪن جو دين ته پيدا ئي انهي دور جي تقاضائن مان ٿيو آهي جنهن کي گذرئي جمع جمع اٺ ڏينهن به مس ٿيا آهن. باقي ايندڙ زماني جي حالتن ۽ مسئلن ۾ اهڙو دين ڪم ڏيئي سگهندو يا نه؟ انهي سوال بابت اڳواٽ ڪجهه نٿو چئي سگهجي. جيئن ته "هلندڙ دور" اجا جاري آهي ۽ ان جي تاريخي مطالبن ۽ تقاضائن کي جاچڻ ۽ پرکڻ جو ڪم رهيل آهي، تنهنڪري اهو سوال ڪونه ٿو پڇان ته انسان اهڙو دين (جيڪو هر دور ۽ ملڪ ۾ ڪم ڏئي) بنائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو آهي يا نه. بلڪ آءٌ ته پڇان ٿو ته ڪامياب به ٿي سگهي ٿو يا نه؟

هي تمام وڏو سوال آهي. انهي تي متاچري نموني سان بحث ڪرڻ مناسب ڪونهي. هيءُ انساني زندگي جي فيصلہ ڪن سوالن مان هڪ سوال آهي. تنهنڪري چڱيءَ طرح سمجهي ڇڏيو ته ڪهڙي شيءِ ناهڻ (وضع ڪرڻ) بابت سوال پڇيل آهي، ۽ انهي شخص ۾ ڪهڙيون قابليتون ۽ صلاحيتون آهن جنهن بابت پڇيو وڃي پيو ته "اها گهربل شيءِ" تيار ڪري سگهي ٿو يا نه.

"الدين" جي اصل حقيقت:

جنهن "الدين" جي ضرورت مون هيٺئر ثابت ڪئي آهي، اهو ڪو تفصيلي قانون يا ضابطو ڪونهي، جو ان ۾ هر زماني ۽ هر قسم جي حالتن لاءِ سموريون ننڍيون ننڍيون ڳالهيون به تفصيل سان موجود هجن ۽ انسان جو ڪم فقط انهن مطابق عمل ڪرڻ هجي. (1)

---

(1) جيڪڏهن ڪو شخص اسلامي آئين تي اعتراض ڪندي اهو سوال پڇي ته قرآن ۾ ٽرئفڪ جا قانون ته ڏيکاريو ته اسلام جي اهڙي "احمق دشمن" بابت ايترو

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بلڪ هن جو مطلب اهو آهي تہ اهڙا ”جٽادار ۽ سدا قائم رهندڙ اصول“ موجود هجن جيڪي هر قسم جي حالتن ۾ انسان کي رستو ڏيکاري سگهن، سندس سوچ ويچار جدوجهد ۽ ڪوشش کي صحيح طرف ڏي وٺي وڃن، تہ جيئن اوجهڙ ۾ ڪرڻ کان بچي ۽ غلط تجربن ۾ پنهنجو وقت نہ وڃائي ۽ پنهنجي محنت اجائي ضايع نہ ڪري.

انهي مقصد لاءِ انسان کي علم ـ شڪ، گمان ۽ قياس نہ بلڪ علم ـ هجي تہ ڪائنات جي اصل حقيقت ڇا آهي ۽ ان ۾ سندس حيثيت ڪهڙي آهي.

انهي ڪانپوءِ ڪيس اها ڄاڻ بہ هجي. پڪتي ڄاڻ، اجايو ڏڪو نہ ـ تہ ڇا، حياتي فقط هن دنيا واري حياتي آهي، يا ”پوري حياتي“ (1) جو پهريون باب؟ انسان جو سفر، ڄم وقت شروع ٿيو موت وقت ختم ٿيو وڃي، يا ”سڄي سفر“ جو محض شروعاتي حصو آهي؟

ان سان گڏ سندس زندگي جو حقيقي مقصد بہ مقرر ٿيل هجي، رڳو خواهش تي ٻڌل مقصد نہ هجي. اهڙو مقصد جيڪو انساني حياتي جو مقصد هجي، يعني جنهن لاءِ انسان کي پيدا ڪيو ويو آهي. هڪ اهڙو مقصد، هر انساني جماعت جي مقصد ۽ سڄي انسان ذات جي گڏيل مقصد سان ٺهڪي اچي ۽ هر زماني ۽ هر دور ۾ ٺهڪي اچي.

چئي سگهجي ٿو يا تہ ڪيس آئين، قانون ۽ ضابطي جو فرق معلوم ڪونهي، يا خلق کي گمراه ڪرڻ لاءِ ڄاڻي ٻجهي شرارت ڪئي اٿس. اسين پڇون ٿا تہ دنيا جي ڪنهن آئين (بنيادي قانون) ۾ ٽرئفڪ جا قانون لکيل ٿا؟ روس، برطانيہ، امريڪا، سئٽزرلينڊ، ڀارت، پاڪستان يا دنيا جي ڪنهن بہ ملڪ جي آئين ۾ اهو ڪٿي لکيل آهي تہ حادثو ڪندڙ ڊرائيور کي ڪيترا سال ٽيپ ڏني ويندي؟ يا هائوس ٽئڪس ۽ واٽر ٽئڪس ڪهڙي حساب سان ورتو ويندو؟ اهڙيون ڳالهيون ”قانون“ ۽ ضابطن ۾ هونديون. آئين يا دستور تہ ”قانون“ لاءِ بنياد ڏيندو آهي، جن تي ”قانوني نظام جي عمارت اڏبي آهي. قرآن ۽ سنت ۾ اهڙا بنياد، تفصيل سان موجود آهن. (ڪ. ب. ن)

(1) دنيا ۽ آخرت جي حياتي کي ملائي، پوري حياتي يا مڪمل حياتي چئجي ٿو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انسان کي اهڙن اخلاقي اصولن جي بہ ضرورت آهي جيڪي سندس فطرت (طبيعت) ۾ موجود سيني خصوصيتن ۽ خاصيتن ۾ ٺهڪي اچن ۽ سيني حالتن ۾ ڪم ڏيئي سگهن، ۽ هو پنهنجي سيرت ۽ ڪردار کي اهڙن اصولن جي سانچي ۾ پلٽي سگهي. انهن اصولن جي رهنمائي هيٺ، زندگي جي رستي ۽ ان جي منزل تي پيش ايندڙ هر مسئلو حل ڪري سگهي. ڪيس ڪڏهن بہ اهو پيئو نہ هجي تہ حالتن ۽ مسئلن جي بدلجڻ سان سندس اخلاقي اصول بہ پور پڪا ٿي ويندا. يعني هو محض هڪ بي اصولو ۽ مطلب پرست شخص نہ بنجي وڃي.

انسان کي تمدن لاءِ، اهڙن اعليٰ اصولن جي بہ ضرورت آهي جيڪي انسان جي سماجي (اجتماعي) حقيقت ۽ مقصد، ۽ قدرتي مطالبن يا فطري تقاضائن کي سمجهڻ کانپوءِ بنايا وڃن. انهن اصولن ۾ گهٽتا وڌي (افراط و تفريط) ۽ "حد کان ٽپي وڃڻ" جهڙيون اوڻايون نہ هجن. سيني انسانن جي گڏيل فائدي کي سامهون رکي اهي اصول بنايا ويا هجن ۽ هنن تي عمل ڪرڻ سان انساني زندگي جي ترقي ۽ تعمير لاءِ ڪوشش ڪري سگهجي.

ان سان گڏ انسان جي شخصي ڪردار ۽ اجتماعي هلت چلت، ۽ اجتماعي ۽ انفرادي جدوجهد کي صحيح دڳ ڏيکاري غلط رستي ڏي ٿيڪڻ کان روڪڻ لاءِ اهڙين حد بندين جي ضرورت آهي جيڪي زندگي جي سڀ هاءِ وي تي انسان لاءِ اهڃاڻن جو ڪم ڏين. اهي اهڃاڻ هر چوُ واٽي ۽ ٽي واٽي تي ڪيس ٻڌائين تہ تنهنجو دڳ هن طرف آهي.

انسان کي اهڙا عملي نيم ضابطا بہ گهرجن جيڪي سدا قائم هجن ۽ جن تي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ عمل ڪري سگهجي. اهي اصول ڪيس زندگي جي انهي مقصد ۽ تمدن ۽ اخلاق جي اهڙن اصولن سان سلهاڙي يا ڳنڍي ڇڏين ۽ عمل جي انهن حدن اندر رکن جيڪي "الدين" هن لاءِ مقرر ڪيون آهن.

اهڙي ئي شيءِ جي انسان کي ضرورت آهي. هاڻي ٻڌايو تہ انسان وٽ اهڙا ذريعا ۽ وسيلا بہ موجود آهن جن کان ڪم وٺي، هو پاڻ، پنهنجي لاءِ "الدين" ٺاهي سگهي ٿو؟

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انساني ذريعن ۽ وسيلن جي جانچ پڙتال:

پنهنجي "دين" گهڙڻ يا زندگي جي طريقي ٺاهڻ لاءِ انسان وٽ صرف چار ذريعا آهن. پهريون ذريعو خواهش، ٻيو ذريعو عقل، ٽيون ذريعو مشاهدو ۽ تجربو ۽ چوٿون ذريعو ماضي جي تجربن جو تاريخي رڪارڊ. هنن چئن ذريعن کي چڱيءَ طرح جاچي پرکي ڏسو. ڇا هنن جي آڌار تي انسان پنهنجي لاءِ "الدين" ايجاد ڪري سگهي ٿو؟ مون پنهنجي زندگي جو گهڻو جيترو حصو انهي تحقيق ۾ ڳولا ۾ گذاريو آهي، نيٺ انهي نتيجي تي پهتو آهيان ته انسان هنن ذريعن جي مدد سان "الدين" ته نٿو ايجاد ڪري سگهي، البت جيڪڏهن ڪو غير انساني رهنما "الدين" ڪٿي اچي ته انهي کي هن ذريعن سان پرکي، سمجهي ۽ سڃاڻي سگهجي ٿو ۽ انهي موجب وقت بوقت، زندگي لاءِ تفصيلي نظام تيار ڪرڻ ۾ مدد ملي سگهي ٿي.

خواهش:

پهريائين "خواهش" کي وٺون ٿا. ڇا، هي انسان جي رهنما ٿي سگهي ٿي؟ جيتوڻيڪ هي، انسان کي عمل ڪرڻ لاءِ ته اياري ٿي، پر هن جي خمير ۾ جيڪي اوڻائيون موجود آهن انهن جي سببان انسان جي رهنمائي ڪرڻ لاءِ لائق ڪانهي. رهنمائي ڪرڻ ته پري ٿيو هن ته رڳو عقل ۽ علم کي ڪئين ڀيرا ڀٽڪائي ڇڏيو آهي. هن کي تربيت ذريعي ڪيترو ئي سنواريو ۽ گهڙيو پر جڏهن به فيصلو مٿس ڇڏبو ته 99 سيڪڙو حالتن ۾ غلط فيصلو ڪري انسان کي ڀٽڪائي ڇڏيندي. ڇاڪاڻ ته هو پنهنجي گهرن ۽ تقاضائن اڳيان هٿيار ڦٽا ڪري، اهڙو فيصلو ڪندي جنهن سان مقصد ۽ مطلب سولائي سان حاصل ٿي سگهي. هي خود نفساني خواهشن جي اصلي ڪمزوري آهي. تنهنڪري اها ڳالهه "خواهش" جي وس کان ٻاهر آهي ته "الدين" ٺاهڻ ۾ انسان جي مدد ڪري سگهي. پوءِ ڪٿي اها خواهش ڪنهن هڪڙي شخص جي هجي، يا هڪڙي طبقي جي هجي

يا "عوام جي خواهش" (1) (General will) هجي. بهرحال ڪنهن بہ قسم جي انساني خواهش ۾ ايتري صلاحيت (لياقت) سمايل ٿي ڪانهي جو الدين ناهڻ ۾ مددگار بنجي سگهي. بلڪ، تمام وڏن وڏن مسئلن، جهڙوڪ انساني زندگي جي حقيقت، انهي جو آخري نتيجو ۽ ان جو مقصد ـ حل ڪرڻ ۾ تہ تہ جيتري بہ مدد نٿي ڪري سگهي.

عقل:

انهي ڪانپوءِ "عقل" تي اچون ٿا. اها ڳالهہ مڃيل ۽ تسليم ٿيل آهي تہ "عقل" ۾ تمام سٺيون صلاحيتون ۽ لياقتون آهن. انسان لاءِ "الدين" ڪنهن جو عقل ناهيندو؟ زيد جو يا بڪر جو؟ سيني انسانن جو يا انسانن جي ڪنهن خاص گروپ (جهڙوڪ پارليامينٽ وغيره) جو عقل؟ موجوده زماني جو ماڻهن جو "عقل" يا گذريل زماني جي ماڻهن جو عقل؟ يا ايندڙ زماني جي ماڻهن جو عقل؟ انهن سوالن کي پاسيرو رکي صرف ايترو سوال پڇجي ٿو تہ خود "انساني عقل" جي حدن ۽ پڄت کي جاچڻ پرکڻ ڪانپوءِ چئي سگهجي ٿو تہ "الدين" ناهڻ ۾ هن تي ڀروسو ڪري سگهجي ٿو؟ هن جي سمورن فيصلن جو دارو مدار انهي مال تي آهي جيڪو اسين هن تائين پهچايون. جيڪڏهن غلط مال (مواد) پهچائينداسون تہ غلط فيصلو ڪندو اڌورو ۽ ڪچو مال ڏينداسونس تہ سندس فيصلو بہ اڌورو هوندو.(2) جن ڳالهين ۾ عقل تائين ڪجهہ نہ پهچايون، تہ جيڪڏهن "پاڻ سڃاڻيندو" تہ ڪوبہ فيصلو نہ ڏيندو پر جيڪڏهن

---

(1) فرانس جي فيلسوف روسو "معاهدو عمراني" ۾ هن جو ذڪر ڪيو آهي، ۽ نئين دور جي مغربي فلسفين هن جي بنياد تي جمهوريت جا وڏا وڏا ۽ خيالي محل اڏيا آهن. (ڪ. ب. ن)

(2) عقل جو مثال هڪ ڪارخاني وانگر آهي. جنهن قسم جو ڪچو مال ڪارخاني کي ڏبو اهڙو ئي تيار ٿيل مال ملندو. ڪپهہ صاف ۽ سٺي هوندي تہ ڪارخاني مان ڌاڳو بہ سٺو نهي نڪرندو. پر جيڪڏهہ ڪپهہ ئي پسيل قٽين مان نهيل هوندي تہ ڌاڳو بہ اهڙو ئي تيار ٿيندو. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اجايو گهمنڊ هوندس، تہ اونداهي ۾ هٿورڙايون ڏيندو دڦ تي بندوقون ڇوڙيندو ابتا سبتا فيصلا ڪندو وتندو. ويچارو عقل ڇؤ ڪنيو ٻڌو پيو آهي. هن ۾ ايتري اهليت ئي ڪانهي جو انسان ذات لاءِ "الدين" ٺاهڻ جو بار متش وڏو ويجي. ياد رهي تہ فيصلي لاءِ عقل کي سمورو ڪچو مال حواسن ذريعي ملي ٿو. "الدين" ٺاهڻ جو سچو دارومدار اعليٰ مسئلن جي حل تي آهي. ([1]) ڪائنات ڪنهن ٺاهي؟ انسان جي پيدائش جو ڪو مقصد آهي يا نہ؟ جيڪڏهن آهي تہ ڪهڙو آهي؟ دنيا جي زندگي ڪانپوءِ ٻي بہ ڪا زندگي آهي؟ يا مرڻ ڪانپوءِ انسان هميشه لاءِ فنا ۽ نابود ٿيو وڃي؟ انسان ڪٿان آيو ۽ ڪيڏانهن وڃي رهيو آهي؟ وغيره وغيره. اهڙا سڀ سوال "مسائل عاليہ" ۾ شامل آهن. ۽ عقل وٽ انهن جو ڪوبہ جواب ڪونهي ۽ هنن مسئلن حل ڪرڻ جي ڏس ۾ حواسن (يعني اکيون، نڪ، ڪن، چمڙي وغيره جن ذريعي اسين شيون ڏسي، ڇهي، چکي، ۽ آواز ٻڌي معلومات حاصل ڪندا آهيون) عقل جي ڪابہ مدد ڪونہ ڪندا آهن. انهي حالت ۾ عقل ۾ اميد رکي سگهجي ٿي، اڻ پوري مواد سان صحيح ۽ ڪامل قدرون (يا نيڪي ۽ بدي پرکڻ لاءِ ڪسوٽيون) اسان کي ڏيندو؟ انهي ڪانسواءِ الدين جن ٻين جزن مان ٺهي ٿو ۽ جن جو آءٌ مٿي بيان ڪري آيو آهيان، انهن مان ڪنهن بہ هڪڙي جزي بابت، حواسن وٽ ڪابہ صحيح ۽ مڪمل معلومات ڪانهي جيڪا عقل تائين پهچي سگهي، ۽ جنهن جي آڌار تي هو (عقل) ڪو جامع ۽ مڪمل نظام ٺاهي سگهي، وڌي ڳالهہ تہ خواهش عقل کي هميشه ڇهتيل ۽ چنبڙيل هوندي آهي. جيڪا کيس ٺيٺ (نج) عقلي فيصلي ڏيڻ کان روڪيندي آهي، ۽ کيس سڌي رستي تان هٽائي، ڏنگيءَ واٽ ڏي وٺي وڃڻ ۾ ڪجهہ نہ ڪجهہ ڪامياب ٿيو وڃي.

فرض ڪري وٺو تہ حواسن ذريعي حاصل ٿيل معلومات ۽ دليل بازي (استدلال) جي آڌار تي جيڪڏهن عقل ڪا غلطي ڪونہ ڪندو

---

(1) مولانا مودودي رحمه الله "مسائل عاليہ" جا اکر استعمال ڪيا آهن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تہ بہ هن ۾ ايتريون خاميون (ڪمزوريون) آهن جو انهن جي موجودگي ۾، ايڏي وڏي ڪم (الدين ناهڻ) جو بار سندس نازڪ ڪلهن تي نٿو وجهي سگهجي. ايڏو بار کڻڻ سندس وت کان ٻاهر آهي. مٿس ايڏو بار لڏڻ عقل تي، ۽ خود پاڻهين پاڻ تي ظلم ڪرڻ آهي.

سائنس:

هاڻي ٿئين ذريعي تي ٿا اچون. يعني اهڙو عمل جيڪو مشاهدن (Observations) ۽ تجربن (Experiments) مان حاصل ٿئي ٿو. مون کي هن علم جي اهميت کان ڪوبہ انڪار ڪونهي. ليڪن هن علم جي بہ هڪ حد آهي، جنهن کي انگهائڻ؟ ويڪرو ۽ وڏو ڪرڻ ۽ کيس حد کان وڌيڪ اهميت ڏيڻ، منهنجي سمجهہ موجب بي علمي آهي. جيڪو شخص "انساني علم" جي اصل حقيقت کان واقف هوندو، انهي کي خبر هوندي تہ هي "اعليٰ مسئلن"(1) بابت ڪجهہ بہ ڪونہ ٿو ڄاڻي. ڇاڪاڻ تہ انسان وٽ اهي ذريعا آهن ئي ڪونہ جن جي مدد سان هنن مسئلن کي سمجهي سگهي. انسان "مسائل عاليہ" سان واسطو رکندڙ ڳالهين کي نہ تہ پنهنجي سر جاچي پرکي سگهي ٿو ۽ نہ ئي اهي شيون تجربي ۽ مشاهدي جي حدن اندر اچي سگهن ٿيون.(2) معلوم ٿيو تہ "الدين" ناهڻ لاءِ، جن مسئلن کي هر صورت ۾ حل ڪرڻو پوي ٿو اهي تہ "انساني علم" جي پهچ کان ٻاهر آهن. هاڻي سوال آهي تہ تمدن جا اصول مقرر ڪرڻ، ۽ اخلاقي اقدار (3) ذريعي خلق

---

(1) اعليٰ مسئلا يا "مسائل عاليہ" ڪهڙا آهن؟ مهرباني ڪري پوئين صفحي کي پڙهي ڏسو جواب ملي ويندو. (ڪ. ب. ن)

(2) مثال طور: الله جو وجود. "مسائل عاليہ" سان واسطو رکي ٿو. انسان ڪنهن بہ دوربيني يا ڪنهن ٻئي سائنسي اوزار سان رب پاڪ کي نٿو ڏسي سگهي، جيئن اڪبر الله آبادي چيو آهي: خدا باهر هي حد دوربين سي. (ڪ. ب. ن)

(3) نوٽ: اقدار - هن اصطلاح جو مطلب سمجهڻ تمام ضروري آهي. اقدار قدر جو جمع آهي. "قدر" کي انگريزي ۾ (Value) چوندا آهن. اصل ۾ تہ هي اصطلاح اقتصاديات ۽ آلجبرا سان تعلق رکي ٿو. پر فلسفي ۽ اخلاقيات (Ethics) ۾ بہ استعمال ٿيندو آهي. سادن لفظن ۾ اسين "قدر" کي ڪسوٽي بہ چئي سگهون ٿا.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪي ڇڙواڳي ۽ بد اخلاقي کان بچائڻ جو فرض ”علم“ کي سونپي سگھجي ٿو يا نہ؟ هن فرض پوري ڪرڻ لاءِ ڪجهہ شرط پورا ڪرڻا پوندا. جهڙيءَ طرح ڪوبہ اڻ پڙهيل پروفيسر نٿو ٿي سگهي، اهڙيءَ طرح هيٺان شرط پورا ڪرڻ کان سواءِ، ”علم“، نہ تہ تمدن جا اصول ٿاهي سگهي ٿو ۽ نہ ئي وري چڱي مٺي کي پرکڻ جون ڪسوٽيون يا ”اخلاقي اقدار“ مقرر ڪري سگهي ٿو.

انهن ۾ **پهريون شرط** آهي تہ: انسان قدرت جي جن قانونن (Laws of Nature) هيٺ دنيا ۾ زنده آهي، انهن سيني جو علم ۽ انهن جي ڄاڻ هجي، (مثلاً فزڪس، ڪيمسٽري، فلڪيات وغيره)

ٻيون شرط: خود انسان جي زندگي سان واسطو رکندڙ سيني علوم (مثلاً سيڪالاجي، بايولاجي، سائڪيٽري، ميڊيڪل سائنس وغيره) جو مڪمل علم هجي.

ٽيون شرط: انهن ٻنهي قسمن جي علمن، يعني ڪائناتي (1) انسانياتي (2) علمن مان حاصل ٿيندڙ معلومات کي ڪٺو ڪجي، ۽ ڪو ڪامل انساني ذهن، انهن جي مدد سان انسان لاءِ تمدن جا اصول، اخلاقي اقدار ۽ ڇڙواڳي کان بچڻ لاءِ حدون مقرر ڪري. اهي ٽيئي شرط اڄ ڏينهن تائين پورا ڪونہ ٿي سگهيا ۽ نہ ئي ايندڙ پنج ست هزار سالن تائين پورا ٿيڻ جي ڪا اميد آهي. تنهنڪري انسانن ۽ انساني عقل جي آسري تي ويهڻ ۽ اهڙي اميد رکڻ تہ اسان کي ”الدين“ ٺاهي ڏيندا. ائين آهي جيئن ٻهرن کان ٻير گهرڻ.

مثلاً ماءُ، ڀيڻ ۽ زال آهن تہ عورتون - مگر اسين انهن ۾ فرق ڇو ٿا ڪريون؟ ڪوبہ ماٺهو ماءُ سان شادي ڪونہ ڪندو. جنهن ڪسوٽي تي پرکي، اهو فرق ڪريون ٿا. ان کي ”اخلاقي قدر“ چئجي ٿو. (ڪ. ب. ن)

(1) ڪائناتي علوم: يعني اهي علم جيڪي فطرت ۽ ڪائنات بابت معلومات ڏين، مثلاً فزڪس، ڪيمسٽري ۽ فلڪيات (Astronomy) وغيره.

(2) انسانياتي علوم: انسان جي جسم ۽ ذهن (Mind) ۽ سندس اجتماعي زندگي سان واسطو رکندڙ علم، مثلاً نفسيات، طب، معاشيات وغيره.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تاريخ:

هاڻي علم جي انهي ذريعي تي اچون ٿا. جنهن کي انساني تجربن جو تاريخي رڪارڊ يا انسانيت جو اعمال نامون چئبو آهي. انهي جي اهميت ۽ فائدن کان آءُ انڪار ڪونہ ٿو ڪريان. پر آءُ چوان ٿو تہ غور ڪرڻ ڪانپوءِ اوهين بہ مڃيندا تہ "الدين" ناهڻ لاءِ هيءُ ذريعو بہ ڪافي ڪونهي. آءُ سوال ڪونہ ٿو اٿاريان تہ ماضي کان، حال (موجود) جي ماڻهن تائين هي رڪارڊ صحيح سلامت حالت ۾ پهتو بہ آهي يا نہ؟ آءُ اهو بہ ڪونہ ٿو پڇان تہ هن رڪارڊ جي مدد سان "الدين" ناهڻ لاءِ انسان جي نمائندگي ڪير ڪندو؟ هيگل (1) ڪندو؟ مارڪس (2) ڪندو؟ روسو (3) ڪندو؟ آءُ فقط ايترو پڇان ٿو تہ ماضي، حال يا مستقبل جي ڪهڙي تاريخ (Date) مهيني يا سال تائين وارو رڪارڊ "الدين" ناهڻ لاءِ ڪچو مال (مواد) پهچائيندو؟ انهي تاريخ کانپوءِ پيدا ٿيندڙ تہ خوش قسمت چئبا (جو انهن لاءِ "الدين" نهي چڪو هوندو) باقي اڳي گذري ويندڙن جو تہ الله ئي حافظ آهي.

مايوس ڪندڙ نتيجو:

مون مٿي جيڪي ڳالهيون علمي دليلن سان پيش ڪيون آهن، اهي جيڪڏهن صحيح آهن تہ پوءِ مجھو پوندو تہ انسان پنهنجي لاءِ ڪو ڪچو ڦڪو غلط سلط، وقتي ۽ مقامي (هڪڙي ملڪ يا علائقي لاءِ) "دين" تہ ٺاهي سگهي ٿو پر "الدين" تہ بلڪل نٿو ٺاهي سگهي. نڪو اڄ ٺاهي سگهي ٿو ۽ نہ سڀاڻي ٺاهي سگهندو.

---

(1) هيگل (1831-1770ع): جرمني جي هن فلسفي اهو فلسفو پيش ڪيو تہ ڀن "اڌورين سچائين" جي ٽڪرجڻ سان "مڪمل سچائي" ظاهر ٿئي ٿي. اهڙيءَ طرح انسان "ترقي" ڏي وڌي ٿو. انهي کي تاريخ جو جدلياتي فلسفو (Dialectic) چئجي ٿو. هيگل ٻڌايو تہ تاريخ تي ڪنهن غير محسوس "روح" جي حڪمراني آهي.

(2) مارڪس (83 - 1818ع): جرمني جي هن يهودي فلسفي هيگل جي فلسفي مان "روح" کي هڪالي ڪڍيو ۽ تاريخ جو مادي نظريو پيش ڪيائين جيڪو ڪميونزم جو بنياد آهي.

(3) روسو 78 - 1712ع): فرانس جو مشهور فلسفي. (ڪ.ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هاڻي جيڪڏهن ڪو خدا آهي ئي ڪونه. جيئن خدا جا منڪر چوندا آهن، ته پوءِ انسان لاءِ مناسب اهو آهي ته آپگهات (خودڪشي) ڪري. جنهن مسافر کي رستو ڏيکارڻ وارو هجي ئي ڪونه ۽ نه ئي پاڻ رستو ڳولي سگهي. ته اهڙيءَ مسافر جي قسمت ۾ مايوسي، ۽ مڪمل مايوسي کان سواءِ ٻيو ڪجهه لکيل ڪونهي. سندس ڪوبه همدرد ڪيس اها صلاح ڏيندو ته رستي تي ڪنهن پٿر يا ڇپ کي ٽڪر هڻي، پاڻ ماري وجهي. جيڪڏهن خدا آهي، پر اهو خدا رستو (1) ڪونه ٿو ڏيکاري ته اها اڃا به وڏيڪ افسوسناڪ ڳالهه آهي. جنهن خدا، موجودات عالم (انسان، جانور، پکي پکڻ، سج، چنڊ، تارا ـ مطلب ته سڄي ڪائنات) جي سيني شين جي بقا لاءِ (جيڪا هن جي وڏي ۾ وڏي ضرورت آهي) ڪوبه دين يا طريقو نه ڏنو هجيس، گس ڏيکارڻ لاءِ ڪنهن کي به پنهنجي طرفان مقرر نه ڪيو هجيس. اهڙي خدا جي خدائي ۾ رهڻ تمام سخت مصيبت آهي، ايڏي سخت مصيبت آهي جو انهي کان سخت ڪابه مصيبت نٿي ٿي سگهي. اوهين غريبن، بيمارن، مظلومن، ۽ ستايلن جي مصيبتن تي ڇو ٿا روئيو؟ روئڻو اٿو ته سڄي انسانيت (نوع) جي مصيبت تي روئيو جنهن کي ٻي واهو ۽ نڌڻڪو بنائي دنيا ۾ ڇڏيو ويو آهي، جيڪا بار بار غلط تجربا ڪري ٿڪجي پيئي آهي. ٿاٻا کائيو ڪري ٿي، ۽ وري اٿي ٿي ته جيئن سنڀالي هلان. هر ڀيري ٿاٻي کائڻ سان ڏيهن جا ڏيهه ۽ قومن جون قومون تباهه ٿيو وڃن. هن ويچاري (انسان ذات) کي اها به خبر ڪانهي ته منهنجي زندگي جو مقصد ڪهڙو آهي. خبر ئي ڪانهيس ته ڪيئن ڪري، ۽ ڪاڏي وڃي. هيءَ سيڪجهه اهو خدا ڏسي رهيو

(1) ڪي فلسفي ۽ سائنسدان خدا کي ته مڃين ٿا، پر سندن چوڻ آهي ته "انهي خدا" انسان کي ٺاهي، دنيا ۾ زندگي گذارڻ لاءِ ڇڙواڳ ڇڏي ڏنو آهي. انسان کي پيدا ڪرڻ کانپوءِ "خدا" انسان کي قانون فطرت جي حوالي ڪري ڇڏيو آهي. جهڙيءَ طرح واچ ٺاهيندڙ (واچ ميڪر) واچ ٺاهڻ کانپوءِ ان سان ڪوبه واسطو ڪونه رکندو آهي، پاڻهين ئي پئي هلندي، اهڙيءَ طرح رب پاڪ به ڪائنات ۽ انسان کي ٺاهي، ٻي واهي ڇڏي ڏنو آهي. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي جنهن انسان کي زمين تي آندو پر هن کي تہ رڳو پيدا ڪرڻ سان مطلب هو. رستي ڏيکارڻ جي پرواهہ ڪانہ اٿس. (1)

اميد جو هڪ ئي ڪرڻو:

هن تصوير جي برخلاف قرآن پاڪ اسان جي اڳيان بلڪل نرالو نقشو پيش ڪري ٿو. فرمائي ٿو تہ خدا رڳو پيدا ڪندڙ ئي ڪونهي بلڪ رستو ڏيکاريندڙ بہ آهي. هن موجودات عالم (ڪائنات جون سموريون شيون يعني سج، چنڊ، تارا، زمين آسمان، وڻ ٽڻ، جانور، انسان وغيره وغيره) جي هر شيءِ کي اها هدايت بخشي آهي، جنهن هدايت جي سندس فطرت جي خيال کان انهي شيءِ کي ضرورت آهي. الذي اعطيٰ ڪل شيءِ خلقه ثم هديٰ جيڪڏهن ثابتي گهرو ٿا تہ ڪنهن بہ ڪيڙي، ڪنهن بہ مک ۽ ٻئي ڪنهن بہ جيت کي پڪڙيو ۽ پوءِ غور ڪريو. جيڪو خدا انهي مخلوقات جي رهنمائي ڪري رهيو آهي، اهوئي خدا انسان جي رهنمائي ڪندڙ (رستو ڏيکاريندڙ) بہ آهي. تنهنڪري انسان لاءِ صحيح رستو اهو آهي تہ اجائي آڪڙ ڇڏي، خدا جي اڳيان پيش پوي، زندگي جو جيڪو مڪمل نظام يعني "الدين" پنهنجن پيغمبرن ذريعي هن موڪليو آهي، انهي جي پيروي ڪري.

هاڻي ڏسو! هڪڙي پاسي اها ڳالهہ آهي تہ انسان پنهنجي عقل ۽ پنهنجين قوتن سان، پاڻهين پاڻ لاءِ زندگي گذارڻ جو ڪوبہ طريقو (الدين) نٿو ٺاهي سگهي. ٻئي پاسي قرآن انهي باري ۾ رهنمائي جي دعويٰ ڪري ٿو. اسان لاءِ فقط اهو گس (چارو) آهي تہ قرآن جي هن دعويٰ کي قبول ڪريون، يا وري پاڻ کي مايوسي جي حوالي ڪريون جتي اميد جو هڪ ڪرڻو بہ ڪونهي.

---

(1) ياد رهي تہ هنن جملن ۾ مولانا مودودي ﷺ انهن فلسفين تي ٽوڪ طور تنقيد ڪري رهيو آهي جيڪي چوندا آهن تہ رب پاڪ، انسان جي رهنمائي لاءِ ڪوبہ دين يا طريقو ڪونہ ڏنو آهي. هن تنقيد ۾ اهي مسلمان دانشور بہ اچي وڃن ٿا، جيڪي چون ٿا تہ اسلام جو سياست ۽ معاشيات سان ڪوبہ تعلق ڪونهي. فقط روزي، نماز ۽ حج زڪواة جو نالو ئي اسلام آهي. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صورت حال اها ڪانهي، تہ "الدين" حاصل ڪرڻ جا ٻہ (1) وسيلا موجود آهن، ۽ اسين انهن مان ڪهڙي وسيلي کي وٺون ٿا. پر اصل حالت اها آهي تہ "الدين" ملڻ جو فقط هڪڙو ذريعو يا وسيلو آهي. هاڻي سوال آهي تہ اسين انهي "واحد وسيلي" کان مدد وٺون ۽ سندس رهبري مان فائدو حاصل ڪريون، يا اونداهي ۾ ٿاٻا کائيندا وتون؟

قرآن جا دليل:

هيستائين مون جيڪي دليل ڏنا آهن انهن مان اهو نتيجو نڪري ٿو تہ پنهنجي ڀلائي خاطر، قرآن جي هن (2) دعوي کي قبول ڪرڻ کانسواءِ اسان لاءِ ٻيو رستو ئي ڪونهي. يعني ٻين لفظن ۾ تہ ڪافر نتواني شد، ناچار مسلمان شو (جيڪڏهن ڪافر ٿيڻ جي ڀڄت ڪانہ اٿئي تہ لاچار مسلمان ٿي.) پر قرآن پنهنجي دعوي جي تائيد ۾ جيڪي دليل ڏئي ٿو اهي تمام بلند، اعليٰ ۽ اشرف آهن. ڇاڪاڻ تہ هو اسان کي "لاچار مسلمان ٿيڻ" بدران خوشي ۽ شوق مان مسلمان بنجن لاءِ تيار ڪري ٿو. هن باري ۾ قرآن ڪافي دليل ڏنا آهن، پر انهن مان چار دليل تمام زوردار آهن، ۽ انهن کي بار بار ورجائي ٿو.

(1) انسان لاءِ فقط اسلام مطابق زندگي گذارڻ ئي صحيح طريقو آهي. ڇاڪاڻ تہ اها ئي اصل حقيقت آهي، انهي کانسواءِ ٻيا سڀ طريقا حقيقت جي ابتڙ نسورو ڪوڙ آهن:

أَفَغَيْرَ دِينِ اللَّهِ يَبْغُونَ وَلَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَإِلَيْهِ يُرْجَعُونَ ۝ (آل عمران: 83)

"ڇا هي ماڻهو الله جي دين کانسواءِ ڪو ٻيو دين چاهين ٿا؟ حالانڪ (جڏهن تہ) اهي سڀ شيون جيڪي آسمانن ۾ آهن ۽ جيڪي زمين ۾ آهن اهي خوشيءَ سان يا لاچار (طوعاً ڪرهاً) انهي جي آڏو ئي پيش پيون

---

(1) هڪڙو عقل، فلسفو ۽ انساني دماغ ۽ ٻيو وحي، قرآن ۽ نبي پاڪ ﷺ.

(2) يعني اها دعوي تہ هن دنيا ۾ زندگي گذارڻ لاءِ قرآن پاڪ اسان جي مڪمل رهنمائي ڪري ٿو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(جهڪيل) آهن، ۽ انهيءَ ڏانهن ئي انهن کي موٽي وڃڻو آهي.“

(2) انسان لاءِ صرف هي ئي زندگي گذارڻ جو صحيح طريقو آهي، ڇو تہ اهوئي حق آهي، ۽ انصاف سان ڏٺو وڃي تہ هن کانسواءِ ٻيو ڪوبہ رويو صحيح نٿو ٿي سگهي.

إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُغْشِي اللَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيثًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِهِ ۗ أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ ۗ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ ۝ (الاعراف: 54)

”حقيقت ۾ اوهان جو رب (مالڪ ۽ حاڪم) تہ الله آهي، جنهن آسمانن ۽ زمين کي ڇهن ڏينهن (يا دورن) ۾ پيدا ڪيو پوءِ پنهنجي سلطنت جي تخت تي جلوه گر ٿيو (يا جلوو ڪيائين)، جيڪو ڏينهن کي رات جو لباس پهرائي ٿو (ڏينهن مان رات ڪري ٿو) ۽ پوءِ رات جي پوئيان ڏينهن تيزي سان ڊوڙي ٿو سج ۽ چنڊ تارا، سڀ جا سڀ جنهن جي حڪم جا تابعدار آهن. ٻڌو! خلق بہ انهي جي آهي ۽ حڪم (امر) بہ انهي جو (هلندو). وڏي برڪت وارو آهي ڪائنات جو رب.“

(3) انسان جي لاءِ فقط هي رويو ئي صحيح آهي، ڇاڪاڻ تہ صحيح حقيقتن جو علم صرف خدا وٽ آهي ۽ صحيح هدايت اهو ئي ڪري سگهي ٿو:

إِنَّ اللَّهَ لَا يَخْفَىٰ عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ ۝ (آل عمران: 5)

”بيشڪ الله کان نہ زمين جي ڪا شيءِ لڪل آهي ۽ نہ آسمان جي.“

يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ ۖ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِّنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ ۚ (البقرة: 255)

”جيڪو ڪجهہ انهن جي سامهون آهي اهو بہ هو ڄاڻي ٿو ۽ جيڪو هنن کان لڪل آهي اهو بہ هن جي علم ۾ آهي ۽ ماڻهو هن جي علم مان ڪجهہ بہ نٿا وٺي سگهن، سواءِ انهن شين جي علم جي، جن جو علم هو پاڻ انهن (ماڻهن) کي ڏيڻ چاهي.“

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قُلْ إِنَّ هُدَى اللَّهِ هُوَ الْهُدَىٰ (الانعام: 71)

"اي پيغمبر ! چئو تہ اصلي هدايت صرف خدا جي (ڏنل) هدايت ئي آهي."

(4) ماڻهن لاءِ سڌو رستو صرف هي ئي آهي، ڇاڪاڻ تہ انهي کانسواءِ عدل ۽ انصاف نٿو ڪري سگهجي. انهي کان سواءِ جنهن بہ ٻئي رستي تي انسان هلندو اهو نيٺ ظلم ڏي وٺي ويندو.

وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ (الطلاق: 1)

"جيڪي الله جون مقرر ڪيل حدون اورانگهي (ٽپي وڃي) انهي پاڻهين پاڻ تي ظلم ڪيو."

وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ۝ (المائده: 45)

"جيڪي الله طرفان نازل ڪيل هدايت موجب فيصلا نٿا ڪن اهي ئي ظالم آهن."

هن دليلن کي سامهون رکي، هر سمجهدار انسان لاءِ ضروري آهي تہ الله جي اڳيان پيش (1) پوي ۽ هدايت حاصل ڪرڻ لاءِ انهي ڏي موٽي.

خدائي هدايت کي پرکڻ لاءِ ڪسوٽي:

اڳتي وڌڻ کان اڳي آءٌ هڪ سوال جو جواب ڏيڻ چاهيان ٿو. هن مضمون لکڻ وقت خود منهنجي دل ۾ بہ اهو سوال پيدا ٿيو هو. سوال آهي تہ ڇا اسان هر ڪنهن اهڙي شخص جي ڳالهہ تي اعتبار ڪريون جيڪو اسان جي اڳيان ڪو "دين" پيش ڪري ۽ چوي تہ هي خدا جي طرفان آهي؟ اٿين ڪونهي. پوءِ اسان وٽ ڪهڙي ڪسوٽي آهي، جنهن تي پرکي معلوم ڪريون تہ انسان جي گهڙيل دين ۽ خدا جي طرفان آيل هدايت ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ جواب لاءِ ڊگهي تفصيل جي ضرورت آهي، پر هن وقت آءٌ صرف چار وڏيون ڪسوٽيون پيش ڪريان ٿو جن تي پرکڻ سان اهو فرق معلوم ٿي ويندو.

---

(1) اسين ماڻهو پوريءَ طرح خدا اڳيان پيش ڪونہ پيا آهيون. وهنوار وٺي ۽ ڏيتي ليتي جي معاملن ۾ خدا سان بغاوت ڪري پنهنجين نفساني خواهشن اڳيان هٿيار ڦٽا ڪري ويهون. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

1. انساني سوچ ۽ فڪر جي خاص ڳالهه اها هوندي تہ ان ۾ علم جي غلطي، ۽ تنگي (محدوديت) ضرور هوندي ان جي برعڪس خدائي فڪر ۾ حد کان وڌيڪ (غير محدود) علم ۽ علم جو سچو شان نظر ايندو. جيڪا شيءِ خدا طرفان هوندي، انهي ۾ ڪابہ اهڙي ڳالهه ڪانہ هوندي جيڪا "ثابت ٿيل علمي حقيقت" برخلاف هجي، يا جنهن مان ثابت ڪري سگهجي تہ حقيقت جي فلاڻي حصي (پهلو) بابت مصنف کان ڀل چڪ ٿي ويئي آهي. هتي اهو بہ ياد رکڻ گهرجي تہ علم ۽ علمي گمان (قياس) يا علمي نظريي (1) ۾ وڏو فرق آهي. ڪنهن زماني ۾ جيڪي "علمي گمان" يا "علمي نظريا" انساني دماغن تي ڇانيا رهيا، ۽ غلطي وچان فتويٰ ڏني ويئي تہ اهي "علم" آهن، پر اڳتي هلي اهي غلط ثابت ٿيا. (مثلاً: ڪيترين صدين تائين سائنسدان ۽ فيلسوف دعويٰ ڪندا رهيا تہ مادو فنا ڪونہ ٿو ٿئي، فقط پنهنجي صورت (Form) بدلائي ٿو پر ويهين صدي ۾ ترموڊائينيمڪس جي قانون نمبر 2 يعني (Second Law of Thermodynamics) سان ثابت ٿي ويو تہ مادي کي قوت يعني Energy ۾ تبديل ڪري سگهجي ٿو. (ڪ. ب. ن) تاريخ ۾ اهڙا ٿورا گمان (2) ۽ نظريا آهن جيڪي نيٺ "علم" بابت ثابت ٿيا هجن.

2. انساني فڪر ۽ سوچ ۾ ٻي وڏي ڪمزوري اها آهي تہ هن ۾ تنگ نظري هوندي آهي، ان جي برخلاف خدائي فڪر تمام ڪشادو آهي ۽ ان ۾ حد کان وڌيڪ وسيع سوچ هوندي آهي. خدائي فڪر مان پيدا ٿيل ڪابہ شيءِ اوهين ڏسندا تہ ائين محسوس ٿيندو ڄڻڪ ان جو مصنف ازل کان وٺي ابد تائين ڏسي رهيو آهي، سيني حقيقتن کي هڪ ئي وقت ڏسي رهيو آهي. انهي ڀيٽ ۾ ڪنهن وڏي فيلسوف ۽ دانشور جي سوچ، ٻاراڻي سوچ لڳندي

---

(1) نظريي مان مراد آهي ٿيئري (Theory). مثلاً ارتقا (Evolution) بابت ڊارون ۽ سندس پوئلڳن جيڪي ڪجهہ پيش ڪيو آهي، اهو محض نظريو آهي، ثابت ٿيل حقيقت (Proved fact) ڪونهي، جهڙي طرح اها ڳالهہ ثابت ٿيل حقيقت آهي تہ پاڻي ۾ بہ جزا هائڊروجن ۽ هڪ جزو آڪسيجن آهي (H_2O).

(2) گمان يا علمي گمان ۽ قياس مان مراد آهي (Working hypathesis).

3. انساني سوچ ۽ فڪر جي خاص ڳالهه آهي تہ هن ۾ دانائي، خواهش ۽ جذبي ۾ ساز باز ۽ مصلحت جي بہ ڪجهہ نہ ڪجهہ ملاوٽ نظر ايندي. جڏهن تہ خدائي فڪر ۾ بي ريائي، دانائي ۽ خالص عقلمندي ايڏي تہ شان سان نظر ايندي جو ان جي حڪمن ۾ اوهان ڪي ڪٿي بہ جذبات سان پريل طرفداري ڪانہ لڀندي.

4. انساني فڪر ۾ اها بہ خامي آهي تہ جيڪو نظام زندگي هو پاڻ ٺاهيندو ان ۾ طرفداري، انسانن جي وچ ۾ غير عقلي فرق ۽ هڪڙن ڪي ٻين ڪان وڌيڪ سمجهڻ جا جزا ضرور نظر ايندا. ڇاڪاڻ تہ هر ڪنهن انسان کي ڪنهن نہ ڪنهن ٻئي انسان ۾ ڪونہ ڪو ذاتي مطلب ۽ مفاد ضرور هوندو آهي جڏهن تہ خدائي فڪر طرفان آيل نظام زندگي ۾ اهڙيون خاميون بلڪل ڪونہ هونديون.

هنن ڪسوٽين تي هر هڪ انهي نظام زندگي کي پرکي ڏسو جيڪو خدا ڪان آيل "الدين" هئڻ جي دعوي ڪري، اوهين ڏسندا تہ انهي ۾ اهي سڀ خاميون هونديون، جيڪي مون مٿي بيان ڪيون آهن، اهي مون واريون بيان ڪيل خوبيون ڪون لڀنديون، تنهنڪري سندس دعوي غلط سمجهي، رد ڪبي.

ايمان ڪهڙي گهر ڪري ٿو:

هاڻي آءُ آخري سوال تي اچان ٿو. سوال آهي تہ ڪو ماڻهو قرآن جي دعوي کي تسليم ڪري ٿو ۽ "الدين" کي الله وٽان آيل دين سمجهي ان تي ايمان آڻي ٿو. هاڻي ڪيس ڇا ڪرڻ گهرجي.

آءُ ٻڌائي آيو آهيان تہ اسلام جي معنيٰ آهي جهڪي پوڻ هٿيار ڦٽا ڪرڻ، پاڻ کي ڪنهن جي حوالي ڪرڻ. جهڪڻ، هٿيار ڦٽا ڪرڻ ۽ پاڻ کي ٻئي جي حوالي ڪرڻ سان انسان جي "پنهنجي راءِ" ۽ "سوچ ۽ عمل جي آزادي" ۽ "مرضي ۽ خواهش" هلي نہ سگهندي، اوهان جنهن بہ دين تي ايمان آڻيندا، پنهنجي شخصيت کي ان جي حوالي ڪندا. ڪابہ شيءِ بچائي نہ رکندا. ايمان گهر ڪري ٿو تہ جنهن دين تي اوهان ايمان آندو آهي اهو اوهان جي دل ۽ دماغ جو دين هجي. اوهان

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جا ڪن ۽ اڪيون، هٿ ۽ پير، اوهان جو قلم ۽ زبان سڀ ان جي حوالي هجن. اوهان جو وقت، اوهان جي محنت ۽ ڊڪ ڊوڙ اوهان جي محبت ۽ نفرت، دوستي ۽ دشمني ـ مطلب تہ سڄي شخصيت انهي دين جي حوالي ڪريو. پنهنجي ڪابہ شيءِ، جيتري قدر انهي دين جي حدن کان ٻاهر رکندا، جيتري قدر انهي جي پيروي کان ڪيٻائيندا، تہ سمجهو تہ اوتري قدر اوهان جي دعويٰ ۾ ڪوڙ جي ملاوٽ آهي.

آءُ اهو بہ ٻڌائي آيو آهيان تہ انساني زندگي هڪ آهي، ان کي جدا جدا شعبن يا ڪاتن ۾ نٿو ورهائي سگهجي. تنهن ڪري انسان جي "سڄي زندگي" جو هڪڙو ئي دين هئڻ گهرجي. جيڪڏهن ڪو شخص هڪ ئي وقت ٻن ٻن، ٽن ٽن دينن (زندگي گذارڻ جا طريقا) تي هلي ٿو تہ چئبو تہ سندس ايمان ڊانوانڊول آهي. اوهان جنهن بہ دين تي ايمان آڻيو تہ اوهان جي ذات، اوهان جي سڄي گهر، اوهان جي روزي ڪمائڻ، ڪچهرين ۾ اٿڻ ويهڻ، سياست، ادب، آرٽ ـ مطلب تہ هر شيءِ جو دين، اهو ئي هڪڙو دين هئڻ گهرجي.(1) مون کي اها ڳالهہ سمجهہ ۾ نٿي اچي تہ پنهنجي ذاتي حيثيت ۾ تہ هڪڙي دين جي پيروي ڪريون، پر پنهنجي ملڪي، وطني ۽ قومي زندگي ۾ ڪنهن ٻئي دين تي هلون.

سڀ کان وڏي ڳالهہ تہ جنهن دين کي "الدين" سمجهي اوهان ان تي ايمان آندو آهي، ٻين انسانن کي ان دين جي برڪتن کان واقف ڪرڻ اوهان جو فرض آهي. اوهان رات ڏينهن ڪوشش ۽ ڊڪ ڊوڙ ڪريو تہ اوهان جو پسند ڪيل "الدين" سڄي دنيا جو دين بنجي وڃي. جيڪو ماڻهو حق پرستي جي دعويٰ ڪري ٿو ۽ ساڳئي طرح اکين سان ڏسي ٿو تہ سڄي دنيا تي باطل ڇانيل آهي، تنهن هوندي بہ آرام سان ويٺو آهي ۽ حق کي غالب ڪرڻ لاءِ پاڻ نٿو پتوڙي ـ تہ چئبو تہ سندس ايمان ۾ خامي آهي. ڪيس پنهنجي ايمان کي سلامت رکڻ جي ڪوشش ڪرڻ کپي.

---

(1) يعني هر ڳالهہ ۾ انهي جي تابعداري ڪريو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(7)

اسلامي اخلاق جا اصول

(هي مقالو 26 فيبروري 1944ع تي اسلاميه ڪاليج پشاور ۾ پڙهيو ويو)

عام حالتن ۾، جڏهن معاشري جو درياه سنڪون سان وهندو رهي ٿو ته انسان کي پريشاني ڪانه ٿي ٿئي، ڇاڪاڻ ته مٿاڇري تي وهندڙ صاف پاڻي، تري ۾ لڪل گند ڪچري کي چادر وانگر ڍڪيو ڇڏي، پر جڏهن طوفان لڳڻ سان ڇوليون ۽ لهرون اچن ٿيون ته تري ۾ لڪل گند ڪچرو ۽ غلاظتون مٿاڇري تي تريو اچن. ان وقت اڪين وارو هر انسان صاف صاف ڏسي ٿو ته درياه، ڪيڏيون نه غلاظتون ۽ گندگيون پنهنجي پيٽ ۾ لڪائي وهي رهيو هو. اهڙي وقت عام انسانن کي پريشاني ٿئي ٿي، ته خبر ونجي ته گندگيون ڪهڙي جاءِ تان درياه ۾ داخل ٿين ٿيون ته جيئن انهن کي هنجو ڏيئي پاڻ کي پاڪ صاف رکيو وڃي. پر ان حالت ۾ به جيڪڏهن خلق خدا گندگين کي هنجي ڏيڻ جي ضرورت محسوس نه ڪري ته پوءِ پڪ ڄاڻو ته انسان ذات غفلت جي نشي ۾ مست آهي ۽ نفعي نقصان کي نٿي سمجهي.

موجوده قومن جي اخلاقي حالت:

هن وقت (1) زماني ۾ غير معمولي حالتون آهن ۽ زندگي جو درياه برهاڙي (طغياني) ۾ آهي. ملڪن ۽ قومن جي وچ ۾ ڏاڙهي پٽ ايڏي ته سخت ٿي ويئي آهي جو هاڻي ته انسان، انسان کي کائي رهيو آهي. ۽ انسان ذات جي وڏي اڪثريت اهي سموريون اخلاقي گندگيون اوڳاري ٻاهر ڪيون جن کي ورهين کان اندر لڪايو ويٺي

(1) ياد رهي ته هن مضمون لکڻ وقت، دنيا ۾ ٻي مهاڀاري لڙائيءَ زور شور سان جاري هئي. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هئي. جن گندگين کي ڳولڻ لاءِ تہي هٽي ڪجهہ نہ ڪجهہ هيٺ وڃڻو پوندو هو اڄ ڪليو ڪلايو پاڻي جي مٿاڇري تي وهي رهيون آهن. هاڻي تہ فقط ڄاڻي ڄم ڪان انڌو شخص ئي چوندو تہ "بيمار جي حالت سڌرندڙ آهي"، ۽ جانورن وانگر اخلاقي احساس نہ رکندڙ شخص ئي بيماري جي تشخيص (سڃاڻپ) ۽ مريض جي علاج ڪان غافل رهي سگهي ٿو.

اسين ڏسون پيا تہ قومن جون قومون، تمام وڏي پيماني تي، اُهي اهي بد اخلاقيون ڪري رهيون آهن، جن ڪان انساني ضمير هميشه نفرت ڪندو رهيو آهي. بي انصافي، بي رحمي، ظلم و ستم، ڪوڙ دغا، فريب، مڪر، خيانت، بي شرمي، نفس پرستي، ڦرلٽ ۽ پيا ڪئين اهڙا ڏوهہ، فقط انفرادي (شخصي) حيثيت سان ڪونہ ٿا ٿين، بلڪ قومن جون قومون گڏيل حيثيت ۾ اهڙين بد اخلاقين ۾ قائل آهن. وڏيون وڏيون قومون اجتماعي حيثيت ۾ اهڙا اهڙا ڏوهہ ڪن ٿيون جو هنن جو اڪيلو ڪو اهڙو ڏوهہ ڪري تہ انهي کي بہ هوند جيل جي هوا کارائي ڇڏين. هر قوم، پاڻ مان وڏا وڏا ڏوهاري ڳولهي ڳولهي انهن کي ليڊر ۽ حاڪم بنايو آهي. انهن ماڻهن جي اڳواڻي هيٺ، هر قسم جي بد معاشي تمام وڏي پيماني تي، نهايت بي حيائي سان ڪليو ڪلايو ٿي رهي آهي. هرڪا قوم، ٻي قوم جي خلاف ڪوڙ گهڙي، ريڊيو تان نشر ڪري رهي آهي. ملڪن ۽ ڪنڊن (بر اعظم) جا سمورا ماڻهو ڦورو ۽ ڌاڙيل بنجي چڪا آهن. اهي ڌاڙيل پنهنجن مخالف ڌاڙيلن جي ڌاڍائين جي شڪايت، عين ان وقت ڪندا، جڏهن خود پاڻ ڌاڙو هڻي رهيا هوندا آهن. هنن ظالمن وٽ انصاف جي معنيٰ "صرف پنهنجي قوم سان انصاف ڪرڻ" ئي آهي. حق صرف هنن جا آهن ٻين جي حقن تي ڌاڙو هڻڻ هنن جي "شريعت" ۾ بلڪل جائز بلڪ ثواب جو ڪم آهي. هنن وٽ ڏيڻ جا وٽ (تور وارا) هلڪڙا، ۽ وٺڻ جا وٽ ٻيا آهن. انجام ٽوڙڻ جو مرض ايڏو تہ وڏي ويو آهي جو هاڻي قومون هڪ ٻئي جي ڳالهہ تي اعتبار ئي نٿيون ڪن. وڏين وڏين قومن جا نمائندا، جيڪي ظاهر طور نهايت مهذب ۽ سڌريل لڳن ٿا، جڏهن ڪنهن ناهہ تي صحيحون ڪندا آهن تہ ان وقت سندن نيت اها ئي هوندي آهي تہ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وجهہ ملندي ئي ھي معاھدو ٽوڙي ڇڏيندا سون. سندن قوم مان ڪو ھڪڙو شخص بہ ھھڙي بد اخلاقي خلاف ٻڙڪ ٻاھر ڪونہ ٿو ڪڍي. بي رحمي ايڏي وڏي ويئي آھي جو ھڪڙو ملڪ، ٻئي ملڪ تي حملو ڪريو ڳوٺن جا ڳوٺ ۽ شھرن جا شھر نابود ڪريو ڇڏي، ۽ پوءِ وري دنيا ڪي پنھنجي ”بھادرن“ جو ھي ڪارنامون وڏي فخر سان ٻڌائي ٿو. لڳي ائين ٿو جڻڪ دنيا ۾ انسان نہ، بلڪ بگھڙ رھن ٿا.

مون فقط مثال طور ڪجھہ بد اخلاقيون ڳڻايون آھن، ورنہ جيڪڏھن تفصيل سان جاچجي تہ معلوم ٿي ويندو تہ سڄي انسان ذات جو اخلاقي لاش سڙي، ڳري، بدبودار بنجي چڪو آھي. اڳي تہ رڳو بدڪاري جا اڏا ۽ جتئا جا گھر معاشري جا ناسور سمجھيا ويندا ھئا. پر ھينئر تہ سڄو انساني تمدن ۽ سماج ھڪ وڏو ناسور لڳي ٿو. قومن جون اسيمبليون، پارليامينٽون، وزارت خانہ، عدالتون، وڪالت خانہ، يونيورسٽيون ۽ تعليمي ادارا، بينڪون، صنعتي ۽ ڪاروباري مرڪز سڀ جا سڀ ناسور بنجي چڪا آھن جن کي ڪوري ۽ وڍي ڪيڻ لاءِ ڪنھن تکي نشتر جي ضرورت آھي. وڏي ڳالھہ تہ اڄڪلھہ علم، ھنر ۽ فن بہ انسانيت جي تباھي لاءِ استعمال ٿي رھيا آھن. قدرت طرفان انسان کي مليل طاقت ۽ زندگي جا ذريعا ۽ وسيلا، فساد ۽ ظلم لاءِ ڪتب آندا وڃن ٿا.

ظاھر آھي تہ قومن جون خرابيون ان وقت ظاھر ٿينديون آھن جڏھن سندن ھر شخص برائي ۾ ”رچي ريتو“ ٿيندو آھي. جيڪڏھن ڪنھن سماج ۾ ماڻھن جو وڏو تعداد نيڪ ھجي تہ اھو سماج پنھنجي گڏيل حيثيت ۾ ڪڏھن بہ بد اخلاق نٿو بنجي سگھي. ائين ٿيڻو ئي ڪونھي تہ نيڪ اخلاق وارا ماڻھو پنھنجي آڳ واڳ بڇڙن حاڪمن ۽ ليڊرن جي ھٿن ۾ ڏيئي ڇڏين تہ قومي ۽ بين الاقوامي معاملن ۾ ھنن کي جيئن وڻين تيئن بد اخلاقيون ڪندا وتن. اڄ جڏھن دنيا جون قومون وڏي پيماني تي پنھنجين حڪومتن ۽ بين ادارن ذريعي ذليل اخلاق ۽ ڪميٽائپ جو مظاھرو ڪري رھيون آھن، تہ پڪ ڄاڻو تہ ايڏي ساري علمي ۽ تمدني ترقي جي ھوندي بہ انسان ذات جي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اڪثريت کي بد اخلاقي جي وبا وڪوڙي ويئي آهي. جيڪڏهن اها ئي حالت رهي تہ انسانيت تي هڪ وڏي تباهي نازل ٿيندي ۽ ڏکيو عرصي لاءِ اونداهو دور ڇانئجي ويندو.

اسين جيڪڏهن اڪيون ٻوٽي تباهي جي اوڙاهہ ۾ ڪرڻ نٿا چاهيون تہ اسان کي جاچڻ کپي تہ هي طوفان ڪٿان پيو اٿي. مٿيون سموريون برايون اخلاقي برايون آهن. تنهنڪري انهن جو ڏس پتو بہ انهن "اخلاقي تصورات" وٽان ملندو جيڪي هن وقت دنيا تي ڇانيل آهن.

موجوده اخلاقي تصورات:

دنيا جا اخلاقي تصورات ڪهڙا آهن؟ ڇنڊڇاڻ ڪرڻ سان خبر پوندي تہ هي سمورا تصورات ٽن قسمن جا آهن:

(1) هڪڙا اهي تصورات جيڪي خدا جي ذات ۾ ايمان ۽ آخرت (حيات بعد موت) جي عقيدي تي ٻڌل هجن.

(2) ٻيا اهي تصورات جيڪي، هن عقيدي کان پاسيرو ڪنهن ٻئي بنياد تي قائم ڪجن.

هاڻي ٽنهي قسمن جي تصورات جي جانچ پڙتال ڪري ڏسون تہ هن وقت دنيا ۾ اهي ڪهڙي صورت ۾ موجود آهن ۽ انهن جا ڪهڙا نتيجا نڪري رهيا آهن.

خدا ۽ آخرت جي عقيدي تي جيڪي بہ اخلاقي تصور قائم ڪيا وڃن ٿا انهن جي صورت جو دارو مدار انهي ڳالهہ تي آهي تہ ماڻهن ۾ اهو عقيدو ڪهڙي حالت يا صورت ۾ موجود آهي. هاڻي ڏسڻو اهو آهي تہ هن وقت دنيا، خدا کي ڪهڙي نموني مڃي ٿي ۽ ايندڙ (آخرت جي) زندگي بابت سندن ڪهڙا خيال آهن.

اڄڪلهہ خدا کي مڃيندڙن جي وڏي اڪثريت شرڪ ۾ ڦاٿل آهي. سندن زندگي سان واسطو رکندڙ گهڻا تڻا خدائي اختيار هنن ماڻهن پنهنجي ليکي، ٻين هستين کي ورهائي ڏئي ڇڏيا آهن ۽ انهن هستين جو پنهنجين خواهشن موجب اهڙو خيالي نقشو بنايو اٿن جو ڄڻڪ اهي، پنهنجا خدائي اختيار هنن ماڻهن جي مرضي مطابق

استعمال ڪندا آهن. هي گناه ڪندا آهن، ۽ هو بخشايو ڇڏين. هي فرضن ۽ حقن کان غافل ٿي، حلال ۽ حرام ۾ فرق ڪرڻ بنان دنيا کي پوڪ سمجهي، سانَ پاڏي وانگر پيلندا وتن ۽ هو ڏن ۽ نذر و نياز عوض هنن جي چوٽڪاري جو ذمون کڻندا آهن. هي چوري به ڪرڻ وڃن ته هنن جي مهرباني سان چوڪيدار گونگهرا هڻندا رهن ٿا. انهن هستين ۽ عقيدتمندن پاڻ ۾ سودو ڪيو آهي ته ڇڱ وڏيو مريد پنهنجو عقيدو خراب ڪونه ڪندو ۽ ڏن به ڏيندو رهندو ۽ انهي جي بدلي ۾ اهي هستيون دنيا ۾ سندن سمورا ڪم سولا ڪنديون رهنديون. سياڻي قيامت ڏينهن جڏهن خدا هنن کي سوگهو جهليندو ته هي هستيون وچ ۾ ٽپي پونديون ۽ "اسان جو ماڻهو آهي"، ڇٽي ڪين ڇڏائي ڇڏينديون. ڪن حالتن ۾ ته گناهن بابت پڇا ڳاڇا ئي ڪانه ٿيندي، ڇاڪاڻ ته سندن گناه جو ڪفارو اڳي ئي پيو (1) ڪو ادا ڪري ڇڪو آهي. ههڙن مشرڪاڻن عقيدن جي ڪري حيات بعد موت (آخرت) جي عقيدي جي اهميت ختم ٿي ويئي آهي، ۽ انهي جي نتيجي ۾ مذهب جا سيڪاريل سمورا سبق بيڪار ٿي ويا. مذهب طرفان پڙهايل اخلاقي سبق ڪتابن ۾ لکيل موجود آهن. زبان سان انهن جي ڳالهه وڏي ادب سان ڪئي وڃي ٿي، پر شرڪ انهن کان جان بچائڻ جا ڪئين گس ڪڍي ڏنا آهن.

انهي ڪانپوءِ، جن ماڻهن وٽ خدا پرستي ۽ آخرت جو ڪجهه عقيدو صحيح صورت ۾ موجود آهي، اتي به حالت سٺي ڪانهي. خدا جي حڪمن جي پابندي ٽوڙڻ معاملن ۾ ڪئي وڃي ٿي. هي ماڻهو ته ڪجهه اعمال ڪري ۽ ڪجهه رسمون پوريون ڪري ۽ ٽوڙيون پابنديون قبول ڪري، سمجهن ٿا ته انهن جي عيوض الله تعاليٰ هنن

---

(1) اصل ۾ اهو عقيدو عيسائين جو آهي ته سيدنا مسيح ﷺ، صليب تي چڙهڻ سان، پنهنجن پوئلڳن جي گناهن جو ڪفارو ادا ڪري ڇڪو آهي. افسوس آهي ته ڪي مسلمان به حضرت حسين ﷛، حضرت عبدالقادر جيلاني ﷬ ۽ ٻين بزرگن بابت اهڙو ئي عقيدو رکن ٿا ته دنيا ۽ آخرت ۾ اهي، سندن سڀ سڌايون ڪندا. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لاءِ ايڏي ساري جنت تيار ڪري رکي آهي. هي اهڙين چند مذهبي رسمن ادا ڪرڻ ڪانپوءِ سمجهن ٿا تہ زندگي جي ٻين معاملن ۾ جيئن وڻين تيئن ڪندا وتن. جيڪڏهن انهن رسمن پورين ڪرڻ ۾ ڪاب ڪوتاهي ٿي پيئي تہ الله جي رحمت ۽ نڪتہ نوازي ۾ آسرو آهي تہ جنت جي دروازي وٽ گناهن جون پريون پنن تان لاهرائي اسان کي اندر موڪلي ڇڏيندي. هن تنگ ۽ محدود مذهبي تصور عملي زندگي تان مذهبي اخلاق جو اثر ختم ڪري ڇڏيو آهي. تنهنڪري زندگي جا وڏا شعبا (مثلاً سياست، معيشت وغيره) مذهب کان حاصل ٿيندڙ اخلاقي رهنمائي کان آزاد ٿي ويا آهن.

ٽيون مذهبي طبقو انهن کان بهتر حالت ۾ آهي. هن طبقي جا ماڻهو شرڪ کان بہ پاڪ آهن، سچي دل سان خدا کي بہ مڃين ٿا، آخرت بابت ڪنهن ڪوڙي دلاسي تي بہ ڀاڙي ڪونہ ٿا ويهن، منجهن اخلاقي پاڪيزگي بہ موجود آهي، بهترين سيرت ۽ ڪردار جا ماڻهو بہ هنن ۾ لڀن ٿا. پر ڪين مذهب ۽ روحانيت جي تنگ تصور بگاڙي ڇڏيو آهي. هو عملي زندگي جي مسئلن کان منهن موڙي، چند مذهبي ڪمن کي چنبڙي پيا آهن. يا وري پنهنجي نفس کي مانجهي مانجهي صاف ڪن ٿا تہ جيئن هن ئي دنيا ۾ غيبي دنيا مان ايندڙ آواز ٻڌن ۽ حسن مطلق جي جهلڪ يا پاڇولو ڏسي سگهن. هي ماڻهو سمجهن ٿا تہ نجات جو رستو "دنيا جي جهنجهٽن" کان پاسو ڏيو نڪريو وڃي. خدا جي قرب حاصل ڪرڻ جو طريقو اهو آهي تہ مذهب، زندگي گذارڻ جو جيڪو خاڪو پيش ڪيو آهي، انهي جي فقط ٻاهرين ليڪن مطابق هلجي. جڏهن هنن جي خدا کي ظاهري طور ڪجھ خوبصورت شين جي ضرورت آهي. مذهب ۽ روحانيت جي غلط تصور مان وڏو نقصان پهتو آهي جو نيڪ نفس، بلند اخلاق ۽ شريفانہ خصلتن وارا انسان عملي ميدان ڇڏي، وڃي ڪنڊون وسائي ويٺا ۽ بد اخلاق ۽ شرير انسان دنيوي معاملن تي قبضو جمائي ويا.

دنيا جي مذهبي صورت حال جو هيءُ تت آهي جنهن مان اندازو لڳائي سگهو ٿا تہ خدا پرستي جي ڪري انسان کي جيڪا اخلاقي طاقت

ملي سگهي ٿي، گهڻا ماڻهو تہ مرهگو اهي حاصل ٿي ڪونہ ٿا ڪن. جيڪي ٿورا گهڻا اها طاقت حاصل ڪري رهيا آهن. اهي انسانيت جي رهنمائي ۽ رهبري تان پاڻ ئي هٿ ڪڍي ويا. هنن جو مثال انهي چارج ٿيل (پريل) بيٽري وانگر آهي جيڪا استعمال ڪرڻ بدران ائين رکي ڇڏجي.

انساني تمدن جون واڳون اڄڪلهہ جن ماڻهن وٽ آهن انهن جي اخلاقي اصول ۾ خوف خدا وارا خانا بلڪل خالي آهن. ٻيو تہ هي ماڻهو اخلاق جي باري ۾ خدائي رهنمائي قبول ڪرڻ کان نابري واري ويٺا آهن. جيتوڻيڪ هنن ۾ وڏو تعداد اهڙن حڪمرانن جو آهي جيڪي ڪنهن نہ ڪنهن مذهب جا پوئلڳ آهن. پر هنن جي اصول موجب مذهب، محض ذاتي ۽ انفرادي معاملو آهي، اجتماعي (قومي ۽ بين الاقوامي) معاملن سان ان جو ڪوبہ واسطو ڪونهي. دنيا جي ڪاروبار هلائڻ لاءِ هو ڪنهن بہ فوق الفطرت هدايت (1) ڏي موٽن ئي نٿا. گذريل صدي جي پڇاڙي ۾ آمريڪا مان هڪ اخلاقي تحريڪ اٿي هئي، جيڪا وڌندي وڌندي انگلستان ۽ ٻين ملڪن ۾ پکڙجي ويئي. انهي جو بنيادي اصول، "امريڪي انجمن اخلاق" (American Ethical Union) طرفان هنن لفظن ۾ بيان ڪيو ويو هو:

"انساني زندگي جي سيني لڳ لاڳاپن ۾، خواہ اهي ذاتي هجن يا قومي ۽ بين الاقوامي، اخلاق جي اهميت تي زور ڏيڻ. پر انهي ۾ مذهبي عقيدن ۽ آسماني هدايتن (ما بعد الطبيعي تخيلات) جو ڪوبہ هٿ نہ هجي."

هن تحريڪ جي هيٺ "اخلاقي انجمنن جو اتحاد" (Union of Ethical Societies) قائم ٿيو. اڳتي هلي انهي کي "اخلاقي اتحاد" (Ethical Union) جو نالو ڏنو ويو. سندس مقصد هنن لفظن ۾ بيان ڪيو ويو:

"انساني خدمت لاءِ ماڻهن کي سمجهائڻ تہ مذهب جو وڏي ۾ وڏي مقصد "نيڪي ۽ ڀلائي" کي پسند ڪرڻ آهي، ٻيو تہ اخلاقي اصولن

---

(1) فوق الفطرت هدايت - خدا طرفان، نبي سڳورن معرفت وحي جي صورت ۾ آيل هدايت. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ اخلاقي زندگي لاءِ، ”آخرت ۽ دنيا جي اصل حقيقت“ بابت ڪنهن بہ عقيدي جي ضرورت ڪانهي خالص انساني ۽ فطري ذريعن سان (يعني وحي ۽ الهام ذريعي آيل هدايت کان منهن موڙي)، انسان کي عملي زندگي ۾، سچائي سان محبت ڪرڻ، حق کي سڃاڻڻ ۽ حق تي عمل ڪرڻ لاءِ تيار ڪيو وڃي.“

هنن لفظن ۾ انهي سڄي طبقي جي نمائندگي ڪئي وئي آهي جيڪو هن وقت دنيا جي تهذيب، تمدن، سوچ (افڪار) ۽ عملي معاملن تي ڇانيل آهي ۽ دنيا جو ڪاروبار هلائي رهيو آهي. هنن سڀني معاملن تي اهو ئي ڀوت سوار آهي جيڪو مٿين جملن ۾ بيان ڪيو ويو آهي. هنن سڀني ماڻهن اخلاقي رهنمائي جي معاملي ۾ الله ۽ آخرت جي عقيدي کي رد ڪري ڇڏيو آهي. هو جيڪڏهن الله کي مڃين بہ ٿا تہ صرف سندس ”هئڻ“ کي مڃين ٿا. پنهنجي زندگي جا اصول ۽ قانون هن کان ڪونہ ٿا وٺن.

اخلاق جا غير مذهبي فلسفا:

هاڻي اسين انهن اخلاقي فلسفن کي جاچيون ٿا جن جو مذهب سان ڪوبہ واسطو ڪونهي.

(1) اخلاقي فلسفي جو پهريون سوال آهي تہ: اها اصلي ۽ وڏي ۾ وڏي نيڪي ۽ ڀلائي ڪهڙي آهي جنهن تائين پهچڻ لاءِ انسان کي ڪوشش ڪرڻ گهرجي ۽ جنهن جي ڪسوٽي کي پرکي، انساني عمل بابت فتوي ڏجي تہ سنو آهي يا خراب، صحيح آهي يا غلط؟

هن سوال جا ڪئين جواب ڏنا وڃن ٿا. هڪڙا چون ٿا تہ اها ڀلائي، ”خوشي“ آهي، ٻيا چون ٿا ”ڪمال“ ۽ ٽئين جي خيال ۾ (1) ”فرض ادا ڪندو رهڻ“ - اهي ئي وڏيون ڀلايون آهن جن تائين پهچڻ گهرجي.

---

(1) يعني پنهنجو فرض ادا ڪندا رهو اجوري ۽ نتيجي ڏي ڌيان نہ ڏيو. هن اصول جو تت، انگريزي جي شاعر پوپ هن بيت ۾ ڏنو آهي:

Honour and shame from no condition rise, Act well your part where all the honour lies.(ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”خوشي“ (1) بابت مختلف سوال اٿن ٿا. ڪهڙي قسم جي خوشي؟ جسماني ۽ نفساني خواهشن پورين ڪرڻ سان حاصل ٿيندڙ خوشي؟ يا ذهني ترقي جي ڏاڪڻ تي چڙهڻ سان حاصل ٿيندڙ خوشي؟ يا اها خوشي (فرحت) جيڪا پنهنجي شخصيت کي آرٽ (2) يا روحانيت سان سينگارڻ ڪري نصيب ٿئي ٿي؟ بيو تہ ڪنهن جي ”خوشي“؟ هر شخص جي پنهنجي ”خوشي“؟ يا انسان جي پنهنجي جماعت (يعني قوم، وطن ۽ برادري وغيره) جي ”خوشي“؟ يا سڀني انسانن ۽ سڄي انسان ذات جي ”خوشي“؟.

اهڙيءَ طرح ”ڪمال“ (3) کي آخري مقصد سمجهندڙن کان بہ ڪئين سوال پڇي سگهجن ٿا. ”ڪمال“ ڇا کي ٿا چئو؟ ۽ ان کي پرکڻ لاءِ ڪهڙي ڪسوٽي آهي؟ ڪنهن جو ”ڪمال“؟ فرد جو يا جماعت جو؟ يا انسانيت جو؟

اهڙيءَ طرح ”فرض ادا ڪندو رهڻ“ واري اخلاقي فلسفي کي مڃين ٿا ۽ چون ٿا تہ ”قانوني فرض (Catagorical Imperative) جي اطاعت ڪندا رهو ۽ ڪجهہ پڇو نہ. تہ انهن کان پڇجي تہ اهو قانون آهي ڪهڙو؟ ڪنهن ٺاهيو ۽ ڪنهن جو قانون هئڻ ڪري ان جي اطاعت واجبي آهي؟

هنن سڀني سوالن جا هر هڪ وٽ الڳ الڳ جواب آهن. رڳو ڪتابن ۾ نہ بلڪ عملي دنيا ۾ بہ. دنيا جي گاڏي کي گهليندڙن جا ٽولن جا ٽولا. جن ۾ حڪومتون هلائيندڙ وزير. فوجن جي ڪمان ڪندڙ جنرل، انسانن جا فيصلا ڪندڙ جج. انسانن لاءِ قانون ٺاهيندڙ اسيمبلين ۽ پارليامينٽن جا ميمبر. پڙهائڻ وارا استاد. واپاري ۽ صنعت

---

(1) مولانا ﷺ جو اشارو فلسفہ لذتيت (Hedonism) بيان ڪندڙ مصنفن ڏي آهي. (ڪ.ب.ن)

(2) خدا کي وساري وهندڙ ماڻهو زندگي مان لطف. فرحت. سرور. لذت يا خوشي حاصل ڪرڻ لاءِ موسيقي، راڳ. پينٽنگ. مجسمه سازي ۽ ٻيا اهڙا ڪم ڪري خوش ٿين ٿا. ۽ انهي کي ”روحاني سرور“ جو نالو ڏين ٿا. (ڪ. ب. ن)

(3) مصنف ﷺ شايد (Perfection) جو ترجمو ڪيو آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪار وغيره شامل آهن ـ انهن سڀني وٽ نيڪي ۽ ڀلائي کي پرکڻ لاءِ ڪابہ هڪ ڪسوٽي ڪانهي، بلڪ هر شخص ۽ ٽولي وٽ الڳ الڳ ڪسوٽي آهي. ڪو ماڻهو "خوشي" کي ئي سڀ ڪجهہ سمجهي ٿو جنهن مان سندس مطلب آهي جسماني ۽ نفساني خواهشن کي پورو ڪرڻ. ڪو وري رڳو پنهنجي خوشي پوئيان هٿ ڌوئڻ لڳو آهي، ۽ پنهنجي "ذاتي خوشي" حاصل ڪرڻ جي خيال کان فيصلا ڪندو آهي تہ اجتماعي (گڏيل) زندگي ۾ هن جي ذات لاءِ ڪهڙو رويو (يا طرز عمل) نيڪ يا بد آهي. پر سندس ظاهري شريفاڻي شڪل ڏسي اسان کي غلط فهمي ٿيندي آهي تہ انساني سماج لاءِ هو هڪ سٺو (موزون) وزير، جج، استاد، قومي اسيمبلي جو ميمبر، واپاري يا صنعت ڪار وغيره آهي ۽ ڪو وري پنهنجي قوم، برادري، ملڪ يا طبقي جي خوشي لاءِ پاڻ پتوڙيندو آهي ۽ اهڙي "قومي يا وطني خود غرضي" هن کي ٻين انسانن لاءِ وڇون يا نانگ بنائي ڇڏيو آهي. پر سندس ظاهري صورت ڏسي اسين کيس شريف انسان سمجهندا آهيون ۽ اهي امانتون سندس حوالي ڪندا آهيون جن ۾ سندس قوم، طبقي، برادري يا پارٽي سان گڏ ٻين جو بہ حصو هوندو آهي. اهڙيءَ طرح "ڪمال" ۽ "فرض" کي سيڪجهہ سمجهندڙن جو بہ ساڳيو حال آهي. انساني سماج لاءِ سندن ڪار گذاريون زهر آهن پر انهن تي "ترياق"(1) جو ليبل لڳل هوندو آهي.

(2) اخلاق جي فلسفي جي بنيادي سوالن مان ٻيو مکيہ سوال اهو آهي تہ اسين نيڪي ۽ بدي (يعني خير ۽ شر) کي ڪيئن سڃاڻون؟ ڪنهن ڪان معلوم ڪريون تہ هي سٺو ڪم آهي يا خراب؟ صحيح ڇا آهي ۽ غلط ڇا آهي؟

هن سوال جو بہ انسان کي ڪو هڪ جواب ڪونہ ٿو ملي، بلڪ ڪئين جواب آهن. ڪي چون ٿا تہ جواب معلوم ڪرڻ جو ذريعو انسانيت جو تجربو آهي، ڪي چون ٿا تہ "زندگي جا قانون" ۽ "وجود جي حالات" جو علم، ۽ ڪو وري وجدان جو ڏس ڏئي ٿو تہ ڪو عقل

---

(1) ترياق: اها دوا جيڪا زهر جو اثر ختم ڪندي آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو گس ڏيکاري ٿو. هنن سيني شين کي نيڪي ۽ بدي جي پرکڻ لاءِ ڪسوٽي بنائڻ ڪانپوءِ تہ اخلاق لاءِ اصول ئي اهو مقرر ٿيو تہ ان لاءِ ڪو معيار نہ هجي، بلڪ هو (اخلاق) پاڻياٺ شيءِ وانگر مختلف صورتن ۽ سانچن ۾ پلٽبو رهي.

انسانيت جي تجربي مان صحيح علم حاصل ڪرڻ لاءِ ضروري آهي تہ انهي بابت سموري معلومات گڏ ڪجي ۽ ڪو بي ريا ۽ ڪامل انساني دماغ انهي مان نتيجا ڪڍي. پر مڪمل معلومات ۽ ”ڪامل انسان“ نٿو لڀي سگهي. ٻيو تہ هر ڪنهن انسان جو تجربو جدا آهي ۽ پنهنجي سمجهہ سارو هرڪو انسان انهي مان مختلف نتيجا ڪڍي ٿو. هاڻي سوال آهي تہ اڌوري معلومات جي آڌار تي ڪچا انساني ذهن جيڪي نتيجا ڪڍن ٿا اهي سڀ صحيح ٿي سگهن ٿا؟

ساڳئي حالت ”زندگي جا قوانين“ (1) ۽ ”وجود جي حالت“ تي غور ڪرڻ سان حاصل ٿيندڙ علم جي آهي. اهي علم اڃا تائين اڌورا ۽ اڻ پورا آهن ۽ انهن سان واسطو رکندڙ مسئلن تي ڪوجنائون جاري آهن. انهن جي آڌار تي، نيڪي ۽ بدي جي پرک لاءِ اخلاقي قانون ڳولڻ جو ڪم يا تہ ان وقت تائين ملتوي ڪرڻو پوندو جيستائين اهي علم مڪمل ٿين. يا وري اڌوري معلومات جي آڌار تي فيصلو ڪري ويهو تہ هي ”نيڪي“ آهي ۽ هي ”بدي“. وري جڏهن نئين معلومات حاصل ٿئي تہ پنهنجو فيصلو بدلايو. تان جو ڪالهوڪي ”بدي“ اڄ ”نيڪي“ سڏائي ۽ ڪالهوڪي نيڪي اڄ بدي بنجي وڃي.

عقل ۽ وجدان جو بہ ساڳيو حال آهي. بيشڪ نيڪي ۽ بدي کي سڃاڻڻ جي عقل ۾ ڪجهہ لياقت آهي، ۽ هر هڪ انسان جي فطرت ۾ ڪجهہ نہ ڪجهہ عقل ضرور آهي. نيڪي ۽ بدي جو ڪُجهہ علم وجداني بہ آهي ڇاڪاڻ تہ هر انسان جي فطرت ۾ اها ساڃاهہ سمايل آهي تہ سندس ضمير تي نيڪي ۽ بدي جو الهام ٿئي. پر اهڙو علم، پنهنجي مٿي ڪٿي ”علم جو واحد ذريعو“ نٿو بنجي سگهي.

---

(1) قوانين ـ قانون جو جمع.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

متي جنهن فساد ۽ بد نظمي جو ذڪر ڪري آيو آهيان اها فقط ڪتابن ۽ فلسفاڻي بحث مباحثي تائين محدود ڪانهي. پر دنيا جي تهذيب ۽ تمدن تي انهي جو اثر ڏينهون ڏينهن وڌندو وڃي. اڄوڪي دنيا ڪي هلائڻ جون واڳون جن ماڻهن جي هٿن ۾ آهن، اهي سڀ نيڪي ۽ بدي، ۽ صحيح ۽ غلط جي فرق ڪي سڃاڻڻ لاءِ، متي بيان ڪيل معلومات جي ذريعن تي ئي ڀروسو ڪندا آهن. انهي جو نتيجو اهو نڪتو آهي جو ڪو ڪم هڪڙي جي نظر ۾ نيڪي آهي ته ٻئي وٽ تمام وڏي برائي، ٻيو جنهن کي برائي سمجهي ٿو تيون وري انهي کي وڏي نيڪي سمجهندو آهي. هن بد نظمي ۽ فساد، اخلاق لاءِ ڪو پائدار (1) بنياد ڇڏيو ئي ڪونهي. جن ڪمن کي دنيا ۾ هميشه ڏوهه ۽ گناه سمجهيو ويندو هو اڄ اهي، ڪنهن نه ڪنهن ٽولي جي نگاهن ۾ "نيڪي" بنجي ويا آهن. اهڙيءَ طرح جن چڱن ڪمن کي انسان هميشه خوبي ۽ نيڪي سمجهندو رهيو اڄ اهي ساڳيا ڪم بيوقوفي سمجهيا وڃن ٿا. اڳي ڪوڙو ماڻهو به سچ کي سٺو سمجهندو هو پر اڄوڪن فلسفن ڪوڙ کي نيڪي بنائي ڇڏيو آهي. ڪوڙن گهڙڻ جو باقاعده هنر ايجاد ٿي ويو آهي ۽ قومون ۽ حڪومتون باقاعده ڪوڙ پکيڙي رهيون آهن. اهڙيءَ طرح ٻين بد اخلاقين جو به ساڳيو حال آهي. اڳي جيڪي ڪم بد اخلاقيون ئي سڏبيون هيون، نون فلسفن جي ڪري اڄ اهي نيڪيون بنجي ويون آهن. (انهي ڳالهه جا ڪئين مثال موجود آهن. اڳي ڌاڙيلن کان نفرت ڪئي ويندي هئي، پر اڄ اسان جي اکين سامهون ڌاڙيلن ۽ قاتلن کي "شهيد" جو لقب ڏنو پيو وڃي. اڳي ڳائڻين ۽ نچڻين کي، سنڌ ۾ ڪيري ڪونيندا هئا. ڪالهوڪي ڪيري اڄ فنڪاره بنجي ويئي. غضب خدا جو.

---

(1) يعني اهڙي ڪسوٽي جنهن تي پرکي، هر زماني ۽ هر ملڪ ۾ اهو فيصلو ڪري سگهجي ته فلاڻو ڪم نيڪ آهي ۽ فلاڻو بد. مثلاً اڄڪلهه يورپ، روس ۽ آمريڪا ۾ زنا ۽ شراب نوشي کي "بدي" نٿو سمجهيو وڃي. اڄ کان به ٿي سؤ سال اڳ انهن ملڪن ۾ اهڙي حالت ڪانه هئي. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حضرت شاه عبداللطيف جهڙي ولي الله کي بہ "فنڪار" چيو وڃي ٿو
ڇو تہ شاعري کي بہ ڳائڻ نچڻ وانگر هڪ "فن" پيو سڏجي. (ڪ.ب.ن)

(3) فلسفئہ اخلاق بابت ٽيون سوال آهي تہ "اخلاق جي قانون" کي ڪهڙي طاقت ۽ قوت (Sanction) سان جاري ڪيو وڃي؟ "خوشي ۽ ڪمال" جا پوڄاري چون ٿا تہ خوشي ۽ ڪمال ڏي وٺي ويندڙ چڱا ڪم پنهنجي اندر پيروي ڪرائڻ جي قوت ۽ طاقت رکن ٿا، هوڏانهن ڏک ۽ پستي (زوال) ڏي وٺي ويندڙ برايون، پنهنجي ئي زور سان ماڻهن کي پاڻ کان پري ڌڪينديون آهن. ٻيو گروپ (گروه) چئي ٿو تہ "فرض جو قانون"، انسان پنهنجي سمجهہ ۽ ارادي سان پاڻهين پاڻ تي لاڳو ڪيو آهي. تنهنڪري ان لاءِ ڪنهن اوپري (ڌارئي) طاقت جي ضرورت ڪانهي. ٽيون گروپ چئي ٿو تہ سياسي اقتدار ئي "اخلاق جي قانون" کي جاري ڪرائيندڙ اصل قوت آهي. انهن ماڻهن جي اصول موجب، اڳي جيڪي اختيار خدا لاءِ هئا، اهي خود بخود اسٽيٽ يعني مملڪت (سلطنت) ڏي هليا ويا. (1) يعني اهي اختيار تہ ملڪ جي باشندن کي ڇا ڪرڻ گهرجي، ۽ ڇا نہ ڪرڻ گهرجي. اهڙو فيصلو اسٽيٽ کي ڪرڻو آهي. چوٿين گروپ اهي اختيار سماج کي ڏنا آهن.

هي سمورا جواب دنيا ۾ فساد ڪري چڪا آهن ۽ اڄ بہ ڪري رهيا آهن. پهرين ٻن جوابن خلق کي ايڏو تہ آزاد، بلڪ ڇڙواڳ ڪري ڇڏيو جو اجتماعي زندگي (سماج) ڇيهون ڇيهون ٿيڻ جي ويجهو پهچي ويئي. انهي فلسفي (يعني فلسفئہ انفراديت يا (Individualism) (ڪ.ب. ن) جي رد ۾ اهڙا تہ فلسفا گهڙيا ويا (يعني فلسفئہ اجتماعيت يا Socialism ۽ (Collectivism) جن اسٽيٽ (رياست) کي خدا بنائي

---

(1) ياد رهي تہ اسٽيٽ کي خدا جو درجو ڏيڻ (Deification of State) وارو سياسي فلسفو جرمني فلسفين جو گهڙيل آهي، جن ۾ هيگل بہ شامل آهي. هن ئي فلسفي جي پيٽ مان مارڪس ۽ لينن واريءَ ڪليت پسند رياست (Totalitarian State) ۽ هٽلر واري "نازي ازم" جنم ورتو. هن کي (Idealistic Theory of State) بہ چوندا آهن. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڇڏيو ۽ خدا جي خلق ان جو بندو ڪن حالتن ۾ نيڪي ۽ بدي جي فيصلي واري اختيار سان گڏ روزي ۽ روٽي ڏيڻ جو اختيار بہ اسٽيٽ يا معاشري کي ڏنو ويو. حالانڪہ انهن کي اهڙا اختيار حاصل ئي ڪونهن.

(4) چوٿون سوال آهي تہ اها ڪهڙي طاقت آهي جنهن جي ڪري انسان دلي لاڙي (Temptation) کي ڇڏي اخلاقي حڪمن جي پابندي ڪري؟ انهي جو بہ ساڳيو منڌل جواب ملي ٿو. ڪو چوي ٿو تہ "خوشي لالچ" ۽ "رنج ۽ تڪليف جو خوف" ئي انسان کي بچائڻ لاءِ ڪافي آهن. (سوال آهي تہ شرابي ۽ چرسي ۽ هيروئن استعمال ڪندڙ موالي بيمارين جي ڊپ کان، اهي نشا ڇونہ ٿا ترڪ ڪن؟ (ڪ. ب. ن) ڪو وري چئي ٿو تہ "ڪمال حاصل ڪرڻ جي خواهش" ۽ "اوٽائين کان بچڻ جي تمنا" ئي اخلاق جي قانون جي پابندي ڪرائڻ لاءِ ڪافي آهن. ۽ ڪو وري انهي ڳالهہ تي ڀروسو ڪري ٿو تہ قانون جو احترام ڪرڻ جو جذبو انسان ۾ موجود آهي. ڪي وري اسٽيٽ (رياست يا سلطنت) طرفان اجر (انعام) ملڻ جي اميد ۽ سزا جي خوف کي ڪافي سمجهن ٿا، ڀيا وري معاشري (سماج) طرفان لعنت ملامت جي خوف ۽ "واه واه" کي لالچ طور استعمال ڪرڻ تي زور ڏين ٿا.

مون دنيا جي موجود اخلاقي حالت جي جانچ پڙتال ڪري بلڪل مختصر رپورٽ اوهان آڏو پيش ڪئي آهي. انهي مان ايتري خبر پوي ٿي تہ هن وقت دنيا، اخلاقي وڳوڙ ۽ انتشار ۾ ڦاٿل آهي. الله کان پنيرو ٿي ڪري انسان ڪوبہ اهڙو گس (طريقو) ڪونہ ڳولي سگهيو آهي جنهن جي آڌار تي. پنهنجا اخلاق سڌاري ۽ سنواري سگهي. هن وٽ اخلاق سان واسطو رکندڙ بنيادي سوالن جو ڪوبہ جواب ڪونهي. هن کي ڪابہ اهڙي ڪسوٽي، ڪوبہ اهڙو ماخذ هٿ ڪونہ آيو آهي جنهن جي آڌار تي نيڪي ۽ بدي جي صحيح ساڃاه حاصل ڪري سگهي، ۽ بي ڌڙڪ چئي ڏئي تہ فلاڻو ڪم بڇڙو آهي ۽ فلاڻو ڪم نيڪ آهي. الله سان بغاوت ڪري، آڪڙ ۾ اچي انسان، هنن بنيادي سوالن کي حل ڪرڻ چاهيو ۽ پنهنجي سمجهہ موجب ڪن کي حل بہ ڪيائين، پر هي انهي ئي حل مان نڪتل نتيجا آهن جن اخلاق تباه ڪري، سڄي انساني تهذيب کي خطري ۾ وجهي ڇڏيو آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هاڻي اهو وقت اچي ويو آهي جو انسان پنهنجا اخلاق سنوارڻ لاءِ کو بنياد ڳولي. اها ڳولا محض علمي بحث مباحثو ڪانهي، بلڪ اسان جي زندگي جي هڪ عملي ضرورت آهي. مون انهيءَ باري ۾ جيڪا کوجنا ڪئي آهي انهي جا نتيجا اوهان آڏو پيش ڪريان ٿو ۽ اوهان کي انهي تي ٿڌي دماغ سان سوچڻ لاءِ چوان ٿو.

انساني اخلاق جا صحيح بنياد:

آءٌ ڳولا ۽ کوجنا کان پوءِ انهي نتيجي تي پهتو آهيان تہ اخلاق لاءِ صحيح بنياد صرف اسلام وٽان ئي ملي ٿو. هتي اسان کي فلسفۂ اخلاق جي سيني بنيادي سوالن جا جواب ملي وڃن ٿا. هنن جوابن ۾ اهڙي ڪابہ خامي ناهي جيڪا فلسفين طرفان ڏنل جوابن ۾ موجود هجي. هتي مذهبي اخلاقيات واريون اوڻايون بہ ڪونهن، جن جي ڪري نہ تہ انسان ۾ ڪردار پيدا ڪري سگهجي ٿو ۽ نہ ئي انساني تمدن کي ڳريون ذميواريون سنڀالڻ لائق بنائي سگهجي ٿو. هتان (اسلام کان) ايڏي تہ زبردست اخلاقي رهنمائي ملي ٿي جيڪا زندگي جي هر حصي ۽ شعبي (ڪاتي) ۾ انسان کي ترقي جي تمام وڏي درجي تي پهچائي ٿي. هتي اسان کي اهي سڀ اخلاقي اصول ملن ٿا جن تي تمدن جو تمام نيڪ (صالح ترين) نظام قائم ٿي سگهي ٿو. جيڪڏهن هر شخص ۽ سڄي سماج جي گڏيل زندگي جو ڪردار ان تي دارومدار رکندو هجي تہ هوند انساني زندگي موجوده دور جي فساد ۽ بگاڙ کان بچي وڃي. آءٌ انهي نتيجي تي ڪيئن پهتس؟ انهي باري ۾ پنهنجا دليل ۽ انهن جي مختصر سمجهاڻي پيش ڪريان ٿو.

فلسفو اخلاق جو بحث اڏ مان شروع ڪري ٿو منڊ تائين پهچي ٿي ڪونہ. فلسفي جي اها پهرئين غلطي آهي. هو چوٽ ۾ اهو سوال پڇي ٿو تہ انسان جي غلط ڪردار ۽ صحيح ڪردار پرکڻ لاءِ ڪهڙي ڪسوٽي آهي؟ ۽ اها ڪهڙي نيڪي آهي، جنهن تائين پهچڻ انسان جو اصل ۽ آخري مقصد هئڻ گهرجي؟ دراصل اهي سوال پوءِ ٿا اچن، پهرئين تہ سوال ٿو پيدا ٿئي تہ هن دنيا ۾ انسان جي ڪهڙي حيثيت

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي؟ اهو سيني کان اهم سوال آهي. ڇاڪاڻ تہ حيثيت مقرر ڪرڻ ڪانسواءِ اخلاق جو سوال نہ صرف اڃايو آهي، بلڪ انديشو آهي تہ هن نموني جي اخلاقيات لاءِ جيڪي ڪسوٽيون مقرر ڪيون وينديون اهي غلط ثابت ٿينديون. مثلاً ڪنهن جائداد (ملڪيت) بابت اوهان ڪي فيصلو (طئي) ڪرڻو آهي تہ هن مان ڪيترو ڪپائڻ مون لاءِ جائز آهي ۽ ڪيترو ناجائز؟ انهي جو صحيح فيصلو تڏهن ئي ٿي سگهي ٿو جڏهن پهريائين اهو فيصلو ڪيو وڃي تہ انهي ملڪيت ۾ اوهان جي حيثيت ڪهڙي آهي؟ اها ملڪيت جيڪڏهن ڪنهن ٻئي شخص جي آهي ۽ اوهين صرف سنڀاليندڙ آهيو تہ اوهان جو اخلاقي رويو (طرز عمل) ٻيو هوندو ۽ جي اوهين پاڻ مالڪ آهيو تہ پوءِ ٻيو هوندو؟ انهي سان گڏ اهو بہ سوال اٿي ٿو تہ ملڪيت جي باري ۾ اوهان جو طرز عمل يا رويو مقرر ڪرڻ جو حق ۽ اختيار ڪنهن کي آهي؟ خود اوهان کي؟ يا اصل مالڪ کي؟

اسلام پهريائين انهي سوال ڏي ڌيان ڏئي ٿو ۽ بنان شڪ شبهي جي اسان کي کولي ٻڌائي ٿو تہ هن دنيا ۾ انسان خدا جو بندو ۽ نائب بنجي آيو آهي. هتي جي سمورين شين جو مالڪ الله آهي. ايتري قدر جو جسم جون قوتون بہ انسان جي پنهنجي ملڪيت ڪونهن، بلڪ خدا جي ملڪيت آهن. الله پاڪ ڪيس انهن شين کي استعمال ڪرڻ جو حق ڏيئي، پنهنجي نائب جي حيثيت سان هن دنيا ۾ مقرر ڪيو آهي. اها "مقرري" سندس امتحان ۽ آزمائش آهي. امتحان جو آخري نتيجو هن جهان ۾ ڪونہ نڪرندو بلڪ جڏهن افراد جو قومن جو ۽ سڄي انسان ذات جو ڪم ختم ٿي ويندو ۽ انسانن جي ڪوشش مان نڪتل نتيجا ۽ انهن جا اثرات مڪمل ٿي ويندا. تڏهن ئي خدا، هڪ ئي وقت هنن سيني جو حساب ڪري فيصلو ڪندو تہ سندس بندگي ۽ نيابت (نائب بنجڻ) جو حق صحيح طرح ڪنهن پورو ڪيو ۽ ڪنهن پورو ڪونہ ڪيو. هي امتحان ڪنهن هڪڙي ڳالهہ ۾ ڪونهي، بلڪ سيني ڳالهين (امور) ۾ آهي. زندگي جي ڪنهن هڪڙي حصي (شعبي) بابت ڪونهي، بلڪ گڏيل طور سڄي زندگي

بابت آهي. جسم ۽ دماغ جون سموريون قوتون جيڪي انسان کي مليل آهن، انهن بابت هي امتحان آهي. انسان کي دنيا ۾ جن به شين جو اختيار ڏنو ويو هو انهن سڀني بابت پڇيو ويندو ته انهي باري ۾ پنهنجا اختيار ڪيئن استعمال ڪيائين.

انسان جي هن حيثيت (نائب) مقرر ٿيڻ ڪانپوءِ، اهو سوال ئي پيدا ڪونه ٿو ٿئي ته پنهنجي لاءِ اخلاقي اصول ۽ قانون مقرر ڪرڻ جو حق خود انسان کي هجي، بلڪ اهو الله جو حق آهي. اهڙي صورت ۾ فلسفهءِ اخلاق بابت فلسفين طرفان اٿاريل سمورا سوال حل ٿيو وڃن، ۽ انهي جي ڪابه ضرورت ڪانه ٿي رهي ته هڪڙي هڪڙي سوال جا ٿيهه پنجٽيهه جواب ڏنا وڃن ۽ انسانن جا الڳ الڳ گروپ (ٽولا) ٺهن ۽ هر هڪ گروپ پنهنجو گس وٺي ۽ دنيا ۾ فساد ۽ وڳوڙ پيدا ٿئي. جيڪڏهن انسان جي اها حيثيت (نائب) تسليم ڪجي ته پوءِ اها ڳالهه طئي ٿيو وڃي ته خدا جي امتحان ۾ پاس ٿيڻ ۽ سندس راضپي تائين پهچڻ ئي وڏي ۾ وڏي ڀلائي (نيڪي) آهي ۽ اهو ئي انسان جو اصل مقصد (مقصود بالذات) هئڻ گهرجي. ڪنهن عمل جي غلط يا صحيح هئڻ جو دارومدار به انهي تي آهي ته اهو عمل اهڙي ڀلائي تائين پهچڻ ۾ ڪيتري قدر مددگار ثابت ٿئي ٿو يا ڪيتري قدر رڪاوٽ وجهي ٿو. اهڙيءَ طرح اهو به فيصلو ٿيو وڃي ته نيڪ ۽ بد، يا صحيح ۽ غلط جو علم به "خدا طرفان مليل هدايت" کان وٺڻو آهي. اها ڳالهه به طئي ٿيو وڃي ته اخلاق جي قانون جي اطاعت (تابعداري) ڪرڻ انهي لاءِ ضروري آهي ته اهو الله طرفان مقرر ٿيل آهي. اهو به معلوم ٿي ويو ته سٺي اخلاق جي پابندي ڪرڻ ۽ برن اخلاقن کان بچڻ جو "اصل جذبو" الله جي محبت، سندس راضپو حاصل ڪرڻ ۽ سندس ناراضگي جو ڊپ ئي هئڻ گهرجن.

فلسفين طرفان جيڪي اخلاقي نظام ٺاهيا ويا آهن انهن ۾ حقيقت ۽ سچائي جا جزا ته موجود آهن، پر انهن ۾ اصل خامي ۽ خرابي اها آهي ته "صداقت جي هڪڙي جزي" کي "سڄي صداقت" سمجهي ان تي تمام گهڻو زور ڏنو اٿن. انهي جي برعڪس اسلام "سڄي صداقت" پيش ڪري ٿو جنهن ۾ انسان طرفان پيش ڪيل "اڌوريون صداقتون" به سمايل آهن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هتي "خوشي" لاءِ جڳهہ تہ آهي، پر هن "خوشي" جو مطلب آهي تہ اهڙي خوشي ۽ آسودگي جيڪا الله جي پيروي ڪرڻ سان حاصل ٿئي ٿي. هي "خوشي" جسماني ۽ مادي بہ آهي تہ ذهني ۽ دماغي ۽ آرٽسٽڪ ۽ روحاني بہ. هي خوشي ۽ خوشحالي، هڪڙي انسان لاءِ بہ آهي تہ انساني جماعتن ۽ سڄي انسان ذات لاءِ بہ. هي مختلف "خوشيون" هڪٻئي سان ٽڪرائجڻ بدران پاڻ ۾ ٺهڪيو اچن.

هتي "ڪمال" لاءِ بہ جاءِ آهي، پر اهڙو "ڪمال" جيڪو الله جي امتحان ۾ سؤ سيڪڙو مارڪون حاصل ڪرڻ سان نصيب ٿئي. اهڙيءَ طرح هي "ڪمال" هڪ شخص ۽ هڪڙي قوم ۽ سڄي انسان ذات لاءِ آهي. صحيح "ڪمال" اهو ڪونهي تہ رڳو هڪڙو شخص (فرد) اڳتي وڌي، بلڪ جيڪو ٻين کي بہ اڳتي وڌڻ ۾ مدد ڏئي.

اسلام جي اخلاقي تصور جو انساني زندگي تي اثر:

انسان کي "بي خدا" فرض ڪري جيڪو اخلاقي نظام ناهيو وڃي ٿو انهي جي ڪري انسان جي عمل ۽ سوچ ۾ ڇڙواڳي پيدا ٿئي ٿي. اسلام انهي خرابي کي پاڙان پٽيو ڪڍي، پيو تہ اسلام خدا بابت اسان کي سيکاري ٿو تہ اهو ئي انسان جو ۽ سڄي ڪائنات جو اڪيلو مالڪ، خالق، حاڪم ۽ معبود (1) آهي. انهي خدائي ۾ ڪوبہ هن سان شامل (شريڪ) ڪونهي. هن وٽ رڳو دعا جي صورت ۾ درخواست پيش ڪري سگهجي ٿي. سفارش ذريعي، ڪو مطالبو زوري مڃرائڻ جو سوال ئي ڪونهي. الله وٽ هر شخص جي ڪاميابي ۽ ناڪامي جو سڄو دارومدار سندس ذاتي عمل تي آهي. ٻيو ڪوبہ ڪنهن جي پاران ڪجهہ نٿو ڪري سگهي، ۽ نہ ئي هڪڙي جي عمل جي قل جي ذميداري ڪنهن ٻئي تي وجهي سگهجي ٿي. هن جو عمل هن کي ڪونہ ملندو. هو ڪنهن جي بہ پاسي ڪونهي، جو ڪنهن هڪڙي شخص يا خاندان يا قوم يا نسل جي پيٽ ۾ ڪنهن ٻئي کي وڌيڪ پسند ڪندو هجي. سندس نظرن ۾ سڀيئي هڪجهڙا آهن ۽ سڀني لاءِ

---

(1) معبود: جنهن جي عبادت ڪئي وڃي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ساڳيو اُخلاقي قانون آهي. پلارو اهو آهي جنهن جا اخلاق موچارا هجن. هو پاڻ رحيم آهي ۽ رحم پسند ڪري ٿو. هو پاڻ سخي آهي ۽ سخاوت پسند ڪري ٿو. پاڻ انصاف وارو (عادل) آهي ۽ ڪيس عدل ۽ انصاف پسند آهن. هو پاڻ ظلم، تنگ نظري ۽ تنگ دلي، بيرحمي، تعصب ۽ نفساني طرفداري کان پاڪ آهي، تنهنڪري ڪيس اهي انسانَ وٽن ٿا. جيڪي انهن خرابين کان پاڪ هجن. ڪبريائي ۽ وڏائي رڳو ڪيس سونهي، تنهنڪري ڪيس هٺ ۽ وڏائي پسند ڪونهن. خدائي صرف هن لاءِ آهي ۽ ٻيا سڀ سندس ٻندا آهن. تنهنڪري ٻندن تي ٻندن جي خدائي ڪي پسند نٿو ڪري. هر شيءِ جو مالڪ هو اڪيلو آهي، ٻين وٽ جيڪي آهي اهو سندس ئي ڏنل امانت آهي، تنهنڪري ٻندن جي خود مختاري ۽ ”ٻندن طرفان ٻندن لاءِ قانون ٺاهڻ“ ۽ انهن جي اطاعت ڪرائڻ، اهو سڀ ڪجهه غلط آهي. سيني تي هن جي ئي اطاعت فرض آهي، ۽ سيني جو پلو انهي ۾ آهي ته ڪرڪڻ ڪنجهڻ ٻنان سندس تابعداري ڪئي وڃي. وڏي ڳالهه ته هن جا بي شمار ٿورا آهن، تنهنڪري شڪر گذاري ۽ محبت جو حقدار به آهي. هن نعمتون عطا ڪيون آهن، تنهنڪري سندس مرضي مطابق ئي سندس طرفان عطا ڪيل نعمتون استعمال ڪجن. هو انصاف وارو آهي، تنهنڪري انسان کي گهرجي ته سندس بارگاهه مان انصاف مطابق ملندڙ سزا کان ڊڄي ۽ انعام ملڻ جي لالچ (طمع) ڪري. هو سڀ ڪجهه ڄاڻي ٿو ۽ دلين ۾ لڪايل نيتن کان به واقف آهي، تنهنڪري ظاهري چاپلوسي (يعني نمائشي نيڪي ۽ روايتي دينداري (ڪ. ب. ن) سان ڪيس ڏوڪو نٿو ڏيئي سگهجي. سڄي ڪائنات ۽ سارو جهان هن جي گهيري هيٺ آهي. تنهنڪري ڪوبه ڏوهاري اها اميد نٿو ڪري سگهي ته سندس گرفت ۽ پڪڙ کان پڄي جان ڇڏائي ويندو.

الله بابت سوچ ۽ تصور تي غور ڪريو. هن مان انسان جي اخلاقي زندگي لاءِ مڪمل نقشو يا خاڪي ۾ اهڙا ڪي به نقص (خاميون) ڪونهن جيڪي مشرڪاڻي مذهب جي اخلاقي قانون ۽ دهرين جي اخلاقي اصولن ۾ موجود آهن. هتي اخلاقي ذميوارين کان پڄي جند

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڇڏائڻ لاءِ ڪوبہ ڳجهو دروازو ڪونهي ۽ نہ ئي ظالمانہ فلسفن لاءِ ڪا جڳهہ آهي جن جي آڌار تي انسان ذات کي ٽڪرن ۽ ٽولن ۾ ورهائجي ۽ هڪڙي ٽولي (قوم يا جماعت يا قبيلو وغيره) لاءِ فقط نعمتون ۽ رحمتون هجن ۽ ٻئي لاءِ عذاب ۽ مصيبتون. نہ ئي وري دهرين واري اخلاقي نظريي لاءِ ڪا جڳهہ آهي جنهن ۾ خاص خامي اها آهي تہ انسان جي اخلاق ۾ ڪابہ پختگي ۽ استحڪام موجود ڪونہ هوندو آهي. اخلاق جو اسلامي فلسفو اخلاق کي تمام بلند بنائي ٿو ۽ نيڪي جي رستي تي وڌڻ لاءِ تمام پاڪيزه جذبات (محرڪات) بہ ڏئي ٿو.

هن فلسفي ۾ امتحان بابت اهو تصور آهي تہ انسان جي آزمائش انهن خوبين ۽ صلاحيتن ۾ آهي جيڪي الله هن کي ڏنيون آهن. ڪنهن هڪڙي حيثيت ۾ نہ. بلڪ سيني حيثيتن ۾، زندگي جي هڪڙي شعبي ۾ نہ. بلڪ سيني شعبن ۾ انسان کي آزمايو پيو وڃي. اهو تصور (خيال) اخلاق جي دائري جي حدن کي ايڏو ئي وڌايو ۽ پکيڙيو ڇڏي، جيڏو امتحان جو دائرو پکڙيل آهي.

انسان جو عقل، علم، ذهن ۽ سوچ جون قوتون، سندس جذبات، سندس خواهشون ۽ سندس جسماني طاقتون، مطلب تہ هر شيءِ امتحان هال ۾ آهي. يعني انسان جي سڄي شخصيت جو امتحان ورتو پيو وڃي. دنيا جون جيڪي بہ شيون انسان جي هٿ هيٺ اچن ٿيون، ۽ جن انسانن سان سندس واسطو پوي ٿو انهن سيني سان جيڪو سلوڪ ڪندو اهو بہ هن امتحان جو هڪ پرچو (پيپر) آهي. سڀ کان وڏي ڳالهہ تہ، امتحان انهي ۾ آهي تہ انسان جيڪي ڪجهہ ڪري ٿو پاڻ کي الله جو نائب سمجهي ڪري ٿو يا سندس دماغ ۾ آزادي ۽ خود مختاري جي هوا ڀريل آهي؟ يا الله ڪانسواءِ ٻين جو بندو بنجي زندگي گذاري ٿو؟

اخلاق جي هن ڪشادي تصور ۾ اها ٻوساٽ ۽ سوڙهہ ڪانهي جيڪا مذهب جي محدود تصور مان پيدا ٿئي ٿي. هي انسان کي زندگي جي هر ميدان ۾ اڳتي وڌائي ٿو. هر ميدان جون اخلاقي ذميواريون کيس ٻڌائيندو آهي. ان سان گڏ اهي اخلاقي اصول ڏيندو

آهي جن جي پيروي ڪرڻ سان الله جي انهي امتحان ۾ ڪامياب ٿي سگهي جيڪو زندگي جي هر ميدان ۾ ڪائنس ورتو پيو وڃي.

اسلامي سوچ اها به آهي ته امتحان جو آخري ۽ اصلي فيصلو هن جهان ۾ ڪونه ٿيندو، بلڪ اڳلي جهان ۾ ٿيندو. حقيقي ڪاميابي ۽ ناڪامي هتي نه، پر هُتي ٿيڻي آهي. اهڙي سوچ ڪري دنيا ۽ دنيا جي زندگي بابت انسان جا خيال ئي بدلجيو وڃن.

هو سمجهي ٿو ته انساني عمل جا جيڪي نتيجا هن دنيا ۾ نڪرندا آهن اهي حق ۽ باطل، صحيح ۽ غلط، ڪاميابي ۽ شڪست جو معيار (ڪسوٽي) ڪونهن. تنهنڪري اخلاقي قانون تي عمل ڪرڻ يا نه ڪرڻ جو دارومدار به انهن نتيجن تي نٿو ٿي سگهي. جيڪو شخص هن سوچ ۽ تصور کي قبول ڪندو اهو اخلاقي قانون جي پيروي ڪرڻ ۾ ثابت قدم رهندو پوءِ ڪٿي هن دنيا ۾ سندس عمل جا نتيجا ظاهري طرح سنا نڪرن يا خراب (1) هو ڪو به ڪم ڪرڻ يا نه ڪرڻ جو فيصلو انهي آثار تي ڪندو ته زندگي جي آخري منزل (آخرت) ۾ انهن جو ڪهڙو نتيجو نڪرندو.

ائين ڪرڻ سان اسلام جو اخلاقي نظام ترقي ڪندو رهندو ۽ ان جي پيروي ڪندڙن جا اخلاقي اصول هر روز بدلبا ڪونه رهندا ۽ نه ئي وري زماني جي بدلجڻ سان گڏ هو پاڻ به بدلبا رهندا.

---

(1) مثلاً: اوهان کي اهڙا نيڪ انسان ضرور ڏٺا هوندا، يا اهڙن ايماندار آفيسرن کي ضرور سڃاڻندا جيڪي رشوت، ٺڳي ۽ بي ايمان کان هميشه بچندا رهن ٿا ۽ حلال جي ٿورڙي روزي تي راضي رهن ٿا. ڪين حرام ڪمائڻ جا "سونهرا موقعا" ملن به ٿا ته به اسلام جي اخلاقي قانون تي قائم رهي، زندگي گذاريندا آهن. ڪين تڪليفن جي ڪا به پرواه ڪانه هوندي آهي. دنيا اهڙن ماڻهن کي بيوقوف ۽ "ڪريڪ" ڪوٺيندي آهي. پر ياد رکو! هي وڏا عقلمند انسان آهن. انهن بيوقوفن کان هزارين ڀيرا وڌيڪ عقلمند به آهن جيڪي حرام ۽ گندگي مان موٽرون ۽ بنگلا خريف ڪندا آهن. جن کي "بيوقوف" سڏيندا آهيو انهن کي يقين آهي ته عمل جو فيصلو هن دنيا ۾ نه بلڪ ايندڙ دنيا ۾ ٿيندو. اصل ڪاميابي يا ناڪامي جو فيصلو هتي نه، بلڪ هتي ٿيڻو آهي. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اخلاق جي خيال کان آخرت بابت اسلامي تصور ۾ سوچ مان وڏا فائدا آهن جيڪي، ڪنهن به ٻي اخلاقي قانون يا نظام مان حاصل نٿا ٿي سگهن. پهريون ته هن سوچ سان اخلاق ايڏا ته پڪا پختا ٿين ٿا جو انهن ۾ ڪڏهن به ڦيرقار ڪانه ايندي پيو ته هنن اصولن تي هلندڙ انسان جي اخلاقي ڪردار ۾ سيرت ۾ استقامت پيدا ٿئي ٿي. اهڙو انسان پنهنجن اصولن تان ڪڏهن به ڪونه هٽندو (بشرطيڪ سندس ايمان قائم هجي).

دنيا ۾ سچائي جون ڏهه مختلف صورتون ۽ نتيجا ٿي سگهن ٿا ۽ انهن کي نگاهه ۾ رکندڙ ابن الوقت انسان موقعو ڏسي ڏهن قسمن ۽ طريقن سان پنهنجو عمل بدلائيندو رهندو. پر آخرت ۾ ته سچائي جو هڪڙو ئي نتيجو نڪرڻو آهي ۽ انهي کي نگاهه ۾ رکندڙ مومن انسان، دنيوي فائدي ۽ نقصان بابت سوچيندو ئي ڪونه ۽ سندس عمل هر حال ۾ هڪجهڙو هوندو هو ساندي وانگر رنگ ڪونه بدلائيندو رهندو. دنيا کي ڌيان ۾ رکي سوچي ته ته "نيڪي ۽ بدي" يا "خير ۽ شر" ڪا خاص يا مقرر ٿيل شيءِ ناهي. بلڪ ساڳئي شيءِ (يا ڪم نتيجي جي خيال کان ڪڏهن نيڪي (خير) ۽ ڪڏهن بدي (شر) (1) شمار ٿئي ٿي ۽ هڪ دنيا پرست انسان، حالتن مطابق پنهنجي پوزيشن بدلائيندو رهي ٿو. پر، آخرت جيڪڏهن نگاهه ۾ رکجي، ته نيڪي ۽ بدي (خير ۽ شر) بلڪل مقرر ۽ متعين شيون آهن ۽ آخرت ۾ ايمان رکندڙ (مومن نيڪي کي "خراب نتيجو پيدا ڪندڙ" ۽ "بدي کي "سٺو نتيجو پيدا ڪندڙ" سمجهي پنهنجو ڪردار ڪڏهن به ڪونه بدلائيندو.

---

(1) مثال طور: هڪڙو ماڻهو رشوت کائي ٿو. جيستائين پڪڙجي نٿو ته دنيوي خيال کان اهو ڪم نيڪي ۾ اهڙو انسان ڪامياب انسان چئبو. ساڳيو ماڻهو پڪڙجي پيو ۽ سزا کاڌائين ته ساڳيو ڪم (رشوت خوري) بدي (شر) شمار ٿيندو. ساڳئي طرح هڪ ڏوڪي باز واپاري، ڪوڙ ۽ دولاب سان ڪاروبار ۾ وڌندو رهي ٿو. جيستائين سندس ڪوڙ ظاهر نه ٿيندو ته اها نيڪي چئجي، پر جي سندس نڳيون ظاهر ٿيون، ته چئبو هو ناڪام ۽ سندس نڳي بدي آهي. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(8)

اسلامي تحريڪ جا اخلاقي بنياد

هي تقرير 21 اپريل 1945ع تي دار الاسلام (لڳ پٺاڻ ڪوٽ، مشرقي پنجاب) ۾ جماعت اسلامي جي ڪل هند اجتماع جي آخري اجلاس ۾ ڪئي ويئي).

معزز حاضرين ۽ ساٿيو! اوهان کي معلوم آهي تہ اسان جي جدوجهد جو آخري مقصد "انقلاب امامت" آهي. يعني دنيا ۾ اسان جي آخري منزل اها آهي تہ بڇڙن ۽ بدڪارن (فساق و فجار) جي امامت ۽ ليڊري ختم ڪري، اهڙو نظام قائم ڪجي جنهن جا اڳواڻ نيڪ ۽ صالح انسان هجن. اسين هن عظيم جدوجهد ذريعي، دنيا ۽ آخرت ۾ الله کي راضي ڪرڻ گهرون ٿا. افسوس! اڄ هن مقصد جي اهميت کان، مسلمان توڙي غير مسلم، سڀئي غافل آهن. مسلمان ان کي محض سياسي مقصد سمجهن ٿا، ۽ کين احساس ئي ڪونہ ٿو ٿئي تہ دين ۾ ان جي ڪهڙي اهميت آهي. غير مسلمن کي تہ مرڳو اها حقيقت معلوم ئي ڪانهي تہ بڇڙن ۽ بدڪارن جي ليڊري ئي انسان ذات جي مصيبتن جو اصل ڪارڻ آهي ۽ انسان جي ڀلائي صرف انهي ۾ آهي تہ دنيا جي سيني ڪمن ڪارن ۽ معاملن جون واڳون نيڪ صالح انسانن جي هٿن ۾ هجن. اڄ دنيا جي چؤطرف زبردست فساد برپا آهي، ظلم ۽ گناه جا ڪم ٿي رهيا آهن، سڄي دنيا ۾ انسانن جا اخلاق بگڙي رهيا آهن، معيشت ۽ سياست جي رڳ رڳ ۾ زهر سمائجي ويو آهي، زمين جي سموري پيداوار ۽ انسانن جون ايجادون ۽ قوتون - انسان جي ڀلائي بدران سندس تباهي لاءِ استعمال ٿي رهيون آهن. (1) انهي جو ذميوار ڪير آهي؟ اهي ليڊر جن جي هٿن ۾ دنيا جي آڳ واڳ آهي، ۽

---

(1) بمن، ٽينڪن، هوائي جهازن ۽ ٻين سائنسي ايجادن دنيا ۾ جيڪا تباهي مچائي هئي، اها مصنف جي سامهون هئا. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هي سمورا ليڊر الله کان ڦريل، ۽ بد اخلاقي ۽ نفس پرستي ۾ غرق آهن. ائين برابر آهي ته دنيا ۾ نيڪ ۽ شريف انسانن جي کوٽ ڪانهي، پر حڪومت جو ڪم ڪار سندن هٿن ۾ ڪونهي. اهڙي حالت ۾ جيڪڏهن ڪو شخص دنيا مان فساد، بدامني، بد اخلاقيون ۽ برايون ختم ڪري انهن جي جاءِ تي امن ۽ اخلاق ۽ نيڪيون آڻڻ چاهي ٿو ته محض نيڪين جا واعظ ڪرڻ، خدا پرستي ڏي سڏڻ ۽ سٺن اخلاقن جي هدايت ڪرڻ مان ڪو خاص نتيجو ڪونه نڪرندو. اهڙي ماڻهو جو ته فرض اهو آهي ته جيڪي به نيڪ (صالح) انسان ڪيس لڀي سگهن انهن کي گڏ ڪري، ايڏي قوت ۽ طاقت حاصل ڪري جو دنيا جي معاملن جون واڳون بڇڙن ماڻهن کان کسي، سچي نظام ۾ تبديلي آندي وڃي.

اڳ واڳ جي اهميت:

انساني زندگي جي مسئلن بابت جن ماڻهن کي ٿوري گهڻي ڄاڻ آهي، انهن کي خبر آهي ته انساني معاملن جي سڌاري ۽ خرابي جو سڄو دارومدار انهي ڳالهه تي آهي ته دنيا جي ڪاروبار جي اڳ واڳ ڪهڙي قسم جي ماڻهن وٽ آهي. جهڙيءَ طرح گاڏي هميشه ان طرف ويندي آهي جنهن طرف ڊرائيور ڪيس هلائڻ چاهي، ۽ گاڏي ۾ ويٺل ماڻهو به انهي طرف سفر ڪرڻ لاءِ مجبور آهن، پوءِ ڪٿي سندن مرضي هجي يا نه هجي، اهڙيءَ طرح انساني معاملن (تمدن) جي گاڏي به انهي طرف ئي ويندي جنهن طرف تمدن جا ڊرائيور ڪيس وٺي وڃڻ چاهيندا. پڌري ڳالهه آهي ته ملڪ جا سمورا خزانا جن ماڻهن جي قبضي ۾ هجن، طاقت ۽ اقتدار جون واڳون جن جي هٿن ۾ هجن، خيالن ۽ نظرين ۽ سوچ کي بدلائيندڙ ۽ ناهيندڙ ذريعن تي جن جو قبضو هجي (1)، ماڻهن جي سيرتن بنائڻ ۽ اجتماعي نظام جوڙڻ جا اختيار جن کي حاصل هجن، انهن جي حڪمراني ۽ رهنمائي هيٺ زندگي گذاريندڙ انسان انهي طرف وڃڻ لاءِ بڌل ۽ مجبور آهي جنهن طرف اهڙا ماڻهو کين وٺي وڃڻ چاهين. هي حاڪم ۽ ليڊر جيڪڏهن

---

(1) يعني تعليمي نظام، ريڊيو اخبارون، ٽيليويزن ۽ رسالا وغيره. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خدا پرست ۽ نيڪ (صالح) آهن تہ پوءِ زندگي جو سڄو نظام ۽ سمورا معاملا خدا پرستي ۽ نيڪي جي رستي تي هلندا ۽ بڇڙن ماڻهن کي بہ لاچار نيڪ ٿيڻو پوندو. نيڪيون وڌنديون ويجهنديون ، ۽ برائيون جيڪڏهن صفا ختم نہ بہ ٿيون، تہ بہ پڪڙنديون ۽ اسرنديون ڪونہ. پر جيڪڏهن ليڊري ۽ اقتدار ۽ حڪمراني جون واڳون الله کان ڦريل بڇڙن ۽ بدڪار ماڻهن جي هٿن ۾ هونديون تہ ملڪ ۽ حڪومت جو سمورو نظام الله کان بغاوت ۽ ظلم ۽ بد اخلاقي جي رستي تي هلندو. خيالات، نظريا، علم و ادب، سياست، معيشت، اخلاق عدل و قانون ۽ ڏيتي ليتي. مطلب تہ هر ڳالهہ ۾ خرابي پيدا ٿي ويندي، برائيون وڌڻ ۽ ويجهڻ لڳنديون ۽ نيڪي ڪنڌ لڪائيندي وتندي. الله جي زمين تي ظلم ۽ ڏاڍ چانئجي ويندا اهڙي نظام ۾ برائي جي رستي تي هلڻ سولو آهي ۽ نيڪي جي رستي تي اڳتي وڌڻ تہ پري ٿيو مرڳو قائم رهڻ بہ مشڪل ٿيو پوي، اوهان عام طرح ڏٺو هوندو تہ ماڻهن جو وڏو ميڙ جنهن پاسي وڃي رهيو هجي، انهي پاسي هلڻ سولو آهي، زور لڳائڻ جي بہ ضرورت ڪانہ پوندي ميڙ جي قوت سان پاڻهين ئي گهليو وڃبو. پر جيڪڏهن ميڙ کان ابتڙ طرف وڃڻ چاهيو تہ تمام گهڻو زور لائڻ کان پوءِ بہ ٿي وڪون مس هلي سگهبو ۽ جيتريون وکون اڳتي وڌبو ماڻهن جو ميڙ انهي کان ڏهوڻو فاصلو پوئتي ڌڪي ڇڏيندو. اهڙي طرح معاشري (سماج) جو نظام بڇڙن ماڻهن جي ليڊري ۾ جڏهن ڪفر ۽ بدڪاري جي رستي تي هلڻ لڳندو آهي تہ انسان (افراد) ۽ انساني گروپن لاءِ بدي جي رستي تي هلڻ ايڏو تہ سولو ٿيو پوي جو ڪين پنهنجي سر ڪوبہ زور لڳائڻو ڪونہ ٿو پوي ۽ نہ ئي ڪا ڪوشش ڪرڻ جي ضرورت هوندي آهي. پر جيڪڏهن انهي جي برخلاف (يعني نيڪي جي رستي تي) هلڻ چاهين تہ پنهين ئي نسن جي زور لڳائڻ کانپوءِ بہ سڌي رستي تي هڪ اڌ وک بہ مس هلي سگهندا. تنهن هوندي بہ سماج جو وهڪرو کين ڪئين ميل پوئتي (يعني بڇڙائي ڏي) ڌڪي ڇڏيندو پوءِ پلي ڪيڏو بہ مقابلو ڪن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هي جيڪا ڳالهه آءٌ عرض ڪري رهيو آهيان انهي کي ثابت ڪرڻ لاءِ وڏن وڏن دليلن جي ضرورت ڪانهي. جيڪي واقعا روز مره پيش اچي رهيا آهن انهن جي موجودگي ۾ ڪوبه سمجهو ماڻهو هن حقيقت کي مڃڻ کان انڪار ڪونه ڪندو. اوهين پاڻ ڏسي سگهو ٿا ته گذريل هڪ سؤ سالن اندر (1) اوهان جي پنهنجي ملڪ (2) ۾ ماڻهن جا خيال ۽ نظريا بدلجي ويا. سندن سوچ ويچار جي طريقن ۾ ڦيرو آيو اخلاق ۽ تهذيب جون ڪسوٽيون ۽ نيڪي ۽ بدي ۾ فرق ڪرڻ جا پيمانا بدلجي ويا. مطلب ته ڪهڙي شيءِ آهي جنهن ۾ ڦيرو نه آيو هجي؟ اوهان جي اکين آڏو هن ملڪ ۾ هيڏو سارو تغير (ڦيرو) جو آيو آهي آخر انهي جو اصل سبب ڪهڙو آهي؟ انهي جو سبب فقط اهو آهي ته ليڊري ۽ حڪومت تي جن ماڻهن (3) جو قبضو آهي ۽ ملڪ جي آڳ واڳ جن جي هٿن ۾ آهي، انهن ماڻهن سڄي ملڪ جي اخلاق، ماڻهن جي نفسيات ۽ سندن سوچ ۽ ملڪي ڪاروبار ۽ تمدن جي نظام کي انهي ئي سانچي ۾ پلٽي ڇڏيو آهي جيڪو کين پسند هو. جن ماڻهن هن تبديلي کي روڪڻ لاءِ مقابلو ڪيو انهن جي ڪاميابي ۽ شڪست جو به ته حساب ڪري ڏسو! ڇا، اها حقيقت ڪانهي ته ڪالهه جيڪي ماڻهو انهي مقابلي جي تحريڪ جا ليڊر هئا اڄ انهن جو اولاد وقت جي وهڪري ۾ لڙهندو وڃي ۽ اهي سموريون خرابيون سندن گهرن ۾ گهڙي آيون آهن جيڪي ڪالهه ٻاهر بازارن ۽ گهٽين ۾ پکڙيل رهيون هيون؟ ڇا اها حقيقت ڪانهي ته مقدس مذهبي رهنمائن جي نسل ۾ اهڙا ماڻهو پيدا ٿي رهيا آهن جيڪي خدا جي وجود ۽ وحي ۽ رسالت ۾ شڪ ڪرڻ لڳا آهن؟ هن تجربي ۽ مشاهدي ڪانپوءِ به ڪنهن کي انهي حقيقت ۾ شڪ آهي ته

---

(1) ياد رهي ته هي تقرير 1945ع ۾ ڪئي ويئي هئي.

(2) يعني گڏيل هندستان ۾.

(3) انهي وقت هندستان تي انگريز جي حڪومت هئي ۽ پاڪستان ٺهڻ تائين انگريز جي شاگردن جي حڪومت قائم رهندي اچي. (مترجم)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انسان زندگي جي مسئلن ۾ اصل فيصلو ڪندڙ مسئلو اهو آهي ته حڪومت ۽ ليڊري جي آڳ واڳ ڪهڙي قسم جي ماڻهن جي هٿن ۾ آهي؟ اهو مسئلو هميشه کان هلندو اچي. ڪا نئين ڳالهه ڪانهي. الناس عليٰ دين ملوڪهم (يعني جهڙو راجا تهڙي پرجا) تمام پراڻي چوڻي آهي. انهي ڪري حديث ۾ علماء ۽ اميرن (حڪمرانن) کي ئي قومن جي بگاڙڻ ۽ بنائڻ جو ذميوار چيو ويو آهي، ڇاڪاڻ ته ليڊر شپ ۽ ملڪ ۽ قوم کي هلائڻ جون واڳون انهن جي ئي هٿن ۾ هونديون آهن.

دين جا حقيقي مقصد:

بلڪ پڌري ڳالهه آهي ته الله جو دين چاهي ٿو ته ماڻهو حق جا بندا بنجي وڃن، ۽ سندن ڳچين ۾ الله جي بندگي کانسواءِ ڪنهن ٻئي جي غلامي جو ڳٽ نه هجي. انهي سان گڏ دين اسلام اهو به چاهي ٿو ته الله جو قانون ئي ماڻهن تي حڪمراني ڪري، دين اهو به مطالبو ڪري ٿو ته زمين تان فساد ختم ٿي وڃي، ۽ انهن برائين جون پاڙون پٽجي وڃن جن جي ڪري بندن تي الله جو ڏمر نازل ٿئي ٿو ۽ اهڙيون نيڪيون ۽ چڱايون پکيڙجن جيڪي الله کي پسند آهن. هي مقاصد (1) اهڙي حالت ۾ ته ڪڏهن به پورا نه ٿي سگهندا، جو انسان ذات جي رهنمائي ۽ ملڪي معاملن هلائڻ جون واڳون ڪفر ۽ گمراهي جي امامن جي هٿن ۾ هجن ۽ دين حق جا پوئلڳ انهن کان نماز روزي جي رعايت ۽ اجازت حاصل ڪري الله الله ڪندا رهن. هي مقاصد مطالبو ڪن ٿا ته الله جا نيڪ بندا ۽ سندس رضا جا طلبگار پاڻ ۾ ٻڌي ڪري، قوت ۽ طاقت حاصل ڪن ۽ پوءِ اهڙي ملڪي ۽ حڪومتي نظام قائم ڪرڻ لاءِ سر ڌڙ جي بازي لڳائين جنهن ۾ امامت، رهنمائي ۽ حڪمراني جا سمورا عهدا الله جي نيڪ ۽ صالح ٻانهن جي هٿن ۾ هجن. ائين ڪرڻ کانسواءِ اها شيءِ حاصل نه ٿي سگهندي جيڪا دين جو اصل مقصد آهي.

انهي ڪري الله جي نيڪ بندن جي حڪومت ۽ امامت قائم ڪرڻ دين اسلام جو مکيه ۽ اهم مقصد آهي. هن مقصد کان ڪن تار

---

(1) مقاصد: مقصد جو جمع.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪري، غافل ٿي ويهڻ ڪانپوءِ، انسان ڪنهن بہ ٻئي عمل ذريعي الله جي راضپي تائين نٿو پهچي سگهي. سوچڻ جي ڳالهہ آهي تہ قرآن ۽ حديث ۾ جماعت جي ضرورت ۽ سمع و طاعت (1) تي آخر ايڏو زور ڇو ڏنو ويو آهي، جو ڪو شخص جيڪڏهن جماعت سان بغاوت (خروج) ڪري تہ ان سان قتال (2) ڪرڻ واجب (3) آهي، پوءِ ڪٿي اهو شخص توحيد جو ڪلمو پڙهندڙ ۽ روزي نماز جو پابند ئي ڇونہ هجي؟ انهي جو سبب صرف ۽ صرف اهو آهي تہ نيڪ ماڻهن جي سرداري (امامت) ۽ حق جو نظام قائم ڪرڻ ۽ ان کي هلائڻ دين اسلام جو حقيقي مقصد آهي. انهي مقصد حاصل ڪرڻ جو دارو مدار اجتماعي (4) قوت تي آهي. جيڪو ماڻهو انهي گڏيل طاقت ۾ رخنو وجهي ٿو اهو هڪ اهڙو ڏوهہ ڪري ٿو جيڪو نماز روزي ۽ توحيد جي اقرار ڪرڻ سان بہ معاف نٿو ٿي سگهي. انهي ڪانپوءِ اهو بہ سوچيو تہ هن دين ۾ آخر جهاد تي ايڏو زور ڇو ڏنو ويو آهي جو انهي فرض کان منهن موڙيندڙن ۽ لنوائيندڙن کي قرآن مجيد منافق ڪوٺي ٿو؟ جهاد، نظام حق (5) قائم ڪرڻ لاءِ پاڻ پتوڙڻ جو ئي ٻيو نالو آهي. ٻين لفظن ۾ ائين ڪٿي چئجي تہ جنهن جي دل ۾ ايمان هوندو اهو نہ تہ باطل نظام (6) جي هٺ هيٺ رهڻ تي راضي ٿيندو ۽ نہ ئي وري حق جي نظام قائم ڪرڻ جي جدوجهد (ڪوشش) ۾ جان ۽ مال جو سانگو ڪندو. هن ڪم ۾ جيڪو ماڻهو پوئتي رهجي وڃي انهي جي ايمان ۾ شڪ آهي. پوءِ پلا ٻڌايو تہ ٻيو ڪهڙو عمل آهي جنهن جي ذريعي انسان ڇوٽڪارو حاصل ڪري سگهي؟

---

(1) سمع و طاعت ـ ٻڌڻ ۽ حڪم مڃڻ.

(2) قتال ـ في سبيل الله جنگ ڪرڻ.

(3) واجب جو درجو فرض کان ٿورو گهٽ آهي.

(4) اجتماعي قوت ـ سڄي قوم يا مسلم جماعت جي گڏيل طاقت.

(5) نظام حق ـ قرآن ۽ سنت جي اصول موجب قائم ڪيل حڪومت نظام.

(6) باطل نظام ـ غير اسلامي حڪومت ۽ نظام.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هيئنر تفصيل بيان ڪرڻ جو موقعو ڪونهي. مون مختصر طور جيڪو عرض ڪيو آهي انهي مان معلوم ٿي ويندو تہ اسلام جي نظرن ۾ نيڪ ٻانهن جي حڪومت ۽ امامت (امامت صالحہ) قائم ڪرڻ کي وڏي اهميت حاصل آهي. جنهن شخص هن دين تي ايمان آندو آهي انهي جو ڪم رڳو اهو ڪونهي تہ پنهنجي ذاتي زندگي کي وس آهر اسلام جي سانچي ۾ پلٽڻ جي ڪوشش ڪري، ۽ ائين ڪرڻ سان سندس فرض ادا (پورو) ٿي ويو. بلڪ سندس ئي ايمان مطالبو ۽ تقاضا ڪري ٿو تہ ٻئيهن ئي نسن جو زور لڳائي هڪڙو ئي مقصد حاصل ڪري، يعني امامت ۽ حڪومت جون واڳون (زمام ڪار) ڪافرن ۽ بدڪارن جي هٿن مان ڪسي، الله جي نيڪ ٻانهن جي هٿن ۾ ڏئي ۽ حق جو اهڙو نظام قائم ڪري جيڪو الله جي مرضي موجب (مطابق) دنيا جي انتظام مان سڀ خرابيون ڪڍي ڦٽيون ڪري، جيئن تہ اهو بلند مقصد سيني جي گڏيل ڪوشش کانسواءِ حاصل نہ ٿي سگهندو تنهنڪري نيڪ ٻانهن جي هڪ اهڙي جماعت قائم ڪرڻ تمام ضروري آهي جيڪا پاڻ بہ حق جي اصولن تي هلندڙ هجي ۽ حق جي نظام قائم ڪرڻ کانسواءِ دنيا ۾ سندس ٻيو ڪوبہ مقصد نہ هجي. جيڪڏهن سچي دنيا ۾ صرف هڪڙو مومن هجي تہ بہ انهي لاءِ اها ڳالهہ مناسب ڪانهي تہ دنيا ۾ پاڻ کي اڪيلو ۽ بي وسيلو سمجهي، باطل جي هٿ هيٺ زندگي گذارڻ تي راضي رهي. يا اهون البليتين (1) جو شرعي بهانو ڳولهي، ڪفر ۽ بدڪاري جي غلبي هيٺ، اڌوري مذهبي زندگي جو سودو ڪري ويهي. بلڪ هن لاءِ صاف ۽ سڌو رستو فقط اهو آهي تہ خدا جي بندن کي انهي راه (رستي) ڏي سڏي جيڪا

(1) اهون البليتين - حالتون اهڙيون هجن جو انسان کي ٻن برن ڪمن مان مجبوراً هڪڙو ڪم ڪرڻو پوي تہ اهڙي حالت ۾ گهٽ برو ڪم (Lesser evil) ڪرڻ کي اهون البليتين چئبو آهي. مثال طور ڪنهن مظلوم جي ظالم قاتل کان جان بچائڻ لاءِ ڪوڙ ڳالهائڻ جائز آهي ياد رهي تہ عدالت ۾ ڪوڙي شاهدي ڏيڻ اهون البليتين ۾ شامل ڪانهي. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خدا کي پسند آهي. جيڪڏهن سندس ڳالهه ڪوبه نه مڃي ته به هن لاءِ بهتر اهوئي آهي ته سچي عمر سڌي رستي (صراط مستقيم) تي بيهي ماڻهن کي پڪاريندو رهي ۽ پڪاريندي پڪاريندي مري وڃي، پر ڪنهن به حالت ۾ اهڙا هوڪا نه ڏئي جيڪي يتڪيل دنيا کي وڻندا هجن، ۽ نه وري پاڻ ئي انهي رستي تي هلڻ شروع ڪري ڏئي جنهن تي، ڪافرن جي اڳواڻي هيٺ دنيا هلي رهي آهي. پر جيڪڏهن خدا جا ڪجهه بندا سندس ڳالهه ٻڌڻ لاءِ تيار هجن ته پوءِ لازمي طور هن کي، انهن سان گڏجي هڪ جٿو (جماعت) ٺاهڻ گهرجي ۽ انهن سيني سان گڏجي انهي عظيم مقصد لاءِ ڪوشش ڪري جنهن جو ذڪر آءُ هيٺ ڪريان ٿو.

حضرات ! الله پاڪ مون کي دين جو جيڪو ٿورو گهڻو علم ڏنو آهي ۽ قرآن ۽ حديث جي مطالعي مان جيڪي ڪجهه حاصل ڪيو اٿم، انهي مان مونکي معلوم ٿيو آهي ته دين جو مطالبو ۽ تقاضا (گهر) اهائي آهي، جيڪا مٿي ٻڌائي اٿم. آءُ سمجهان ٿو ته ڪتاب الله جو به اهوئي مطالبو آهي. آءُ تيستائين پنهنجي راءِ تان نٽو هٽي سگهان جيستائين ڪو شخص ڪتاب الله ۽ سنت رسول ﷺ مان اهو ثابت نه ڪري ته دين جو مطالبو ۽ مقصد اهو ڪونهي، جيڪو تون بيان ڪري رهيو آهين.

امامت جي باري ۾ خدا جي سنت:

اسين جنهن ڪائنات ۾ رهون ٿا، الله تعاليٰ انهي کي هڪ قانون موجب ٺاهيو آهي. هن جي هر هڪ شيءِ مقرر ڪيل ضابطي هيٺ هلي رهي آهي. هتي ڪابه ڪوشش رڳو سٺي نيت ۽ پاڪ خواهشن جي آڌار تي ڪامياب نٿي ٿي سگهي، ۽ نه ئي وري محض بزرگ هستين جي دعائن مان ڪو نتيجو نڪرندو. بلڪ هن مقصد (1)

(1) يعني دنيا ۾ حق جو نظام قائم ڪرڻ ۽ باطل نظام کي ختم ڪرڻ. (ڪ.ب.ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حاصل ڪرڻ لاءِ اهي سڀ شرط پورا ڪرڻا پوندا جيڪي هن قسم جي ڪوشش ۾ ڪاميابي حاصل ڪرڻ لاءِ خدائي قانون مقرر ڪيا آهن. اوهين جيڪڏهن کيتي ڪريو ٿا ته ٻني ۾ اوهان جي چٽيل ٻج مان فقط تڏهن ئي سلا ڦٽندا جڏهن اوهين انهي جي قانون جي پابندي ڪريو جيڪو الله تعاليٰ زراعت بابت مقرر ڪيو آهي. هوڏانهن ڪيڏا به بزرگ هجو ۽ ڪيتريون ئي تسبيحون چونه پڙهو پر سٺي فصل ڪٽڻ لاءِ قدرت جي قانون جي پابندي ڪرڻ لازمي آهي. اهڙيءَ طرح ليڊر شپ ۽ امامت جي نظام ۾ اوهين جيڪو انقلاب (يا وڏو ڦيرو) آڻڻ گهرو ٿا، اهو ڪڏهن به صرف خواهشن ۽ دعائن سان ڪونه ايندو. بلڪ هن انقلاب لاءِ انهي قانون کي سمجهڻ ۽ ان جا سمورا شرط پورا ڪرڻ ڪانسواءِ ٻيو ڪو گس ئي ڪونهي جنهن تي هلي ڪري دنيا ۾ امامت ۽ ليڊر شپ قائم ٿيندي آهي يعني هڪڙن کي ملندي آهي ۽ ٻين کان کسبي آهي. جيتوڻيڪ اها ڳالهه آءٌ پنهنجين تقريرن ۽ تحريرن ۾ اشاري طور بيان ڪندو رهيو آهيان، پر اڄ انهيءَ کي وڌيڪ تفصيل سان سمجهايان ٿو ڇو ته هي اهڙو معاملو آهي جنهن کي چڱي طرح سمجهڻ ڪانسواءِ اسين پنهنجي لاءِ ڪا عملي راه (رستو) مقرر نٿا ڪري سگهون.

انسان تي غور ڪرڻ ڪانپوءِ معلوم ٿئي ٿو ته هن هستي (انسان) جون به حيثيتون آهن جيڪي هڪٻئي کان نراليون (مختلف) به آهن ۽ پاڻ ۾ ڳنڍيل به آهن.

هن جي هڪڙي حيثيت ته اها آهي ته هن وٽ هڪ طبعي ۽ حيواني وجود (جسم) آهي جنهن تي اهي سمورا قانون لاڳو ٿين ٿا جيڪي ٻين جاندارن (حيوانن) ۽ قدرتي شين تي حڪومت ڪري رهيا آهن. هن (جسماني) وجود جي ڪار گذاري جو سڄو دارومدار انهن ذريعن ۽ وسيلن، ۽ انهي سامان تي آهي، جيڪو ٻين حيوانن ۽ قدرتي شين جي ڪار گذاري لاءِ به ضروري آهي. هي وجود (انساني

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جسم) جيڪي ڪجهه ڪري سگهي ٿو اهو قدرتي قانون ماتحت (هيٺ) رهي ڪري ٿي ڪري سگهندو. هن تي عالم اسباب (1) ۾ ڪم ڪندڙ سيني قوتن جو اثر ضرور پوي ٿو پوءِ اهي قوتون مخالف هجن يا موافق.

انسان جي ٻي حيثيت اها آهي تہ هن جو "اخلاقي وجود" (2) بہ آهي ۽ هن جي حيثيت ظاهر ظهور نظر اچي ٿي. هن جو اخلاقي وجود طبيعات (يا قدرت) جو تابعدار ڪونهي، بلڪ هڪڙي خيال کان انهن تي حڪومت ڪندو آهي. هي وجود، خود انسان جي طبعي ۽ حيواني وجود (جسم) کان بہ ڪم وٺندو آهي ۽ وجود کان ٻاهر ڪم ڪندڙ (خارجي دنيا) اسباب کي بہ پنهنجو تابعدار بنائي انهن کان ڪم وٺڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. هن جا ورڪر اهي اخلاقي وصفون (گڻ يا اوگڻ) آهن جيڪي الله سائين کيس ڄائي ڄم کان عطا ڪيون آهن. هن وجود تي فرمان بہ طبعي قانون جو نہ، بلڪ اخلاقي قانون جو هلي ٿو.

انساني عروج ۽ زوال جو دارومدار اخلاق تي آهي:

هي ٻئي حيثيتون انسان جي اندر گڏجي ڪم ڪن ٿيون ۽ سندس ڪاميابي ۽ ناڪامي، ۽ ڪمال ۽ زوال جو دارو مدار بہ اخلاقي ۽ مادي قوتن تي آهي. هن کي انهن ٻنهين قوتن جي ضرورت آهي. جيڪڏهن کيس عروج ملي ٿو تہ ٻنهي قوتن جي آڌار تي ملي ٿو ۽ سندس زوال بہ تڏهن اچي ٿو جڏهن اهي ٻئي طاقتون سندس هٿ مان نڪريون وڃن، يا ٻين جي ڀيٽ ۾ وٽس گهٽ هونديون آهن. پر غور سان ڏٺو وڃي تہ معلوم ٿيندو تہ انساني زندگي ۾ اصل اهميت مادي

---

(1) عالم اسباب ــ هن جهان ۾ اسان جي اکين آڏو جيڪي ڪجهہ ٿي رهيو آهي انهي جو ڪونہ ڪو سبب ضرور هوندو ۽ هر سبب (Cause) جو ڪو نہ ڪو نتيجو (Effect) بہ نڪرندو. قدرت جي هن سسٽم کي "عالم اسباب" چئجي ٿو. (ڪ. ب. ن)

(2) انسان جي عقل، سمجهہ، نيڪي بدي ۾ فرق ڪرڻ، ذهن، خواهشون وغيره سڀ سندس اخلاقي وجود جو حصو آهن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

طاقت بدران اخلاقي طاقت جي آهي. ائين برابر آهي تہ مادي وسيلا ۽ ذريعا ۽ ذريعن جو استعمال ۽ موافق سبب ۽ حالتون ڪاميابي لاءِ تمام ضروري شرط آهن ۽ انسان جيترو وقت هن جهان ۾ آهي اوترو وقت ڪاميابي حاصل ڪرڻ لاءِ اهي شرط پورا ڪرڻا پوندا پر اصل شيءِ جيڪا انسان جي قسمت ناهي ۽ ڦٽائي ٿي، اها اخلاقي طاقت ئي آهي. اسين جنهن شيءِ جي ڪري انسان کي انسان چوندا آهيون اها سندس جسمانيت يا حيوانيت ڪانهي بلڪ سندس اخلاقيت آهي. انسان کي جيڪا خصوصيت (خاص وصف) ڪائنات جي ٻين شين کان الڳ ۽ نمايان ڪري خليفة الله في الارض (زمين تي الله جو خليفو) بنائي ٿي اها آهي سندس اخلاقي اختيار (1) ۽ سندس اخلاقي ذميواري. هاڻي جيڪڏهن انسانيت جو اصل جوهر اخلاق آهي تہ پوءِ ميڙو پوندو تہ اخلاقي اصول (اخلاقيات) ئي انساني زندگي جي اهم شيءِ آهن ۽ انسان جي عروج ۽ زوال جو واسطو اخلاقي قانونن سان ئي آهي.

هن حقيقت کي سمجهڻ کانپوءِ جڏهن اسين اخلاقيات جي چنڊ ڇاڻ ڪريون ٿا تہ اسان کي ٻن قسمن جا اخلاقي اصول نظر اچن ٿا: هڪڙا بنيادي انساني اخلاق ۽ ٻيا اسلامي اخلاق.

بنيادي انساني اخلاقيات:

بنيادي انساني اخلاقيات جو مطلب آهي اهي وصفون يا گڻ جن تي انسان جي اخلاقي وجود جو بنياد رکيل هجي. هن ۾ اهي سڀ صفتون اچي وڃن ٿيون جن ڪانسواءِ دنيا ۾ انسان کي ڪاميابي نصيب ڪانہ ٿيندي آهي، پوءِ ڪٿي سندس مقصد صحيح هجي يا غلط. هن اخلاقيات جو انهي سوالن سان ڪوبہ واسطو ڪونهي تہ ماڻهو خدا ۽ وحي ۽ رسول ۽ آخرت کي مڃي ٿو يا ڪونہ ٿو مڃي، سندس نفس پاڪ آهي يا نہ نيت سٺي اٿس يا بد. عمل ڪري ٿو يا نہ.

(1) اخلاقي اختيار ـ انسان کي اهو اختيار مليل آهي تہ وٽيس تہ نيڪ ڪم ڪري، وٽيس تہ بڇڙا ڪم ڪري، پر ٻين ساهوارن کي اهڙو اختيار ڪونهي ۽ نہ ئي انهن تي ڪا اخلاقي ذميداري پوي ٿي. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سٺي مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ ڊڪ ڊوڙ ڪري ٿو يا ڪنهن خراب مقصد لاءِ. ڪنهن ۾ ايمان هجي يا نه، سندس زندگي پاڪ هجي يا ناپاڪ، پر جنهن شخص يا گروهه ۾ اهي وصفون موجود هجن جيڪي دنيا ۾ ڪاميابي لاءِ لازمي آهن، ته هو ضرور ڪامياب ٿيندو ۽ اهڙن ماڻهن کان گوءِ کڻي ويندو جن ۾ اهي وصفون اڻ پوريون يا اڌوريون موجود هونديون.

مومن هجي يا ڪافر، فسادي هجي يا سڌارو ڪندڙ، مطلب ته ڪير به هجي، جيڪڏهن هن ۾ پختو ارادو، فيصلي جي قوت، همت ۽ حوصلو، صبر ۽ ثابت قدمي ۽ بهادري، تڏو دماغ ۽ برداشت ڪرڻ جي صفت، ڦڙتائي ۽ جفاڪشي، پنهنجي مقصد سان عشق ۽ ان لاءِ هر قسم جي قرباني ڏيڻ جي همت، حالتون سمجهي تدبير ڪرڻ ۽ انهن مطابق هلڻ، پنهنجن جذبن ۽ خواهشن تي ڪنٽرول ڪرڻ، ٻين انسانن جي دل وٺڻ ۽ انهن جي دلين ۾ گهر ڪري ڪانئن ڪم وٺڻ جي صلاحيت ـ اهي وصفون موجود آهن ته ڪيس دنيا ۾ ضرور ڪاميابي نصيب ٿيندي.

انهي ڪانپوءِ اهو به تمام ضروري آهي ته هن ۾ شريفن وارين اهي خصلتون ڪجهه نه ڪجهه ضرور موجود هجن جيڪي انسانيت جو جوهر يا تت آهن ۽ جن جي ڪري دنيا ۾ انسان جو وقار ۽ ڪارپت قائم رهن ٿا. مثلاً نياضي (سخاوت)، رحم، همدردي، انصاف، ڊگهي نظر، سچائي، امانت، انجام پاڙڻ، معقوليت، وچٿرائي (اعتدال)، ذهن ۽ نفس تي ڪنٽرول وغيره.

جيڪڏهن ڪنهن قوم، يا ان جي اڪثريت ۾ اهي وصفون موجود هجن، ته سمجهو ته هن وٽ انسانيت جو اهڙو سرمايو موجود آهي جنهن سان هو طاقتور بنجي سگهي ٿي. پر هي سرمايو عملي طرح (بالفعل) هڪ مضبوط، پختي ۽ ڪارگر اجتماعي طاقت تڏهن بنجي سگهي ٿو جڏهن ٻيون اخلاقي وصفون به انهن ۾ شامل ٿي وڃن. مثلاً قوم جا سمورا افراد (ماڻهو) يا انهن جي اڪثريت ڪنهن هڪڙي اجتماعي (قومي) مقصد يا نصب العين تي يڪراءِ (متفق) هجي ۽ انهي مقصد کي پنهنجي جان، مال، اولاد ۽ ذاتي نفعي کان وڌيڪ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پيارو سمجهي. انهن کي هڪ ٻئي سان محبت ۽ همدردي هجي، ڪين پاڻ ۾ گڏجي ڪم ڪرڻ ايندو هجي. پنهنجي ذاتي غرض کي قربان ڪرڻ ڄاڻندا هجن. صحيح ۽ غلط رهنمائي (ليڊر) ۾ فرق ڪري سگهندا هجن ۽ مناسب ۽ لائق انسانن کي پنهنجو رهنما بنائين. سندن ليڊرن ۾ خلوص، صحيح تدبيرون ڪرڻ ليڊري لاءِ گهربل اهڙيون ٻيون وصفون موجود هجن ۽ خود قوم يا جماعت به پنهنجن ليڊرن جي اطاعت ڪرڻ ڄاڻندي هجي، قوم کي هنن تي ڀروسو هجي ۽ پنهنجيون سموريون ذهني ۽ جسماني صلاحيتون ۽ مال و دولت سندن حوالي ڪرڻ لاءِ تيار رهن. ٻيو ته سڄي قوم اندر اهڙي جيئري جاڳندي عام راءِ (رائي عامہ) موجود هجي، جيڪا ڪنهن اهڙي شيءِ کي وڌڻ ويجهڻ نه ڏئي جيڪا قوم جي اجتماعي (گڏيل) فائدي لاءِ نقصان ڪار هجي.

آءٌ انهن اخلاقيات کي "بنيادي اخلاقيات" جو نالو ڏيان ٿو. ڇاڪاڻ ته در حقيقت، اهي اخلاقي وصفون ئي انسان جي اخلاقي طاقت جو سرچشمو آهن. انسان ڪنهن به مقصد لاءِ دنيا ۾ ڪامياب ڪوشش تڏهن ئي ڪري سگهي ٿو جڏهن هن ۾ اهي وصفون موجود هجن. هنن وصفن جو مثال رڪ وانگر آهي جنهن ۾ مضبوطي ۽ پختگي موجود آهن. جيڪڏهن ڪو ڪارگر هٿيار نهي سگهي ٿو ته انهي (رڪ) مان ئي ٺهندو پوءِ ڪٽي ان کي ڪنهن غلط مقصد لاءِ ڪتب آڻجي يا صحيح مقصد لاءِ. اوهان جي لاءِ ڪارگر هٿيار اهوئي هوندو جيڪو رڪ جو ٺهيل هوندو. ڪتيل لوهه ۽ اڏوهي کاڌل ڪاٺ مان ٺاهيل هٿيار ڪنهن به ڪم جو ڪونه هوندو. اها ئي ڳالهه نبي ﷺ جن، هن حديث ۾ بيان فرمائي آهي. خيارڪم في الجاهلية خيارڪم في الاسلام "اوهان مان جاهليت جي زماني ۾ جن ماڻهن ۾ قابليت جو جوهر هو اهي ئي اسلام جي زماني ۾ همت ڀريا مرد ثابت ٿيا." فرق رڳو ايترو آهي ته پهريائين سندن قابليتون غلط ڪمن ۾ استعمال ٿي رهيون هيون ۽ اسلام انهن کي صحيح رستي تي آندو. پر ناڪاره انسان نه جاهليت لاءِ ڪنهن ڪم جا هئا، ۽ نه ئي اسلام لاءِ.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نبي ﷺ جن کي عرب ۾ جيڪا زبردست ڪاميابي ٿي هئي جنهن جا اثر سنڌو درياهه کان وٺي ائٽلانٽڪ سمنڊ تائين دنيا جي وڏي حصي ۾ محسوس ڪيا ويا. انهن جو سبب اهوئي هو ته پاڻ سڳورن ﷺ کي عرب ۾ بهترين انسان ملي ويا. جن ۾ ڪيريڪٽر (اخلاق) جي زبردست طاقت موجود هئي. خدانخواسته جيڪڏهن ڪين ڪم همت، ڪمزور ارادي وارا ۽ بي ڀروسا انسان ملن ها، ته پوءِ به اهڙا نتيجا نڪري سگهن ها؟

اسلامي اخلاقيات:

هاڻي اخلاقيات جي ٻئي حصي تي اچون ٿا جنهن کي آءٌ "اسلامي اخلاقيات" سڏيان ٿو. هي بنيادي انساني اخلاقيات کان الڳ ڪا شيءِ ڪانهي، بلڪ انهي جي صحيح ۽ مڪمل صورت آهي.

اسلام جو پهريون ڪم اهو آهي ته هي دين، انساني اخلاقيات کي صحيح مرڪز عطا ڪري ٿو جنهن سان ڳنڍجڻ ڪانپوءِ هي اخلاق سراسر ڀلائي ۽ خير بنجيو پون. پنهنجي اصلوڪي حالت ۾ هي اخلاقيات، ڪچي قوت آهن جيڪا نيڪي (خير) يا بڇڙائي جي صورت ۾ ظاهر ٿي سگهي ٿي. (1) جهڙيءَ طرح تلوار جو ڪم آهي وڍڻ، ڌاڙيل جي هٿ ۾ هوندي ته ظلم جو اوزار آهي ۽ مجاهد في سبيل الله جي هٿ ۾ پهچڻ سان نيڪي (خير) جو ذريعو ٿيو پوي. اهڙيءَ طرح جيڪڏهن اهي اخلاقيات ڪنهن شخص يا گروه ۾ هجن، ته پنهنجي سر، نيڪي ۽ ڀلائي ڪونهن. هنن جي "نيڪي بنجڻ" جو دارومدار انهي ڳالهه تي آهي ته هي قوت صحيح رستي تي استعمال ٿئي، ۽ هن کي صحيح رستي تي لڳائڻ جو ڪم اسلام ٿو ڪري، اسلام توحيد ڏي سڏي ٿو جنهن جو لازمي مطالبو اهو آهي ته دنيا جي زندگي ۾ انسان جيڪا به ڊڪ ڊوڙ ۽ جيڪي به ڪوششون ڪري انهن جو

---

(1) مثلاً بهادري، بنيادي انساني اخلاقيات جي صورت ۾ هڪ قوت آهي. بهادر انسان ظالم به ٿي سگهي ٿو ۽ مظلومن جو مددگار به (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مقصد، فقط الله کي خوش ڪرڻ هجي، "واليڪ نسعيٰ و نحفد" ـ خدايا اسان جون سڀ ڪوششون ۽ سموري ڊڪ ڊوڙ توکي خوش ڪرڻ لاءِ آهي. هن بنيادي سڌاري (اصلاح) مان اهو نتيجو نڪرندو تہ جن بنيادي اخلاقيات جو مون ذڪر ڪيو آهي اهي خود بخود صحيح رستي تي هلنديون ۽ انهن اخلاقيات مان حاصل ٿيندڙ قوت پنهنجي ذات يا خاندان يا قوم يا ملڪ لاءِ استعمال ٿيڻ بدران، فقط حق کي بلند ڪرڻ لاءِ جائز طريقي سان استعمال ٿيندي، اهوئي جذبو(1) هن اخلاقيات کي "ڪچي قوت" جي درجي کان بلند ڪري، دنيا لاءِ رحمت بنايو ڇڏي.

هن باري ۾ اسلام ٻيو ڪم اهو ٿو ڪري تہ بنيادي انساني اخلاقيات کي پڪو ۽ پختو بنائي ٿو. مثال طور صبر کي ئي کڻي وٺو. وڏي ۾ وڏو صابر انسان جيڪڏهن دنيا ئي مطلب لاءِ صبر ڪندو تہ سندس برداشت جي قوت ۽ ثابت قدم رهڻ جي ڪانہ ڪا حد هوندي آهي جنهن ڪانپوءِ هو گهبرائجي ويندو. پر جنهن صبر جون پاڙون توحيد جي پاتال ۾ هونديون ۽ جيڪو دنيا لاءِ نہ پر رب العالمين لاءِ ڪيو وڃي، اهو تحمل ۽ برداشت جو اڻ کٽ خزانو آهي جنهن کي ڪابہ طاقت ختم نٿي ڪري سگهي. هوڏانهن غير مسلم جو صبر نهايت محدود هوندو. سندس اهو حال آهي جو صبح جو گولن ۽ گولين جي منهن ۾ همت سان ميدان ۾ بيٺو هو تہ شام جو شهواني جذبن جي باهہ وسائڻ جو موقعو مليس تہ نفس اماره جي اڳيان هٿيار کڻي ڦٽا ڪيائين (2) اسلام انسان کي سڄي زندگي ۽ هر موقعي تي صبر ڪرڻ سيکاري ٿو. رڳو ڪن خاص موقعن تي مصيبتن ۽ مشڪلاتن جي مقابلي لاءِ صبر ڪونہ ٿو سيکاري بلڪ اهو اهڙي

---

(1) يعني الله کي خوش ڪرڻ جو جذبو.

(2) مولانا ﷫ جو اشارو انهن غير مسلم فوجين ڏانهن آهي جن ٻئي مهاڀاري لڙائي وقت نهايت بهادري سان وڙهي دشمن جا علائقا فتح ڪرڻ کانپوءِ اتي عورتن جون عزتون لٽيون. شهوت کي روڪڻ لاءِ بہ صبر جي ضرورت آهي. (ڪ. بہ ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لالچ، خوف ۽ انديشي جي مقابلي ڪرڻ جي طاقت ڏئي ٿو جيڪو انسان کي سڌي رستي تان ٿيڙي ڇڏي. در حقيقت اسلام مومن جي سڄي زندگي کي صبر واري زندگي بنايو ڇڏي جنهن جو بنيادي اصول اهو آهي تہ سڄي حياتي صحيح رستي تي هلو پوءِ ڪٽي ڪيترين ئي مصيبتن، خطرن ۽ مشڪلاتن کي منهن ڏيڻو پوي، ۽ انهي صبر جو ڪوبہ نتيجو دنيوي زندگي ۾ ظاهر ٿئي يا نہ ٿئي، آخرت جي نتيجن کي سامهون رکي، سڄي زندگي برائي کان بچندو رهڻ ۽ نيڪي تي قائم رهڻ جو ئي نالو اسلامي صبر آهي. هن مثالن مان بيهن بنيادي اخلاقيات جو بہ مثال وٺي سگهو ٿا.

اسلام بنيادي اخلاقيات جي پهرئين ڏاڪي تي انسان ۾ سٺا اخلاق پيدا ڪري ٿو جنهن ڪري سندس نفس، خود غرضي، ظلم، نفسانيت، بي حيائي ۽ ڇڙواڳي کان پاڪ ٿيو وڃي. هن ۾ خدا پرستي، حق پرستي ۽ پرهيزگاري پيدا ڪري اخلاقي ذميوارين جو شعور ۽ احساس پيدا ڪري ٿو هن ۾ پاڻ تي ڪنٽرول ڪرڻ جي عادت پيدا ڪري ٿو ۽ کيس سڄي مخلوقات لاءِ فياض، رحيم، همدرد، بي غرض، انصاف پسند، امين ۽ سچار بنايو ڇڏي، سندس سيرت ۽ ڪردار کي ايڏو تہ بلند بنايو ڇڏي جو هو هر ڪنهن سان ڀلائي ڪندو ۽ ڪنهن کي بہ منجهائن برائين جي بوءِ ڪانہ ايندي. انهي ڪانسواءِ اسلام انسان کي محض نيڪ ڪونہ ٿو بنائي، بلڪ حديث رسول ﷺ موجب مفتاح للخير مغلاق للشر ـ "نيڪي جو دروازو کوليندڙ ۽ برائي جو دروازو بند ڪندڙ" پڻ بنائي ٿو. يعني کيس، دنيا ۾ نيڪي پکيڙڻ ۽ برائي کي روڪڻ جو مقصد بہ عطا ڪري ٿو. هن قسم جي ڪردار ۽ سيرت ۾ زبردست ڪشش هوندي آهي. جيڪڏهن ڪنهن جماعت وٽ اهڙو ڪردار ۽ اهڙي سيرت هجي، ۽ هو عملاً انهي مقصد (مشن) لاءِ ڪم بہ ڪري جيڪو اسلام کيس سونپيو آهي تہ پوءِ دنيا جي ڪابہ طاقت سندس مقابلو نٿي ڪري سگهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

امامت جي باري ۾ الله جي سنت:

هاڻي آءٌ امامت (ليڊر شپ ۽ حڪمراني) جي باري ۾ اها سنت (طريقو) بيان ڪريان ٿو جيڪا هن ازل کان مقرر ڪري ڇڏي آهي.

جيڪڏهن دنيا ۾ انسان جو ڪو اهڙو منظم گروه (ٽولو يا جماعت يا قوم) هجي جنهن ۾ اسلامي اخلاقيات ۽ بنيادي انساني اخلاقيات ٻئي موجود نہ هجن پر وٽس دنيوي طاقت هجي، ۽ انهي جي مقابلي ۾ اهڙو ٻئي منظم ٻيو گروه هجي جنهن ۾ اسلامي اخلاقيات تہ نہ لين پر وٽس بنيادي انساني اخلاقيات سان گڏوگڏ دنيوي طاقت بہ ٻين سيني جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ هجي، تہ اهڙي حالت ۾ الله تعاليٰ دنيا جي امامت ۽ ليڊري پوئين گروه جي قبضي ۾ ڏيئي ڇڏيندو. ڇاڪاڻ تہ الله تعاليٰ کي هر حالت ۾ پنهنجي دنيا جو انتظام هلائڻو آهي ۽ اهو انتظام انهي ئي گروه جي حوالي ڪيو ويندو جيڪو ان وقت موجود گروهن مان سيني کان وڌيڪ اهل ۽ لائق هوندو.

پر جيڪڏهن ڪو اهڙو منظم گروه موجود هجي جيڪو بنيادي انساني اخلاقيات ۽ اسلامي اخلاقيات ۾ ٻين سيني موجود گروهن کان اڳيرو هجي، ۽ دنيوي طاقت استعمال ڪرڻ ۾ بہ پوئتي پيل نہ هجي، تہ پوءِ سندس مقابلي ۾ ٻيو ڪوبہ گروه دنيا جي امامت ۽ ليڊري پنهنجي قبضي ۾ نٿو رکي سگهي. دنيا جي امامت هن گروه کي ئي ملڻي آهي. اها ڳالهہ فطرت مطابق آهي، الله جي انهي سنت مطابق آهي جيڪا هن انسانن جي باري ۾ مقرر ڪئي آهي ۽ انهن وعدن مطابق آهي جيڪي الله پاڪ پنهنجي ڪتاب ۾ صالح ۽ مومن ٻانهن سان ڪيا آهن.

الله هرگز فساد پسند ڪونہ ٿو ڪري. ائين ٿيڻو ئي ڪونهي تہ زمين جي تختي تي صالح ٻانهن جو اهڙو گروه موجود هجي جيڪو دنيا جو انتظام عين خدا جي مرضي مطابق هلائي سگهي، ۽ پوءِ بہ هو حڪومت جون واڳون فسادين (1) جي حوالي ڪري ڇڏي.

---

(1) فسادي ـ شرعي اصطلاح موجب الله جو نافرمان. هر شخص گروه ۽ قوم کي فسادي چئجي ٿو پوءِ ڪٿي ڦڏي ۽ جهيڙي کان بچندو رهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پر اهو بہ ياد رکڻ کپي تہ اهڙو نتيجو صرف انهي وقت ظاهر ٿيندو جڏهن صالح بندن جي ڪا جماعت موجود هجي. ڪنهن هڪڙي صالح ٻانهي يا ڇڙوڇڙ صالح ٻانهن جي موجودگي ۾ استخلاف في الارض (زمين جي حڪومت) جو انتظام نئو بدلجي سگهي، پوءِ ڪٽي اهڙا ڇڙوڇڙ شخص اولياءَ الله ئي ڇو نہ هجن. الله پاڪ زمين جي خلافت (حڪومت) عطا ڪرڻ جا جيڪي بہ وعدا ڪيا آهن اهي ڇڙوڇڙ ۽ متفرق شخصن لاءِ ڪونهن. بلڪ هڪ اهڙي جماعت سان ڪيا ويا آهن جيڪا پاڻ کي عملي طرح "خير امت" (ڀلي امت) ۽ "امت وسط" ثابت ڪري ڏيکاري.

اها ڳالهہ بہ ياد رکڻ کپي تہ اهڙي گروه (يا جماعت) جي محض وجود ۾ اچڻ سان ئي امامت جو نظام بدلجي ڪونہ ويندو. ائين ٿيڻو ئي ڪونهي تہ هيڏانهن جماعت يا گروه ٺهيو ۽ هوڏانهن آسمان مان فرشتا نازل ٿي، بچڙن ۽ بدڪارن کي اقتدار تان لاهي صالح ٻانهن کي سندن جاءِ تي ويهارين. بلڪ نيڪ ٻانهن جي جماعت کي ڪفر ۽ بدڪاري جي سيني طاقتن سان، زندگي جي هر ميدان ۾، وک وک تي ڪشمڪش، جدوجهد ۽ مقابلو ڪرڻو پوندو ۽ دين کي غالب بنائڻ جي راه ۾ هر قسم جي قرباني ڏيئي پنهنجي محبت حق (1) ۽ اهليت ثابت ڪرڻي پوندي. هي اهو شرط آهي جيڪو انبياءَ (نبي سڳورن) عليهم السلام لاءِ بہ هو. پوءِ اڄڪلهہ ٻيو ڪوبہ گروه انهي شرط کان ڪيئن ٿو آجو ٿي سگهي؟

بنيادي اخلاقيات ۽ اسلامي اخلاقيات جي طاقت جو فرق:

مادي طاقت (2) ۽ اخلاقي طاقت جي گهٽتا وڌي يا تناسب جي باري ۾ قرآن ۽ تاريخ جي ڳوڙهي مطالعي ڪانپوءِ الله جي سنت متعلق مون اهو سمجهيو آهي تہ جتي اخلاقي طاقت جو سڄو دارومدار ۽

---

(1) محبت حق ـ حق ۽ سچائي لاءِ محبت.

(2) هٿيار پهنوار، فوجون، مال و دولت وغيره مادي طاقت ۾ شامل آهن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پروسو صرف بنيادي (1) انساني اخلاقيات تي هجي، اتي، مادي وسيلن ۽ طاقت جي وڏي اهميت آهي. ائين بہ ٿي سگهي ٿو تہ جيڪڏهن ڪنهن گروه وٽ مادي طاقت تمام گهڻي هجي، تہ پوءِ ٿوري گهڻي اخلاقي طاقت سان بہ هو دنيا تي ڇانئجي ويندو ۽ ٻئي گروه وٽ اخلاقي طاقت تہ گهڻي هجي پر مادي طاقت ۾ پوئتي هجي تہ ڪيس امامت جي ميدان ۾ شڪست کائڻي پوندي.

پر جتي اخلاقي طاقت ۾ اسلامي اخلاقيات ۽ بنيادي اخلاقيات ٻئي شامل هجن، اتي تمام ٿورڙي طاقت سان بہ ڪاميابي ۽ غلبو نيٺ اخلاقي طاقت کي حاصل ٿيندو ۽ انهن سيني گروهن کي شڪست ايندي جيڪي مادي طاقت ۽ ڇڙو بنيادي اخلاقيات جي آڌار تي ميدان ۾ اچن (هتي جنگ بدر جو مثال وٺو. مڪي جي مشرڪن وٽ ٽيڻي چوڻي مادي طاقت سان گڏ بنيادي اخلاقي طاقت يعني بهادري پنهنجي قبيلي لاءِ جانبازي ڏيکارڻ وغيره بہ شامل هئي. هوڏانهن مسلمانن وٽ ٿورڙي مادي طاقت سان گڏ بنيادي اخلاقي طاقت ۽ اسلامي اخلاقيات جي طاقت بہ هئي. فتح نيٺ مسلمانن کي حاصل ٿي. (ڪ. ب. ن) اهو تفاوت ۽ تناسب هن نموني سمجهو تہ جيڪڏهن بنيادي اخلاقيات (اسلامي اخلاقيات کانسواءِ) سان مادي طاقت هڪ سؤ درجا هجي، اتي اسلامي ۽ بنيادي اخلاقيات جي گڏيل طاقت لاءِ 25 درجا مادي طاقت ڪافي هوندي آهي باقي بچيل 75 سيڪڙو طاقت جي کوٽ محض اسلامي اخلاق سان ئي پوري ٿي ويندي آهي. بلڪ نبي ﷺ جي دور جو تجربو ٻڌائي ٿو تہ اسلامي اخلاق جيڪڏهن ايڏي بلند مرتبي جو هجي جيڏو حضور ﷺ ۽ سندن صحابہ رضہ جو هو تہ پوءِ صرف 5 سيڪڙو مادي طاقت سان بہ ڪم ٿيو وڃي. انهي حقيقت ڏي قرآن پاڪ هن آيت ۾ اشارو فرمايو آهي:

---

(1) صبر، بهادري، ٻين لاءِ قرباني ڏيڻ جو جذبو خلوص ۽ ديانتداري وغيره جهڙيون خوبيون "بنيادي انساني اخلاقيات" ۾ شامل آهن، پر انسان اهي سڀ خوبيون الله ۽ الله جي دين لاءِ استعمال ڪري تہ انهن کي "اسلامي اخلاقيات" چئبو. (ڪ.ب.ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

إِن يَكُن مِّنكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ (الانفال: 65)

"اوهان ۾ جيڪڏهن ويهه صابر (صبر ڪندڙ) ماڻهو هجن تہ اهي ٻن سون تي غالب پئجي ويندا."

ائين نہ سمجهو تہ هي پوئين ڳالهہ محض منهن جي خوش فهمي آهي، ۽ آءٌ اوهان سان ڪنهن معجزي ۽ ڪرامت جو ذڪر ڪري رهيو آهيان. نہ، نہ! هي بلڪل فطري حقيقت (ٿيڻ جوڳي) آهي ۽ هن ئي اسباب (1) جي عالم ۾ علت و معلول (Cause and Effect يا سبب ۽ ان جو نتيجو) جي قانون مطابق ظاهر ٿيندي آهي ۽ هر وقت ظاهر ٿي سگهي ٿي جيڪڏهن انهي جي علت (سبب) موجود هجي. آءٌ اڳتي وڌڻ کان پهريائين ٿورن لفظن ۾ اها ڳالهہ سمجهائيندس تہ اسلامي اخلاقيات سان (جنهن ۾ بنيادي اخلاقيات خود بخود شامل آهن) مادي طاقت يا اسباب جي 75 سيڪڙو بلڪ 95 سيڪڙو ڪوٽ، ڪيئن پوري ٿيندي آهي.

هن ڳالهہ کي سمجهڻ لاءِ بين الاقوامي صورت حال کي ڏسو. هينئر تازو اهو عظيم فساد (يعني ٻي مهاڀاري جنگ) ختم ٿيو آهي، جيڪو ساڍا پنج سال اڳي شروع ٿيو هو ۽ جنهن ۾ جرمني شڪست کاڌي آهي ۽ جپان شڪست کائڻ وارو آهي. جيتري قدر بنيادي اخلاقيات جو سوال آهي تہ انهي ڳالهہ ۾ ٻئي ڌريون ذري گهٽ برابر آهن، بلڪ ڪن حالتن ۾ تہ جرمني ۽ جپان پنهنجن دشمنن جي مقابلي ۾ زبردست اخلاقي طاقت جو ثبوت پيش ڪيو آهي. جيتري قدر سائنسي علم ۽ انهن کي استعمال ڪرڻ جو سوال آهي تہ انهي ۾ بہ ٻئي ڌريون برابر آهن، بلڪ هن ڳالهہ ۾ بہ جرمني پنهنجن دشمنن

---

(1) هن دنيا ۾ اسان جي اکين آڏو جيڪي ڪجهہ ٿي رهيو آهي، انهي جو ڪونہ ڪو سبب (علت) ضرور هوندو ۽ هر سبب مان ڪونہ ڪو نتيجو (معلول) ضرور نڪرندو. تنهن ڪري "نظر ايندڙ هن جهان" کي "اسباب جو عالم" چئجي ٿو ۽ هتي "جيڪي ڪجهہ ٿي رهيو آهي اهو علت و معلول جي قانون مطابق ٿي رهيو آهي. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪان اڳرو آهي. البته ڪن ڳالهين ۾ بي ڏر (1) پنهنجن ٻنهين مخالفن (جرمني ۽ جپان) ڪان ڪيئن ڀيرا وڌيڪ مضبوط آهي. هڪڙو تہ هن وٽ، جرمني ۽ جپان جي ڀيٽ ۾ مادي وسيلا (2) ڪئين ڀيرا زياده آهن. سندس جغرافيائي پوزيشن بہ بهتر آهي ۽ تاريخي اسباب (سبب جو جمع) بہ هن لاءِ سٺيون حالتون پيدا ڪيون آهن. انهي ڪري ئي اتحادي قوتن (يعني برطانيہ، آمريڪا ۽ فرانس وغيره) کي فتح حاصل ٿي. انهي مان ثابت ٿيو تہ ڪابہ اهڙي قوم جنهن جي آدم شماري ٿوري هجي ۽ هن وٽ مادي وسيلا بہ گهٽ هجن، اها گهٽي آدم شماري ۽ گهٽن وسيلن ۽ ذريعن جي مالڪ قومن سان پڇي ڪانہ سگهندي، پوءِ ڀلي هو بنيادي اخلاقيات ۽ سائنسي علم ۾ پنهنجن دشمنن کان ڪيترو بہ اڳيري هجي ..... ڇڙو بنيادي اخلاقيات ۽ مادي طاقت جي زور تي اٿندڙ قومن جي سموري جدوجهد ۽ ڪشمڪش آخرڪار شخصي يا طبقاتي يا قومي خود غرضي وٽ اچي دنگ ڪندي آهي، پوءِ ڀلي اهڙيون قومون ظاهر ظهور قوم پرست هجن، يا قوم پرستي سان، ڪن عالمگير اصولن جي اوٽ ۾ انسانن کي ڏوڪو ڏين، جيئن روس، برطانيہ ۽ امريڪا پنهنجي پرڏيهي سياست ۾ اڄڪلهہ ڪري رهيا آهن.(3) هن قسم جي ڪشمڪش ۾ اها ڳالهہ بلڪل فطري آهي تہ هر ڪا قوم بي قوم جي مقابلي ۾ لوهي پٽ بنجي رهي، ۽ پنهنجي سموري اخلاقي ۽مادي طاقت سان سندس مقابلو ڪري ۽ کيس پنهنجين حدن ۾ هرگز داخل ٿيڻ نہ ڏئي، تان جو پاڻ کان وڌيڪ طاقتور دشمن هٿان نيست و نابود ٿي وڃي.

هاڻي تصور تہ ڪريو تہ اهڙي ئي ماحول ۾ هڪ اهڙو گروه (4) (پوءِ ڪٽي شروع شروع ۾ اهو ڪنهن هڪڙي قوم مان اٿيو هو

---

(1) يعني برطانيہ، فرانس، روس، آمريڪا، پولينڊ، هنگري وغيره ۽ انهن جا غلام ملڪ.

(2) يعني زراعت، معدنيات، پيٽرول، ربڙ ۽ گيس وغيره.

(3) جيتوڻيڪ هي تقرير اپريل 1945ع ۾ ڪئي ويئي هئي پر موجوده بين الاقوامي سياست سان بہ ٺهڪي اچي ٿي. (ڪ. ب. ن)

(4) هتي صحابہ رضہ ڪرام ڏي اشارو آهي. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مگر ”قوم“ جي حيثيت سان نہ بلڪ ”جماعت“ جي حيثيت سان اٿيو هو) بہ موجود آهي جيڪو شخصي طبقاتي ۽ قومي خود غرضين کان بلڪ پاڪ آهي. هن جي سموري جدوجهد ۽ ڪوشش جو مقصد فقط اهو آهي تہ هن ڪي انسان ذات جو ڇوٽڪارو چند اصولن جي پيروي ڪرڻ ۾ نظر اچي ٿو ۽ سچي انساني زندگي جو نظام انهن تي قائم ڪرڻ چاهي ٿو. انهن اصولن تي جيڪا سوسائٽي تيار ڪري ٿو انهي ۾ قومي، وطني ۽ طبقاتي و نسلي فرق ۽ ويڇا بلڪل ڪونهن. سمورا انسان جڏهن هن گروه ۾ شامل ٿين ٿا تہ اهو شخص ليڊر ۽ رهنما بنجي سگهي ٿو جيڪو انهن اصولن جي پيروي ۾ ٻين کان گوءِ کڻي وڃي، پوءِ کڻي ڪهڙي بہ نسل يا قوم مان هجي ۽ ڪٿي جو بہ رهاڪو هجي. ايتري قدر جو ائين بہ ٿي سگهي ٿو تہ فتح ڪيل علائقن جو رهاڪو ڪو شخص ايمان آڻڻ کان پوءِ جيڪڏهن پاڻ کي وڌيڪ صالح ثابت ڪري تہ فاتح (فتح حاصل ڪندڙ) پنهنجي ڪاميابي وساري، ڪيس امام بنائي سندس پوئيان هلڻ لاءِ تيار ٿيو وڃي. هي گروه (جماعت) جڏهن پنهنجو پيغام کڻي اڳتي وڌي ٿو تہ انهن اصولن جا مخالف سندس رستو روڪين ٿا ۽ ٻنهين ڌرين ۾ ڪشمڪش شروع ٿيو وڃي. جيئن جيئن اها ڪشمڪش سخت ٿيندي وڃي، تيئن تيئن اهو گروه پنهنجن مخالفن جي مقابلي ۾ وڌيڪ نيڪ ثابت ٿئي ٿو ۽ وڌيڪ سٺي اخلاق جو ثبوت ڏئي ٿو. پنهنجي عمل سان ثابت ڪري ٿو تہ واقعي (سچ پچ) هو خلق خدا جي ڀلائي کانسواءِ ٻيو ڪجهہ نٿو چاهي. هو پنهنجن مخالفن جي ذات يا سندن قوميت جو دشمن ڪونهي، بلڪ سندن گمراهي جو دشمن آهي. جيڪڏهن سڌي رستي تي اچي وڃن تہ پنهنجن ڪٽر دشمنن کي بہ گلي لڳائڻ لاءِ تيار آهي. هو سندن مال و دولت يا واپار ۽ صنعت جو طالب نہ آهي. جيڪڏهن ملي وڃين تہ سندن مال و دولت وٽن ئي رکيو هجي. هي گروه سخت آزمائش جي گهڙين ۾ بہ دغا، مڪر ۽ فريب کان ڪم ڪونہ ٿو وٺي. چالبازين جو جواب بہ سڌي سنئين نموني سان ڏئي ٿو. وير وٺڻ جي جوش ۾ بہ ظلم ۽ ڏاڍائي ڪونہ ٿو ڪري. هر حالت ۾

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سچائي تي قائم رهڻ، انجام پاڙڻ ۽ سٺو سلوڪ ڪرڻ سندس مکيه اصول آهي. مخالفن جا زاني، شرابي، سنگ دل ۽ بي رحم فوجي جڏهن هنن خدا ترس، پاڪباز عبادت گذار ۽ نيڪدل مجاهدن سان مقابلو ڪن ٿا ته صاف نظر اچي ٿو ته هنن جي هر هڪ مجاهد جي انسانيت ۽ هنن جي حيوانيت ۽ درندگي ۾ ايترو فرق آهي جيترو گندگي جي ڍير ۽ مشڪ جي انبار ۾ هوندو آهي. مخالفن جا فوجي جڏهن زخمي يا قيدي بنجي هنن جي ڪئمپ ۾ اچن ٿا ته هتي هنن کي چؤطرف نيڪي، اشرافت ۽ پاڪ اخلاقن وارو ماحول نظر اچي ٿو ۽ سندن (دشمنن جا) گندا رواج به پاڪ ٿيو وڃن. جيڪڏهن ڪو مجاهد گرفتار ٿي اتي پهچي ٿو ته سندس انسانيت جو جوهر (هيرو) ٻاٽ اونداهي ماحول ۾ وڏيڪ چمڪڻ لڳي ٿو. جيڪڏهن ڪو ملڪ يا علائقو فتح ڪن ٿا ته اتي جي ماڻهن کي انتقام بدران معافي، ظلم بدران انصاف، تڪبر بدران نهٺائي، گارين بدران حق جي تبليغ جو تجربو ٿئي ٿو. فتح ڪيل علائقن جي ماڻهن کي ڏندين آڱريون اچيو وڃن جڏهن هو ڏسن ٿا ته هن فاتح فوج جا سپاهي نه اسان جي عورتن ڏانهن تڪين ٿا، نه ئي لڪ چڀ ۾ اسان جي دولت کي هٿ لائين ۽ نه ئي وري اسان جي قومي عزت کي ٿا نقصان پهچائين. هنن کي ته مرڳو اها اون (فڪر) آهي ته جنهن ملڪ جي اسان هاڻي چارج سنڀالي آهي، اتي جي ماڻهن مان ڪنهن جي عزت نه لٽجي، ڪنهن کي مالي نقصان نه پهچي، ڪو ماڻهو پنهنجي جائز حق کان محروم نه ٿئي، هتي بداخلاقي جا جيوڙا نه پلجن ۽ ڪنهن به قسم جو اجتماعي ظلم نه ٿئي. انهي جي برعڪس، مخالفن جون فوجون جڏهن ڪنهن علائقي ۾ ڏوڪيو اچن ته اتي جا سمورا ماڻهو سندن ڏاڍائين ۽ بي رحمين جي ڪري دانهون ڪن ٿا.

هاڻي اوهين پاڻهين ئي سمجهي سگهو ٿا ته قومپرستن جي فوجن ۽ "پاڪ اصولن لاءِ وڙهندڙ" فوجن ۾ ڪيڏو فرق آهي! پاڪ اصولن وارا مجاهد، ٿورڙي مادي سامان هوندي به پنهنجي اعليٰ انسانيت سان، رڪ ۽ باهه جا ڍير آٽيندڙ دشمن جي حيوانيت کي نيٺ شڪست

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏيندا (1) بلند اخلاق جا هٿيار، توپ جي گولن کان وڌيڪ پري مار ڪندا آهن. عين جنگ هلندي دشمن، دوست بنجي ويندا. جسمن کان اڳي دليون فتح ٿينديون. ملڪن جا ملڪ بنا لڙائي فتح ٿيندا ۽ هي نيڪ ۽ صالح گروه ٿورن ماڻهن ۾ ٿوري سامان سان هڪ پيرو سو ڪم شروع ڪري، پوءِ خود مخالف ڪئمپ مان، آهستہ آهستہ ڪين جنرل، سپاهي، هنرمند، هٿيار پنهوار ۽ جنگ جو سامان پاڻهين ئي ملي ويندو.

آءٌ جو هي ڳالهہ عرض ڪريان ٿو تہ اهو رڳو تخمينو ڪونهي ۽ نہ ئي خيالي پلاءُ پچائي رهيو آهيان. جيڪڏهن اوهين نبي ﷺ جن ۽ خلفاءِ راشدين جي پاڪ دور جا تاريخي مثال پنهنجي سامهون رکو تہ اوهان کي معلوم ٿي ويندو تہ في الواقع (سچ پچ) اڳي ائين ٿيو هو ۽ هاڻي بہ ٿي سگهي ٿو پر شرط اهو آهي تہ ڪنهن ۾ آزمائش جي بہ تہ همت هجي.

حضرات ! مون کي اميد آهي تہ هن تقرير مان اها حقيقت اوهان جي سمجهہ ۾ اچي ويئي هوندي تہ طاقت جو اصل سرچشمو اخلاقي طاقت آهي. جيڪڏهن دنيا ۾ ڪو اهڙو منظم گروه موجود هجي جنهن وٽ بنيادي اخلاقيات سان گڏ اسلامي اخلاقيات جي طاقت بہ هجي ۽ مادي وسيلا بہ استعمال ڪري، تہ اهڙي گروه جي موجودگي ۾ ڪوبہ ٻيو گروه دنيا جي امامت (ليڊر شپ) تي پنهنجو قبضو جاري نٿو رکي سگهي اميد تہ هاڻي اوهين سمجهي ويا هوندا تہ اڄڪلهہ مسلمان آخر ڇو پٺتي پيل آهن؟ ظاهر ڳالهہ آهي تہ جيڪي ماڻهو مادي وسيلا ۽ طاقت استعمال نہ ڪن، نہ ئي هنن ۾ بنيادي اخلاقيات موجود هجن، ۽ نہ وري قومي حيثيت (اجتماعي طور) ۾ منجهن اسلامي اخلاقيات نظر اچن، تہ پوءِ اهي ڪيئن ٿا دنيا جي امامت (ليڊر شپ)

---

(1) 1988ع ۾ افغان مجاهدن اها ڳالهہ سچ ثابت ڪري ڏيکاري. روسي وحشين جي لکين فوج کي هزارين ٽئنڪن ۽ هوائي جهازن سميت نيٺ واپس وڃڻو پيو. (ڪ. ب. ن)

جي درجي تي پهچي سگهن، خدا جي سنت اڻ ٽر آهي. انهي جي تقاضا آهي ته مسلمانن جي پيٺ ۾ انهن ڪافرن کي ليبر شپ (حڪومت) ڏني وڃي جيڪي اسلامي اخلاقيات کان ته خالي آهن پر ڪم ازڪم بنيادي اخلاقيات ۽ مادي وسيلا ۽ ذريعا استعمال ڪرڻ ۾ ته انهن کان اڳيرو آهن ۽ دنيا جي انتظام سنڀالڻ ۾ وڌيڪ لائق ثابت ٿيا آهن. انهي باري ۾ اوهان کي سنت الله (1) کان نه پر پاڻهين پاڻ کان شڪايت ڪرڻ گهرجي ۽ انهي شڪايت جو نتيجو اهو هئڻ کپي ته هاڻي اوهين پنهنجي اها خامي دور ڪريو جنهن اوهان کي حاڪم بدران غلام بنائي ڇڏيو آهي.

هاڻي اچو ضروري سمجهان ٿو ته اسلامي اخلاقيات جون بنيادي ڳالهيون اوهان کي کولي سمجهايان، ڇاڪاڻ ته هن باري ۾ مسلمانن جا خيال تمام گهڻو منتشر آهن. هي موجهارو انهي ڪري آهي جو گهڻن ماڻهن کي اها ئي خبر ڪانهي ته اسلامي اخلاقيات ڇئجي ڇا کي ٿو ۽ اهڙا اخلاق پيدا ڪرڻ لاءِ ترتيب وار ڪهڙي نموني تربيت ڏني وڃي.

اسلامي اخلاقيات جا چار ڏاڪا:

قرآن ۽ حديث موجب اسلامي اخلاقيات جا چار ڏاڪا آهن: پهريون ايمان ٻيو اسلام، ٽيون تقويٰ (پرهيزگاري) ۽ چوٿون احسان. هي چارئي ڏاڪا اهڙي ترتيب سان آهن جو هڪڙي ڏاڪي کانپوءِ ٻيو ڏاڪو خود بخود اچيو وڃي ۽ جيستائين پهريون ڏاڪو مضبوط ڪونهي تيستائين ٻئي ڏاڪي جي مضبوطي بابت سوچي به نٿو سگهجي. هن سڄي ڏاڪڻ ۾ ايمان کي بنيادي حيثيت حاصل آهي. انهي کانپوءِ اسلام اچي ٿو ۽ پوءِ تقويٰ يا احسان جو درجو (ڏاڪو) آهي. ايمان نه هجي، ته اسلام، تقويٰ يا احسان جو نالو به ڪونه ليي. ايمان (بنياد يا پيڙهه) ڪمزور هجي ته ان تي ڪا عمارت نٿي اڏي

---

(1) سنت الله ــ الله جي سنت.

سگهجي، پر جي اڏجي ڪٽي تہ اها ڪمزور ۽ واڱڙي هوندي. جيڪڏهن ايمان جون حدون سوڙهيون هونديون، تہ جيتري حد ۾ هو پکڙيل هوندو اسلام، تقويٰ ۽ احسان بہ اوتري حد تائين ويندا. جيڪڏهن ايمان پختو صحيح، مڪمل، ۽ گهڻو پکڙيل (وسيع) نہ هوندو تہ ان تي اسلام، تقويٰ يا احسان جي اڏاوت متعلق سوچڻ ئي بيوقوفي آهي اهڙي طرح تقويٰ کان اڳي اسلام ۽ احسان کان اڳي تقويٰ کي صحيح نموني پختو ۽ وسيع ڪرڻ ضروري آهي. پر عام طرح اسين ڏسون ٿا تہ ماڻهو ترتيب کي نظر انداز ڪري، ايمان ۽ اسلام کي مڪمل ڪرڻ کانسواءِ ئي تقويٰ ۽ احسان جون ڳالهيون شروع ڪري ڏيندا آهن. انهي کان بہ وڌيڪ افسوس ناڪ ڳالهہ اها آهي تہ عام طرح ماڻهن جي دماغن ۾ ايمان ۽ اسلام جو نهايت محدود ۽ تنگ تصور گهر ڪري ويو آهي.انهي ڪري ئي سندن خيال آهي تہ محض وضع وقطع، لباس، اٿڻ ويهڻ، کائڻ پيئڻ ۽ ٻين اهڙين ئي شين کي ڪنهن مقرر نقشي مطابق هلائڻ سان تقويٰ مڪمل ٿيو وڃي ۽ عبادتن ۾ نفلي عبادتون، ذڪر، درود وظيفا ۽ اهڙائي ڪجهہ ٻيا عمل شامل ڪرڻ سان احسان جي مٿاهين ڏاڪي تي پهچيو وڃجي. حالانڪ ڪن حالتن ۾ ائين بہ ٿيندو آهي تہ "تقويٰ" ۽ "احسان" سان گڏ ماڻهن جي زندگين ۾ اهڙيون ڪليل علامتون نظر اچن ٿيون جن مان پتو پوي ٿو تہ اجا تہ ايمان ئي درست ۽ پختو ڪونہ ٿيو آهي. جيستائين اهي غلطيون موجود آهن تيستائين اسلامي اخلاقيات جي نصاب (ڪورس) پوري ٿيڻ جي اميد ڪانهي. تنهنڪري ايمان، اسلام، تقويٰ ۽ احسان جي هنن چئني ڏاڪن يا درجن کي چڱي طرح سمجهڻ تمام ضروري آهي.

ايمان:

سڀ کان پهريائين ايمان تي اچون ٿا جيڪو اسلامي زندگي جو بنياد آهي. هر ڪنهن کي خبر آهي تہ توحيد ۽ رسالت جي اقرار جو نالو ايمان آهي. جيڪڏهن ڪو شخص اهڙو اقرار ڪري تہ پوءِ اسلام ۾ داخل ٿيڻ جو قانوني شرط پورو ٿيو وڃي ۽ هو انهي ڳالهہ جو حقدار

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي تہ ساڻس مسلمانن جهڙو سلوڪ ڪيو وڃي. هي سادو اقرار هڪ قانوني ضرورت پوري ڪرڻ لاءِ تہ ڪافي آهي، پر ڇا اسلام جي ٽئہ ماڙ عمارت هن بنياد تي بيهي سگهي ٿي؟ ماڻهو ائين ٿي سمجهن ٿا، ۽ جتي هي اقرار موجود هوندو آهي اتي عملي اسلام ۽ تقويٰ ۽ احسان جي اڏاوت شروع ڪري ڏيندا آهن جيڪا هوائي قلعي کان بہ زياده پختي ۽ مضبوط ثابت ڪانہ ٿيندي آهي. پر حقيقت اها آهي تہ مڪمل اسلامي زندگي ناهڻ ۽ تيار ڪرڻ لاءِ ايمان کي وسيع، اونهون ۽ چڱيءَ طرح پڪو پختو ڪرڻ کانسواءِ ڪجهہ ڪونہ ورندو. ايمان مفصل (تفصيل سان) هجي. هن جي تفصيل ۾ جتي بہ ڪا ڪوتاهي ٿي ويئي، ۽ جتي بہ سندس اونهائي گهٽ هوندي انهي جاءِ تي اسلامي زندگي جي عمارت واٽڙي هوندي.

مثال طور ايمان بالله (الله تي ايمان) کي ٿي ڪٽي ڏسو جيڪو دين جو پهريون بنياد آهي. "خدا جو اقرار" سادي صورت مان گذري جڏهن تفصيلات (1) تائين پهچي ٿو تہ پوءِ ماڻهن جي ذهن (دل ۽ دماغ) ۾ ان جون ڪئين صورتون ٺهيو پون. ڪٿي رڳو ايستائين پهچيو سندس حد ختم ٿيو وڃي تہ بي شڪ خدا موجود آهي ۽ دنيا جو خالق آهي ۽ سندس ذات اڪيلي آهي (يعني هن جهڙو ٻيو ڪونهي)، ڪٿي وري وڌ ۾ وڌ ائين آهي تہ خدا اسان جو معبود آهي ۽ اسان کي سندس عبادت ڪرڻ گهرجي. ڪٿي وري خدا جي صفتن ۽ سندس حقوق ۽ اختيارات (2) جو تصور وڌيڪ ڪشادو هوندي بہ، صرف ايستائين پهچي ٿو تہ عالم الغيب (ڳجهہ ڄاڻندڙ)، سميع و بصير (ٻڌندڙ ۽ ڏسندڙ)، سميع الدعوات (دعائون ٻڌندڙ)، قاضي الحاجات (حاجتون پوريون ڪندڙ)، ۽ "پرستش" (پوڄا) جو حقدار الله کانسواءِ ٻيو ڪوبہ ڪونهي، ۽ وڌ ۾ وڌ اها ڳالهہ تہ "مذهبي معاملن" ۾ آخري اٿارٽي (سند) خدا جو ٿي ڪتاب آهي. هن قسم جي مختلف سوچن (تصورات) جي

---

(1) تفصيل جو جمع.
(اختيار جو جمع.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

موجودگي ۾ هڪڙي ئي ڍنگ (طرز) جي زندگي جو رنگ اوترو ئي جهڪو نظر ايندو ايتري قدر جو عام مذهبي سوچ موجب جن ماڻهن جو ايمان بالله تمام وسيع (وڏو يا ڪشادو) هوندو انهن جي به اسلامي زندگي وڏ ۾ وڏ اها هوندي ته هڪ ئي وقت خدا جي باغين جو ۽ خدا جو وفادار بنجي رهجي ۽ ٻنهي سان نباهجي. يعني ڪفر جي نظام ۽ اسلام جي نظام کي مڪس ڪري (ملائي) مربو يا مڪسچر ٺاهجي.

اهڙيءَ طرح ايمان بالله جي اونهائي به ڪتني گهٽ ۽ ڪتني وڌ آهي. ڪو شخص خدا کي مڃڻ ڪانپوءِ به پنهنجي ڪا تمام معمولي شيءِ به خدا تان قربان ڪرڻ لاءِ تيار ڪونه هوندو. ڪو شخص وري ڪن شين کان خدا کي وڌيڪ پيارو سمجهي ٿو پر ڪي شيون هن کي خدا کان به وڌيڪ پياريون لڳن ٿيون. ڪو شخص پنهنجو مال ۽ پنهنجي جان به خدا تان قربان ڪريو ڇڏي، پر پنهنجي نفس جو لاڙو پنهنجو نظريو ۽ پنهنجي سوچ يا پنهنجي شهرت (مشهوري) قربان ڪرڻ لاءِ تيار ڪونهي.

اهڙيءَ طرح معلوم ٿيو وڃي ته ڪهڙي جاءِ تي اسلامي زندگي جو رنگ پڪو ۽ ڪهڙي جاءِ تي ڦڪڙ (1) آهي. انسان جي اسلامي اخلاق ۾ ٺيڪ انهي جاءِ تان ڏار (2) پوندا آهن جنهن جي هيٺان ايمان جي پيڙهه پختي ڪانه هوندي آهي.

مڪمل ۽ صحيح مسلماني (اسلامي زندگي) لاءِ توحيد جو صرف اهڙو اقرار ڪم ڏيندو جنهن جو اثر انسان جي ذاتي ۽ اجتماعي زندگي ۾ به ظاهر ٿئي ۽ جنهن موجب انسان جي پنهنجي سر ۽ پنهنجي هر شيءِ کي خدا جي ملڪيت سمجهي. صرف خدا پاڪ کي ئي پنهنجو ۽ سڄي دنيا جو حقيقي (جائز) مالڪ، معبود، مطاع (3) ۽ صاحب امر ونهي (4) تسليم ڪري. سچي دل (شعور) سان خدا کي

---

(1) ڦڪڙ ـ ڏوئڻ سان جيڪو رنگ لهي وڃي، انهي کي ڦڪڙ رنگ چوندا آهن.

(2) ڏار پوڻ ـ ٿيتين ۾ ڪريڪ پوڻ.

(3) مطاع ـ جنهن جي اطاعت ڪجي.

(4) صاحب امرونهي ـ جنهن وٽ هر قسم جي قانون جاري ڪرڻ جا اختيار هجن.

اصل هدايت ڏيندڙ مجي ۽ انهي ڳالهہ تي اطمينان هجيس تہ خدا جي اطاعت کان منهن موڙڻ يا سندس ذات و صفات ۽ حقوق ۽ اختيارات (اختيار جو جمع) ۾ ڪنهن بہ ٻئي ڪهڙي بہ صورت ۾ شريڪ ڪرڻ، سراسر گمراهي آهي. مسلماني تڏهن ئي پڪي پختي ٿيندي جڏهن انسان سوچي سمجهي، پڪي ارادي سان فيصلو ڪري تہ هو پاڻ ۽ سندس هر ڪا شيءِ الله جي آهي ۽ الله لاءِ ئي آهي. پسند اهو ئي ڪم هجيس جيڪو الله کي پسند هجي ۽ جيڪو ڪم خدا کي ناپسند هجي، اهو ڪيس بہ نہ وڻي. پنهنجي خود خيالي ڇڏي، سموري سوچ، سڀ نظريا ۽ جذبات ۽ خواهشون، علم جي انهي سانچي ۾ پلٽي ڇڏي جيڪو خدا پنهنجي ڪتاب ذريعي ڏنو آهي. خدا جي وفاداري سان ٽڪرائيندڙ سيني وفادارين کي ڦٽو ڪري ۽ پنهنجي بلند ترين (1) جاءِ تي خدا جي محبت ويهاري. هر انهي بت کي، پنهنجي دل جي ڳجهن خانن مان ڳولهي ڳولهي ڀڃي ڇڏي جيڪو خدا کان وڌيڪ محبت جو مطالبو ڪندو هجي. پنهنجي محبت ۽ نفرت، دوستي ۽ دشمني، صلح ۽ جنگ. مطلب تہ هر شيءِ کي اهڙو تہ خدا جي مرضي مطابق بنائي ڇڏي جو سندس دل اهوئي چاهي، جيڪو خدا چاهي ٿو ۽ انهي شيءِ کان پري ڀڄي جيڪا خدا کي نہ وڻندي هجي. ايمان بالله (الله تي ايمان) تہ انهي شيءِ کي چئجي ٿو. هاڻي اوهين سمجهي سگهو ٿا تہ جتي ايمان ايڏو ڪشادو پختو مضبوط ۽ همہ گير (هر شيءِ تي ڇانئجي ويندڙ) نہ هجي، اتي تقويٰ يا احسان ڪيئن ٿو پيدا ٿي سگهي؟ ڇا ايمان جي اها خامي، ڏاڙهين جي ڊيگهہ ۽ لباس جي بناوٽ ۽ تسبيحن جي ڦير ڦيران يا تهجد جي سجدن سان پوري ٿي سگهي ٿي؟

اهڙيءَ طرح نبوت تي ايمان بہ تڏهن ئي مڪمل ڇئبو جڏهن انسان جو نفس زندگي جي سيني معاملن ۾ نبي کي پنهنجو رهنما تسليم ڪري ۽ هن جي رهنمائي سان ٽڪرائيندڙ سيني رهنمائين کي رد ڪري ڇڏي، ڪتاب تي ايمان بہ تڏهن ئي مڪمل ڇئبو آهي

---

(1) بلند ترين ـ سيني کان مٿاهون.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جڏهن ڪتاب الله ۾ زندگي جي ٻڌايل اصولن ڪانسواءِ انسان جو نفس ٻئي ڪنهن به اصول جي پيروي، نالي ماتر به پسند نه ڪري. ايمان دلين ۾ پوري طرح داخل ٿي ان وقت ٿيندو جڏهن "اتباع ما انزل الله" (1) کي پنهنجو ۽ سڄي دنيا جي زندگي جو قانون بنائڻ لاءِ سندس قلب ۽ روح ۾ تڙپ ۽ بي چيني پيدا ٿئي. اهڙيءَ طرح آخرت تي ايمان به تڏهن ئي مڪمل ٿئي ٿو جڏهن انسان جو نفس مڪمل طور آخرت کي دنيا کان وڌيڪ سمجهي، يعني ترجيح ڏئي. آخرت جي مقابلي ۾ دنيا کي لت هڻي ڇڏي، يعني جيڪي ڪم آخرت جي زندگي لاءِ هاڃيڪار هجن انهن کي ويجهو به نه وڃي. زندگي جي وک وک تي آخرت جو خيال سندس دل ۽ دماغ تي ڇانيل هجي. (2)

هاڻي ٻڌايو ته جتي اهڙي پختي پيڙهه ئي نه هجي اتي اسلامي زندگي جي عاليشان عمارت ڪيئن اڏي سگهبي؟ ماڻهن جڏهن ههڙي مضبوط، پختي ۽ ڪشادي پيڙهه ڪانسواءِ ئي اسلامي اخلاق جي عمارت اڏڻ شروع ڪئي، تڏهن ئي ته حالت اها اچي بڻي جو:

ڪتاب الله خلاف فيصلا ڪندڙ جج، غير شرعي قانون مطابق ڪيس لڙندڙ وڪيل، غير اسلامي نظام مطابق ملڪي معاملا هلائيندڙ آفيسر، ڪافرانه اصولن موجب تمدن ۽ حڪومت (رياست) جو نظام هلائڻ لاءِ ڪوشش ڪندڙ ليڊر ۽ سندن پوئلڳ، مطلب ته هر هڪ شخص لاءِ تقويٰ ۽ احسان جي مٿاهين ڏاڪن (مرتبن) تي چڙهڻ لاءِ دروازو کلي ويو بشرطيڪ هو پنهنجي زندگي جو ظاهري ڍنگ هڪ خاص نقشي مطابق بنائين ۽ ڪجهه نفل ۽ وظيفن پڙهڻ جي عادت وجهن.

اسلام:

ايمان جي جن بنيادن جو مون هيٺئر ذڪر ڪيو آهي اهي جڏهن دل ۾ گهر ڪريو وڃن ته انهي ڪانپوءِ اسلام جي حد شروع ٿئي

(1) اتباع ما انزل الله ـ الله جيڪي ڪجهه نازل ڪيو آهي انهي جي تابعداري ڪرڻ.
(2) ٻين لفظن ۾ ائين ڪٿي چئجي ته سندس زندگي جي هر ساعت ۽ پلڪ آخرت (Oriented) هجي. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تي. ايمان جڏهن عملي جامو پهري ظاهر ٿئي ٿو ته ان جو نالو اسلام آهي. ايمان ۽ اسلام جو پاڻ ۾ ايترو تعلق آهي جيترو ٻج ۽ وڻ جو. ٻج ڇتبل هوندو ته وڻ به نڪرندو اهڙيءَ طرح جتي ايمان موجود هوندو اتي انسان جي عملي زندگي ۾ ضرور ظاهر هوندو. زندگي جي معاملي ۾ ڏيتي ليتي ۽ اخلاق ۾، وقت، قوت ۽ قابليتن کان ڪم وٺڻ ۾، مطلب ته هر ڳالهه ۾ ايمان ظاهر ٿيندو. انهن مان جنهن به ڳالهه ۾ غير اسلام بکڻ لڳي، ته پڪ ڄاڻو ته انهي جاءِ تي ايمان ڪونهي، جيڪڏهن آهي ته بلڪل واٽڙو نالي ماتر ۽ بي جان آهي. جيڪڏهن هر ڳالهه ۾ غير مسلمن وانگر زندگي بسر (گذر) ٿي رهي هجي ته پڪ ڄاڻو ته دل ايمان کان خالي آهي، يا زمين اهڙي ته بيڪار آهي جو ايمان جو ٻج اتي نه ته ڦٽي ٿو ۽ نه ئي گونچ ڪڍي ٿو. بهرحال مون قرآن ۽ حديث مان ايترو سمجهيو آهي ته جيڪڏهن دل ۾ ايمان هوندو ته عمل ۾ ضرور اسلام هوندو.

(هن موقعي تي هڪ صاحب اٿي بيٺو ۽ پڇيائين ته اوهين ايمان ۽ عمل کي ساڳئي ڳالهه سمجهو ٿا يا انهن ٻنهي ۾ ڪو فرق آهي؟ مون (مودودي ﷫) جواب ۾ چيو:

اسانجي عالمن (فقيهن ۽ متڪلمين) هن مسئلي تي جيڪي بحث ڪيا آهن، ٿوري وقت لاءِ انهن کي ذهن مان ڪڍي ڇڏيو ۽ ڳالهه کي قرآن مان سمجهڻ جي ڪوشش ڪريو. قرآن مان صاف معلوم ٿئي ٿو ته اعتقادي ايمان ۽ عملي اسلام هڪٻئي لاءِ تمام ضروري آهن. الله تعاليٰ هر جڳهه تي ايمان ۽ اعمال صالح (نيڪ عمل) جو ذڪر گڏوگڏ ڪري ٿو ۽ پنهنجن بندن سان جيڪي به سٺا وعدا ڪيا اٿس، اهي انهن ئي ماڻهن سان آهن جيڪي عقيدي ۾ مومن ۽ عمل ۾ مسلمان آهن ۽ جنهن جاءِ تي منافقن کي ننديو اٿس، اتي انهن جي عمل جي خرابين کي سامهون رکي سندن ايمان جي خرابي جو ذڪر ڪيو اٿس، ۽ عملي اسلام کي ئي حقيقي ايمان جي علامت چيو اٿس. انهي ۾ ڪو به شڪ ڪونهي ته شرعي قانون جي خيال کان ڪنهن ماڻهو کي ڪافر چئي، هميشه لاءِ مسلم امت مان ڪڍي ڇڏڻ وقت تمام

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گهٽي احتياط ۽ خبرداري جي ضرورت آهي، پر هتي آءُ انهي ايمان ۽ اسلام جي ڳالهه ڪونہ ٿو ڪريان جنهن لاءِ دنيا ۾ فقهي (1) احڪام ٺاهيا ويندا آهن. بلڪ هتي انهي ايمان ۽ اسلام جي ڳالهه ڪري رهيو آهيان جيڪو خدا وٽ اڳهامي ٿو ۽ جنهن جا نتيجا آخرت ۾ نڪرندا. قانوني بحث (نقطئہ نظر) کي ڇڏي ڪري اصل حقيقت ڏٺي وڃي تہ معلوم ٿيندو تہ جتي عملاً خدا جي اڳيان پيش پوڻ ۽ پاڻ کي سندس حوالي ڪرڻ ۾ ڪمي (گهٽتائي) آهي، جتي خدا سان وفاداري سان گڏ غير سان بہ وفاداري نڀائجي رهي آهي، جتي خدا جي دين کي قائم ڪرڻ لاءِ پاڻ پتوڙڻ بدران ٻين ڏنڌن ڏي ڏيان آهي، جتي محنتون ۽ ڪوششون راه خدا بدران ٻين راهن ۾ ٿي رهيون آهن. اتي ايمان ۾ ضرور نقص هوندو. ناقص يا اڌوري ايمان تي تقويٰ ۽ احسان جي عمارت نٿي اڏي سگهجي، پوءِ ڀلي ظاهري شڪل متقين جهڙي بنائجي ۽ محسنين ([2]) جي ڪن اعمال (عمل جو جمع) جي نقل ڪرڻ جي ڪوشش ڪجي. فريب ڏيندڙ ظاهر شڪليون جيڪڏهن روح کان خالي هجن تہ انهن جو مثال نهايت خوبصورت انسان جي لاش وانگر آهي جنهن ۾ جان نہ هجي. هن خوبصورت لاش جي ظاهر شان کان ڏوڪو ڪائي اوهين جيڪڏهن انهي ۾ ڪجهه اميدون رکندا، تہ واقعات جي دنيا پهرئين ئي امتحان ۾ ان کي بيڪار ثابت ڪندي، ۽ تجربي ڪانپوءِ اوهان کي پاڻهين معلوم ٿي ويندو تہ هڪ بد صورت پر زنده انسان ڪنهن خوب صورت پر بي روح لاش کان وڌيڪ ڪارگر هوندو آهي. ظاهري فريبن سان اوهين پاڻهين پاڻ کي تہ ڏوڪو ڏيئي سگهو ٿا ليڪن حقيقت جي دنيا (عالم واقع) تي ڪوبہ اثر ڪونہ پوندو ۽ نہ ئي خدا جي ميزان (ساهمي) ۾ انهي جو ڪو وزن (تور) هوندو. اوهين جيڪڏهن ظاهري نہ. بلڪ اهڙي حقيقي تقويٰ ۽ احسان چاهيو ٿا جنهن سان دنيا ۾ خدا جو دين بلند ٿئي ۽ آخرت جي ساهمي ۾ نيڪي جو پڙ جهڪي وڃي، تہ منهن جي هي ڳالهه ياد رکو

---

(1) فقهي احڪام۔ اسلامي قانون جا حڪم.

(2) جيڪي تقويٰ کان اڳتي، احسان جي درجي تي پهتل هجن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تہ انهي لاءِ مضبوط ايمان جي ضرورت آهي ۽ انهي مضبوطي جي ثابتي عملي اسلام مان ئي ملندي.

تقويٰ:

تقويٰ جي ڳالهہ ڪرڻ کان اڳي پهريائين سمجهڻ جي ڪوشش ڪريو تہ تقويٰ آهي ڇا؟ تقويٰ ڪنهن خاص قسم جي لباس ۽ رنگ ڍنگ جو نالو ڪونهي، بلڪ حقيقت ۾ انهي اندروني ڪيفيت (حالت) جو نالو آهي جيڪا خدا جي خوف ۽ ذميواري جي احساس سان پيدا ٿيندي آهي ۽ زندگي جي هر معاملي ۾ ظاهر ٿيندي آهي. حقيقي تقويٰ اها آهي تہ انسان جي دل ۾ خدا جو خوف هجي. پانهپ جو شعور هجي. خدا وٽ مري جواب ڏيڻ ۽ پنهنجي ذميواري جو احساس هجي ۽ دل ۾ هر وقت اها ڳالهہ موجود هجي تہ دنيا فقط امتحان جي جاءِ آهي جتي خدا سڀي عمر جي مهلت ڏيئي موڪليو آهي ۽ آخرت ۾ منهنجي مستقبل جو فيصلو انهي ڳالهہ تي ٿيڻو آهي تہ هن مليل وقت اندر آءٌ امتحان هال ۾ پنهنجيون قوتون ۽ قابليتون ڪهڙي نموني ڪتب آڻيان ٿو جيڪو خدا جي مشيت (مرضي) موجب مونکي ڏنو ويو آهي، ۽ انهن ماڻهن سان ڪهڙي نموني هلان ٿو جن سان قضاءِ الاهي موجب منهنجو واسطو پوڻو آهي. اهڙو احساس ۽ شعور جنهن انسان اندر پيدا ٿي پوي انهي جو ضمير سجاڳ ٿي پوندو آهي. سندس ديني حس تيز ٿي ويندي آهي. هن کي اهو ڪم دل ۾ ڪتڪندو آهي جيڪو خدا جي مرضي جي خلاف هجي. هر انهي شيءِ (يا ڪم) کان کيس ڪراهت ٿيندي آهي جيڪا خدا کي پسند نہ هجي. هو پنهنجي نفس کي جاچيندو رهندو تہ ڪهڙي پاسي ٿو لاڙو رکي. هو پاڻ ئي، پاڻ کان حساب ڪتاب وٺندو رهي ٿو تہ آءٌ پنهنجو وقت ۽ قوت ڪهڙن ڪمن ۾ لڳائي رهيو آهيان. جن ڪمن کان صاف روڪيو ويو آهي، اهي تہ پري ٿيا جن ڳالهين بابت شڪ هوندس (تہ حلال آهن يا حرام) انهن کان بہ ٽهندو رهندو. منجهس قوت جو احساس اهڙو تہ هوندو جو حڪمن کي پوري فرمانبرداري سان بجا آڻيندو. خدا

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو خوف هر اهڙي موقعي تيئن هن کي ڏڪائي ڇڏيندو جڏهن خدا جي حدن اورانگهڻ جو انديشو هجي. حقوق الله (الله جا حق) ۽ حقوق العباد (بندن جا حق) خود بخود ادا ڪرڻ سندس عادت هوندي آهي. حق جي خلاف ڪنهن ڪم جي خيال اچڻ سان ئي سندس ضمير ڏڪڻ لڳندو آهي. اهڙي ڪيفيت مرڻ گهڙي تائين، زندگي جي سيني حالتن ۾ ظاهر ٿيندي رهندي آهي ۽ هن ڪيفيت جي ڪري سندس سيرت ۾ اهڙي تہ يڪ رنگي ڏسندؤ جو اوهان کي هن ۾ پاڪيزگي ۽ صفائي کانسواءِ ٻيو ڪجهہ بہ نظر ڪونہ ايندو. انهي جي برخلاف جتي تقويٰ انهي شيءِ جو نالو هجي تہ ماڻهو ڪجهہ خاص خاص طريقن جي پيروي ڪري ۽ خاص قسم جو لباس پائي ۽ مصنوعي طريقي سان پاڻ کي اهڙي سانچي ۾ پلٽي ڇڏي جنهن کي توري تڪي سگهجي، اتي اوهين ڏسندؤ تہ تقويٰ جون جيڪي چند صورتون سيکاريون ويون آهن انهن جي ناهي ٺوڪي پابندي ڪئي ويندي، پر انهي سان گڏ زندگي جي ٻين معاملن ۾ اوهان کي اهڙو اخلاق ۽ اهڙي سوچ ۽ اهو عمل نظر ايندو جيڪو مقام تقويٰ تہ پري ٿيو ايمان جا شروعاتي تقاضا بہ پورا ڪونہ ڪندو يعني حضرت مسيح ﷺ جي ڏنل مثال موجب مڇر ڇاڻيا پيا وڃن ۽ اٺ ڳيتا پيا وڃن.

اهڙا ڪئين مثال اسانجي اکين آڏو موجود آهن. اوهان پنهنجين اکين سان انهن حضرات جون زندگيون ڏسي سگهو ٿا جن جي تقويٰ جو هر طرف ڇؤٻولو آهي. هڪڙي پاسي شريعت جي جزئيات (1) جو ايڏو خيال رکندا جو ڏاڙهي ڪنهن خاص ماپ کان گهٽ (ننڍي) هوندي تہ يڪدم فسق (الله جي نافرماني) جي فتويٰ ڪيڏندا. پانچا جيڪڏهن ٽيڙن کان ٿورو هيٺ هوندا تہ دوزخ جي ڌمڪي ڏيندا. سندن فقهي (2)

---

(1) شريعت جون ننڍيون ڳالهيون.

(2) فقهي مسلڪ: اسان وٽ پنج وڏا فقهي مسلڪ يا مذهب (Schools of Thought) موجود آهن، يعني حنفي، شافعي، مالڪي، حنبلي ۽ اهل حديث ۽ هند و پاڪ ۾ وري حنفين جا بہ مسلڪ آهن جيڪي هڪ ٻئي تي ڪفر جو فتوائون وڏي سخاوت سان ڪيڏندا آهن يعني ديوبند ۽ بريلوي (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مسلڪ جي فروعي (1) حڪمن ڪان ٿورڙوئي ڪو ماڻهو هٽي ويو ته ڇٽڪ دين ڪان ئي نڪري ويو. ليڪن ٻي پاسي دين جي بنيادي معاملن بابت سندن لاپرواهي ۽ غفلت جو اهو حال آهي جو مسلمانن جي سڄي زندگي سياسي مصلحتن ۽ ديني رعايتن (رخصتن) جي حوالي ڪري ڇڏي اٿن. دين اسلام کي غالب ڪرڻ (اقامت دين) جي ڪوشش ڪان نتائڻ ۽ گسائڻ جا ڪئين رستا کولي ڇڏيا اٿن. ڪفر جي غلبي هيٺ "اسلامي زندگي" لاءِ نقشن ناهڻ ۾ لڳا پيا آهن. اهڙن ماڻهن جي ئي غلط رهنمائي جي ڪري مسلمان انهي ڳالهه تي ريجهي ويا آهن ته غير اسلامي نظام اندر رهندي، بلڪ ان جي خدمت ڪندي، محدود پيماني جي مذهبي زندگي گذارڻ سان دين اسلام جون سموريون تقاضائون ۽ مطالبا پورا ڪري سگهجن ٿا. انهي ڪان به وڌيڪ ڏک جهڙي ڳالهه اها آهي ته جيڪڏهن ڪو خدا جو بندو دين جا اصل مطالبا سندن آڏو رکي ۽ غلبه اسلام (اقامت دين) جي ڪم ڏي ڌيان ڇڪائي ته سندس ڳالهه ٻڌي اڻ ٻڌي ڪري ڇڏيندا. بلڪ هر قسم جو حيلو هلائيندا ۽ بهانو بنائيندا ۽ چال هلندا ته جيئن پاڻ به هن ڪم ڪان جند ڇڏائين ۽ مسلمانن کي به انهي ڪم جي ويجهو وڃڻ نه ڏين. انهي هوندي به هنن بزرگن جي تقويٰ کي نقصان ڪونه پهچي ۽ نه ئي وري مذهبي ماڻهن مان ڪنهن جي دل ۾ شڪ جاڳي ٿو ته هنن جي تقويٰ ۾ ڪا ڪسر رهجي وئي آهي. اهڙيءَ طرح نقلي ۽ حقيقي تقويٰ جو فرق ڪيترن ئي نمونن سان ظاهر ٿيندو آهي، پر اهو فرق معلوم تڏهن ٿيندو جڏهن تقويٰ جو اصل مطلب اوهان کي چڱيءَ طرح معلوم هجي.

منهنجين ڳالهين جو هرگز اهو مطلب ڪونهي ته لباس ۽ اٿڻ ويهڻ سان واسطو رکندڙ ظاهر ڳالهين بابت جيڪي ڪجهه حديثن مان ثابت ٿيل آهي انهن جي گهٽتائي ڪريان ٿو يا انهن کي غير ضروري

---

(1) فروعي حڪم: مشهور مثال آهي ته اهل حديث، امام جي پوئيان وڏي سڏ "آمين" چوندا آهن ۽ حنفي دل ۾ چوندا آهن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سمجهان ٿو. آءُ دل ۾ اهڙي خيال آڻڻ کان خدا جي پناه گهران ٿو. آءُ فقط ايترو سمجهائڻ گهران ٿو تہ اصل شيءِ "تقويٰ جي حقيقت" آهي ۽ ان جي ظاهري صورت ڪانهي جنهن جي دل ۾ حقيقي تقويٰ پيدا ٿي ويئي انهي جي سڄي زندگي خود بخود اسلامي زندگي بنجي ويندي اسلام سندس سوچ، سندس جذبات، سندس ڪمائڻ ۽ خرچ ڪرڻ جي طريقن، مطلب تہ سندس دنيوي زندگي جي هر هڪ ڳالهہ مان پڌرو رهيو هوندو. انهي جي برعڪس جيڪڏهن تقويٰ جي ظاهري ڳالهين کي حقيقت کان وڌيڪ اهم سمجهيو ويندو ۽ انهي تي اجايو گهڻو زور ڏنو ويندو ۽ دل ۾ حقيقي تقويٰ جي ٻج چٽڻ ۽ ان کي پاڻي ڏيڻ ڪانسواءِ ئي ڪجهہ حڪمن جي پيروي ڪرائي ويندي تہ اهڙا ئي نتيجا نڪرندا جن جو پوئتي ذڪر ڪري رهيو آهيان. پهرئين ڳالهہ (حقيقي تقويٰ) آهستي آهستي ۽ دير سان وڌندي ويجهندي آهي ۽ گهڻي عرصي کانپوءِ هن جا نتيجا ظاهر ٿيندا آهن ۽ هن لاءِ صبر جي ضرورت آهي. ٻج پوکڻ وڻ جي ڦٽڻ ۽ پوءِ ميوي ڏيڻ ۾ ڪافي وقت لڳندو آهي، انهي ڪري سطحي طبيعت جا ماڻهو اهڙي صبر آزما ڪم کان ڇرڪندا ۽ نٽائيندا آهن. ٻي ڳالهہ (ظاهري تقويٰ) پيدا ڪرڻ سولو ڪم آهي، بلڪل ائين جيئن سڪل ڪاٺي کي پن ۽ گل ٻوٽا ڇهتائي وڻ جي شڪل ڏني وڃيس. اهو ئي سبب آهي جو تقويٰ پيدا ڪرڻ جو اهو ئي ڍنگ اڄڪلهہ هالو چالو آهي. پر ظاهر ڳالهہ آهي تہ هڪ قدرتي وڻ مان تقويٰ جي ميوي ڏيڻ جون جيڪي اميدون پوريون ٿي سگهن ٿيون، اهي هن قسم جي بناوٽي وڻن مان تہ پوريون ڪونہ ٿينديون.

احسان:

هاڻي احسان تي اچو جيڪو اسلام جو سڀني کان مٿاهون درجو آهي. احسان، دراصل نالو آهي الله ۽ سندس رسول ﷺ ۽ سندس دين سان قلبي (يا دلي) لڳاوُ جو. يعني اهڙي اونهي محبت، سچي وفاداري، جان نثاري ۽ فدا ٿيڻ جو اهڙو جذبو جيڪو مسلمان کي اسلام ۾ فنا (فنا في الاسلام) ڪري ڇڏي. تقويٰ جي پيڙهہ خدا جي اهڙي خوف تي ٻڌل

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي جيڪو انسان کي سندس ناراضگي کان بچڻ لاءِ آماده ڪري، جڏهن تہ احسان جي پيڙهہ خدا جي محبت تي ٻڌل آهي جيڪا ماڻهو کي خدا جي رضا ۽ خوشنودي حاصل ڪرڻ لاءِ اپاريندي آهي. هن فرق کي هڪ مثال مان سمجهو: حڪومت جي نوڪري مان هڪڙا ماڻهو اهي آهن جيڪي نهايت فرض شناسي سان، وڏي ڪوشش ڪري اهي سمورا فرض بلڪل ٺيڪ ٺاڪ نموني سان بجا آڻيندا آهن جيڪي کين سونپيا ويا هجن. اهڙا ماڻهو سيني قاعدن قانونن جي سخت پابندي ڪندا آهن ۽ ڪوبہ اهڙو ڪم ڪونہ ڪندا آهن جنهن تي حڪومت کي اعتراض هجي. ٻيو طبقو حڪومت جي اهڙن مخلص وفادارن ۽ جان نثارن جو هوندو آهي جيڪي حڪومت جا خير خواه هوندا آهن. هي ماڻهو فقط اهي ڪم پورا ڪونہ ڪندا آهن جيڪي سندن حوالي ڪيا ويا هجن، بلڪ کين هميشہ اها ڳڻتي هوندي آهي تہ ڪهڙي نموني حڪومت کي وڌ ۾ وڌ فائدو پهچائجي. انهي ڏس ۾ مقرر ڪيل فرض کان وڌيڪ ڪم ڪندا آهن. حڪومت کي خطرو پيش اچي تہ جان، مال ۽ اولاد، سڀ ڪجهہ قربان ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويندا آهن. قانون جي ڀڃڪڙي ٿيندي ڏٺائون تہ سندن دل کي ڌڪ لڳي ويندو. بغاوت جا آثار نظر آيا تہ سندن سک ڦٽي پوندو ۽ ان کي دٻائڻ لاءِ سر جون سٽون ڏيندا. سندن دلي خواهش اها هوندي آهي تہ سڄي دنيا ۾ صرف هن حڪومت جو ڏؤنڪو وڄي ۽ دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ هن جو جهنڊو جهولڻ لڳي. هن ٻنهين مان، پهريان ماڻهو انهي حڪومت جا متقي (تقويٰ وارا) آهن ۽ ٻيا ماڻهو انهي جا محسن (جن ۾ احسان جي صفت هجي.) بيشڪ متقين کي بہ ترقيون (پروموشن) ملن ٿيون ۽ سندن نالو سٺن ملازمن جي فهرست (لسٽ) ۾ لکيل هوندو آهي، پر محسنين تي جيڪي نوازشون ٿينديون آهن اهي ٻئي ڪنهن تي بہ ڪونہ ٿينديون آهن. اسلام جي متقين ۽ محسنين جو مثال بہ ائين ئي سمجهو. جيتوڻيڪ متقي بہ عزت ڀريا ۽ اعتبار جوڳا آهن پر اسلام جي اصل طاقت محسنين جو گروه (گروپ) آهي. اسلام دنيا ۾ جيڪو اصلي ڪم ڪرڻ چاهي ٿو اهو هن ئي گروه جي هٿان ٿيڻو آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

احسان جي حقيقت معلوم ٿيڻ ڪانپوءِ اوهين پاڻ سمجهي سگهو ٿا ته جيڪي ماڻهو پنهنجين اکين سان خدا جي دين کي ڪفر هٿان هيسبو (مغلوب ٿيندو) ڏسن. جن جي سامهون حدود الله (الله جون مقرر ڪيل حدون) نه رڳو ڀڳيون وڃن بلڪ انهن جا نشان ۽ سنڌا به ختم ڪيا وڃن. خدا جي قانون کي باقاعدي عملاً منسوخ ڪيو وڃي. خدا جي زمين تي خدا بدران خدا جي باغين جو حڪم هلندو هجي. نظام ڪفر جي غلبي ڪري نه رڳو عام انساني سوسائٽي (سماج) ۾ اخلاقي فساد برپا هجي بلڪ خود مسلم امت تمام تيزي سان بد اخلاقي جو شڪار ٿيندي وڃي. اهو سڀ ڪجهه ڏسڻ سان به هنن جي دلين ۾ بي چيني پيدا نه ٿئي. ۽ نه ئي هنن حالتن کي بدلائڻ جو منجهن جذبو پيدا ٿئي. بلڪ ان جي برعڪس پنهنجي نفس ۽ پين مسلمانن کي غير اسلامي نظام جي غلبي تي اصولاً (اصولي طور) ۽ عملاً (عملي طور) راضي ۽ مطمئن ڪن. اهڙا ماڻهو آخر ڪهڙي حساب سان محسنين ۾ شمار ڪري سگهجن ٿا؟ هيڏي ساري ڏوهه هوندي به محض ايترو عمل ڪين احسان جي بلند مقام تي ڪيئن ٿو پهچائي سگهي جو هو چاشت ۽ اشراق ۽ تهجد جا نفل پڙهندا آهن. ذڪر و شغل ۽ مراقبا ڪندا آهن. قرآن ۽ حديث جا درس ڏيندا آهن. فقه جي پابندي ۽ ننڍين ننڍين سنتن جي سختي سان پيروي ڪندا ۽ خانقاهن ۾ دينداري جو فن سيکاريندا آهن. هڪ اهڙو فن جنهن ۾ حديث، فقهه جون سموريون باريڪيون ته موجود هجن مگر اها حقيقي دينداري ڳولهي به نه لڀي جيڪا انسان ۾ دين حق لاءِ سر ڪٽائڻ جي ڪيفيت پيدا ڪري ٿي ۽ فتح ۽ شڪست کان بي نياز ٿي ساهه صدقي ڪرڻ جهڙي وفاداري جو سبق ڏئي ٿي. دنيوي حڪومتون ۽ قومون به وفاداري ۽ بي وفائي ۾ ايترو ته فرق ڪري ڄاڻن ته جيڪڏهن ملڪ ۾ بغاوت ٿئي يا ملڪ جي ڪنهن حصي تي دشمن قبضو ڄمائي ويهي ته انهي حالت ۾ جيڪي ماڻهو باغين ۽ دشمنن جي قبضي کي جائز تسليم ڪن، يا سندن قبضي تي راضي ٿي وڃن، يا انهن سان ناهه ڪري ڪجهه معمولي حق ۽ رعايتون حاصل ڪن. اهڙن ماڻهن کي ڪابه قوم يا ڪوبه ملڪ پنهنجو وفادار ڪونه سمجهندو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اڄ انهي ڳالهه جا جيئرا جاڳندا مثال اوهان آڏو موجود آهن. جيڪي ملڪ جرمني جي قبضي مان آجا ٿيا آهن. اتي اهڙن ماڻهن سان سخت سلوڪ ڪيو پيو وڃي جن قبضي واري عرصي ۾ جرمني جي حڪومت سان ناهه ۽ تعاون ڪيو. آزاد ٿيل سيني ملڪن ۽ قومن وٽ وفاداري پرکڻ جي صرف هڪڙي ڪسوٽي آهي: يعني ڪهڙي ماڻهو دشمن جي قبضي جي ڪيتري مخالفت ڪئي. يا قبضي ختم ڪرائڻ ۽ پنهنجي ملڪ يا قوم جي اقتدار کي واپس آڻڻ لاءِ ڪيتريون قربانيون ڏنيون. پوءِ ڇا اوهين، معاذ الله، خدا بابت اهو گمان ڪريو ٿا تہ وفادارن ۽ بي وفائن ۾ فرق ڪرڻ جي ايتري خبر ڪانہ اٿس جيتري هنن ڪم عقل انسانن کي آهي؟ ڇا اوهين سمجهو ٿا تہ صرف ڏاڙهين جي ڊيگهہ، ٽڙين کان مٿي پانچا، تسبيحن جي ڦير ڦيران ۽ درود وظيفا ۽ مراقبا ۽ ڪجهہ بيا اهڙا ڪم ڏسي ڏوڪو ڪائي ويندو تہ اوهين هن جا سچا وفادار ۽ جان نثار آهيو؟

غلط فهميون:

حضرات هاڻي پڇاڙي ۾ آخري ڳالهہ چئي آءٌ پنهنجي تقرير ختم ڪريان ٿو.

غلط سوچ ۽ سمجهہ ڪري، عام مسلمان جي ذهن تي مدتن (ورهين) کان ننڍين ننڍين (جزئيات) ۽ ظاهري ڳالهين جي اهميت ايتري قدر تہ ڇانئجي ويئي آهي جو دين جي اصولن ۽ دينداري ۽ اسلامي اخلاق جي اصل حقيقت ڏي سندن ڌيان ئي نٿو ڇڪجي. انهي باري ۾ ڪيتري بہ ڪوشش ڪجي پر ماڻهو جو دماغ ور ڏيو انهن ئي ننڍن مسئلن ۽ ننڍڙين ظاهري شين ۾ اٽڪيو بيهي، جن کي اصل دين سمجهي ويٺا آهن. يعني ڇاڪي وڃايا ڏاند، ڦر ڦر ڳولهي ڪلا. هي هڪ وبا آهي جنهن جا اثر خود اسانجي بہ ڪيترن ئي ساٿين ۽ همدردن ۾ موجود ڏسجن ٿا. آءٌ پنهنجو سمورو زور دين جي حقيقت سمجهائڻ ۾ لڳائيندو رهيو آهيان. پر هنن سمورين ڪوششن کانپوءِ بہ ڏسان ٿو تہ اها ئي ظاهر پرستي موجود ۽ اهوئي اصول کان وڌيڪ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فروع کي اهم سمجهڻ، دماغن تي ڇانيل آهي. اڄ ڏينهن کان وٺي مون وٽ ڇنين پوئيان ڇنيون اچي رهيون آهن جن ۾ سمورو زور انهي مطالبي تي آهي تہ جماعت (اسلامي) وارن کي ڏاڙهيون وڌيون ڪرائڻ گهرجن، سندن پانچا ٽيٽڻ کان مٿي ڪرايا وڃن، ۽ اهڙين ئي ٻين ننڍين ننڍين ڳالهين (جزئيات) ڏي ڌيان ڏنو وڃي. انهي کان سواءِ مون کي اهو بہ معلوم ٿيو آهي تہ ڪن ماڻهن جو خيال آهي تہ جماعت ۾ انهي شيءِ جي گهٽتائي آهي جنهن کي هو صاحب "روحانيت" ڪوٺيندا آهن. پر شايد اهڙا صاحب خود پاڻ بہ نٿا ٻڌائي سگهن تہ اصل ۾ روحانيت آهي ڪهڙي شيءِ. هنن صاحبن جو خيال آهي تہ نصب العين ۽ ڪم جو طريقو اهو ئي اختيار ڪجي جيڪو هن جماعت جو آهي، پر تزڪيہ نفس (اندر اجارڻ) ۽ روحاني تربيت لاءِ خانقاهن ۽ درگاهنؑ ڏي وڃجي. هنن ڳالهين مان صاف ظاهر ٿئي ٿو تہ اسان طرفان هيڏين ڪوشش هوندي بہ ماڻهن ۾ دين جي صحيح سمجهہ پيدا نہ ٿي آهي. ايمان، اسلام، تقويٰ ۽ احسان جي جيڪا سمجهاڻي هن وقت اوهانجي آڏو پيش ڪئي اٿم، انهي ۾ جيڪڏهن مون قرآن ۽ حديث جي تعليم کان پاسيرو رکي پنهنجي طرفان ڪا ڳالهہ گهڙي پيش ڪئي هجي تہ اوهان بي ڌڙڪ انهي تي آڱر رکي مون کي ٻڌايو تہ تو هي هي غلطيون ڪيون آهن. ليڪن جيڪڏهن اوهين تسليم ڪريو ٿا تہ ڪتاب الله ۽ رسول الله ﷺ جي سنت موجب انهن چئني ڳالهين جي حقيقت اها ئي آهي جيڪا مون پيش ڪئي آهي تہ پوءِ اوهين خود سوچيو تہ جتي تقويٰ ۽ احسان جون پاڙون موجود نہ هجن، اتي آخر ڪهڙي روحانيت هوندي جنهن کي اوهين ڳولڻ ڦولڻ لاءِ نڪتا آهيو؟ باقي رهيون شريعت جون ننڍيون ننڍيون ڳالهيون (جزئيات) جن کي اوهين دين جو اصل ۽ وڏي ۾ وڏو مطالبو سمجهو ٿا، تہ آءٌ انهن جو صحيح مقام ۽ مرتبو ٻيهر کولي کولي بيان ڪريان ٿو تہ جيئن پنهنجي ذميواري پوري ڪري سگهان.

سڀ کان پهريائين ٿڌي دماغ سان انهي ڳالهہ تي غور ڪريو تہ الله تعاليٰ پنهنجن رسولن کي دنيا ۾ ڪهڙي مقصد سان موڪليو هو؟

آخر دنيا ۾ ڪهڙي ڳالهہ جي اوڻائي هئي، ڪهڙي خرابي موجود هئي جنهن کي دور ڪرڻ لاءِ نبي سڳورن کي موڪلڻ (مبعوث) جي ضرورت پيئي؟ ڇا، اوڻائي ۽ خرابي اها هئي تہ ماڻهو ڏاڙهيون ڪونہ رکندا هئا ۽ انهن جي رکائڻ لاءِ رسول موڪليا ويا؟ يا ماڻهن جا پانچا ٽيٽڻ کان هيٺ هئا، ۽ انهن کي مٿي ڪرائڻ لاءِ نبي سڳورا موڪليا ويا؟ يا انهن چند سنتن کي جاري ڪرائڻ لاءِ انبياء موڪلڻ جي ضرورت پيئي، جن سنتن تي زور ڏيڻ جو ڇوڳ ۽ هول آهي؟

انهن سوالن تي غور ڪرڻ کانپوءِ اوهان پاڻ ئي چوندا تہ اصل خرابيون اهي ڪونہ هيون ۽ نہ ئي نبي سڳورن جي بعثت (ڪين موڪلڻ) جو مقصد اصل اهو هو. پوءِ سوال اٿي ٿو تہ اهي ڪهڙيون خرابيون هيون جن کي دور ڪرڻ، ۽ اهي ڪهڙيون ڀلائيون (نيڪيون) هيون جن کي قائم ڪرڻ جي ضرورت پئجي ويئي؟

هن سوال جو اوهين صرف اهو جواب ڏيئي سگهو ٿا تہ دنيا ۾ اصل خرابي اها پيدا ٿي هئي تہ ماڻهو اڪيلي الله جي اطاعت ۽ بندگي کان منهن موڙي چڪا هئا. هٿ جي گهڙيل اصولن ۽ قانون جي پيروي ڪندا هئا ۽ سندن دل ۾ خدا وٽ جواب ڏيڻ جو احساس مري چڪو هو. انهن خرابين ڪري اخلاق بگڙي چڪا هئا ۽ غلط اصولن جي رواج ڪري دنيا ۾ فساد برپا ٿي ويو هو. اهڙين حالتن پيدا ٿيڻ کانپوءِ ئي نبي سڳورن کي انهي مقصد سان موڪليو ويو تہ انسانن ۾ خدا جي بندگي ۽ وفاداري جو جذبو پيدا ڪن ۽ سندن دلين ۾ "الله وٽ مري جواب ڏيڻ" جي احساس جي جوت جلائين. سٺا اخلاق پيدا ڪري انساني زندگي جو سچو نظام انهن اصولن تي قائم ڪيو ۽ هلايو وڃي جن سان نيڪيون ۽ ڀلائيون اڀرن ۽ بدي ۽ فساد دٻجي وڃن. انهي ئي هڪڙي مقصد سان سڀيئي نبي سڳورا موڪليا ويا. پڇاڙي ۾ محمد ﷺ جن بہ انهي لاءِ مبعوث (مقرر) فرمايا ويا.

هاڻي اچو تہ ڏسون تہ هن مقصد پوري ڪرڻ لاءِ محمد ﷺ جن ڪهڙي ترتيب سان، ۽ ڪيئن درجي وار ڪم ڪيو. سڀ کان پهريائين پاڻ سڳورن ﷺ ايمان ڏي سڏيو ۽ انهي جي پڪي ۽ پختي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پيڙهہ ٻڌائون. پوءِ انهي ايمان جي تقاضا (گهر) موجب پنهنجي تعليم ۽ تربيت ذريعي آهستہ آهستہ ايمان آڻيندڙن ۾ عملي اطاعت ۽ فرمانبرداري (يعني اسلام)، اخلاقي پاڪائي (يعني تقويٰ) ۽ خدا سان گهري محبت ۽ وفاداري (يعني احسان) جهڙيون وصفون پيدا ڪيائون. پوءِ انهن مخلص مومنن جي منظم ڪوشش ۽ جدوجهد سان پراڻي جاهليت جي خراب (فاسد) نظام جون پاڙون پٽي انهي جي جاءِ تي خدائي قانون جي اصولن موجب نيڪي جو نظام (نظام صالح) قائم ڪيائون. جڏهن انهن ماڻهن (صحابہ ڪرام رضہ) جا دل ۽ دماغ، سندن اخلاق ۽ سوچ ويچار ۽ عمل، مطلب تہ سندن سڄي شخصيت پوريءَ طرح مسلم، متقي ۽ محسن بنجي ويئي جيڪو "الله جي وفادارن" کي ڪرڻ گهرجي. انهي ڪانپوءِ ئي پاڻ سڳورن ﷺ کين ٻڌائڻ شروع ڪيو تہ برتاءُ جا اهي ڪهڙا طريقا ۽ آداب آهن جيڪي نيڪ ۽ متقي ماڻهن کي سونهن ٿا. يعني پهريائين ڏاتو کي ڪوٺاري ۾ وجهي، ان مان هر قسم جو ڪچرو ڪڍيائون، ۽ پوءِ ان تي اشرفي (1) جو ٺپو لڳايائون. پهريائين سپاهي تيار ڪيائون، پوءِ انهن کي وردي پارايائون. قرآن ۽ حديث جي ڳوڙهي مطالعي ڪانپوءِ صاف نظر اچي ٿو تہ هي ڪم انهي ترتيب سان ڪيو ويو. جيڪڏهن سنت جو نالو آهي انهي طرز عمل جو جيڪو نبي ﷺ جن، الله جي مرضي پوري ڪرڻ لاءِ خدائي هدايت موجب اختيار فرمايو هو تہ پوءِ سنت جي پيروي (اتباع) اها ڪانہ چئبي جو حقيقي مومن، مسلم، متقي ۽ محسن بنائڻ بنا ماڻهن کي متقين جي ظاهري سانچي ۾ پلٽڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ۽ انهن کان محسنين وارن ڪجهہ مشهور عملن جي ايڪٽنگ ڪرائي وڃي. اها تہ مرڳو سنت جي پيڪڙي آهي. اهو تہ ائين آهي جيئن ٽامي ۽ شيهي جي ٽڪرن تي اشرفي جو ٺپو لڳائي انهن کي مارڪيٽ ۾ سڪو ڪري هلايو وڃي، يا ماڻهن ۾ وفاداريءَ سپاهت ۽ جان نثاري جهڙا گڻ پيدا ڪرڻ ڪانسواءِ ئي کين

---

(1) اشرفي ـ هڪ سونو سڪو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وردي پوش نمائشي سپاهي بنائي ميدان ۾ لاٿو وڃي. آءُ انهي کي نڳي سمجهان ٿو ۽ اهڙي نڳي جي ڪري ٿي اوهانجي انهن ڪوڙن سڪن ۽ ڪوڙين اشرفين جي دنيا جي بازار ۾ ڪابہ قيمت ڪانهي، ۽ نہ ٿي نمائشي سپاهين جي انبوهہ سان ميدان ۾ ڪا فتح حاصل ٿي آهي.

هاڻي ٻڌايو تہ الله وٽ اصل قدر ڪهڙي شيءِ جو آهي؟ فرض ڪريو هڪ شخص ۾ سچو ايمان موجود آهي، فرض شناس آهي، اخلاق صالح ۽ نيڪ اٿس، حدود الله (1) ڪونہ ٿو اورانگهي ۽ خدا سان وفاداري ۽ جان نثاري بہ نباهي ٿو پر ظاهر فيشن جو خيال ڪونہ ٿو رکي ۽ ظاهري تهذيب جي معيار کان ڪريل آهي. انهي جي حيثيت وڏ ۾ وڏ اها ئي هوندي تہ نوڪر سنو آهي، پر ڪجهہ بدتميزي جي ڪري هن کي اعليٰ مرتبو ۽ مٿاهون درجو نہ ملي. پر ڇا اوهين سمجهو ٿا تہ هن قصور جي ڪري سندس وفاداري ۽ جان نثاري جو اجر ڇٽ ٿي ويندو ۽ سندس مالڪ صرف انهي لاءِ کيس جهنم ۾ اڇلائي ڇڏيندو تہ هن جي ظاهر وهٽ ۽ جوڙجڪ ڪانہ هئا؟ فرض ڪريو تہ ٻيو هڪ شخص بهترين شرعي فيشن مطابق رهي ٿو ۽ اٿڻ ويهڻ ۾ ذري پرزي جو خيال رکي ٿو پر سندن وفاداري ۾ نقص (خاميون) آهن. فرض شناسي ۾ پنتي پيل آهي ۽ سندس ايماني غيرت ۾ اوڻائيون آهن. هاڻي ٻڌايو تہ هن خامين هوندي بہ، سندس خوبين جو خدا وٽ، وڏ ۾ وڏ ڪيترو قدر هوندو؟ هيءُ ڪو ايڏو ڳوڙهو ۽ منجهيل قانوني مسئلو ڪونهي جنهن کي سمجهڻ لاءِ اٽ ڪتابن جا اٿلائٿا پٿلائٿا پوڻ. رڳو عام عقل جي آڌار سان ئي هر شخص سمجهي سگهي ٿو تہ هن ٻنهين مان ڪهڙي شيءِ جو اصل قدر ٿيندو. گهٽ عقل وارن ۾ بہ ايتري سمجهہ ضروري هوندي آهي جو حقيقي قدر جوڳين خوبين ۽ ظاهري خوبين ۾ فرق ڪري سگهن. انگريزي حڪومت (1) اوهانجي سامهون موجود آهي. اوهان کي تہ معلوم آهي

---

(1) حدود الله ــ الله جي طرفان مقرر ڪيل حدون.

(1) هي تقرير 1945ع جي آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تہ ھي ماڻھو سخت فيشن پرست ۽ ظاھري آداب تي اکن ڇڪن آھن. پر، اوھان کي خبر آھي تہ ھنن وٽ اصل قدر ڪھڙي شيءِ جو آھي؟

جيڪي فوجي آفيسر ھنن جي سلطنت جو جھنڊو بلند ڪرڻ لاءِ پنھنجي دل و دماغ ۽ جسم و جان جون سموريون قوتون لڳائيندا آھن، ۽ ڏکئي وقت ۾ جان قربان ڪرڻ کان بہ ڪونہ ڪيٻائيندا آھن، انگريز انھن کي جيءَ ۾ جايون ڏيندو ۽ کين تمام وڏيون ترقيون ڏيندو، پوءِ کڻي اھڙا شخص اڻ گھڙيا ڪاٺ ۽ ڇٽ ھجن. ڏينھن جا ڏينھن شيو (2) نہ ڪن، اڍنگو لباس پائيندا ھجن، ڇري ڪانٽي سان کائڻ پيئڻ نہ ايندو ھجين ۽ نہ ئي وري ڊانس (ناچ) ڪري ڄاڻندا ھجن. انھن سڀني ”عيبن“ ھوندي بہ سندن قدر ڪونہ گھٽبو. انھي جي برخلاف ٻيا اھڙا شخص ھجن جيڪي ظاھري فيشن ۽ سوسائٽي ۾ اتڻ ويھڻ ۽ فضيلت واري گفتگو ۾ پنھنجو مٽ پاڻ ھجن، پر وفاداري ۽ جان نثاري ۾ ڪچا ھجن ۽ ڏکئي وقت ۾ لنوائي وڃن، اھڙن ماڻھن کي وڏا مرتبا ۽ عھدا ڏيڻ تہ پري ٿيو شايد سندن ڪورٽ مارشل ڪرڻ کان بہ ڪونہ گسندا. ھاڻي جڏھن دنيا جي گھٽ عقل وارن انسانن ۾ ايڏي ڄاڻ ۽ پرک موجود آھي تہ پوءِ پنھنجي خدا بابت اوھانجو ڪھڙو خيال آھي؟ ڇا اوھين سمجھو ٿا تہ ھو تامي ۽ سون ۾ فرق ڪريو ڪونہ ٿو ڄاڻي، ۽ رڳو اشرفي جو ٺپو لڳل ڏسي، اشرفي جو ئي ملھہ ڏيندو؟

منھنجين ھنن گذارشن مان ھرگز اھو مطلب نہ ڪڍڻ گھرجي تہ ڪو آءٌ ظاھري خوبين جو انڪاري آھيان، يا انھن حڪمن جي پيروي ڪرڻ کي ضروري ڪونہ ٿو سمجھان جيڪي زندگي جي ظاھري حالت ۽ صورت کي نيڪ ٺاڪ رکڻ لاءِ ڏنا ويا آھن. در حقيقت آءٌ تہ انھي ڳالھہ جو قائل آھيان تہ مومن ٻانھي کي خدا ۽ رسول طرفان مليل ھر حڪم جي پيروي ڪرڻ کپي، اھا ڳالھہ بہ مڃان ٿو تہ دين، انسان جي باطن (اندر) ۽ ظاھر، ٻنھين کي درست ڪرڻ چاھي ٿو. ليڪن

---

(2) شيو ڪرڻ ـ ڏاڙھي ڪوڙڻ.

هتي اوهان کي اها ڳالهہ ذهن نشين ڪرائڻ چاهيان ٿو تہ پهريائين باطل (اندر) ۽ پوءِ ظاهر. پهريائين باطن ۾ ”حقيقت جو جوهر“ پيدا ڪريو ۽ پوءِ ظاهر کي انهي جوهر جي سانچي ۾ پلٽيو. اوهان کي سڀ کان وڏيڪ ۽ سڀ کان پهريائين انهن خوبين ۽ وصفن ڏي ڌيان ڏيڻ گهرجي جيڪي الله وٽ اصلي قدر جون حقدار آهن ۽ جن کي وڌائڻ ۽ ويجهائڻ (نشو نما ڏيڻ) انبياء عليهم السلام جي بعثت (1) جو اصل مقصد هو. هنن وصفن جي نتيجي طور، ظاهري خوبيون خود بہ خود پيدا ٿينديون وينديون. ۽ جيڪڏهن انهن ۾ ڪسر يا ڪوٽ رهجي وڃي تہ پوءِ اڳتي هلي انهن ڏي بہ ڌيان ڏيئي سگهجي ٿو.

منهنجا دوستو ۽ ساٿيو! مون بيماري ۽ ڪمزوري جي باوجود اڄ اوهانجي سامهون هيڏي ڊگهي تقرير فقط انهي لاءِ ڪئي آهي تہ آءٌ ”حق جي ڳالهہ“ اوهان تائين پهچائي، خدا جي حضور ۾ پنهنجي ذميواري کان آجو ٿيڻ چاهيان ٿو. زندگي تي ڪوبہ ڀروسو ڪونهي. ڪنهن کي بہ خبر ڪانهي تہ سندس عمر جي مهلت ڪڏهن ختم ٿيندي. تنهنڪري مون ضروري سمجهيو تہ حق پهچائڻ جو جيڪو بار منهنجي ڪلهن تي آهي انهي کان آجو ٿيان. ڪا ڳالهہ پڇڻ چاهيو تہ ڀلي پڇو. جيڪڏهن مون ٺيڪ نموني سان حق اوهان تائين پهچايو آهي تہ اوهين انهي جا شاهد آهيو ۽ خدا بہ شاهد آهي.

آءٌ دعا گهران ٿو تہ الله پاڪ مونکي ۽ اوهان سيني کي پنهنجي دين جي صحيح سمجهہ عطا فرمائي ۽ انهي موجب دين جون سموريون تقاضائون ۽ ان جا سڀ مطالبا پورا ڪرڻ جي پهچ بخشي. آمين

---

(1) بعثت نبي جو، مقرر ٿي الله طرفان اچڻ.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(9)

ٿاهڻ ۽ ڍاهڻ

(نوٽ: هي تقرير ڏهين مئي 1947ع تي دارالسلام لگ پٺاڻ ڪوٽ (مشرقي پنجاب) جي عام جلسي ۾ ڪئي ويئي هئي. هن جلسي ۾ مسلمانن کان سواءِ ڪيترائي هندو ۽ سک به شريڪ ٿيا. اها ڳالهه ذهن ۾ رکڻ کپي ته هي اهو زمانو هو جڏهن سڄو مشرقي پنجاب هڪ اهڙي ٻرندڙ جبل وانگر هو جيڪو ڪيڏي مهل به ڦاٽي سگهيو ٿي، ۽ ٿن مهينن اندر اتي ايڏو ته فتنو ۽ فساد پڙڪيو جو ان جي مچايل تباهي انساني تاريخ جي حد کان وڌيڪ دردناڪ باب بنجي ويئي).

حمد و ثنا:

تعريف ۽ شڪر انهي الله تعاليٰ لاءِ جنهن اسان کي پيدا ڪيو عقل ۽ سمجهه ڏني، چڱي ۽ بري ۾ فرق ڪرڻ سيکاريو ۽ اسانجي هدايت ۽ رهنمائي لاءِ پنهنجن بهترين بندن کي موڪليو ۽ لکين سلام هجن الله جي نيڪ بندن تي، جن آدم جي اولاد کي آدميت جي تعليم ڏني، چڱن ماڻهن وانگر رهڻ سيکاريو انسان کي زندگي جي اصل مقصد کان واقف ڪيو ۽ انهن کي اهڙا اصول ٻڌايا جن تي هلي ڪري هو دنيا ۾ سک ۽ آخرت ۾ ڇوٽڪارو حاصل ڪري سگهن ٿا.

حاضرين ! جنهن الله هي دنيا ٺاهي آهي ۽ جنهن هن زمين جو فرش تيار ڪري انسانن کي انهي تي رهايو آهي، اهو ڪو اڪيون ٻوٽي، "انڌي گهوڙي ڪل ۾" وانگر ڪم ڪندڙ خدا ڪونهي. هو چرٻٽ راجا ڪونهي ۽ نه ئي سندس نگري ڪا انڌير نگري آهي، هن وٽ پنهنجا دائمي قانون، پختا ضابطا ۽ مضبوط قاعدا آهن جن موجب سڄي جهان تي خدا ئي ڪري رهيو آهي. جهڙيءَ طرح سج، چنڊ، زمين، تارا، هوا، پاڻي وڻ ٽڻ ۽ جانور سندس قانون ۾ جڪڙيل آهن،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڙيءَ طرح اسين بہ ان ۾ پڌا پيا آهيون. هن جو قانون جنهن اڻ ٽر نموني سان اسانجي جمر ۽ موت سان، اسانجي ٻالڪپڻي، جواني ۽ پيري سان، اسانجي ساهہ جي اچ وڃ ۽ اسانجي هاضمي ۽ رت جي دوري سان ۽ اسانجي تندرستي ۽ بيماري سان لاڳو آهي، بلڪل اهڙيءَ طرح سندس هڪ ٻيو قانون بہ آهي، جيڪو اسانجي تاريخ جي لاهن چاڙهن، اسانجي ڪمال ۽ زوال، ۽ اسانجي ترقي ۽ تباهي ۽ اسانجي ذاتي، قومي ۽ ملڪي تقديرن تي بہ حڪومت ڪري رهيو آهي ۽ هي قانون بہ اوترو ئي اڻ ٽر آهي جيترو پهريون قانون. جهڙيءَ طرح اهو ناممڪن آهي تہ انسان نڪ بدران اکين سان ساهہ کڻي ۽ ڪاڏو معدي ۾ هضم ڪرڻ بدران دل ۾ هضم ٿئي، تهڙيءَ طرح اها ڳالهہ بہ ناممڪن آهي تہ ڪا قوم اهڙي راه تي هلي جنهن سان خدائي قانون موجب ڪيس اوڙاه ۾ ڪرڻو آهي ۽ خدا ڪيس مٿاهين ڏي وٺي وڃي. جيڪڏهن ٻاهہ هڪڙي لاءِ گرم ۽ ٻين لاءِ ٿڌي ڪانهي، تہ پوءِ جيڪي ڪرتوت خدا جي قانون مطابق برابر آهن، اهي هڪڙن کي ڪيرائيندڙ ۽ ٻين کي مٿي کڻندڙ نٿا ٿي سگهن. انسان جي تقدير بنائڻ ۽ بگاڙڻ لاءِ الله تعاليٰ جيڪي اصول مقرر ڪيا آهن، انهن کي ڪوبہ بدلائي نٿو سگهي ۽ نہ ئي ڪنهن جي ٽارڻ سان ٽري سگهن ٿا ۽ نہ ئي هنن اصولن ۾ هڪڙن سان رعايت ۽ ٻين سان دشمني موجود هوندي آهي.

الله جي هن قانون جو پهريون مکيہ نڪتو هي آهي:

”هو ناهڻ کي پسند ڪري ٿو ۽ ڊاهڻ کي پسند نہ ٿو ڪري“.

الله پنهنجي زمين جو انتظام ڪنهن جي حوالي ڪندو آهي؟

مالڪ هئڻ جي حيثيت ۾ هن جي خواهش اها هوندي آهي تہ سندس دنيا جو انتظام نيڪ ڪيو وڃي ۽ انهي کي وڌ ۾ وڌ بنائجي. سندس ڏنل ذريعن ۽ بخشيل قوتن ۽ قابليتن کي گهڻي ۾ گهڻي سٺي نموني سان استعمال ڪيو وڃي. هو انهي ڳالهہ کي هرگز پسند ڪونہ ٿو ڪري ۽ نہ ئي هن ۾ اهڙي آس رکجي تہ هو ڪڏهن پسند ڪندو تہ سندس دنيا کي ڦٽائي ڇڏجي، ويران ڪجي ۽ انهي کي بدنظمي،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گندگين، ظلم ۽ ڏاڍائي سان ڀرپور ڪري ڇڏجي. انسانن مان جيڪي به قومون دنيا جي انتظام سنڀالڻ جون اميدوار بنجي اڳتي اچن ٿيون، هو دنيا جو انتظام اهڙن ماڻهن جي حوالي ڪندو آهي جن ۾ ناهڻ ۽ ڊاهڻ جي گهٽ ۾ گهٽ لياقت ۽ صلاحيت هوندي آهي.

پوءِ هو ڏسندو رهي ٿو ته هي ماڻهو ناهين ڪيترو ٿا ۽ ڊاهين ڪيترو ٿا. جيستائين سندن "ناهڻ"، "ڊاهڻ" کان وڌيڪ هوندو آهي ۽ ڪو ٻيو اهڙو اميدوار به ميدان ۾ نه هوندو آهي، جيڪو انهن کان وڌيڪ سٺو ناهيندڙ ۽ انهن کان گهٽ ڊاهيندڙ هجي، ته اهڙي حالت ۾ انهن جي سيني برائين ۽ قصورن جي باوجود دنيا جو انتظام انهن وٽ ئي رهڻ ڏيندو آهي، پر جڏهن هو ناهيندا گهٽ ۽ ڊاهيندا گهڻو آهن ته الله انهن کي هٽائي پري ڪندو آهي ۽ ٻين اميدوارن کي ساڳئي لازمي شرط مطابق دنيا جو انتظام سونپيندو آهي.

هي قانون بلڪل هڪ فطري قانون آهي ۽ اوهان جو عقل به شاهدي ڏيندو ته ان کي اهڙو ئي هئڻ گهرجي. اوهان مان ڪنهن شخص جو باغ آهي ۽ هو انهي کي ڪنهن مالهي کان کهڙي ڳالهه چاهيندو؟ باغ کي ناهي، خراب نه ڪري.

هو ضرور اهو چاهيندو ته سندس باغ کي سٺي ۾ سٺي حالت ۾ رکيو وڃي، ۽ ان جي حسن ۾، صفائي ۾ ۽ پيدائش ۾ گهٽ ۾ گهٽو اضافو ۽ واڌارو ٿئي. باغ جو مالڪ جنهن مالهي ۾ اها خوبي ڏسندو ته هو محنتي آهي، قابليت ۽ سليقي سان باغ جي خدمت ڪري رهيو آهي، سٺن ۽ ڀلن وڻن جي چڱيءَ طرح سنڀال ڪري ٿو ۽ خراب وڻن کي پاڙان ڪڍيو ڇڏي، نئين نئين قسم جا گل ٻوٽا ۽ ميويدار وڻ لڳائي رهيو آهي. ته هو ضرور اهڙي مالهي مان خوش هوندو ۽ ان جو پگهار وڌائيندو ۽ کيس ترقي ڏيندو. ايڏي محنتي ۽ اهڙي فرض شناس مالهي کي ڪڏهن به نوڪري مان ڪڍڻ پسند ڪونه ڪندو.

پر انهي جي ابتڙ هو جيڪڏهن ڏسي ته مالهي نالائق ۽ نوٽي آهي ۽ ڄاڻي واڻي يا اڻ ڄاڻائي ۾ سندس باغ جو ٻيڙو ٻوڙي رهيو آهي، ايتري قدر جو سڄي باغ ۾ گڏ وڏي ٿي ويئي آهي، ڪتي پاٽي گهڻو بيٺو آهي

۾ ڪو حصو سڪي رهيو آهي، گلن ٻوٽن ۾ ميوي وارن وڻن ڪي ٻي دردي سان وڍي ڪيرائي رهيو آهي، سنا وڻ سڪي ويا آهن ۾ ڪانڊيرا وڌن پيا، تہ اوهين پاڻ سوچيو تہ باغ جو مالڪ اهڙي مالهي کي ڪيئن تو پسند ڪري سگهي؟ ڪيڏي بہ سفارش ۾ منت ميڙ يا اباڻن حقن يا ٻين هٿرادو حقن جو لحاظ ۾ واسطو مالڪ کي انهي ڳالهہ تي آماده نٿو ڪري سگهي تہ هو پنهنجو باغ اهڙي مالهي جي سنڀال ۾ رهڻ ڏئي، وڌ ۾ وڌ هو ايتري رعايت ڪندو تہ مالهي کي نوٽيس ڏئي چال سڌارڻ جو ٻيو موقعو ڏيندو. پر انهي هوندي بہ ڪو مالهي پاڻ نہ سنڀالي ۾ باغ کي اجاڙيندو رهي تہ ان جو علاج اهو ئي آهي تہ ڪيس ڪَنَ کان جهلي ٻاهر ڪيڍي ڇڏجي ۾ سندس جاءِ تي ٻيو مالهي رکجي.

هاڻي غور ڪريو تہ پنهنجي هڪ ننڍڙي باغ جي انتظام لاءِ اوهين جڏهن ايڏو خيال ڪريو ٿا تہ پوءِ خدا پاڪ، جنهن هيڏي ساري زمين، ايڏي ساز و سامان سان انسانن جي حوالي ڪئي آهي ۾ انهن کي پنهنجي دنيا ۾ ان جي شين تي ايڏا وسيع اختيار ڏنا آهن، اهو آخر اها ڳالهہ ڪيئن ٿو نظر انداز ڪري سگهي تہ اوهين سندس دنيا ڻاهي رهيا آهيو يا ويران ڪري رهيا آهيو. جيڪڏهن اوهين ڻاهي رهيا آهيو تہ پوءِ ڪوبہ سبب ڪونهي جو هو خواه مخواه اوهان کي هٽائي ڇڏي، پر جيڪڏهن ڻاهيو نالي ماتر بہ نہ، اتلو سندس عظيم الشان باغ کي اجاڙيندا وڃو تہ پوءِ هو پنهنجي باغ تي اوهان جو ڪوبہ حق تسليم ڪونہ ڪندو. پوءِ ڀلي پنهنجي منهن اوهين پاڻ کي ڪيڏو بہ حقدار سمجهندا وتو. ڪجهہ تنبيهن ڪرڻ ۾ چال سڌارڻ جي ٻن چئن موقعن ڏيڻ کانپوءِ نيٺ پنهنجي باغ جي سنڀال جي ڪم کان اوهان کي ٻي دخل ڪري ڇڏيندو.

خدائي ۾ انساني نقطئہ نظر جو فرق:

هن باري ۾ خدا جو نقطئہ نظر انسان جي نقطئہ نظر کان بلڪل اڻين نرالو آهي، جيئن خود انسانن ۾ باغ جي مالڪ جو نقطئہ نظر ان جي مالهي جي نقطئہ نظر کان نرالو هوندو آهي. فرض ڪريو تہ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مالهين جو هڪ گهراڻو بڻ چئن پيڙهين کان ڪنهن شخص جي باغ ۾ ڪم ڪندو اچي ٿو. انهن جو ڪو ڏاڏو ۽ پڙڏاڏو پنهنجي لياقت ۽ قابليت جي ڪري نوڪري ۾ رکيو ويو هو. پوءِ سندس اولاد به سٺو ڪم ڪيو. مالڪ به سوچيو ته خواهه مخواهه هنن کي هٽائي نون ماڻهن رکڻ جي ڪهڙي ضرورت پئي آهي. جڏهن ڪم به سٺو ڪن ٿا ته پوءِ هنن جو حق ٻين کان وڌيڪ آهي. اهڙيءَ طرح انهي گهراڻي جا هن نوڪري ۾ پير پختا ٿي ويندا. پر ڪجهه عرصي کانپوءِ انهيءَ گهراڻي ۾ نهايت نالائق، ٽوٽي ۽ اڻنگا شخص پيدا ٿيا. هنن ۾ باغباني جي ڪابه لياقت ڪانهي. سڄي باغ جو ٻيڙو ٻوڙي رهيا آهن. تنهن هوندي به چون ائين پيا ته اسين ابن ڏاڏن کان هي باغ سنڀاليندا اچون. اسانجي پڙ ڏاڏي ئي هي باغ لڳايو هو تنهنڪري اسان جو ڄائي ڄم کان هن تي حق آهي ۽ هاڻي ڪنهن به حالت ۾ اهو جائز ڪونهي ته اسان کي هٽان ڪڍي، ٻئي ڪنهن کي مالهي مقرر ڪيو وڃي. اها سوچ هنن نالائق مالهين جي آهي، پر ڇا باغ جي مالڪ جي به اهڙي سوچ ٿي سگهي ٿي؟ هو ته ائين چوندو ته مون لاءِ سڀ کان پهرئين باغ جو سهڻو ۽ سٺو انتظام آهي. مون هي باغ اوهان جي پڙ ڏاڏي لاءِ ڪونه لڳايو هو بلڪه توهان جي پڙڏاڏي کي هن باغ لاءِ نوڪر رکيو هئم. هن باغ تي اوهان جا جيڪي به حق آهن، اهي صرف هن شرط تي ٻڌل آهن ته اوهان ۾ قابليت ۽ سنڀال ڪرڻ جي صلاحيت موجود هجي. باغ کي ڦاهيندؤ ته اوهان جي سمورن حقن جو خيال رکيو ويندو. پنهنجن پراڻن مالهين سان آخر مون کي ڪهڙي ڪينئن ٿي دشمني ٿي سگهي؟ جو هو ڪم به سٺو ڪن، تنهن هوندي به آءٌ خواه مخواه ڪين ڪڍي ڇڏيان ۽ نون ماڻهن کي آزمائيندو وتان؟ پر اوهين جيڪڏهن انهي باغ کي ڦٽائيندا ۽ اجاڙيندا وتو، جنهن جي سنڀال لاءِ اوهان کي رکيو ويو هو ته پوءِ آءٌ اوهان جو حق به تسليم ڪونه ٿو ڪريان. ٻيا اميدوار موجود آهن. باغ جي سنڀال انهن جي حوالي ڪري ڇڏيندس ۽ توهان کي انهن جي هٿ هيٺ رهي، چاڪري ڪرڻي پوندي. انهي هوندي به جيڪڏهن اوهين نه سڌريا ۽ ثابت ٿي ويو ته اوهين ماتحت

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي حيثيت ۾ بہ ڪنهن ڪم جا ڪونہ آهيو ۽ ڪم ڦتائيندا رهو ٿا. تہ پوءِ اوهان کي هتان هڪالي ڪڍبو ۽ اوهان جي جاءِ تي خدمتگار بہ ٻيا آندا ويندا.

باغ جي مالڪ ۽ مالهين جي سوچ ۾ جيڪو هي فرق آهي، بلڪل اهڙو ئي فرق دنيا جي مالڪ ۽ دنيا وارن جي نقطئہ نظر ۾ آهي. دنيا جون مختلف قومون دنيا جي جنهن بہ حصي ۾ رهن ٿيون، اهي بہ اهڙي ئي دعويٰ ڪن ٿيون تہ هي حصو اسان جو قومي وطن آهي. پيڙهين کان وٺي اسين ۽ اسان جا ابا ڏاڏا هتي رهندا اچون. هن ملڪ تي جائي ڄم کان اسان جا حق آهن، تنهنڪري هتي جو انتظام بہ اسان جي ئي هٿن ۾ هئڻ گهرجي. ٻئي ڪنهن کي ڪوبہ حق ڪونهي جو ٻاهران اچي، پر دنيا جو مالڪ ڪڏهن بہ اهڙن قومي حقن کي تسليم ڪونہ ڪندو آهي. هو مڃي ئي ڪونہ ٿو تہ هر ملڪ تي اتي جي رهاڪن جو جائي ڄم کان حق آهي، جيڪو ڪنهن بہ حالت ۾ کائنئن کسي نٿو سگهجي ۽ نہ ئي ڪين ٻي دخل ڪري سگهجي ٿو. هو تہ رڳو ايترو ڏسي ٿو تہ پنهنجي وطن ۾ ڪا قوم ڪهڙا ڪم ڪري رهي آهي. جيڪڏهن هو بنائڻ ۽ ٺاهڻ جا ڪم ڪري ٿي، جيڪڏهن پنهنجيون قوتون زمين جي ترقي ۽ سڌاري لاءِ استعمال ڪري ٿي، جيڪڏهن برائين جي واڌ کي روڪڻ ۽ نيڪين جي ٻني پوکڻ ۾ رڌل آهي تہ ڪائنات جو مالڪ چوندو آهي تہ بيشڪ هتي جي سنڀال اوهان وٽ ئي رهندي. اوهين اڳي ئي هتي رهندا اچو ۽ لائق (اهل) بہ آهيو. تنهنڪري توهان جو حق ٻين کان وڌيڪ (مقدم) آهي. پر جيڪڏهن قصو انهي جي ابتڙ هجي، نهندو ڪجهہ بہ نہ هجي، سڀ ڪجهہ ڊهي رهيو هجي، نيڪيون ۽ ڀلائيون ڳولهيون بہ نہ لڀن ۽ الله جي زمين برائين سان ڀرجي وڃي، الله جيڪي ڪجهہ زمين تي پيدا ڪيو آهي، انهي کي بي دردي سان تباه ڪيو وڃي، تہ پوءِ الله طرفان ڦهرياتين ڪجهہ هلڪا ۽ پوءِ سخت ڌڪ لڳايا ويندا آهن، تہ جيئن هنن ماڻهن جون اکيون ڪجهہ پٽجن ۽ سڌري پون. انهي هوندي بہ جيڪڏهن اها قوم نٿي سڌري تہ پوءِ کائنس ملڪ جو انتظام کسي،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اتي جي حڪومت ڪنهن اهڙي قوم جي حوالي ڪئي ويندي آهي، جيڪا ڪم از ڪم انهي نالائق قوم جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ لائق هوندي آهي. ڳالهه اتي ختم ڪانه ٿي ٿئي. جيڪڏهن ماتحت (غلام) بڻجڻ کان پوءِ به ملڪ جا رهاڪو پنهنجي لياقت ۽ اهليت ثابت نٿا ڪن، پنهنجي عمل سان اهوئي ڏيکارين ٿا ته هي ناهيندا ڪجهه به ڪونه، مورڳو ڊاهيندا رهندا ته پوءِ اهڙي قوم کي ميٽي ٻين کي انهن جي جاءِ تي آڻيندو آهي. هن معاملي ۾ خدا جو نقطئه نظر هميشه اهوئي هوندو آهي، جيڪو مالڪ جو هئڻ گهرجي. هو پنهنجي زمين جي انتظام جي باري ۾ دعويدارن ۽ اميدوارن جا اباڻا يا پيدائشي حق ڪونه ٿو ڏسي. هو ته فقط ايترو ڏسندو آهي ته هنن مان ناهڻ جي وڌ ۾ وڌ لياقت ڪنهن ۾ آهي، ۽ ڊاهڻ ڏي گهٽ ۾ گهٽ لاڙو ڪنهن جو آهي. هڪ ئي وقت موجود اميدوارن مان جيڪي به هن باري ۾ وڌيڪ لائق نظر آيا، چونڊيو انهن کي ئي ويندو ۽ جيستائين گهٽ ڊاهيندا ۽ زياده ناهيندا رهندا. يا جيستائين انهن جي ڀيٽ ۾ ڪي وڌيڪ لائق اميدوار ميدان ۾ نه اچن تيستائين انتظام انهن جي حوالي هوندو آهي.

تاريخي شاهديون:

آءٌ جيڪي ڪجهه عرض ڪري رهيو آهيان، انهي بابت تاريخي شاهديون موجود آهن ته الله تعاليٰ پنهنجي زمين جو انتظام هميشه انهي اصول موجب ڪندو آهي. پري ڇو ٿا وڃو خود پنهنجي ئي ملڪ جي تاريخ کڻي ڏسو. شروع شروع ۾ جيڪي قومون هتي رهنديون هيون، انهن جون تعميري صلاحيتون جڏهن ختم ٿي ويون ته خدا پاڪ آرين کي هتي جي انتظام سنڀالڻ جو موقعو ڏنو جيڪي انهي وقت جي سيني قومن ۾ وڌيڪ لائق هئا. هتي پهچڻ کانپوءِ انهن هڪ شاندار تمدن جو بنياد وڌو ۽ ڪئين علم ۽ هنر ايجاد ڪيا. زمين جا خزانا ڪڍيا ۽ پلائي لاءِ استعمال ڪيا. ڊاهڻ کان وڌيڪ ناهڻ جا ڪم ڪري ڏيکاريائون. جيستائين انهن ۾ اهي قابليتون موجود رهيون، ملڪ جي سنڀال وٽن ئي رهي، جيستوڻيڪ سندن تاريخ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ لاهه چاڙها ايندا رهيا. ٻيا اميدوار اڳتي وڌندا آيا پر انهن کي هڪالي ڪڍيو ويو. چاڪاڻ تہ انهن (آرين جي هوندي ڪنهن ٻئي سنڀاليندڙ (منتظم) جي ضرورت ڪانہ هئي. انهن حملن جي حيثيت فقط اها هئي تہ جڏهن بہ هنن (آرين) ۾ ڪا خرابي نظر آئي تہ ٻاهران ڪنهن کي تنبيهہ ڪرڻ لاءِ موڪليو ويو. پر جڏهن هي خراب ٿيندا ويا ۽ ناهڻ کان ڏاهڻ جا ڪم وڏيڪ ڪرڻ لڳا. جڏهن سندن اخلاق حد کان وڌيڪ ڪري پيا. جڏهن هنن انسانيت کي پاڳا پاڳا ڪري خود پنهنجي ئي سماج کي مختلف ورنن ۽ ذاتين ۾ ورهائي ڇڏيو ۽ پنهنجي اجتماعي زندگي کي هڪ اهڙي ڏاڪڻ جي صورت ڏني، جنهن جي هر هيٺئين ڏاڪي تي وهندڙ مٿئين ڏاڪي واري جو ٻندو ٻنجي ويو. جڏهن هنن خدا جي لکين ٻندن تي ايڏا ظلم ڪيا جو انهن جو اولاد اڄ بہ اڇوت سڏجي ٿو. جڏهن هنن عام ماڻهن لاءِ علم جا دروازا بند ڪري ڇڏيا ۽ سندن پنڊت علم جي خزاني تي نانگ وانگر ويهي رهيا. جڏهن سندن مٿاهين طبقي ماڻهن تي ڄمت ڪري ڪانئن ڪم ڪرايو ۽ پاڻ عيش ڪرڻ لڳا. تڏهن الله جي ديڳ تتي ۽ هن وچ ايشيا جي انهن قومن کي هتي اچڻ جو موقعو ڏنو جيڪي ان وقت اسلامي تحريڪ جي اثر هيٺ اچي پاڻ ۾ بهترين صلاحيتون پيدا ڪري چڪيون هيون.

هنن ماڻهن ڏهين سالن تائين هتي جو انتظام سنڀاليو. انهن جي اثر هيٺ خود هن ملڪ جي ڪيترن ئي ماڻهن اسلام قبول ڪيو. انهي ۾ شڪ ڪونهي تہ هنن ماڻهن گهڻو ئي ڏاڍو پر جيترو ڏاڍائون انهي کان وڌيڪ ناهيائون. سوين سالن تائين هندستان ۾ "ناهڻ" جو جيڪو بہ ڪم ٿيو هنن جي ئي هٿان ٿيو يا هنن جي اثر سان ٿيو. هنن علم جي روشني پکيڙي ۽ خيالات سڌاريا. تمدن ۽ معاشرت کي گهڻو ئي درست ڪيائون. ملڪ جي آمدني ۽ ذريعن ۽ وسيلن کي سٺن ڪمن ۾ استعمال ڪيائون. اهو انتظام جيتوڻيڪ اسلام جي اصلي معيار کان گهڻو ڪريل هو پر اڳوڻي حالت ۾ پرپاسي جي ٻين ملڪن جي حالت جي ڀيٽ ۾ تمام گهڻو بلند هو. تنهن ڪانپوءِ اهي بہ آرين

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وانگر خراب ٿيڻ لڳا. انهن ۾ بہ ناهڻ جون صلاحيتون گهٽجڻ ۽ ڍاهڻ جو وڌڻ لڳيون. انهن ۾ بہ ننڍ وڏائي، نسلي فرق ۽ طبقاتي نفرتون پيدا ٿي ويون ۽ سندن سوسائٽي ٽڪرا ٽڪرا ٿيڻ لڳي، جنهن ڪري بي شمارَ اخلاقي، سياسي ۽ تمدني نقصان ٿيا. انهن ۾ بہ انصاف گهٽجي ويو ۽ ظلم وڌڻ لڳا. انهن بہ حڪومت جون ذميواريون وساري صرف ان مان جائز توڙي ناجائز فائدن حاصل ڪرڻ ڏي ڌيان ڏنو. آرام پسندي ۽ عيش پرستي ۾ ايڏا تہ مست ٿي ويا جو آخري شڪست کائڻ کانپوءِ سندن شهزادا جان بچائڻ لاءِ ڀڄي بہ نہ پيا سگهن. ڇاڪاڻ تہ هنن هلڻ ڇڏي ڏنو هو. حالانڪ اهي شهزادا حڪومت جا اميدوار هئا. مسلمانن جي عام اخلاقي حالت ايتري تہ ڪري پيئي هئي جو انهن مان ڪوبہ امير توڙي غريب پنهنجي سِرَ کانسواءِ ڪنهن بہ ٻئي سان سچو ڪونہ هو. دين فروشي، قوم فروشي ۽ ملڪ فروشي منجهن عام ٿي ويئي. انهن ۾ هزارين ۽ لکين پيشہ ور سپاهي پيدا ٿي ويا هئا، جن جي اخلاقي حالت پاليل شڪاري ڪتن جهڙي هئي. جيڪو چاهي ماني کارائي انهن کي پالي ڪنهن تي بہ ڇڏي سگهيو ٿي. انهن جي دل ۾ پائي جيترو بہ احساس ڪونہ بچيو هو تہ هي ذليل ترين ڌنڌو آهي ۽ جنهن جي ئي ذريعي، خود سندن ئي هٿان دشمن سندن ملڪ فتح ڪري رهيو هو. غالب جهڙو شخص بہ فخر وچان چئي ٿو:

سو پشت سے ہے پیشۂ آبا سپہ گری (يعني سؤ پيڙهين کان اسانجو اباڻو ڌنڌو سپاهي بنجڻ آهي.)

اها ڳالهہ چوندي ايڏي وڏي شاعر کي ڪجهہ بہ خيال ڪونہ ٿيو تہ سپاهي بنجڻ جو ڌنڌو فخر جي ڳالهہ ڪانهي، ٻڌي مرڻ جهڙي ڳالهہ آهي.

جڏهن هنن جي اهڙي حالت ٿي ويئي تہ خدا کين ڊس مس (معزول) ڪرڻ جو فيصلو فرمايو ۽ هندستان جي انتظام سنڀالڻ جي عهدي جا دروازا ٻين اميدوارن لاءِ کلي ويا. هن موقعي تي چار اميدوار ميدان ۾ هئا: مرهٽا، سک، انگريز ۽ ڪجهہ مسلمان رئيس. جيڪڏهن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قومي تعصب جي عينڪ لاهي، اوهين پاڻ انصاف سان انهي دور جي تاريخ ۽ بعد جي حالتن کي ڏسندا ته اوهان جي دل شاهدي ڏيندي ته ان وقت جيڪي به بيا اميدوار ميدان ۾ هئا، انهن مان، مرهٽن، سکن ۽ مسلمانن جي ڀيٽ ۾ انگريزن ۾ گهٽ خرابيون هيون. انگريزن جيترو ناهيو هنن مان ڪوبه بيو هوند اوترو ڪونه ناهي ها. جيترو انگريزن ڏاڍو هي اميدوار انهي ڪان به وڌيڪ ڏاهين ها. انگريزن ۾ بي شمار خرابيون آهن، پر جيڪڏهن اوهين ڀيٽ ڪري ڏسندا ته پنهنجي زماني ۾ موجود حريفن کان هنن ۾ تمام گهٽ برائيون آهن. اهو ئي سبب آهي جو الله تعاليٰ هڪڙو ڀيرو وري به انسان جي هن هٺرادو اصول کي رد ڪري ڇڏيو ته:

"هر ملڪ خود اتي جي رهاڪن جي ملڪيت آهي، پوءِ ڪٿي هو انهي کي ناهين يا ڏاهين". پر هندستان جي تاريخ جي متئين مطالعي مان ظاهر ٿيو ته خدا جو اڻ ٽر فيصلو ته اهو آهي ته:

""ائين ڪونهي. ملڪ خدا جو آهي، اهو ئي فيصلو ڪندو آهي ته انهي جو انتظام ڪنهن کان کسي، ڪنهن جي حوالي ڪجي" ۽ پيو ته سندس فيصلو ڪنهن نسلي، قومي يا اباڻي حق جي آڌار تي ڪونه هوندو آهي، مگر انهي بنياد تي هوندو آهي، ته مجموعي ڀلائي کهڙي ۾ ڪنهن جي انتظام ۾ آهي.

قُلِ اللّٰهُمَّ مٰلِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَآءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَآءُ ۫ وَ تُعِزُّ مَنْ تَشَآءُ وَ تُذِلُّ مَنْ تَشَآءُ ؕ بِيَدِكَ الْخَيْرُ ؕ اِنَّكَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ ۝ (آل عمران: 26)

"چئو ته خدايا، ملڪ جا مالڪ ! تون جنهن کي وڻيئي تنهن کي ملڪ ڏيندو آهين ۽ جنهن کان وڻيئي تنهن کان ملڪ کسيندو آهين ۽ جنهن کي وڻيئي تنهن کي عزت ڏيندو آهين، جنهن کي وڻيئي تنهن کي ذليل ڪندو آهين. تون هر ڪنهن شيءِ تي وس وارو (قدير) آهين."

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڙي طرح الله تعاليٰ هزارين ميلن تان هڪ اهڙي قوم (يعني انگريز) کي هتي آندو جنهن جو تعداد هندستان ۾ ڪڏهن بہ ٽن چئن لکن کان ڪونہ وڌيو. انهن هتي جي ئي وسيلن، ذريعن ۽ دولت سان، هتي جي ئي ماڻهن هٿان هند، سکن ۽ مسلمانن، سڀني جي طاقت کي شڪست ڏني ۽ هتي جي ڪروڙين ماڻهن کي آگرين تي ڳڻڻ جيترن جو غلام بنايو. هڪ اڪيلي انگريز يڪي سر سڄي سڄي ضلعي تي حڪومت ڪئي ۽ سندس قوم جو ڪوبہ ٻيو شخص ڪيس مدد ڪرڻ لاءِ موجود ڪونہ هو.

انهي سڄي عرصي ۾ هندستانين جيڪي ڪجهہ ڪيو اهو نوڪرن جي حيثيت ۾ ڪيو. حاڪم جي حيثيت ۾ ڪونہ ڪيو. اسان کي اها حقيقت مڃڻي پوندي تہ انگريز جيترو عرصو هتي رهيا، انهي عرصي ۾ "ناهڻ" جا جيڪي بہ ڪم ٿيا اهي هنن جي ئي هٿان ٿيا آهن ۽ هنن جي ئي اثر سان ٿيا آهن. اڄوڪي حالت کي جيڪڏهن انهي وقت جي حالت سان ڀيٽيندا، جڏهن انگريز هتي آيو هو تہ اوهان کي مڃڻو پوندو تہ "ڊاهڻ" جي باوجود "ناهڻ" جو تمام گهڻو ڪم ٿيو آهي. اهڙو ڪم خود هتي جي ماڻهن هٿان ٿيڻ جي آس (توقع) هرگز ڪانہ هئي. تنهنڪري تقدير الاهي جو اهو فيصلو غلط ڪونہ هو جيڪو ارڙهين صدي (عيسوي) جي وچ ڌاري ٿيو هو.

ڏسجي ٻيو تہ انگريز جيڪو ناهي سگهيا، اهو ناهي دنگ ڪيائون. هاڻي سندن "ناهڻ" جي ڪم ۾ ڪوبہ واڌارو نٿو ٿي سگهي. هن ڪاتي ۾ جيڪو واڌارو هو (انگريز) ڪري سگهن ٿا اهو ٻين جي هٿان بہ ٿي سگهي ٿو. ٻئي پاسي ڏسجي ٿو تہ هنن جي "ڊاهڻ" واري ڪاتي جو انگ تمام گهڻو وڌي ويو آهي. آئنده جيترو عرصو بہ هتي رهندا، "ناهڻ" جي ڀيٽ ۾ "ڊاهڻ" جو ڪم وڌيڪ ڪندا. سندن ڏوهن واري لسٽ ايڏي تہ ڊگهي آهي، جو هڪڙي تقرير ۾ بيان ڪرڻ مشڪل آهي، ۽ انهي جي بيان ڪرڻ جي ڪابہ ضرورت ڪانهي، ڇاڪاڻ تہ اها سڀني جي سامهون آهي. هاڻي تقدير الاهي جو فيصلو اهوئي آهي تہ هنن کان هتي جو انتظام کسيو وڃي. انهن وڏي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عقلمنديءَ ڪئي جو پاڻهين هتان تپڙ بڌڻ جو فيصلو ڪيائون. جيڪڏهن ازخود نہ وڃن ها تہ کين تڙي ڪڍيو وڃي ها. چاڪاڻ تہ الله جو اڻ ٽر قانون هاڻي وڌيڪ عرصو هتي جو انتظام هنن جي هٿن ۾ رهڻ نہ ڏيندو.

هندستان جي آزادي:

هن وقت اوهين تاريخ جي اهڙي موڙ تي پهتا آهيو جڏهن ملڪ جو اصلي مالڪ. ڪنهن ملڪ ۾ هڪڙو انتظام ختم ڪري ٻئي انتظام جو فيصلو ڪندو آهي. هتي اختيار ملڪي ماڻهن جي حوالي ڪرڻ جي جيڪا ظاهري حالت ڏسجي پئي، انهي مان ڏوڪو نہ کائجو تہ ملڪ جو انتظام ديسي ماڻهن جي حوالي ڪرڻ جو ٻٽ (قطعي) فيصلو ٿي چڪو آهي. اوهين، هن معاملي کي رواجي نموني ۾ وٺي، سمجهو ٿا تہ ڌاريا ماڻهو جن ٻاهران اچي هتي حڪومت ڪئي، هاڻي واپس وڃن ٿا ۽ ملڪ جو انتظام خود بخود ملڪي ماڻهن جي هٿ ۾ اچي ويندو. خدا جا فيصلا ائين ڪونہ هوندا آهن. هن نہ ڦيرڦار ائين هنن ڌارين کي بنا سبب هتي آندو هو ۽ نہ ئي هاڻي بنا سبب واپس موڪلي رهيو آهي. هن تہ اڳي بہ اوهان کان بنا سبب ملڪ جو انتظام ڪونہ کسيو هو ۽ نہ ئي هاڻي بنا سبب اوهانجي حوالي ڪري رهيو آهي. دراصل هن وقت هندستان جا رهاڪو اميدوار جي حيثيت ۾ آهن. هندو مسلمان، سک سڀ اميدوار آهن. جيئن تہ اهي شروع کان ئي هتي رهن ٿا، تنهنڪري پهريون موقعو انهن کي ئي ڏنو ويو آهي. پر اها مقرري پڪي ڪانهي. رڳو امتحاني موقعو آهي. جيڪڏهن سچ پچ ثابت ڪري ڏيکاريائون تہ هنن ۾ ڀاڱڻ کان ٿاهڻ جي لياقت وڌيڪ آهي تہ سندن مقرري پڪي (مستقل) ٿي ويندي. پر جيڪڏهن ٿاهيائون گهٽ ۽ ڀاڳائون گهڻو تہ تمام جلد خبر پئجي ويندن تہ کين ملڪ جي انتظام سنڀالڻ مان بي دخل ڪري ويجهن ۽ ڏوراهين قومن مان ڪنهن بہ هڪڙي قوم کي انتظام سنڀالڻ جي خدمت سونپي ويندي. پوءِ انهي فيصلي جي خلاف

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هتي جا ماڻهو ٻڙڪ بہ ٻاهر نہ ڪڍي سگهندا. سڄي دنيا جي سامهون پنهنجي نالائقي جي ڪليل ثابتي ڏيڻ کان پوءِ کهڙو منهن کڻي دانهو ڪوڪون ڪندا ۽ جيڪڏهن نڪ جا نرجا ٿي فرياد ڪندا بہ کڻي تہ بہ ٻڌڻ وارو هوندو ئي ڪونہ.

هاڻي اوهين جاچ پڙتال ڪري ڏسو تہ هندستان جا ماڻهو هندو مسلمان، سک ـ امتحان جي هن موقعي تي پنهنجي خدا اڳيان پنهنجيون ڪهڙيون ڪهڙيون صلاحيتون، قابليتون، خوبيون ۽ پنهنجا ڪارناما پيش ڪري رهيا آهن، جن جي آڌار تي اميد ڪري سگهن تہ خدا پنهنجي ملڪ جو انتظام ٻيهر هنن جي حوالي ڪندو. هن وقت جيڪڏهن آءٌ ٻي ريائي سان هندن، مسلمانن ۽ سکن جي ڏوهن واري لسٽ اخلاق جي عدالت ۾ پيش ڪريان تہ اميد آهي تہ اوهين دل ۾ ڪونہ ڪندا. پنهنجي قوم ۽ پنهنجي وطني ڀائرن جا عيب بيان ڪندي خوشي مون کي بہ ڪانہ ٿي ٿئي. حقيقت ۾ منهنجي دل کي بہ ڏک ٿئي ٿو. پر آءٌ ضروري سمجهان ٿو تہ راضي رهن يا ناراض، سچي ڳالهہ ٻڌائي ڇڏيان، ڇاڪاڻ تہ آءٌ هنن اکين سان نتيجو ڏسان پيو جيڪو سياڻي پنهنجن هنن عيبن ڪري نہ صرف ڏسڻو پوندو پر لوڙڻو بہ پوندو. آءٌ سمجهان ٿو تہ اهي عيب هنن جو نهڙ نيندا. اسين توڙي اوهين، ڪوبہ انهن جي خراب نتيجن کان بچي ڪونہ سگهندو. تنهنڪري اِهي عيب آءٌ دلي رنج سان بيان ڪريان ٿو. جن جا ڪنَ هجن اهي ٻڌن ۽ سڌاري جي ڪجهہ اون (فڪر) ڪن.

اسان جي اخلاقي حالت

اسان جي عام ماڻهن جي جيڪا اخلاقي حالت آهي اها پنهنجي ذاتي تجربي جي آڌار تي اوهين خود معلوم ڪري سگهو ٿا. اسان ۾ اهڙن ماڻهن جو ڪيترو سيڪڙو ليندو جيڪي فائدي وٺڻ، ڪنهن "مفيد" ڪوڙ ڳالهائڻ ۽ ڪنهن "فائديمند" بي ايماني کان رڳو انهي ڪري پاسو ڪن تہ اهي ڪم اخلاقي برائيون آهن؟ جتي قانون جو ڊپ نہ هجي، يا جتي قانون جي پڪڙ کان بچي وڃڻ جي

اميد هجي، اتي ماڻهن جو ڪيترو سيڪڙو فقط اخلاقي احساس جي ڪري ڪنهن ڏوه يا ڪنهن برائي ڪرڻ کان بچندو آهي؟ جتي ڪنهن بہ ذاتي فائدي جي ڪابہ اميد نہ هجي، اتي ڪيترا سيڪڙو ماڻهو ٻين سان همدردي، خير خواهي، حق رساني ۽ نيڪ سلوڪ ڪندا آهن؟ ڏوڪي، فريب، ڪوڙ ناجائز نفع خوري کان پاسو ڪندڙ واپارين جي ڪيتري سراسري (اوسط) اسان ۾ موجود آهي؟ اسانجي صنعتڪارن ۾ اهڙن ماڻهن جو ڪيترو تعداد هوندو جيڪي پنهنجي فائدي سان گڏ خريدارن جي مفاد، ملڪ ۽ قوم جي مصلحت جو بہ خيال ڪندا هجن؟ اسانجي زميندارن ۾ اهڙن ماڻهن جو تعداد ڪيترو هوندو جيڪي اَنُ ذخيرو ڪري، ڳري اگهہ ۾ وڪڻڻ کان پاسو ڪندا هجن تہ جيئن ڪروڙين انسان بک جي عذاب کان بچي وڃن؟ اسانجي پورهيتن ۾ ڪيترا چڱا اهڙا هوندا جيڪي ايمانداري سان محنت ڪري حق حلال جو پگهار ۽ مزدوري وٺندا هجن؟ اهڙن سرڪاري آفيسرن جو تعداد ڪيترو هوندو جيڪي رشوت، خيانت، ظلم، ٺوڳٺاڳ، حرام خوري، انسان کي آزارڻ ۽ پنهنجي اختيارن کي ناجائز استعمال ڪرڻ کان بچندا هجن؟ اسان جي وڪيلن، ڊاڪٽرن ۽ حڪيمن، اخبار نويسن، ڪتاب ڇاپيندڙن ۽ لکندڙن ۽ اسانجي قومي ”خدمتگارن“ ۾، پنهنجي فائدي خاطر ناپاڪ طريقن اختيار ڪرڻ ۽ خدا جي خلق کي ذهني، جسماني، مالي ۽ اخلاقي نقصان پهچائڻ کان پاسو ڪندڙ ڪيترا ماڻهو ليندا؟ شايد پنج سيڪڙو ماڻهو مس هوندا، جيڪي هن اخلاقي ڪوڙهہ کان بچيل هجن، ورنہ پنجانوي سيڪڙو ماڻهن کي اها بيماري وڪوڙي ويئي آهي. هن باري ۾ هندو، مسلمان، سک، عيسائي ۽ هريجن ۾ ڪوبہ فرق ناهي. هي سڀيئي هڪجهڙا بيمار آهن. سڀني جي اخلاقي حالت تباهہ ٿي چڪي آهي، ۽ ڪنهن بہ گروهہ جو حال، ٻئي گروه کان بهتر ڪونهي.

اخلاقي تباهي جي اها وبا جڏهن ماڻهن جي وڏي اڪثريت کي وڪوڙي ويئي، تہ اها وڏي پيماني تي اجتماعي شڪل ۾ بہ ظاهر ٿيڻ لڳي. جيڪو طوفان چڙهندو اچي، انهي جي هڪڙي علامت انهي

وقت نظر آئي، جڏهن جنگ جي ڪري ريل گاڏين ۾ زبردست رش ٿيڻ لڳي. ان وقت هڪ ئي ملڪ ۾ هڪ ئي قوم جي ماڻهن هڪٻئي سان نهايت خود غرضي ۽ سنگدلي وارو سلوڪ ڪيو. انهي ڪانپوءِ شين جي کوٽ ۽ مهانگائي سان گڏ وڏي پيماني تي بلئڪ مارڪيٽ ۽ ذخيره اندوزي ٿيڻ لڳي. پوءِ وري بنگال ۾ نهايت خطرناڪ ڏڪار پيو جيڪو هٽ سان وڌايو ويو هو. هن ڏڪار ۾ هڪڙي طبقي پنهنجي ئي ملڪ جي لکين انسانن کي بک وگهي ڦٿڪائي ڦٿڪائي ماريو. انهي کان پوءِ حيوانيت، ڪميڻپائي ۽ خباثت جو اهو ڳڙ اوچتو ڦاٽي پيو جنهن ۾ ورهين کان گند پرجي رهيو هو ۽ هاڻي اهو هندستان جي هڪڙي ڪنڊ کان ٻي ڪنڊ تائين، فرقہ وارانہ فسادن واري صورت ۾ ڪاريهر بلا وانگر ڦوڪون ڏيندو هر ڪنهن کي ڪکيندو (ڏنگ هڻندو) وتي. ڪلڪتي جي فسادن ڪانپوءِ، هندن، سکن ۽ مسلمانن جي قومي ڏاڙهي پٽ جو جيڪو نئون دور شروع ٿيو آهي، انهن ۾ هنن ٽنهين قومن پنهنجون ذليل ترين وصفون ظاهر ڪيون آهن. جن ڪمن متعلق سوچي بہ ڪونہ سگهبو هو تہ ڪو انسان انهن جي ويجهو بہ ويندو اڄ اسان جن شهرن ۽ ڳوٺن ۾ کليو کلايو اهي ڪم ٿي رهيا آهن. وڏن وڏن علائقن ۾ ڳوٺن جا ڳوٺ ۽ شهرن جا شهر غنڊا بنجي ويا آهن ۽ اهڙا ڪم ڪري رهيا آهن، جيڪي ڪنهن غنڊي بہ ڪڏهن نہ سوچيا هوندا. ٿڃ پياڪ ٻارن کي مائرن جي سيني تي رکي ڪٺو ويو. جيئرن انسانن کي باهہ ۾ پڇيو ويو شريف عورتن کي عام رستن تي اگهاڙو ڪيو ويو ۽ هزارين ماڻهن جي سامهون سندن ڌيئرن، زالن ۽ ڀينرن جي بي عزتي ڪئي ويئي. عبادت گاهن ۽ مذهبي ڪتابن تي ڪاوڙ ڇنڊڻ لاءِ حد کان وڌيڪ ناپاڪ طريقا ورتا ويا. بيمارن، زخمين ۽ پوڙهن کي انتهائي بي رحمي سان، ڇچلائي ڇچلائي ماريو ويو. مسافرن کي هلندڙ ريل گاڏين مان اڇلايو ويو. جيئرن انسانن جا عضوا وڍيا ويا ۽ بي هٿيارن جو پکين ۽ جانورن وانگر شڪار ڪيو ويو. پاڙيسرين، پاڙيسرين کي ڦريو ۽ دوستن، دوستن سان دغا ڪئي. پناهہ ڏيندڙن پنهنجي ئي ڏنل پناه کي ڀڃي ڇڏيو. امن و

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

امان جي محافظن (پوليس، فوج ۽ مئجسٽريٽن) اعلانيہ فسادن ۾ حصو ورتو بلڪ خود پنهنجي نگراني هيٺ فساد ڪرايا. مطلب تہ هنن چند مهينن ۾ هر قسم جي ڪميڻپائي، سنگدلي، بي رحمي ۽ بدمعاشي ڪئي ويئي. تنهن هوندي بہ اندر جي باهہ وسامي ڪانهي حالتون ٻڌائين ٿيون تہ اهو سڀ ڪجهہ اڃا بہ تمام وڏي پيماني تي ڪئين پيرا وڌيڪ صورت ۾ ٿيڻو آهي.

اخلاقي زوال جا سبب:

ڇا، اوهين سمجهو ٿا تہ هي سڀ ڪجهہ ڪنهن وقت ۽ اتفاقي جوش جي ڪري ٿيو آهي؟ جيڪڏهن اوهين اهڙو گمان ڪريو ٿا تہ اها سخت غلط فهمي ڇئبي. مون اوهان کي ٻڌايو آهي تہ ملڪ جا پنجانوي سيڪڙو ماڻهو اخلاقي مريض بنجي چڪا آهن. جيڪڏهن شخصن (افراد) جي ايڏي وڏي اڪثريت بد اخلاق ٿي وڃي تہ قومن جو رويو ڪهڙي حساب سان صحيح هوندو؟ اهو ئي سبب آهي جو هندو مسلمان ۽ سک ٽنهين قومن ۾ حق، سچائي ۽ انصاف جو ڪوبہ قدر ڪونهي. سچا، ديانتدار ۽ شريف انسان هنن ۾ بيوقوف ۽ "درويش" سڏجن ٿا. بدي کان روڪڻ ۽ نيڪي ڏي سڏڻ هن سماج ۾ اهڙو ڏوهہ آهي، جيڪو معاف نہ ٿيندو آهي. حق ۽ انصاف جي ڪابہ ڳالهہ ٻڌڻ لاءِ هي ماڻهو تيار ناهن. هر هڪ قوم کي اهي ماڻهو پسند آهن، جيڪي هنن جي اجاين خواهشن ۽ غرضن جي وڪالت ڪن، ٻين قومن جي خلاف سندن تعصب کي ڀڙڪائين ۽ پنهنجي قوم جي جائز توڙي ناجائز مقصدن خاطر وڙهڻ لاءِ سندرو ٻڌي بيهن. انهي ڪري هنن قومن پاڻ مان ڳولي ڳولي بلڪل خراب ماڻهن کي چونڊيو ۽ پنهنجو نمائندو بنايو. هنن، وڏن وڏن ڏوهارين کي ڳولي هٿ ڪيو ۽ پنهنجو سردار بنايو. هنن جي سوسائٽي مان سيني کان ڪريل اخلاق وارا ۽ بي ضمير انسان اڳتي وڌيا ۽ صحافت جي ميدان ۾ اهي ئي سيني کان وڌيڪ مقبول ٿيا ۽ پوءِ هي سڀ ماڻهو خرابي جي رستي تي پنهنجي قوم کي وٺي وڃڻ لڳا. هنن ماڻهن،

هڪبئي سان ٽڪرجندڙ قومي خواهشن کي انصاف جي ڪنهن نقطي تي گڏ ڪرڻ بدران، انهن کي ايترو وڌايو جو هي قومون نيٺ جهيڙي جي چوڪ تي اچي پهتيون. هنن ماڻهن معاشي ۽ سياسي غرضن جي ڪشمڪش ۾ غصي، نفرت ۽ دشمني جو زهر ملايو ۽ انهي ۾ ڏينهون ڏينهن اضافو ڪندا ويا. انهن ماڻهن پنهنجين قومن کي ڀڙڪايو جو هو جوش ۾ اچي ڪتن ۽ بگهڙن وانگر ڦٽي ڪائڻ لاءِ تيار تي ويا. انهن ماڻهن عوام ۽ خواص جي دلين کي پليت جذبن جو گٽر ۽ انڌي دشمني جو تنور بنائي ڇڏيو. هن وقت جيڪو طوفان اوهانجي سامهون برپا آهي، اهو ڪا وقتي ۽ هنگامي شيءِ ڪانهي جيڪا اوچتو ظاهر تي هجي. هيءَ تہ خرابي جي انهن بي شمار سببن جو قدرتي نتيجو آهي، جيڪي ورهين کان اسانجي اندر ڪم ڪري رهيا هئا. ۽ هي نتيجو صرف هڪ پيرو ظاهر تي، پوءِ ختم تي ڪونہ ويندو بلڪ جيستائين اهي سبب موجود هوندا، هي نتيجو ڏينهون ڏينهن ترقي ڪندو ظاهر ٿيندو رهندو. هيءَ تہ هڪ پڪل فصل آهي، جيڪو اوهان کي اوهانجي پوئين کي، خبر ناهي تہ ڪيتري عرصي تائين لڻڻو پوندو.

حضرات! اوهين ٿڌي دل سان سوچيو تہ عين انهي وقت جڏهن قدرت جي قانون موجب هن ملڪ جي قسمت لاءِ نئين نظام جو فيصلو ٿيڻ وارو آهي، اسين زمين جي مالڪ آڏو پنهنجي قابليت ۽ اهليت جو ڪهڙو ثبوت پيش ڪري رهيا آهيون. گهربو تہ ائين هو جو اسين پنهنجي عمل سان ثابت ڪريون ها تہ هو پنهنجي زمين جو انتظام جيڪڏهن اسانجي حوالي ڪندو تہ اسين انهي کي چڱيءَ طرح ٺاهي سنواري گلزار بنائي ڇڏينداسون. اسين انهي ۾ انصاف ڪنداسون. انهي کي همدردي ۽ تعاون ۽ رحمت جو گهر بنائينداسون. هن ۾ نيڪين کي زور وٺائينداسون ۽ برائين کي دٻائينداسون. پر اسين هن کي ٻڌائي رهيا آهيون تہ اسين ڏاڙيل، ايذا فسادي ۽ ايترا تہ ظالم آهيون جو تو جيڪڏهن پنهنجي زمين اسان جي حوالي ڪئي تہ اسين انهن جي وسندين کي ويران ڪري ڇڏينداسون. ٻاڙي ٻاڙي ۽ ڳوٺ ڳوٺ کي ٻاري ساڙي انساني جان کي مک ۽ مڇر کان بہ گهٽ

بنائي ڇڏيندا سون. عورتن جي بي عزتي ۽ معصوم ٻارن جو شڪار ڪندا سون. پوڙهن، بيمارن ۽ زخمين تي بہ قياس ڪونہ ڪندا سون. عبادت گاهن ۽ مذهبي ڪتابن تي بہ پنهنجي نفس جي گندگي جا تهہ چاڙهي ڇڏيندا سون. جنهن زمين کي تو انسانن سان سينگاريو آهي، اسين لاشن ۽ سڙيل عمارتن سان انهي جي رونق وڌائيندا سون. ڇا اوهان جو ضمير شاهدي ڏئي ٿو تہ هي خدمتون ڳڻائي، هھڙيون وصفون ٻڌائي ۽ ايڏا ڪارناما پيش ڪري، اوهين خدا جي نظرن ۾ هن زمين جي انتظام سنڀالڻ لاءِ سيني ڪان وڌيڪ لائق ۽ اهل بندا آهيو؟ ڇا اوهان جا ڪرتوت ڏسي خدا اوهان کي ائين چوندو تہ "شاباس ! اي منهنجي پراڻن مالهين جا اولاد! منهنجي هن باغ جي سنڀال لاءِ اوهين ئي سڀ ڪان وڌيڪ لائق آهيو! مون اهڙي ئي ويراني، خرابي، تباهي، بربادي، گندگي ۽ غلاظت لاءِ ئي تہ هي باغ لڳايو هو هاڻي وٺو هن جو چڱيءَ طرح ٻيڙو ٻوڙيو."

آءٌ هي ڳالهيون انهي لاءِ ڪونہ ٿو ڪريان تہ اوهان کي، اوهانجي مستقبل ڪان مايوس ڪريان. آءٌ پاڻ بہ مايوس ڪونہ آهيان ۽ نہ ئي ٻين کي مايوس ڪرڻ چاهيان ٿو. منهنجو اصل مطلب اهو آهي تہ هندستان جا ماڻهو پنهنجي جهالت ۽ بيوقوفي سان اهو سونهري وجهہ وڃائڻ لاءِ سندرو ٻڌيو ويٺا آهن جيڪو صدين ڪانپوءِ ڪنهن ملڪ جي قسمت بدلائڻ لاءِ جهانن جو مالڪ اتي جي رهواسين کي ڏيندو آهي. هيئنئر وجهہ هو تہ هتي جا ماڻهو پنهنجن سنين صلاحيتن ۽ اعليٰ وصفن جو ثبوت پيش ڪن ها تہ جيئن الله کين زمين جي انتظام سنڀالڻ جو لائق سمجهي ها. پر اڄ هنن جي وچ ۾ ڇتا پيٽي انهي ڳالهہ تي آهي تہ ڪير ٿو پاڻ کي سڀ ڪان وڌيڪ ظالم، ڦورو ۽ وحشي ثابت ڪري، تہ جيئن الله جي لعنت جو ٻين ڪان وڌيڪ حقدار ڪيس ئي سمجهيو وڃي. هي لڇڻ، ترقي، آزادي ۽ سرفرازي جا تہ ڪونہ ٿا ڏسجن. انهي مان تہ ٻپ ٿئي ٿو تہ متان ڪٿي اسان متعلق ڊگهي عرصي لاءِ غلامي ۽ ذلت جو فيصلو ٻيهر نہ ڪيو وڃي. تنهنڪري جن ماڻهن ۾ عقل ۽ هوش آهي، اهي حالتن کي سڌارڻ لاءِ ڪوشش تيز ڪن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هتي اوهان جي دل ۾ خودبخود سوال پيدا ٿيندو تہ جالتون ڪيئن سڌارجن؟ آئون انهي جي جواب ڏيڻ لاءِ حاضر آهيان.

اميد جو ڪرڻو:

ههڙي اونداهي ۾ اسان لاءِ روشني جو هڪڙو ڪرڻو آهي، يعني هتي جا سمورا ماڻهو خراب ڪونہ ٿي ويا آهن. گهٽ ۾ گهٽ چار پنج سيڪڙو اهڙا ماڻهو ضرور لڀندا. جيڪي بد اخلاقي جي هن ويا کان بچيل هجن. هي اها موڙي آهي جنهن سان سڌاري جو ڪم شروع ڪري سگهجي ٿو. انهي ڏس ۾ پهريون قدم اهو ڪڻڻو آهي تہ هنن نيڪ ماڻهن کي ڳولهي ڦولهي گڏ ڪجي. اسان جي بدقسمتي اها آهي جو هتي بدي منظم آهي ۽ پنهنجو ڪم باقاعدگي سان ڪري رهي آهي، ليڪن نيڪي منظم ڪانهي. نيڪ ماڻهو موجود تہ آهين، پر ڇڙوڇڙ آهن. انهن جو پاڻ ۾ لاڳاپو ۽ هڪ ٻي ڏي اچ وڃ ڪانهي. وٽن ڪوبہ پروگروام ڪونهي ۽ نہ ئي ڪو گڏيل آواز اٿارين ٿا. تنهنڪري سندن ڪوبہ اثر ڪونهي. پنهنجي اوسي پاسي ۾ برائيون ڏسيو ڪڏهن خدا جي ڪنهن بندي کان رڙ نڪريو وڃي، پر جڏهن ڪٿان بہ سندس حمايت ۾ ڪو آواز ڪونہ ٿو اٿي تہ مايوس ٿي ويهو رهي. ڪڏهن وري ڪو شخص علي الاعلان حق جي ڳالهہ ڇيئي ويندو آهي، پر منظم بدي زوري زبردستي سندس زبان بند ڪريو ڇڏي ۽ حق پسند ماڻهو پنهنجي منهن، ماٺ مانوري ۾ سندس ساراه ڪريو ڇڏين. انسانيت جو خون وهندو ڏسي ڪڏهن ڪو شخص صبر نہ ڪري سگهندو آهي ۽ انهي تي احتجاج ڪندو آهي، پر ظالم غنڊا ميڙ ڪريو ڪيس دٻايو وڃن. سندس اهو حشر ڏسيو ڪيترائي نيڪ ماڻهو هيسجيو وڃن. جيڪڏهن اسين چاهيون ٿا تہ اسان جي ملڪ تي خدا جو عذاب نازل نہ ٿئي تہ اسان کي گهرجي جيڪي نيڪ ۽ صالح انسان هن اخلاقي بيماري کان بچيل آهن، انهن کي گڏ ڪري، سندن گڏيل طاقت سان انهي وڌندڙ فتني جو مقابلو ڪريون، جيڪو تيزي سان اسان کي تباهي ڏي گهليندو وڃي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سڌاري جي صورت:

اوهان انهي ڪان نہ گهبرايو تہ نيڪ ماڻهو تمام ننڍي اقليت آهن. اهي ٿي ٿورا ماڻهو جيڪڏهن منظم ٿي وڃن، ۽ پنهنجي شخصي ۽ اجتماعي عمل ۾ سچائي، انصاف، حق پسندي، خلوص ۽ ديانت تي پختا ٿي بيهن، ۽ وٽن زندگي جي مسئلن حل ڪرڻ ۽ دنيا جي معاملن کي صحيح نموني سان هلائڻ جو ٻين کان بهتر پروگرام بہ هجي تہ پڪ ڄاڻو تہ هن منظم نيڪي جي مقابلي ۾ منظم بدي جا وڏا وڏا لشڪر بہ بيهي نہ سگهندا. انساني فطرت شر (بدي ۽ فتني) کي پسند ڪانہ ٿي ڪري. انهي کي ڌوڪو تہ ضرور ڏيئي سگهجي ٿو ۽ ڪنهن حد تائين بگاڙي ۽ ڪاري بہ سگهجي ٿو، پر خالق ڪائنات هن ۾ نيڪي جو جيڪو جزو پيري ڇڏيو آهي، اهو بلڪل ميساري نٿو سگهجي. انسانن ۾ بدي سان دلچسپي ۽ انهي جو جهنڊو بلند ڪندڙ تمام ٿورا ماڻهو هوندا آهن. ٻئي پاسي نيڪي سان عشق ڪندڙ ۽ انهي لاءِ پاڻ پتوڙيندڙ بہ ٿورا شخص هوندا آهن. انهن ٻنهين گروهن جي وچ ۾، عام انسانن ۾ نيڪي ۽ بدي جا گڏوگڏ لاڙا (رجحانات) ليندا. انهن کي نہ بدي سان عشق هوندو آهي، ۽ نہ ٿي نيڪي سان حد کان وڌيڪ محبت ڪندا آهن. اهي ڪنهن جو پاسو وٺندا؟ اهو سارو دارومدار نيڪي ۽ بدي جو جهنڊو کڻندڙن تي آهي تہ ٻنهين ڌرين مان ڪهڙي ڌر ٿي اڳتي وڌي هنن کي پنهنجي رستي ڏي ڇڪي. جيڪڏهن نيڪي جا علمبردار مورڳو ميدان ۾ ٿي نہ اچن ۽ عوام کي نيڪي جي رستي تي هلائڻ جي ڪوشش ٿي نہ ڪن تہ پوءِ ميدان بدي جا علمبردار ماريندا، ۽ خلق خدا کي پنهنجي رستي ڏي گهلي ويندا. پر جيڪڏهن نيڪي جا علمبردار بہ ميدان ۾ هجن ۽ سڌاري آڻڻ لاءِ ٻنهين ٿي نسن جو زور لڳائين تہ پوءِ عوام الناس تي بدي جي علمبردارن جو اثر گهڻو وقت قائم نہ رهي سگهندو، ڇاڪاڻ تہ هنن ٻنهين جو مقابلو اخلاق جي ميدان ۾ ٿيندو ۽ انهي ميدان ۾ نيڪ انسانن کي برا انسان شڪست نٿا ڏيئي سگهن. سچائي جي مقابلي ۾

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪوڙ، پاڪبازي جي مقابلي بدڪاري، ايمانداري جي مقابلي ۾ بي ايماني ڪيڏو بہ ڪٽي زور لڳائي، آخر فتح سچائي، پاڪبازي ۽ ايمانداري جي ٿيڻي آهي. دنيا ايڏي مرده ۽ بي حس ڪانهي جو سٺي اخلاق جو ميناج ۽ بري اخلاق جي ڪراڙ چڪڻ ڪانپوءِ بہ ائين چوي تہ مٺاڻ ڪان ڪڙاڻ وڌيڪ سٺي آهي.

سڌاري لاءِ نيڪ انسانن جي تنظيم سان گڏ اهو بہ ضروري آهي تہ اسين چڱيءَ ۽ چڱيءَ طرح سمجهون تہ بدي ڇاڪي چئجي ٿو تہ جيئن انهي کي دور ڪرڻ جي ڪوشش ڪجي، ۽ اهو بہ معلوم ٿئي تہ نيڪي ڪهڙي شيءِ آهي تہ جيئن انهي تي عمل ڪرڻ ۽ ڪرائڻ لاءِ ڪوششون ڪريون. تفصيل بيان ڪرڻ جو وقت ڪونهي. اوهان جي اڳيان ٿورن لفظن ۾ انهن بنهين ڳالهين جي تصوير ڇٽيندس.

انساني زندگي ۾ جن ڳالهين سان خرابي پيدا ٿيندي آهي، انهن کي ڇئن وڏن عنوانن هيٺ بيان ڪري سگهجي ٿو:

1. خدا کان نہ ڊڄڻ:

هي ڳالهہ دنيا ۾ بي انصافي، بي رحمي، خيانت ۽ سيني اخلاقي برائين جو منڍ ۽ سندن پاڙ آهي.

2. خدا طرفان آيل هدايت جي پرواهہ نہ ڪرڻ:

هن گمراهيءَ، انسان وٽ ڪنهن بہ معاملي متعلق ڪي بہ اهڙا اخلاقي اصول ڪونہ ڇڏيا، جن جي هر دور ۽ ملڪ ۾ پابندي ڪجي. انهي ڳالهہ جي ڪري ئي شخصن، گروهن ۽ قومن جي سڄي ڪار گذاري يا طرز عمل مفاد پرستي، لذت پرستي ۽ خواهشن جي غلامي تي قائم آهي. انهي جي ئي نتيجي ۾ هو پنهنجن مقصدن ۾ جائز ۽ ناجائز جو فرق نہ ٿا ڪن ۽ نہ وري انهن مقصدن حاصل ڪرڻ لاءِ ڪنهن بہ خراب ۾ خراب ذريعي استعمال ڪرڻ کان پاڻ بچائين ٿا.

3. خود غرضي:

هي نہ رڳو افراد (شخصن) کي هڪ ٻئي جا حق ڦٻائڻ لاءِ آماده ڪندي آهي، بلڪ اڳتي وڌي نسل پرستي، قوم پرستي ۽ طبقاتي فرق

جي صورت ۾ ظاهر ٿيندي آهي، ۽ انهي مان ڪيترن قسمن جا فساد پيدا ٿيندا آهن.

4. جمود، يا بي راه روي:

هنن جي ڪري انسان يا ته خدا جون ڏنل قوتون استعمال ئي ڪون ڪندو آهي، يا غلط استعمال ڪندو آهي، يا ته خدا طرفان بخشيل ذريعن کان ڪم ئي ڪون وٺندو آهي، يا غلط ڪم وٺندو آهي. الله تعاليٰ جو قانون آهي ته سست ۽ نڪمن ماڻهن کي پنهنجي زمين تي گهڻو عرصو قبضو جاري رکڻ ڪون ڏيندو آهي، بلڪ انهن جي جاءِ تي اهڙا ماڻهو آڻيندو آهي، جيڪي ڪجهه نه ڪجهه "ٺاهڻ" وارا هوندا آهن. بي راه روي جي حالت ۾ گمراه قومن جو "ڊاهڻ" (تخريب)، سندن "ٺاهڻ" (تعمير) کان وڌي ويندو آهي ته انهن کي ڪرنگهي پڇر ڪيرايو ويندو آهي يا ڪڍهن ته ڌري هو پنهنجين ئي تخريبي ڪارروائين جي پنجوڙ ۾ ڦاسي پونديون آهن.

هوڏانهن، جن ڳالهين جي ڪري انساني زندگي ٺهندي ۽ سڌرندي آهي انهن کي به چئن عنوانن هيٺ ورهائي سگهجي ٿو:

(1) خدا جو خوف:

جيڪو ماڻهن کي برائين کان روڪڻ ۽ سڌي رستي تي هلائڻ جي واحد گارنٽي آهي، جنهن تي ڀروسو ڪري سگهجي ٿو. سچائي، انصاف، امانت، پاڻ تي ڪنٽرول ۽ ٻيون سڀئي خوبيون جن مان هڪ پر امن ۽ شريف سماج پيدا ٿي سگهي ٿو اهي سڀ هن ئي (خدا خوف) ٻج مان ڦٽن ٿيون. جيتوڻيڪ ڪن ٻين عقيدن جي ذريعي به اهي خوبيون ڪجهه نه ڪجهه پيدا ڪري سگهجن ٿيون (جيئن مغربي قومن ڪجهه نه ڪجهه ڳالهيون پنهنجي اندر پيدا ڪيون آهن)، پر ٻين ذريعن سان پيدا ڪيل اهي خوبيون، هڪ حد تائين وڌي ويجهي، پوءِ بيهي رهنديون آهن، پر انهي حد اندر به انهن جون پاڙون الڙيل هونديون آهن. صرف خدا جو خوف ئي اهڙو پڪو بنياد آهي، جنهن تي انسان ۾ برائي کان روڪجڻ، نيڪي تي هلڻ جي صفت

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مضبوطي سان جميل بيٺي هوندي آهي، ۽ تمام وڏي پيماني تي سمورن انساني معاملن ۾ پنهنجو اثر ڏيکاريندي آهي.

(2) **خدائي هدايت جي پيروي:**

جيڪا انسان کي ذاتي، اجتماعي، قومي ۽ بين الاقوامي معاملن ۾ اخلاقي اصولن تي هلڻ ۽ انهن جي پابند بنائڻ جو واحد ذريعو آهي.

انسان جيڪڏهن پنهنجي لاءِ اخلاقي اصول خود پاڻ ٺاهيندو رهندو ته وٽس ڳالهين ڪرڻ لاءِ هڪڙا اصول هوندا ۽ عمل ڪرڻ لاءِ ٻيا اصول. ڪتابن ۾ هڪڙا اصول لکندو ۽ عمل ٻئي قسم جي اصولن تي ڪندو آهي. سندس ڏيڻ جا هڪڙا وٽ (توراڙا) هوندا آهن ۽ وٺڻ جا ٻيا. مصلحت، خواهش، ضرورت ۽ موقعي مطابق، هر گهڙي سندس اصول بدلبا رهندا آهن. اخلاق جا اصل مرڪز ۽ محور "حق" ڪي نه بلڪ "پنهنجي فائدي" کي بنائيندو آهي. هو انهي ڳالهه کي مڃيندو ئي ڪونهي ته عمل، حق موجب هجي. انهي بدران حق کي پنهنجي فائدي موجب بدلائيندو آهي. اها ئي ڳالهه آهي، جنهن جي ڪري شخصن توڙي قومن جا عمل غلط بنجي ويندا آهن ۽ دنيا ۾ فساد پکڙندو آهي. جنهن ڳالهه جي ڪري انسان کي امن، خوشحالي، فلاح ۽ سعادت ملندي آهي، اها هيءَ آهي ته اخلاق جا ڪجهه اهڙا اصول هجن، جيڪي ڪنهن جي مفاد جو خيال رکي نه بنايا ويا هجن بلڪ حق سمجهي انهن تي عمل ڪجي. اهي اصول بدلجندڙ نه هجن ۽ سڀني معاملن ۾ انهن جي پيروي ڪئي وڃي، پوءِ ڀلي اهي معاملا شخصي هجن يا قومي، واپار سان واسطو رکندا هجن يا سياست ۽ صلح و جنگ سان. ظاهر ڳالهه آهي ته اهڙا اصول اسان کي صرف خدائي هدايت ۾ ئي ملي سگهن ٿا. ۽ انهي تي عمل صرف انهي حالت ۾ ٿي سگهي ٿو ته انسان انهن ۾ ردوبدل ۽ مٽ سٽ ڪرڻ جي اختيار تان هٿ کڻي ۽ انهن کي واجب الاتباع تسليم ڪري.

(3) **نظام انسانيت:**

جيڪو شخصي، قومي، نسلي ۽ طبقاتي خود غرضين بدران سڀني انسانن جي هڪ جهڙن حقن جي اصول تي قائم ڪيو وڃي.

جنهن ۾ اجايا ويچا، ننڍ وڏائي ۽ ڇوت ڇات ۽ مصنوعي تعصب نہ هجن، جنهن ۾ ڪن ماڻهن لاءِ خاص حق ۽ ڪن ماڻهن تي بناوٽي پابنديون نہ هجن، جنهن ۾ سڀني کي ترقي ڪرڻ جو هڪ جهڙو موقعو ملي، جنهن ۾ ايڏي ڪشادگي هجي جو سڄي دنيا جا انسان برابر جي اصول تي ان ۾ شريڪ ٿي سگهن.

(4) صالح ۽ نيڪ عمل:

يعني خدا طرفان مليل قوتن ۽ انهي طرفان عطا ڪيل ذريعن کي چڱيءَ طرح صحيح نموني استعمال ڪرڻ.

حضرات ! هنن چئن شين جي مجموعي جو نالو "تاهڻ" آهي ۽ اسان سڀني جي ڀلائي انهي ۾ آهي تہ اسان ۾ هڪ تنظيم هجي جيڪا "ڏاهڻ" جي سببن کي روڪڻ ۽ "تاهڻ" وارين مٿي بيان ڪيل سڀني صورتن تي عمل ڪرائڻ لاءِ لڳاتار ڪوشش ۽ جدوجهد ڪري اهڙي جدوجهد سان جيڪڏهن هن ملڪ جا ماڻهو سڌي رستي تي اچي ويا تہ خدا ڪو اهڙو بي انصاف ڪونهي جو پنهنجي زمين جو انتظام خواه مخواه اصلي باشندن ِکان کسي ڪنهن ٻئي کي ڏيئي ڇڏي ليڪن خدانخواستہ جيڪڏهن اها ڪوشش ناڪام ٿي تہ ڇئي نہ ٿو سگهجي تہ اسان جو ۽ هن زمين جي رهواسين جو حشر ڪهڙو ٿيندو؟

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(10)

جهاد في سبيل الله

عام طرح ”جهاد“ جو ترجمو انگريزي زبان ۾ (Holy War) ”پاڪ جنگ“ ڪيو ويندو آهي ۽ انهيءَ جي سمجهاڻي ۽ تفسير گهڻي زماني کان ڪجهه اهڙي انداز ۾ پيش ڪيو پيو وڃي جو هاڻي هي لفظ ”چريائي جي جوش“ جو هم معنيٰ ٿي رهجي ويو آهي. هن ڪي ٻڏنديءَ ماڻهن جي اکين ۾ ڪجهه اهڙيءَ طرح جو نقشو ڦرڻ لڳي ٿو جو جڏهن ته ”مذهبي چرين“ جو هڪ ٽولو اگهاڙيون تلوارون هٿ ۾ کڻي، ڏاڙهيون رکي، خون خوار اکين سان الله اڪبر جا نعرا لڳائيندو هلندو پيو اچي ۽ جتي به ڪنهن ڪافر کي ڏسي ٿو ته پڪڙي ٿو وٺي ۽ تلوار سندس ڪنڌ تي رکي چوي ٿو ته ”چئو لَا اِلٰهَ اِلَّا الله. نه ته هاڻي تو سر ڌڙ کان ڌار ڪري ڇڏيانءِ“ اسلام دشمن ماهرن اسان جي اها تصوير وڏي ڪاريگري سان ٺاهي آهي ۽ ان جي هيٺان ٽلهن اکرن ۾ لکي ڇڏيو آهي ته:

”هن قوم جي آڪاٽين مان رت جي بوءِ ٿي اچي.“

مزو ته اهو آهي جو هن تصوير جا بنائيندڙ اسان جا اهي مهربان آهن جي پاڻ ڪيترن ئي صدين کان حد درجي جي ناپاڪ جنگ (Un holy war) ۾ مشغول آهن. انهن جو پنهنجو حال اهو آهي جو ته دولت ۽ اقتدار جا بکيا هر قسم جا هٿيار ٻڌي ڏاڙيلن وانگر ساريءَ دنيا تي پلٽي پيا آهن ۽ هر طرف واپار جون مارڪيٽون، ڪچي مال جا ذخيرا، نيون آباديون وسائڻ لائق زمينون ۽ ڌاتن جون کاڻيون ڳولهيندا وتن ٿا ته جيئن پنهنجي حرص جي ڪڏهن نه وسامندڙ باه لاءِ ٻارڻ هٿ ڪن. سندن جنگ الله تعاليٰ جي راهه ۾ نه بلڪ پيٽ جي راهه ۾ آهي، دنيا جي هوس ۽ نفساني خواهشن جي راهه ۾ آهي. هنن وٽ ڪنهن به قوم تي حملي ڪرڻ جي لاءِ جائز سبب بس اهو ڪافي آهي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تہ هن جي زمين ۾ ڪاٿيون آهن يا جنسون ڪافي پيدا ٿين ٿيون يا اتي تيل نڪتو آهي يا اُتي پنهنجن ڪارخانن جو مال اتي چڱيءَ طرح کپائي سگهجي ٿو يا ٻيو ڪجھہ ناهي تہ انهيءَ قوم جو اهو گناھہ بہ ڪو معمولي گناھہ ناهي جو هوءَ ڪنهن اهڙي ملڪ جي رستي ۾ رهي ٿي جنهن تي هو اڳ قبضو ڪري چڪا آهن يا هاڻي قبضو ڪرڻ گهرن ٿا.

اسان تہ جيڪي ڪيو سو گذري ويل زماني جو قصو آهي ۽ سندن ڪارناما هاڻوڪي زماني جا واقعا آهن. جي ڏينهن رات دنيا جي اکين اڳيان گذري رهيا آهن. ايشيا، آفريڪا، يورپ، آمريڪا مطلب تہ زمين جو ڪهڙو حصو اهڙو بچيل رهجي ويو آهي جو سندن ناپاڪ جنگ ڪان رت ۾ نہ رنگيو ويو آهي؟ پر سندن مهارت، آفرين ڏيڻ جهڙي آهي جو هنن اسان جي تصوير ايتري ڀيانڪ ۽ ايڏي وڏي بڻائي، جو خود سندن تصوير ان جي پنيان لڪي ويئي ۽ وري اسان جي سادگي بہ آفرين لائق آهي، جو جڏهن اسان ڊارين جي بڻايل پنهنجي اها تصوير ڏٺي تہ اهڙا دهلجي وياسون جو اسان کي انهيءَ تصوير جي پنيان ليئو پائي خود تصوير ڪيندڙ جي صورت ڏسڻ جو هوش ئي نہ آيو ۽ لڳاسون معذرت ڪرڻ تہ ”حضور! ڀلا اسين، جنگ ۽ جهيڙو ڇا ڄاڻون اسان تہ ٻانيڻن ۽ پادرين وانگر امن پسند مبلغ آهيون. غير مذهب وارن جي ڪجھہ عقيدن جو رد ڪرڻ ۽ انهن جي جاءِ تي ڪجھہ ٻيا عقيدا مڃائڻ کان ميراڻڻ بس اهو اسان جو ڪم آهي. اسان کي تلوار سان ڪهڙو واسطو؟ البت ايترو قصور ڪڏهن ڪڏهن ضرور اسان کان ٿيو آهي جو جڏهن ڪو اسان کي مارڻ آيو تہ اسان بہ جواب ۾ هٿ الاريو سو هاڻي تہ اسين انهيءَ کان بہ توبهہ ڪري چڪا آهيون. حضور ﷺ کي راضي ڪرڻ لاءِ تلوار واري جهاد کي ”سرڪاري طور“ تي منسوخ ڪري ڇڏيو ويو آهي. هاڻي تہ جهاد فقط زبان ۽ قلم جي ڪوشش جو نالو آهي. توب ۽ بندوق هلائڻ سرڪار جو ڪم آهي ۽ زبان ۽ قلم هلائڻ اسان جو ڪم آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جهاد بابت غلط فهمي جا سبب:

خير ! اها تہ سياسي چالن جي ڳالهہ آهي. پر خالص عملي حيثيت سان جڏهن اسين انهن سببن کي جاچيون ٿا جن جي ڪري جهاد في سبيل الله جي حقيقت کي سمجهڻ غير مسلمانن ۽ خود مسلمانن لاءِ بہ مشڪل ٿي ويو آهي، تہ اسان کي ٻن وڏين ۽ بنيادي غلط فهمين جو پتو پوي ٿو.

پهرين غلط فهمي اها آهي تہ اسلام کي انهيءَ عام معنيٰ ۾ رڳو هڪ مذهب سمجهي ورتو ويو آهي، جنهن معنيٰ ۾ عام طور هي لفظ استعمال ٿيندو آهي. ٻي غلط فهمي اها آهي تہ مسلمانن کي بہ فقط هڪ قوم سمجهيو ويو آهي، جنهن معنيٰ ۾ هي لفظ دنيا جي ٻين قومن لاءِ استعمال ٿيندو آهي.

انهن ٻن غلط فهمين نہ فقط هڪڙي جهاد جي مسئلي کي، بلڪ مجموعي حيثيت سان سموري اسلام جي نقشي کي بدلائي وڌو آهي، ۽ مسلمانن جي پوزيشن مجموعي طور غلط ڪري ڇڏي آهي.

مذهب جي معنيٰ عام اصطلاح جي اعتبار کان انهيءَ کان سواءِ ٻي ڪهڙي آهي تہ اهو ڪجهہ عقيدن ۽ ڪجهہ عبادتن ۽ رسمن جو مجموعو ٿئي ٿو. انهيءَ معنيٰ جي لحاظ کان مذهب کي بيشڪ هڪ ذاتي چيز ئي هئڻ گهرجي، اوهان کي اختيار آهي تہ جيڪو عقيدو وڻيو سو رکو ۽ اوهان جي دل جنهن جي عبادت ڪرڻ تي راضي هجي ان کي جهڙيءَ طرح وڻيو تهڙيءَ طرح پڪاريو. وڌ ۾ وڌ جيڪڏهن ڪو جوش ۽ سرگرمي اوهان منجهہ انهيءَ مذهب لاءِ موجود آهي تہ اوهين ساريءَ دنيا ۾ پنهنجي عقيدي جي تبليغ ڪندا وتو ۽ ٻين عقيدن وارن سان مناظرا ڪريو. انهيءَ جي لاءِ تلوار هٿ ۾ کڻڻ جو ڪهڙو ضرور آهي؟ ڇا اوهين ماڻهن کي ماري ماري پنهنجي عقيدي وارو بنائڻ ٿا گهرو؟ اهو سوال لازمي طرح پيدا ٿئي ٿو. جڏهن اوهين اسلام کي عام محاوري موجب هڪڙو "مذهب" ڪري سمجهو ۽ جيڪڏهن اسلام جي سچ پچ اها پوزيشن هجي تہ پوءِ جهاد لاءِ در حقيقت ڪوبہ جائز سبب پيش ڪري نٿو سگهجي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڙيءَ طرح "قوم" جي معنيٰ بہ انهيءَ کان سواءِ ٻي ڪهڙي آهي تہ اها هڪ هم جنس انسانن جي ٽوليءَ جو نالو آهي، جي ڪن بنيادي ڳالهين ۾ شامل هئڻ سبب پاڻ ۾ ٽولي ٽيل ۽ ٻين ٽولين کان ممتاز ٿي ويا هجن. انهيءَ معنيٰ ۾ جيڪو ٽولو هڪ قوم هجي سو ٻن سببن کان ئي تلوار کڻي ٿو، ڪڻي سگهي ٿو يا تہ هن جي جائز حقن کسڻ جي لاءِ ڪو هن تي حملو ڪري، يا هو پاڻ ٻين جي حقن کسڻ لاءِ حملو ڪري، پهرين صورت ۾ تہ خير تلوار کڻڻ لاءِ ڪجهہ نہ ڪجهہ اخلاقي اجازت موجود بہ آهي (جيتوڻيڪ ڪن ڏر ماتمائن وٽ اهو بہ ناجائز آهي) پر ٻي صورت کي تہ ڪن ڊڪٽيٽرن کان سواءِ ڪوبہ جائز چئي نٿو سگهي، ايتريقدر جو انگلنڊ ۽ فرانس جهڙي وسيع سلطنتن جا مدبر بہ انهيءَ کي جائز چوڻ جي جرئت نٿا ڪن.

جهاد جي حقيقت :

پوءِ جيڪڏهن اسلام هڪڙو "مذهب" ۽ مسلمان هڪڙي "قوم" آهي تہ جهاد جو سمورو مفهوم جنهنجي بنياد تي هن کي سمورين عبادتن کان پلاري عبادت (افضل العبادات) چيو ويو آهي، سو اصل کان ئي ختم ٿي وڃي ٿو. ليڪن حقيقت اها آهي تہ "اسلام" ڪنهن "مذهب" جو ۽ "مسلمان" ڪنهن قوم جو نالو ناهي، بلڪ در اصل "اسلام" هڪ "انقلاب جو نظريو ۽ رستو" آهي جيڪو سموريءَ دنيا تي گڏيل نظام کي بدلائي پنهنجي نظريي ۽ رستي موجب تعمير ڪرڻ گهري ٿو ۽ مسلمان انهيءَ بين الاقوامي انقلابي جماعت جو نالو آهي جنهن کي اسلام پنهنجي گهربل انقلابي پروگرام کي عمل ۾ آڻڻ جي لاءِ منظم ڪري ٿو ۽ جهاد انهيءَ انقلابي جدوجهد ۽ انهيءَ "وڏ کان وڏ زور لڳائڻ" جو نالو آهي جا مقصد کي حاصل ڪرڻ جي لاءِ عمل ۾ آندي وڃي.

سيني انقلابي نظرين وانگر اسلام بہ لفظن جي عام معنيٰ کي ڇڏي پنهنجي هڪ خاص محاورن جي زبان اختيار ڪري ٿو. هن لاءِ تہ جيئن سندس انقلابي تصور عام تصورن کان نڪتڙيل هجي. لفظ "جهاد" بہ انهيءَ خاص محاورائي زبان سان تعلق رکي ٿو ۽ اسلام "حرب" ۽ اهڙي قسم جا

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻيا عربي لفظ جيڪي جنگ جي مفهوم کي ظاهر ڪن ٿا سي ڇاڻي ٻجهي ڇڏي ڏنا ۽ ان جي جاءِ تي ”جهاد“ جو لفظ استعمال ڪيو جيڪو (last Struggle) جي معنيٰ جهڙو آهي، بلڪ ان کان به گهڻو وڏاءُ رکي ٿو.

ٻين لفظن ۾ ان جي معنيٰ ٿيندي پنهنجون سموريون طاقتون ڪنهن مقصد جي حاصل ڪرڻ ۾ خرچ ڪرڻ.

سوال اهو آهي ته پراڻن لفظن کي ڇڏي اهو نئون لفظ ڇو اختيار ڪيو ويو؟ انهيءَ جو جواب انهيءَ کان سواءِ ٻيو ڪوبه ناهي ته ”جنگ“ جو لفظ قومن ۽ سلطنتن جي انهن لڙاين جي لاءِ استعمال ٿيندو هو ۽ اڄ تائين ٿي رهيو آهي جي شخصن يا جماعت جي، نفساني مقصدن لاءِ ڪيون ويندڙيون هيون. انهن لڙاين جا مقصد رڳو اهڙا شخصي يا جماعتي مقصد ٿيندا آهن، جنهن ۾ ڪنهن نظريي ۽ ڪنهن اصول جي حمايت جو پاڇولو به نه هوندو آهي. اسلام جي لڙائي جيئن ته انهيءَ جنس جي ناهي تنهنڪري هو بنياد کان ئي انهيءَ لفظ کي ترڪ ڪري ڇڏي ٿو. هن جي نظر ۾ هڪڙي قوم جو فائدو يا ٻيءَ قوم جو نقصان ناهي ۽ هو انهيءَ سان به ڪا دلچسپي نٿو رکي ته زمين تي هڪڙي بادشاهيءَ جو قبضو رهي يا ٻيءَ بادشاهيءَ جو. هن کي جنهن ڳالهه سان دلچسپي آهي سا ”انسانيت جي بهبودي“ آهي. انهيءَ بهبوديءَ جي لاءِ هو پنهنجو هڪڙو خاص نظريو ۽ عملي طريقو رکي ٿو. انهيءَ نظريي ۽ طريقي جي ابتڙ جتي به ۽ جنهن جي به ڪا حڪومت آهي، اسلام ان کي ڊاهڻ گهري ٿو پوءِ ڪٿي اها حڪومت ڪنهن به قوم جي هجي يا ڪهڙي به ملڪ جي. هن جو مقصد پنهنجي نظريي ۽ اصول جي حڪومت قائم ڪرڻ آهي. هو اهو به لحاظ نٿو رکي، ته ڪير سندس جهنڊو ڪٽي اٿي ٿو ۽ ڪنهن جي حڪمراني تي سندس ضرب پوي ٿي.

هو زمين گهري ٿو ..... زمين جو هڪ حصو نه بلڪ، سموري زمين ...... انهي لاءِ نه، ته هڪڙيءَ قوم يا گهڻين قومن جي هٿ مان نڪري زمين جي حڪومت ڪنهن خاص قوم جي هٿ ۾ اچي. بلڪ فقط انهيءَ لاءِ ته انسانيت جي بهبوديءَ جو جيڪو نظريو ۽ پروگرام

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن وٽ آهي انهيءَ مان سمورا انسان فائدو حاصل ڪن. انهيءَ مطلب لاءِ هو انهن سيني طاقتن کان ڪم وٺڻ گهري ٿو جيڪي انقلاب برپا ڪرڻ لاءِ ڪارگر ٿي سگهنديون هجن ۽ انهن سيني طاقتن جي استعمال جو هڪ جامع نالو "جهاد" ٿو رکي.

زبان ۽ قلم جي زور سان ماڻهن جي نقطه نظر کي بدلائڻ ۽ هنن ۾ ذهني انقلاب برپا ڪرڻ بہ جهاد آهي. تلوار جي زور سان زندگيءَ جي پراڻي ظالمانہ نظام کي بدلائي ڇڏڻ ۽ نئون عادلانہ نظام قائم ڪرڻ بہ جهاد؛ آهي. ۽ انهيءَ راهہ ۾ مال خرچ ڪرڻ ۽ جسماني ڊوڙ ڊڪ ڪرڻ بہ جهاد آهي.

في سبيل الله جي لازمي پابندي:

پر اسلام جو جهاد رڳو "جهاد" ناهي بلڪ "جهاد في سبيل الله" آهي ۽ "في سبيل الله" جي پابندي هن سان گڏ هڪ لازمي ﮨﻨﮅڻ آهي. اهو "في سبيل الله" جو لفظ بہ اسلام جي انهيءَ محاوري جي زبان سان لاڳاپو رکي ٿو جنهن جي طرف آءٌ مٿي اشارو ڪري چڪو آهيان. سندس لفظي ترجمو آهي "الله جي واٽ ۾". انهيءَ ترجمي سان ماڻهو غلط فهمي ۾ پئجي ويا ۽ اهو سمجهي ويٺا تہ زبردستيءَ ماڻهن کي اسلام جي مذهبي عقيدن جو پوئلڳ بنائڻ جهاد في سبيل الله آهي، ڇوتہ ماڻهن جي تنگ دماغن ۾ "الله جي واٽ" جو ٻيو ڪوبہ مطلب انهيءَ کان سواءِ سمائجي نٿو سگهي. ليڪن اسلام جي زبان ۾ انهيءَ جو مطلب تمام ڪشادو آهي. هر اهو ڪم جو تمام گهڻن ماڻهن جي بهتريءَ ۽ بهبوديءَ لاءِ ڪيو وڃي ۽ جنهن جي ڪندڙ جو مقصد انهيءَ مان پاڻ کو دنيائي فائدو وٺڻ نہ هجي، بلڪ رڳو خدا تعاليٰ جي خوشنودي حاصل ڪرڻ هجي، اسلام اهڙي ڪم کي "في سبيل الله" سڏي ٿو.

مثال طور جيڪڏهن اوهين انهيءَ نيت سان خيرات ڏيو ٿا تہ هن ئي دنيا ۾ ظاهري يا اخلاقي طور تي انهيءَ خيرات جو ڪو فائدو اوهان جي طرف موٽي اچي تہ اهو في سبيل الله ناهي ۽ جيڪڏهن خيرات مان اوهان جي نيت اها آهي تہ هڪ غريب انسان جي مدد ڪري

اوهان الله تعاليٰ جي خوشنودي حاصل ڪريو تہ اها ”في سبيل الله“ آهي. انهيءَ ڪري اهو لفظ خاص طرح اهڙن ڪمن لاءِ مقرر ڪيل آهي جيڪي نهايت خلوص سان هر قسم جي نفساني خواهشن کان پاڪ ٿي انهي خيال کي نظر ۾ رکي ڪيا وڃن تہ انسان جو ٻين انسانن جي بهتريءَ جي لاءِ ڪم ڪرڻ، خدا تعاليٰ جي خوشنوديءَ جو باعث آهي، ۽ انسان جي زندگيءَ جو سچو پچو مقصد جهانن جي مالڪ جي خوشنودي حاصل ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ ناهي.

”جهاد“ جي لاءِ ”في سبيل الله“ جي پابندي بہ انهيءَ ئي مطلب لاءِ لڳائي وئي آهي. انهيءَ جو مطلب اهو آهي تہ ڪوبہ شخص يا ٽولو جڏهن حڪومت جي نظام ۾ انقلاب برپا ڪرڻ ۽ اسلامي نظريي جي مطابق نئون نظام بنائڻ جي لاءِ جدوجهد ڪرڻ اٿي، تہ انهيءَ اٿڻ ۽ انهيءَ جانبازيءَ ۽ فدا ڪاريءَ ۾ هن جو پنهنجو ڪوبہ نفساني مطلب نہ هجڻ گهرجي. انهيءَ جو اهو مقصد هرگز نہ هجڻ گهرجي تہ قيصر کي هٽائي خود قيصر بڻجي وڃي. پنهنجي ذات لاءِ مال ۽ دولت، يا شهرت ۽ ناموري يا عزت ۽ مرتبو حاصل ڪرڻ جو ذرو بہ خيال هن جي جدوجهد جي مقصدن ۾ نہ هجڻ گهرجي. هن جي سيني قربانين ۽ سمورين محنتن جو مقصد اهو هجڻ گهرجي تہ الله تعاليٰ جي بندن ۾ حياتيءَ جو هڪ انصاف وارو نظام قائم ڪيو وڃي ۽ انهي جي عيوض ۾ الله تعاليٰ جي خوشنوديءَ کان سواءِ ڪجهہ گهربل نہ هجي، قرآن شريف فرمائي ٿو تہ:

اَلَّذِيْنَ اٰمَنُوْا يُقَاتِلُوْنَ فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ ۚ وَالَّذِيْنَ كَفَرُوْا يُقَاتِلُوْنَ فِيْ سَبِيْلِ الطَّاغُوْتِ

(سورة النساءِ: 76)

”ايماندار ماڻهو خدا تعاليٰ جي راهہ ۾ لڙن ٿا ۽ جيڪي ڪافر آهن سي ”طاغوت“ جي راهہ ۾ لڙن ٿا.“

”طاغوت“ جو مصدر ”طغيان“ آهي. جنهن جي معنيٰ حد کان لنگهي وڃڻ جي آهي. درياءَ جڏهن پنهنجي حد کان لنگهي وڃي ٿو تڏهن اسين چوندا آهيون تہ ”طغياني“ اچي وئي آهي. اهڙيءَ طرح جڏهن انسان پنهنجي جائز حد کان ٽپي وڃي ۽ انهيءَ مقصد لاءِ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پنهنجي طاقت استعمال ڪري تہ پنهنجي مناسب ۽ جائز حصي کان وڌيڪ فائدا حاصل ڪري تہ اهو "طاغوت" جي راهہ ۾ لڙڻ آهي. وري انهيءَ جي مقابلي ۾ راهہ خدا جي جنگ اها آهي جنهنجو مقصد فقط اهو هجي تہ الله تعاليٰ جي عدل وارو قانون دنيا ۾ قائم ٿئي. خدا تعاليٰ جي راهہ ۾ لڙندڙ پاڻ بہ انهيءَ جي پابندي ڪري ۽ ٻين کان بہ انهيءَ جي پابندي ڪرائي. جيئن قرآن شريف فرمائي ٿو تہ:

تِلْكَ الدَّارُ الْاٰخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِيْنَ لَا يُرِيْدُوْنَ عُلُوًّا فِي الْاَرْضِ وَ لَا فَسَادًا ؕ وَ الْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِيْنَ ۝ (سورة القصص: 9)

يعني: "آخرت ۾ عزت جي جڳهہ اسان انهن ماڻهن لاءِ رکي آهي جي زمين ۾ پنهنجي وڏائي قائم ڪرڻ ۽ فساد ڪرڻ نٿا گهرن ۽ عاقبت جي ڪاميابي تہ خدا ترس انسانن لاءِ آهي."

حديث شريف ۾ آيو آهي تہ هڪ شخص رسول الله ﷺ کان پڇيو تہ "راهہ خدا ۾ جنگ مان ڇا مراد آهي؟ هڪ شخص مال جي لاءِ جنگ ڪري ٿو ٻيو شخص بهادريءَ جي مشهوري حاصل ڪرڻ لاءِ جنگ ڪري ٿو ٽئين شخص کي ڪنهن سان دشمني ٿئي ٿي يا قوم پرستي جو جوش ٿئي ٿو انهيءَ لاءِ جنگ ڪري ٿو. انهن مان ڪنهن جي جنگ "في سبيل الله" آهي؟

حضور ﷺ جن جواب ڏنو تہ "ڪنهن جي بہ نہ. في سبيل الله تہ فقط انهيءَ ماڻهوءَ جي جنگ آهي جو الله تعاليٰ جي ڳالهہ مٿي ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪوبہ مقصد نٿو رکي. هڪڙي ٻيءَ حديث ۾ آهي تہ "جيڪڏهن ڪنهن شخص جنگ ڪئي ۽ سندس دل ۾ اٺ ٻڌڻ جي هڪ رسي حاصل ڪرڻ جي بہ نيت ٿي تہ سندس اجر ضايع ٿي ويو." الله تعاليٰ فقط انهيءَ عمل کي قبول ڪري ٿو جو فقط سندس خوشنوديءَ لاءِ هجي ۽ ڪوبہ شخصي يا جماعتي مطلب نہ هجي. انهيءَ جهاد لاءِ "في سبيل الله" جي پابندي اسلامي نقطہ نظر کان هڪ خاص اهميت رکي ٿي. رڳو جهاد تہ دنيا ۾ سڀئي ساهہ وارا ڪن ٿا. هرڪو پنهنجي مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ پنهنجو پورو زور خرچ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪري رهيو آهي. پر "مسلمان" جنهن انقلابي جماعت جو نالو آهي انهيءَ جي انقلابي نظرين مان هڪ تمام ضروري بلڪ بنيادي نظريو اهو آهي تہ. پنهنجي جان ۽ مال وڪڻي دنيا جي سمورين سرڪش طاقتن سان لڙو پنهنجي جسم ۽ روح جون سموريون طاقتون خرچ ڪريو پر انهيءَ لاءِ نہ. تہ ہين سرڪشن کي هٽائي اوهان سندن جاءِ وٺو بلڪ فقط انهيءَ لاءِ تہ دنيا مان سرڪشي ۽ طغياني (حد کان لنگهڻ) نابود ٿي وڃي ۽ خدا تعاليٰ جو قانون دنيا ۾ چالو ٿئي.

جهاد جي انهيءَ مطلب ۽ في سبيل الله جي معنيٰ کي ٽوڙن اکرن ۾ بيان ڪرڻ کان پوءِ آءٌ انهيءَ انقلاب جي دعوت جي ٿورڙي تشريح ڪرڻ گهران ٿو جا اسلام وٺي آيو آهي، تہ جيئن آساني سان اهو سمجهي سگهجي تہ انهيءَ دعوت جي لاءِ جهاد جي ضرورت ڪهڙي آهي ۽ انهيءَ جو مقصد ڇا آهي؟

اسلام جي انقلاب جي دعوت:

اسلام جي انقلاب جي دعوت جو نچوڙ هي آهي:

يَاأَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ (البقرة: 21)

"اي انسانو! فقط پنهنجي رب جي بندگي ڪريو جنهن اوهان کي، پيدا ڪيو آهي."

اسلام مزدورن يا زميندارن يا هارين يا ڪارخانيدارن کي نٿو سڏي، بلڪ سمورن انسانن کي سڏي ٿو هن جو خطاب انسانن سان انسان هجڻ جي صورت ۾ آهي ۽ هو فقط ائين چوي ٿو تہ جيڪڏهن اوهان الله تعاليٰ کان سواءِ ٻئي ڪنهن جي بہ بندگي، تابعداري يا فرمانبرداري ڪندا هجو تہ اُن کي ڇڏي ڏيو.

جيڪڏهن خود اوهان جي اندر ۾ خدائي جي طلب آهي تہ ان کي بہ ڇڏي ڏيو. جو ٻين کان پنهنجي بندگي ڪرائڻ ۽ ٻين جو سر پنهنجي اڳيان جهڪائڻ جو حق اوهان مان ڪنهن کي بہ حاصل ناهي. اوهان سيني کي هڪڙي خدا جي بندگي قبول ڪرڻ گهرجي ۽ انهيءَ بندگيءَ ۾ سيني کي هڪڙي سطح تي اچي وڃڻ گهرجي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تَعَالَوۡا اِلٰی کَلِمَۃٍ سَوَآءٍۭ بَیۡنَنَا وَ بَیۡنَکُمۡ اَلَّا نَعۡبُدَ اِلَّا اللّٰہَ وَ لَا نُشۡرِکَ بِہٖ شَیۡئًا وَّ لَا یَتَّخِذَ بَعۡضُنَا بَعۡضًا اَرۡبَابًا مِّنۡ دُوۡنِ اللّٰہِ ؕ (آل عمران: 64)

"اچو تہ اسين ۽ اوهين هڪ اهڙيءَ ڳالهہ تي گڏ ٿي وڃون جا اسان جي ۽ اوهان جي وچ ۾ هڪ جهڙي آهي. اُها اِها آهي تہ اسين خدا تعاليٰ کان سواءِ ڪنهن جي بندگي نہ ڪريون ۽ ڪنهن کي بہ خدا تعاليٰ جو ڀائيوار نہ بڻايون ۽ اسان مان ڪوبہ ڪنهن کي خدا تعاليٰ کان سواءِ حڪم ڪرڻ ۽ روڪڻ جو مالڪ بہ نہ بڻائي."

اها عالمگير ۽ ڪلي انقلاب جي دعوت هئي. هن پڪاري چيو تہ "اِنِ الۡحُکۡمُ اِلَّا لِلّٰہِ" (حڪومت سواءِ خدا تعاليٰ جي ٻئي ڪنهن جي بہ ناهي) ڪنهن کي بہ اهو حق نٿو رسي جو پنهنجي سر انسانن جو حاڪم بڻجي ويجي ۽ پنهنجي اختيار سان جنهن ڳالهہ جو وڻيس حڪم ڏئي ۽ جنهن ڳالهہ کان وڻيس روڪي ڇڏي. ڪنهن بہ انسان کي پنهنجي سر حڪم ڏيڻ ۽ روڪڻ جو مالڪ سمجهڻ دراصل خدائي ۾ ڪيس شريڪ ڪرڻ آهي ۽ فساد جي جڙ اهائي آهي. الله تعاليٰ انسان کي جنهن صحيح فطرت تي پيدا ڪيو آهي ۽ حياتي گذارڻ جو جيڪو سنئون رستون ڏسيو آهي، انهيءَ کان انسان جي هٽڻ جو سبب فقط اهو آهي تہ ماڻهو خدا کي وساري ڇڏين. انهيءَ جي نتيجي ۾ خود پنهنجي حقيقت کي بہ وساري ڇڏين. انهي جو نتيجو لازمي طور تي اهو ٿي ٿئي ٿو تہ هڪ طرف ڪي شخص يا خاندان يا طبقا خدائيءَ جي ڪليل يا لڪل دعويٰ هٿ ۾ ڪٽي اٿن ٿا ۽. پنهنجي طاقت مان ناجائز فائدو وٺي ماڻهن کي پنهنجو بندو بڻائي وٺن ٿا ۽ ٻئي طرف انهيءَ خود فراموشي ۽ خدا فراموشيءَ جو نتيجو اهو بہ ٿئي ٿو جو ماڻهن جو هڪ وڏو حصو طاقتورن جي خداوندي مڃي ٿو وٺي، ۽ سندن انهيءَ حق کي قبول ٿو ڪري تہ اهي حڪم ڪن ۽ انهيءَ حڪم جي اڳيان سر جهڪائين. اهو ئي دنيا ۾ ظلم ۽ فساد ۽ ناجائز فائدي حاصل ڪرڻ جو بنياد آهي. اسلام پهرين ضرب انهيءَ تي ئي لڳائي ٿو. هو وڏي واڪي چوي ٿو تہ:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وَلَا تُطِيعُوٓا۟ أَمْرَ ٱلْمُسْرِفِينَ ﴿١٥١﴾ ٱلَّذِينَ يُفْسِدُونَ فِى ٱلْأَرْضِ وَلَا يُصْلِحُونَ ﴿١٥٢﴾

(سورة الشعراء: 8)

"انهن جو حڪم هرگز نہ مڃو جي پنهنجي جائز حد کان لنگهي ويا آهن ۽ زمين ۾ فساد پکيڙين ٿا ۽ سڌارو نٿا ڪن."

لَا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُۥ عَن ذِكْرِنَا وَٱتَّبَعَ هَوَىٰهُ وَكَانَ أَمْرُهُۥ فُرُطًا ﴿٢٨﴾ (ڪهف:4)

"انهيءَ شخص جي تابعداري هرگز نہ ڪر جنهن جي دل اسان پنهنجي يادگيريءَ کان غافل ڪري ڇڏي آهي ۽ جيڪو پنهنجي نفس جي خواهشن جو بندو بڻجي ويو آهي ۽ جنهنجي حڪومت حد کان هيٺ وڃڻ تي ٻڌل آهي."

أَلَا لَعْنَةُ ٱللَّهِ عَلَى ٱلظَّـٰلِمِينَ ﴿١٨﴾ ٱلَّذِينَ يَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ ٱللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا

(هود: 2)

"الله جي لعنت هجي انهن ظالمن تي جي خدا تعاليٰ جي بنايل حياتيءَ جي سنئين رستي ۾ رڪاوٽون وجهن ٿا ۽ ان کي ڏنگو ڪرڻ گهرن ٿا."

هو انهن شخصن کان پڇي ٿو تہ

ءَأَرْبَابٌ مُّتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمِ ٱللَّهُ ٱلْوَٰحِدُ ٱلْقَهَّارُ ﴿٣٩﴾ (يوسف: 39)

"هي تمام گهڻا ننڍا وڏا خدا، جن جي بندگيءَ ۾ اوهين ڦاسجي رهيا آهيو تن جي بندگي قبول آهي يا انهيءَ هڪڙي خدا جي، جو سڀني کان زبردست آهي"؟

جيڪڏهن انهيءَ هڪڙي خدا جي بندگي قبول نہ ڪندا تہ انهن ننڍڙن ۽ ڪوڙن خدائن جي خدائي کان اوهان کي ڪڏهين بہ نجات نہ ملي سگهندي، اهي ڪنهن نہ ڪنهن طرح سان اوهان تي قبضو ڪندا ۽ فساد برپا ڪري رهندا.

إِنَّ ٱلْمُلُوكَ إِذَا دَخَلُوا۟ قَرْيَةً أَفْسَدُوهَا وَجَعَلُوٓا۟ أَعِزَّةَ أَهْلِهَآ أَذِلَّةً ۖ وَكَذَٰلِكَ يَفْعَلُونَ ﴿٣٤﴾ (سورة الصّٰفّٰت: 34)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”هي بادشاهہ جڏهن ڪنهن وسنديءَ ۾ گهڙندا آهن، تڏهين انهيءَ جي نظام کي هيٺ مٿي ڪري ڇڏين ٿا ۽ سندس عزت وارن کي ذليل ڪري ڇڏين ٿا ۽ انهن جي اهائي عادت آهي.“

وَ إِذَا تَوَلّٰى سَعٰى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَ يُهْلِكَ الْحَرْثَ وَ النَّسْلَ ۗ وَ اللّٰهُ لَا يُحِبُّ الْفَسَادَ ۝ (سورة بقره: 25)

”۽ جڏهين هو حڪومت حاصل ڪري ٿو تڏهن زمين ۾ فساد پکيڙي ٿو، پوکن کي خراب ۽ نسلن کي تباهہ ڪري ٿو ۽ الله تعاليٰ فساد کي پسند نٿو ڪري.“

هتي سموري تفصيل جو موقع ناهي، ٿورن اکرن ۾ اها ڳالهہ اوهان جي ذهن ۾ ويهارڻ گهران ٿو تہ اسلام جي توحيد ۽ خدا پرستيءَ جي دعوت رڳو انهيءَ معنيٰ ۾ هڪڙي مذهبي عقيدي جي دعوت نہ هئي جيئن ٻين عقيدن جي دعوت ٿيندي آهي، بلڪ اها حقيقت ۾ هڪ اجتماعي انقلاب جي دعوت آهي. سندس چوٽ سڌيءَ طرح انهن طبقن تي پئي ٿي. جن مذهبي رنگ ۾ پادري، پوپ، ٻاوا ۽ پروهت (يا ملان يا مرشد) بنجي يا سياسي رنگ ۾ بادشاهہ ۽ رئيس ۽ حڪمران ٽولو بنجي، يا معاشي رنگ ۾ وياج تي قرض ڪٽائيندڙ سود خور ۽ زميندار ۽ سرمايہ دار بنجي عام ماڻهن کي پنهنجو ٻندو بنائي ڇڏيو هو. هي ڪٿي ڪليءَ طرح ارباب من دون الله جي بنياد تي بنيل هئا، دنيا کان پنهنجي پيدائشي يا طبقاتي حقن جي بنياد تي تابعداري ۽ ٻندگيءَ جي گهر ڪندا هئا ۽ صاف چوندا هئا تہ مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِّنْ إِلٰهٍ غَيْرِي ۚ (القصص: 38) (آءٌ پاڻ کان سواءِ توهان جي ڪنهن ٻہ ٻئي معبود (خدا) کي ڪونہ سڃاڻان) ۽ أَنَا رَبُّكُمُ الْأَعْلٰى ۝ (آءٌ ئي اوهان جو وڏو رب آهيان) ۽ أَنَا أُحْيِي وَ أُمِيتُ ۗ (آءٌ جياريان ٿو ۽ ماريان ٿو) ۽ مَنْ أَشَدُّ مِنَّا قُوَّةً ۗ (اسان کان وڌيڪ طاقت وارو ٻيو آهي ڪير؟) ۽ ڪنهن هنڌ انهن ماڻهن جي جهالت کي استعمال ڪرڻ جي لاءِ جڙتو خدا، بتن ۽ هيڪلن جي شڪل ۾ بنائي رکيا هئا، جن جي آڙ وٺي هو پنهنجا خدائي حق خدا جي ٻندن کان مڃائيندا هئا. انهيءَ ڪري ڪفر،

شرڪ ۽ بت پرستيءَ جي خلاف اسلام جي دعوت ۽ هڪ خدا جي بندگي ۽ ٻانهپ جي لاءِ اسلام جي تبليغ سڏيءَ طرح حڪومت ۽ انهيءَ ڪي ٽيڪو ڏيندڙ يا سندس آڌار تي هلندڙ طبقن جي مقصدن سان ٽڪر ڪائيندي هئي. انهيءَ ڪري جڏهين بہ ڪنهن نبيءَ. يٰقَوۡمِ اعۡبُدُوا اللّٰهَ مَا لَكُمۡ مِّنۡ اِلٰهٍ غَيۡرُهٗ (اي قوم! الله جي ئي بندگي ڪريو اوهان جو ڏڻي انهيءَ کان سواءِ ٻيو ڪوبہ ڪونهي) جو آواز بلند ڪيو تہ وقت جي حڪومت هڪدم سندس مقابلي ۾ اچي تي ڪڙي ٿي، ۽ سمورا ناجائز نفعا ڪائيندڙ طبقا سندس مخالفت تي سندرو ٻڌي ٿي بيٺا. چوتہ هي ڪو نظر انداز ڪرڻ جهڙي ڳالهہ جو بيان نہ هو بلڪ هڪ اجتماعي انقلاب جو اعلان هو ۽ انهيءَ ۾ پهريون آواز ٻڌنديئي سياسي شورش جي هبڪار سونگهڻ ۾ پئي آئي!

اسلامي انقلابي دعوت جي خاص ۽ نرالي ڳالهہ:

انهيءَ ۾ شڪ ڪونهي تہ نبي سڳورا عليهم السلام سڀ جا سڀ انقلابي ليڊر هئا ۽ سيدنا محمد ﷺ جن سڀني کان وڏا انقلابي ليڊر آهن. پر جيڪا ڳالهہ دنيا جي عام انقلابين ۽ انهن خدا پرست انقلابي ليڊرن جي وچ ۾ چٽو فرق ڪري ٿي سا اها آهي تہ ٻيا انقلابي شخص خواه ڪيڏائي نيڪ نيت چونہ هجن پر عدل ۽ وچٽرائي جي صحيح درجي کي حاصل ڪري نٿا سگهن. هو ياتہ خود مظلوم طبقن مان اٿن ٿا، يا انهن جي حمايت جو جذبو وٺي اُٿن ٿا، ۽ پوءِ سمورين ڳالهين کي انهن ئي طبقن جي نقطي نگاهہ سان ڏسن ٿا. انهيءَ جو قدرتي نتيجو اهو ٿئي ٿو جو سندن نظر غير جانبدار ۽ خالص انسانيت جي نظر نٿي ٿئي بلڪ هڪ طبقي لاءِ غصي ۽ نفرت جو ۽ ٻئي طبقي لاءِ حمايت جو جذبو رکندڙ هوندي آهي. هو ظلم جو اهڙو علاج ٿا سوچين جو نتيجي طور هڪ جوابي ظلم ٿئي ٿو. هنن جي لاءِ بدلي، حسد ۽ دشمنيءَ جي جذبن کان پاڪ تي هڪ اهڙو وچٽرو ۽ ٻنهي طرفن لاءِ هڪجهڙو مجموعي نظام رٿڻ ممڪن ئي نٿو ٿئي جنهن ۾ مجموعي طور تي سڀني انسانن جي ڀلائي هجي. انهيءَ جي ابتڙ نبي سڳورا

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عليهم السلام خواه ڪيترو بہ ڪٺي ستايا ويا هجن ۽ ڪيترو ئي مٿن ۽ سندن ساٿين تي ظلم ڪيو ويو هجي، تہ بہ سندن انقلابي تحريڪ ۾ ڪڏهين بہ سندن ذاتي جذبن جو اثر نٿو اچي سگهي. هو سڌيءَ طرح خدا تعاليٰ جي هدايت هيٺ ڪم ڪندا هئا ۽ خدا تعاليٰ جيئن تہ انساني جذبن کان پاڪ آهي، انهيءَ ڪري ڪنهن بہ انساني طبقي سان هن جي خاص محبت ڪانهي ۽ نڪي ڪنهن ٻئي انساني طبقي سان هن کي شڪايت يا عداوت آهي، ان ڪري خدا تعاليٰ جي هدايت هيٺ نبي سڳورا عليهم السلام سيني ڳالهين کي خالص انسانيت جي ئي نظر سان ڏسندا هئا. هو هي ڏسندا هئا تہ سمورن انسانن جي گڏيل بهتري ۽ ڀلائي ۽ خود انهن ظالم طبقن جي سچي پچي بهتري ۽ بهبودي ڪهڙيءَ ڳالهہ ۾ آهي ۽ ڪهڙيءَ طرح هڪ اهڙو نظام بنائجي جو هر ڪو شخص پنهنجي جائز حدن ۾ رهي سگهي، پنهنجن جائز حقن مان فائدو وٺي سگهي ۽ ماڻهن جا هڪ ٻئي سان لاڳاپا ۽ وري فرد ۽ جماعت جي هڪٻئي سان لاڳاپن ۾ پوري پوري برابري قائم ٿي سگهي. اهو ئي سبب آهي جو نبين سڳورن عليهم السلام جي انقلابي تحريڪ ڪڏهين بہ طبقاتي، يعني غريب يا شاهوڪار يا هاري، زميندار ۽ مزدور سيٺ جي جهڳڙن ۾ بدلجي نہ سگهي، هنن سماج جي نئين سِر اڏاوت انهيءَ نموني تي ڪئي جو ڪوبہ هڪڙو طبقو پاڻ کي ٻئي طبقي تي مڙهي (مسلط ڪري) ڪونہ سگهيو. بلڪ انهيءَ لاءِ عدل جو اهڙو طريقو اختيار ڪيائون جنهن ۾ سيني انسانن جي واسطي ترقي ۽ دنيا ئي خواه روحاني سعادت جا هڪجهڙا امڪان رکيا ويا.

جهاد جي ضرورت ۽ ان جو مقصد :

هن مختصر مضمون ۾ منهنجي لاءِ انهيءَ جماعتي قانون جا تفصيل پيش ڪرڻ مشڪل آهي جيڪو اسلام رٿيو آهي. جيڪڏهن تفصيل جو موقعو مليو تہ مان ان جو هڪ نقشو پيش ڪندس. هتي پنهنجي موضوع جي حد ۾ رهندي جنهن ڳالهہ کي مون کي چٽو ڪرڻو هو سا فقط اها هئي تہ اسلام رڳو هڪ مذهبي عقيدو ۽

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪجھ عبادتن جو ميڙ ناهي بلڪ هو هڪ اهڙو تہ مڪمل نظام آهي جيڪو دنيا مان زندگيءَ جي سيني ظالماڻن ۽ فساد پيدا ڪندڙ قانونن کي ميٽڻ گهري ٿو ۽ انهن جي جاءِ تي پنهنجو هڪڙو سڌاري جو پروگرام چالو ڪرڻ گهري ٿو جنهن کي هو انسانيت جي بهتري ۽ بهبوديءَ لاءِ سڀ کان بهتر سمجهي ٿو.

انهيءَ ڊاهہ ڊوهہ ۽ انقلاب ۽ سڌاري لاءِ هو ڪنهن هڪڙيءَ قوم يا ٽوليءَ کي نہ بلڪ سمورن انسانن کي دعوت ڏئي ٿو هو پاڻ انهن ظالم طبقن ۽ انهن ناجائز فائدن وٺندڙن ٽولين، ايتريقدر جو بادشاهن ۽ رئيسن کي بہ پڪاري ٿو تہ اچو انهيءَ جائز حدن جي اندر رهڻ قبول ڪريو جيڪي اوهان جي خالق اوهان جي لاءِ مقرر ڪيون آهن. جيڪڏهن اوهان عدل ۽ حق جي نظام کي، قبول ڪيو تہ اوهان جي لاءِ امن ۽ سلامتي آهي. هن وٽ ڪنهن بہ انسان سان دشمني ناهي بلڪ دشمني جيڪا بہ آهي سا ظلم سان آهي، فساد سان آهي، انهيءَ ڳالهہ سان آهي تہ ڪو شخص پنهنجي قدرتي حد کان نڪري اهو حاصل ڪرڻ گهري جو خدائي قانون جي ڏيان موجب هن جو ناهي.

هيءَ دعوت جيڪي بہ شخص قبول ڪن سي ڪٽي ڪهڙي بہ طبقي ڪهڙي بہ نسل، ڪهڙي بہ قوم ۽ ڪنهن بہ ملڪ جا هجن سڀ هڪ جهڙن حقن ۽ هڪ جهڙي حيثيت سان اسلامي جماعت جا، رڪن بنجي وڃن ٿا. ۽ اهڙيءَ طرح اها بين الاقوامي (سيني قومن سان گڏيل) انقلابي پارٽي تيار ٿي وڃي ٿي جنهن کي قرآن شريف ”حزب الله“ (الله جي جماعت) جي نالي سان ياد ڪري ٿو.

هيءَ پارٽي وجود ۾ اچڻ شرط پنهنجي مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ جهاد شروع ڪري ٿي ڏئي. سندس هجڻ جي تقاضا اها ئي آهي تہ هوءَ غير اسلامي نظام جي حڪومت کي ڊاهڻ جي ڪوشش ڪري ۽ ان جي مقابلي ۾ حياتي گذارڻ جي انهيءَ وچٿري ۽ انصاف واري قانون جي حڪومت قائم ڪري جنهن لاءِ قرآن شريف هڪ جامع لفظ يعني ”ڪلمة الله“ سڏي ٿو. جيڪڏهن هي ساري حڪومت کي بدلڻ ۽ اسلامي نظام حڪومت قائم ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪري تہ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سندس وجود ۾ اچڻ جو مقصد ئي فوت ٿي وڃي ٿو ڇو ته اها ڪنهن ٻئي مقصد لاءِ بنائي ئي نه ويئي آهي، ۽ انهيءَ جهاد کان سواءِ سندس هستيءَ جو ٻيو ڪو ڪم ئي ڪونهي. قرآن شريف سندس پيدائش جو هڪ ئي مقصد بيان ڪري ٿو ۽ اهو هي آهي ته:

كُنْتُمْ خَيْرَ اُمَّةٍ اُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَاْمُرُوْنَ بِالْمَعْرُوْفِ وَ تَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ تُؤْمِنُوْنَ بِاللّٰهِ (آل عمران: 110)

"اوهين اها بهترين امت آهيو جنهن کي سمورن انسانن لاءِ بنايو ويو آهي. اوهين نيڪيءَ جو حڪم ڏيو ٿا، بديءَ کان روڪيو ٿا ۽ خدا تعاليٰ تي ايمان رکو ٿا."

هيءَ مذهبي تبليغ ڪرڻ وارن واعظن ۽ پرچار ڪندڙن جي جماعت ناهي بلڪ خدائي فوجدارن جي جماعت آهي (لِتَكُوْنُوْا شُهَدَآءَ عَلَى النَّاسِ) ۽ هن جو ڪم اهو ئي آهي ته دنيا مان ظلم، فتنو، فساد، حد کان لنگهڻ ۽ ناجائز فائدا وٺڻ کي طاقت سان نابود ڪري ڇڏي "اَرْبَابًا مِّنْ دُوْنِ اللّٰهِ" (پاڻ کي الله کان سواءِ ننڍا خدا سڏائيندڙ) جي خداونديءَ کي ختم ڪري ۽ بديءَ جي جاءِ تي نيڪي قائم ڪري.

قَاتِلُوْهُمْ حَتّٰى لَا تَكُوْنَ فِتْنَةٌ وَّ يَكُوْنَ الدِّيْنُ كُلُّهٗ لِلّٰهِ (الانفال: 39)

"هنن سان جنگ ڪريو ايستائين جو فتنو باقي نه رهي، ۽ تابعداري فقط الله جي قانون جي ٿئي."

اِلَّا تَفْعَلُوْهُ تَكُنْ فِتْنَةٌ فِى الْاَرْضِ وَفَسَادٌ كَبِيْرٌ (الانفال: 73)

"جيڪڏهن اوهين ائين نه ڪندا ته زمين ۾ فتنو ٿيندو ۽ وڏو فساد برپا رهندو."

هُوَ الَّذِيْٓ اَرْسَلَ رَسُوْلَهٗ بِالْهُدٰى وَدِيْنِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهٗ عَلَى الدِّيْنِ كُلِّهٖ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُوْنَ (التوبة: 33)

"الله تعاليٰ ئي پنهنجي رسول کي دنيا ۾ زندگي گذارڻ جو سنئون رستو ۽ حق جي تابعداري جو صحيح قانون ڏيئي موڪليو آهي ته سيني تابعدارين کي ڍاهي ۽ انهيءَ

هڪڙي تابعداريءَ کي سيني تي غالب ڪري، يلجان ڪٽي
اهي شخص انهيءَ تي راضي نہ بہ هجن جيڪي خداونديءَ
۾ ٻين کي خدا جو شريڪ بنائيندا هجن."

انهيءَ ڪري هن پارٽيءَ جي لاءِ حڪومت جي طاقت تي قبضي ڪرڻ کان سواءِ ڪو چارو ناهي، ڇوتہ حياتيءَ جو فسادي قانون، هڪڙي بري ۽ سادي حڪومت جي زور تي ئي قائم ٿئي ٿو ۽ هڪڙو سڌريل قانون انهيءَ وقت تائين ڪنهن بہ طرح قائم تي نٿو سگهي جيستائين حڪومت فسادين ۽ بدڪارن کان کسجي سڌارو آڻيندڙ نيڪن جي هٿن ۾ نہ اچي وڃي.

دنيا کي سڌارڻ جي خيال کي ڪٽي ڇڏجي تہ بہ جيڪڏهن حڪومت جو نظام ڪنهن ٻئي رستي تي قائم آهي تہ توهان جو خود پنهنجي ئي طريقي تي عمل ڪرڻ بہ ناممڪن آهي. ڪابہ پارٽي جيڪا ڪنهن طريقي کي برحق سمجهندي هجي ڪنهن ٻئي طريقي جي حڪومت ۾ پنهنجي طريقي جي مطابق زندگي بسر ئي نٿي ڪري سگهي. هڪڙو اشتراڪي (روسي خيالن) جو ماڻهو جيڪڏهن انگلينڊ يا جرمني ۾ رهي اشتراڪيت موجب حياتي گذارڻ چاهي تہ ڪنهن بہ طرح پنهنجي ارادي ۾ ڪامياب ٿي نٿو سگهي، ڇوتہ سرمايہ دارانہ نظام ۾ نازيت جو حياتيءَ گذارڻ جو قانون حڪومت جي طاقت سان زوريءَ مٿس ڇانيل هوندو ۽ هو ان جي ڦهري دٻاءُ کان ڪنهن بہ طرح بچي نہ سگهندو. اهڙيءَ طرح هڪڙو مسلمان بہ جيڪڏهن ڪنهن غير اسلامي قانون واريءَ حڪومت ۾ رهي اسلامي اصولن تي حياتي گذارڻ گهري تہ انهيءَ جو ڪامياب ٿيڻ بہ محال آهي. جن قانونن کي هو باطل سمجهي ٿو جن ٽيڪسن کي هو حرام سمجهي ٿو جن ڳالهين کي هو ناجائز سمجهي ٿو جنهن حياتي گذارڻ جي طرز کي هو فاسد سمجهي ٿو جنهن تعليمي طريقي کي هو نقصانڪار سمجهي ٿو سي سڀ جا سڀ هن تي، هن جي گهر ٻار تي، هنجي اولاد تي اهڙي طرح ڇانئجي ويندا، جو هو سندن پڪڙ کان ڪنهن بہ طرح بچي نہ سگهندو. ان ڪري جيڪو شخص يا ٽولو ڪنهن طريقي تي اعتماد

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رکندڙ هجي سا پنهنجي اعتقاد جي قدرتي تقاضائن سان ئي انهيءَ ڳالهہ تي مجبور ٿئي ٿو تہ مخالف طريقي جي حڪومت کي ڊاهڻ ۽ خود پنهنجي طريقي جي، حڪومت قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪري، ڇوتہ انهيءَ کان سواءِ هو پنهنجي طريقي تي عمل ڪري ئي نٿو سگهي. جيڪڏهن هو انهيءَ ڪوشش ۾ غفلت ڪري ٿو تہ انهيءَ جي صاف معنيٰ اها آهي تہ هو در حقيقت پنهنجي عقيدن ۾ ئي ڪوڙو آهي.

عَفَا اللّٰهُ عَنْكَ ۚ لِمَ اَذِنْتَ لَهُمْ حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكَ الَّذِيْنَ صَدَقُوْا وَ تَعْلَمَ الْكٰذِبِيْنَ ۞ لَا يَسْتَاْذِنُكَ الَّذِيْنَ يُؤْمِنُوْنَ بِاللّٰهِ وَ الْيَوْمِ الْاٰخِرِ اَنْ يُّجَاهِدُوْا بِاَمْوَالِهِمْ وَ اَنْفُسِهِمْ ؕ وَ اللّٰهُ عَلِيْمٌۢ بِالْمُتَّقِيْنَ ۞ اِنَّمَا يَسْتَاْذِنُكَ الَّذِيْنَ لَا يُؤْمِنُوْنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ (التوبة: 43 ـ 45)

”اي نبي ! خدا توکي معاف ڪري تو انهن ماڻهن کي جهاد ۾ شامل ٿيڻ کان پري رهڻ جي اجازت ڇو ڏيئي ڇڏي؟ حالانڪ جهاد ئي اها ڪسوٽي آهي جنهن مان توتي ظاهر ٿي سگهي ٿو تہ پنهنجي ايمان ۾ سچا ڪير آهن ۽ ڪوڙا ڪير؟ جيڪي شخص الله تعاليٰ ۽ قيامت جي ڏينهن تي ايمان رکن ٿا سي تہ ڪڏهن بہ توکان اها درخواست نٿا ڪري سگهن تہ کين مال ۽ جان سان جهاد ڪرڻ کان معذور سمجهيو وڃي. اهڙي درخواست فقط اهي ئي ماڻهو ڪن ٿا جي نڪي خدا تي ايمان رکن ٿا، ۽ نڪي آخرت جي ڏينهن تي.“

انهن لفظن ۾ قرآن شريف، صاف ۽ چٽي فتويٰ ڏيئي ڇڏي آهي تہ پنهنجي اعتقاد (Comuniction) ۾ ڪنهن بہ جماعت جي سچي هجڻ جي اڪيلي ڪسوٽي اها ئي آهي تہ هوءَ جنهن طريقي تي اعتقاد رکندي هجي ان کي حڪمران بنائڻ لاءِ جان ۽ مال سان جهاد ڪري جيڪڏهن اوهين مخالف طريقي جي حڪومت کي گوارا ٿا ڪريو تہ انهيءَ ڳالهہ جو پڪو دليل آهي تہ توهان پنهنجي اعتقاد ۾ ڪوڙا آهيو ۽ انهيءَ جو فطري نتيجو اهو آهي ۽ اهو ئي ٿي سگهي ٿو تہ نيٺ اسلام جي طريقي تي اوهان جو نالي ماتر عقيدو بہ باقي نہ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رهندو. شروعات ۾ اوهين مخالف طريقي جي حڪومت کي ڪراهت سان گوارا ڪندا. پوءِ رفتہ رفتہ اوهان جون دليون ان کان مانوس ٿينديون وينديون. تان جو ڪراهت رغبت ۾ بدلجي ويندي ۽ پڇاڙيءَ ۾ نوبت انهيءَ حد تي وڃي پهچندي جو مخالف طريقي جي حڪومت قائم ٿيڻ ۽ قائم رهڻ ۾ خود اوهين مددگار بڻبا. پنهنجي جان ۽ مال سان انهيءَ لاءِ جهاد ڪندا تہ اسلام جي طريقي بدران غير اسلامي طريقو قائم ٿئي يا قائم رهي. اوهان جون پنهنجيون طاقتون اسلام جي طريقي قائم ٿيڻ کي روڪڻ ۾ خرچ ٿيڻ لڳنديون ۽ اتي پهچي اوهان ۾ ۽ ڪافر ۾ اسلام جون منافقي دعوائون ڪرڻ، هڪڙي بدترين ڪوڙ هڪڙي فريب سان پريل نالي ڪانسواءِ ڪوبہ فرق نہ رهندو.

رسول اڪرم ﷺ جن حديث پاڪ ۾ انهيءَ نتيجي کي صاف صاف بيان فرمايو آهي تہ:

وَالَّذِيْ نَفْسِيْ بِيَدِهٖ لَتَأْمُرُنَّ بِالْمَعْرُوْفِ وَلَتَنْهَوُنَّ عَنِ الْمُنْكَرِ وَلَتَأْخُذُنَّ يَدَ السَّيْءِ وَلَتَأْطُرُنَّهٗ عَلَى الْحَقِّ اِطْرَاءً وَلَيَضْرِبَنَّ اللّٰهُ ...... قُلُوْبَ بَعْضِكُمْ عَلٰى بَعْضٍ اَوْ لَيَلْعَنَنَّكُمْ كَمَا لَعَنَهُمْ.

"انهيءَ خدا جو قسم، جنهن جي هٿ ۾ منهنجي جان آهي، يا تہ اوهان کي ائين ڪرڻو پوندو تہ نيڪيءَ جو حڪم ڪريو ۽ بديءَ کان روڪيو ۽ بدڪار جو هٿ جهلي وٺو ۽ انهيءَ کي زور سان حق، جي طرف موڙي ڇڏيو."

يا وري الله جي فطرت جي قانون جو نتيجو ظاهر ٿي رهندو تہ بدڪارن جي دلين جو اثر توهان جي بہ دلين تي پئجي وڃي ۽ انهن وانگر اوهين بہ لعنتي ٿي رهو.

عالمگير انقلاب:

انهيءَ بحث مان اوهان تي اها ڳالهہ ظاهر ٿي وئي هوندي تہ اسلامي جهاد جو مقصد غير اسلامي نظام جي حڪومت کي ڊاهي اسلامي حڪومت قائم ڪرڻ آهي. اسلام اهو انقلاب فقط هڪڙي ملڪ يا ڪجهہ ملڪن ۾ نہ. بلڪ سموريءَ دنيا ۾ برپا ڪرڻ گهري

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿو. جيتوڻيڪ پهريائين مسلم پارٽيءَ جي رڪنن جو فرض اهو ٿي آهي تہ جتي جتي هو رهندا هجن اتي جي حڪومت جي نظام ۾ انقلاب پيدا ڪن. ليڪن سندن آخري منزل مقصود هڪ عالمگير انقلاب (world revolution) کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ ناهي. ڪوبہ انقلابي طريقو جيڪو قوميت بدران انسانيت جي ڀلائي جي اصول کي کڻي اٿيو هجي، سو پنهنجي سوچ جي دائري کي ڪڏهين بہ هڪ ملڪ يا قوم جي دائري ۾ محدود ڪري نٿو سگهي، بلڪ هو پنهنجي فطرت جي تقاضا کان ئي مجبور آهي تہ ساريءَ دنيا ۾ ڦهلجندڙ انقلاب کي ئي پنهنجي نظر ۾ رکي ۽ ان لاءِ ڪوشش وٺي. حق جاگرافيائي حدن کي قبول ڪرڻ کان انڪار ڪري ٿو. هن جي گهر اها آهي تہ آءٌ، جيڪڏهن ڪنهن درياءَ يا جبل جي هِن طرف حق آهيان تہ هن طرف بہ حق آهيان. انسان جي ڪنهن بہ حصي کي مون کان محروم نہ رهڻ گهرجي. انسان جتي بہ ظلم ۽ ستم جو ۽ حد کان هيٺ مٿي ٿيڻ جو شڪار بڻيل آهي اتي سندس مدد جي لاءِ پهچڻ منهنجو فرض آهي انهيءَ تخيل کي قرآن شريف هنن لفظن ۾ بيان ڪري ٿو:

وَمَا لَكُمْ لَا تُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللهِ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْ هَٰذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلُهَا (النساء: 75)

"اوهان کي ڇا ٿي ويو آهي جو اوهين الله جي راه ۾ انهن مردن، عورتن ۽ ٻارن جي واسطي نٿا لڙو جن کي ڪمزور ڏسي دٻائي ورتو ويو آهي ۽ اهي دعائون گهرن ٿا تہ خدايا! اسان کي انهيءَ بستيءَ مان ڪڍ، جنهن جا حاڪم ظالم آهن."

انهيءَ کانسواءِ قومي ۽ ملڪي ورهاڱن جي هوندي بہ انساني لاڳاپا ۽ ڳانڍاپا پاڻ ۾ ڪجهہ اهڙي عالمگيري رکن ٿا جو ڪابہ هڪڙي حڪومت پنهنجي اصولن ۽ طريقن موجب تيستائين پوريءَ طرح عمل ڪري نٿي سگهي جيستائين پاڙيسري حڪومتن ۾ بہ اهوئي اصول ۽ طريقو چالو نہ ٿي وڃي. انهيءَ ڪري مسلم پارٽيءَ جي لاءِ عام اصلاح ۽ پنهنجي بچاءَ جي خاطر اهو ممڪن نہ آهي تہ هوءَ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪنهن هڪڙي ٽڪري ۾ اسلامي نظام حڪومت جي قائم ڪرڻ تي بس ڪري، بلڪ جيتريقدر سندس قوتون ساٿ ڏين اوتري قدر انهيءَ نظام کي سيني طرفن ۾ پکيڙڻ جي ڪوشش ڪري. هوءَ هڪ طرف پنهنجي فڪرن ۽ نظرين کي دنيا ۾ پکيڙيندي ۽ سيني ملڪن جي رهاڪن کي دعوت ڏيندي تہ انهيءَ طريقي کي قبول ڪن جنهن ۾ هنن جي لاءِ سچي ڀچي ڀلائي آهي ۽ ٻئي طرف جيڪڏهن منجهس طاقت هوندي تہ لڙي بہ غير اسلامي حڪومتن کي ڊاهيندي ۽ انهن جي جاءِ تي اسلامي حڪومت قائم ڪندي.

اها ئي پاليسي هئي جنهن تي رسول الله ﷺ ۽ سندن بعد خلفاءِ راشدين عمل ڪيو. عربستان، جتي مسلم پارٽي پيدا ٿي هئي، سڀ کان اول ان کي ئي اسلامي حڪومت جي هٿ هيٺ ڪيو ويو. انهيءَ کانپوءِ رسول الله ﷺ چئني طرفن جي حڪومتن کي پنهنجي اصول ۽ طريقي جي طرف دعوت ڏني. پر انهيءَ جو انتظار نہ ڪيو تہ هيءَ دعوت قبول ڪئي وڃي ٿي يا نہ. بلڪ قوت حاصل ٿيندي ئي رومي سلطنت سان ٽڪراءُ شروع ڪري ڏنو. حضور ﷺ جن کان پوءِ جڏهن حضرت ابوبڪر رضي الله عنه پارٽيءَ جو ليڊر ٿيو تڏهن هن روم ۽ ايران ٻنهي جي غير اسلامي حڪومتن تي حملو ڪيو ۽ پوءِ حضرت عمر رضي الله عنه انهيءَ حملي کي ڪاميابيءَ جي آخري منزلن تائين پهچائي ڇڏيو. مصر ۽ شام، روم ۽ ايران جي عام ماڻهن پهريائين پهريائين انهيءَ کي "عرب قوم" جي "شهنشاهيت واري" پاليسي سمجهيو. هنن خيال ڪيو تہ جهڙيءَ طرح اڳ هڪڙي قوم ٻين قومن کي غلام بنائڻ لاءِ نڪرندي هئي، اهڙيءَ طرح هاڻي بہ هي قوم انهيءَ مقصد لاءِ نڪتي آهي. انهيءَ غلط فهميءَ جي بنياد تي اهي شخص قيصر ۽ ڪسريٰ جي جهنڊي هيٺ مسلمانن سان لڙڻ لاءِ نڪتا. ليڪن جڏهن هنن تي مسلم پارٽيءَ جي انقلابي نظر ئي جو حال کليو جڏهين کين معلوم ٿيو تہ هي ظلم ڪرڻ واريءَ قوم پرستي جو جهنڊو جهولائيندڙ نہ آهن بلڪ قومي مقصد کان پاڪ آهن ۽ فقط هڪ عدل وارو نظام قائم ڪرڻ آيا آهن ۽ سندن مقصد انهن ظالم طبقن جي خداونديءَ

کي ختم ڪرڻ آهي جي قيصريت ۽ ڪسرائيت جي پناهه ۾ اسان کي تباه ۽ برباد ڪري رهيا آهن. تہ سندن اخلاقي همدرديون مسلم پارٽيءَ جي طرف جهڪي ويون. هو قيصر ۽ ڪسريٰ جي جهنڊي کان الڳ ٿيندا ويا. ۽ جيڪڏهن زبردستي ڪنهن جي فوج ۾ ڀرتي ٿي لڙڻ آيا بہ، تہ بي دليءَ سان لڙيا. اهو ئي سبب آهي انهيءَ ڳالهہ جو تہ اسلامي حڪومت قائم ٿيڻ کان پوءِ جڏهن انهن ملڪن جي رهاڪن اسلامي حڪومت قائم ٿيڻ کان پوءِ اسلام جي اجتماعي نظام کي عملي طرح ڪم ڪندي ڏٺو هو پاڻ انهيءَ بين الاقوامي (دنيا جي سڀني قومن جي گڏيل) پارٽيءَ ۾ شريڪ ٿيندا ويا. ۽ خود انهيءَ نظرئي جو جهنڊو کڻي اڳتي وڌيا تہ جيئن ٻين ملڪن ۾ بہ انهيءَ کي پکيڙي ڇڏين.

حملي ۽ بچاءُ جي ورهاست لاڳاپو نہ ٿي رکي:

اهو جيڪو بيان ڪيو ويو انهيءَ تي اوهين جڏهن غور ڪندا تڏهين اها ڳالهہ آسانيءَ سان اوهان جي سمجهہ ۾ اچي ويندي تہ جنگ جي جيڪا ورهاست "حملو" (offensive) ۽ "بچاءُ" (Defensive) جي محاورن ۾ ڪئي ويئي آهي اهي محاورائي لفظ اسلامي جهاد سان لڳي ئي نٿا سگهن. اها ورهاست قومي ۽ ملڪي لڙاين سان ئي لاڳو ٿي سگهي ٿي، ڇوتہ محاوري موجب "حملو" ۽ "بچاءُ" جا لفظ هڪ ملڪ يا هڪ قوم جي نسبت ئي ڳالهايا وڃن ٿا. پر جڏهين هڪڙي بين الاقوامي پارٽي هڪ جهاني نظريو ۽ طريقو هٿ ۾ کڻي اُٿي ۽ سڀني قومن کي انساني حيثيت سان انهيءَ رستي جي طرف سڏي ۽ هن قوم جي ماڻهن کي هڪ جهڙائيءَ جي حيثيت سان پنهنجي پارٽيءَ ۾ شريڪ ڪري ۽ رڳو مخالف طريقي جي حڪومت کي ڊاهي پنهنجي طريقي جي حڪومت قائم ڪرڻ جي لاءِ جدوجهد ڪري تہ اهڙي حالت ۾ محاورائي "حملو" ۽ محاورائي "بچاءُ" جو هرگز ڪو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي. بلڪ جيڪڏهن محاوري کي کڻي ڇڏجي تڏهين بہ اسلامي جهاد تي "حملي" ۽ "بچاءُ" جي ورهاست لاڳو نٿي ٿئي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسلامي جهاد هڪڙي ئي وقت ۾ "حملو" بہ آهي تہ "بچاءُ" بہ. "حملو ڪندڙ" انهيءَ ڪري جو هو پاڻ پنهنجي طريقي تي عمل ڪرڻ لاءِ حڪومت جي طاقت استعمال ڪرڻ تي مجبور آهي. پارٽي هجڻ جي حيثيت ۾ سندس ڪو گهر بہ ناهي جو هو انهيءَ جو "بچاءُ" ڪري، هن وٽ فقط پنهنجا اصول آهن جن جي هو حمايت ڪري ٿو. اهڙيءَ طرح مخالف پارٽيءَ جي گهر تي بہ "حملو" نٿو ڪري، بلڪ سندس اصولن تي حملو ڪري ٿو ۽ انهيءَ حملي جي مدعا اها ڪانهي تہ هن کان زبردستي سندس اصول ڇڏايا وڃن، بلڪ مدعا فقط اها آهي تہ انهيءَ جي اصولن کان حڪومت جي طاقت کسي ورتي وڃي.

زمين جي حيثيت:

هتي اهو بہ سوال حل ٿي وڃي ٿو تہ اسلامي نظام جي حڪومت ۾ انهن شخصن جي ڪهڙي حيثيت آهي جيڪي ڪنهن بئي، عقيدي ۽ طريقي جا تابعدار هجن. اسلام جو جهاد ماڻهن جي عقيدي ۽ طريقي ۽ سندن عبادت جي طريقي يا رسم ۽ رواجن، سان ٽڪر نٿو کائي. هو کين پوري آزادي ٿو ڏئي تہ جنهن عقيدي تي وڻين قائم رهن، ۽ جنهن طريقي تي وڻين هلن. البت هو سندن انهيءَ حق کي مڃڻ کان انڪار ڪري ٿو تہ اهڙي ڪنهن طريقي تي حڪومت جو نظام هلائين جيڪو اسلام جي نگاهہ ۾ "بگاڙ پيدا ڪندڙ" آهي، ۽ پڻ هو انهن جي انهيءَ حق کي بہ نٿو مڃي تہ عام وهنوارن ۽ ڪمن جي انهن طريقن کي اسلامي نظام جي حڪومت ۾ جاري رکن جيڪي اسلام جي نظر ۾ سيني انسانن جي بهبوديءَ کي برباد ڪندڙ آهن. مثال طور هو حڪومت جون واڳون هٿ ۾ وٺندي ئي وياج واري ڪاروبار جي سيني صورتن کي ختم ڪري ڇڏيندو. جوا جي هرگز اجازت نہ ڏيندو. واپار ۽ ڏي وٺ جي انهن سيني شڪلين کي روڪي ڇڏيندو جيڪي اسلامي قانون ۾ حرام آهن. چڪلن ۽ بي حيائيءَ جي اڏن کي صفا بند ڪري ڇڏيندو. غير مسلم عورتن کي ستر جي گهٽ کان گهٽ حدن جي پابنديءَ تي مجبور ڪندو ۽ کين جاهليت واري

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سونهن جي نمائش سان گهمڻ کي روڪي ڇڏيندو. سينيما تي چوڪسي قائم ڪندو. انهيءَ قسم جا گهٽائي ڪم آهن جن ۾ هڪ اسلامي نظام حڪومت نہ فقط سيني ماڻهن جي بهتريءَ ۽ بهبوديءَ جي خاطر بلڪ خود پنهنجي ذاتي بچاءُ (Self Defence) جي خاطر بہ انهن دنيائي رواجن ۽ ڪمن جي اجازت نہ ڏيندو جيڪي غير مسلمانن جي طريقي ۾ ڪٿي جائز بہ هجن. پر اسلام جي نظر ۾ فساد بگاڙ ۽ بربادي‌ءَ جو سبب آهن.

انهيءَ معاملي ۾ جيڪڏهن ڪو شخص اسلام تي ناروادار‌يءَ جو الزام لڳائي تہ ان کي ڏسڻ گهرجي تہ دنيا جي ڪنهن انقلابي ۽ سڌارو ڪندڙ طريقي ٻين طريقن وارن سان ايتريءَ رواداريءَ جو برتاءُ ڪيو آهي؟ جيتري رواداريءَ جو برتاءُ اسلام ڪيو آهي. ٻين هنڌن تي اوهين ڏسندا تہ غير طريقي وارن لاءِ حياتي وبال ڪري ڇڏي وڃي ٿي. ايتري قدر جو هو وطن ڇڏي وڃڻ تي مجبور ٿي وڃن ٿا. پر اسلام غير طريقي وارن کي پوري امن سان هر قسم جي ترقيءَ ڪرڻ جو موقعو ڏئي ٿو ۽ ساڻن اهڙي فياضيءَ جو برتاءُ ڪري ٿو جنهن جو مثال دنيا ۾ ڪٿي بہ نٿو ملي.

شهنشاهت جو شبهو:

هتي پهچي مونکي اها ڳالهہ چوڻي آهي تہ اسلام جي نظر ۾ جهاد فقط اهوئي آهي جيڪو رڳو "في سبيل الله" هجي ۽ انهيءَ جهاد جي نتيجي ۾ جڏهين اسلامي حڪومت قائم ٿئي تڏهين مسلمانن جي لاءِ اهو هرگز جائز ناهي تہ هو قيصر ۽ ڪسريٰ کي هٽائي پاڻ انهن جي جڳهہ وٺن. مسلمان انهيءَ لاءِ نٿو لڙي ۽ مسلمان هجڻ جي حيثيت سان انهيءَ لاءِ لڙي نٿو سگهي تہ سندس ذاتي حڪومت قائم ٿي وڃي، ۽ هو خدا جي بندن کي پنهنجو بندو بنائي ڇڏي ۽ ناجائز طرح ماڻهن جي پگهر جي پورهئي جي ڪمائي وصول ڪري پنهنجي لاءِ زمين ۾ ايئرڪنديشن بنگلا ۽ رنگ محل ٺاهڻ لڳي. اهو "جهاد في سبيل الله" ناهي بلڪ "جهاد في سبيل الطاغوت" آهي ۽ اهڙيءَ حڪومت کي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسلام سان ڪوبہ واسطو ڪونهي. اسلام جو جهاد تہ هڪڙي خشڪ ۽ بي مزي محنت آهي جنهن ۾ جان، مال ۽ نفس جي خواهشن جي قربانيءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ ناهي، جيڪڏهن اهو جهاد ڪامياب ٿئي ۽ ان جي نتيجي ۾ حڪومت ملي وڃي تہ سچي مسلمان حاڪم تي ذميوارين جو ايتري قدر ڳرو بار پوي ٿو جو هن غريب جي لاءِ راتين جي ننڊ ۽ ڏينهن جو آرام بہ حرام بنجي وڃي ٿو پر انهيءَ جي عيوض هو حڪومت ۽ مرتبي جي انهن لذتن مان ڪابہ لذت حاصل ڪري نٿو سگهي جن جي خاطر عام طرح دنيا ۾ حڪومت حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي. اسلام جو فرمانروا نہ تہ رعيت جي عام ماڻهن کان ڌار قسم جي ڪا مٿاهين هستي آهي ۽ نڪي هو عظمت ۽ وڏائي جي تخت تي ويهي پنهنجي اڳيان ڪنهن جو ڪنڌ جهڪائي سگهي ٿو يا شريعت جي قانون جي ابتڙ هڪڙو ڪک چوري سگهي ٿو. نہ وري هن کي اهو اختيار حاصل آهي جو پنهنجي ڪنهن پياري دوست يا خود پنهنجي وجود کي ڪنهن گهٽ کان گهٽ درجي جي هستيءَ جي جائز دعوي کان بچائي سگهي ۽ نڪي هو پنهنجي حق کان وڌيڪ هڪڙو داڻو بہ کڻي سگهي ٿو ۽ نہ هو هڪ انچ زمين تي قبضو ڪري سگهي ٿو. هڪڙي وچولي درجي جي مسلمان کي حياتي گذارڻ لاءِ جيتري پگهار ڪافي ٿي سگهي ٿي انهيءَ کان وڌيڪ بيت المال مان هڪ پائي وٺڻ بہ هن لاءِ حرام آهي. هو غريب نڪي عاليشان ماڙي بنائي سگهي ٿو نڪي دٻدٻو ۽ حشمت رکي سگهي ٿو ۽ نڪي وري عيش و عشرت جو سامان گڏ ڪري سگهي ٿو هن تي هر وقت اهو خوف غالب رهي ٿو تہ هڪڙي ڏينهن سندس عملن جو سخت حساب ورتو ويندو ۽ جيڪڏهن حرام جو هڪ پيسو ظلم سان ورتل زمين جو هڪڙو انچ، تڪبر ۽ فرعونيت جو هڪڙو ذرڙو ظلم ۽ بي انصافيءَ جو هڪڙو ٽڪو ۽ نفساني خواهش جي بندگيءَ جو هڪڙو نشانڙو بہ سندس حساب ۾ نڪري آيو تہ کيس سخت سزا ڀوڳڻي پوندي. جيڪڏهن ڪو دنيا جو طالبو ۽ لالچي شخص، اسلامي قانون مطابق حڪومت سنڀالڻ جو بار پنهنجن ڪلهن تي کڻي ٿو تہ انهيءَ کان

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وڏيڪ پيو ڪو بي وقوف شخص نہ هوندو. ڇوتہ اسلامي حڪومت جي حاڪم ڪان تہ بازار جي هڪڙي رواجي دڪاندار جي پوزيشن وڏيڪ سٺي ٿئي ٿي. هو ڏينهن جو خليفي ڪان وڌيڪ ٿو ڪمائي ۽ رات جو آرام سان پير ڊگهيري سمهي ٿو. خليفي ويچاري کي نڪي هن جيتري آمدني نصيب ٿئي ٿي ۽ نڪي رات جو آرام سان سمهڻ ئي نصيب ٿو ٿئي!

اهو بنيادي فرق آهي اسلامي حڪومت ۽ غير اسلامي حڪومت جو. غير اسلامي حڪومت ۾ حڪمران ٽولو پنهنجي خداوندي قائم ڪري ٿو ۽ پنهنجي ذات لاءِ ملڪ جا سڀ وسيلا ۽ ذريعا استعمال ڪري ٿو. انهيءَ جي ابتڙ اسلامي حڪومت ۾ حڪمران ٽولو صرف خدمت ڪري ٿو ۽ عام رهاڪن ڪان وڌيڪ پنهنجي ذات لاءِ ڪجهه حاصل نٿو ڪري. اسلامي حڪومت جي سول سروس (وڏن ڪامورن) کي جيڪي پگهار ملندا هئا تن جو مقابلو اڄڪلهه جي، يا خود انهيءَ دور جي شهنشاهي طاقتن جي سول سروس جي پگهارن سان ڪري ڏسو تہ اوهان کي معلوم ٿي ويندو تہ اسلام جي دنيا فتح ڪرڻ ۽ شهنشاهيت جي عالمگيريءَ ۾ روحي ۽ جوهري فرق ڪهڙو آهي. اسلامي حڪومت ۾ خراسان، عراق، شام ۽ مصر جي گورنرن جا پگهار اوهان جي معمولي انسپيڪٽرن جي پگهارن ڪان بہ گهٽ هئا. خليفو پهريون حضرت ابوبڪر صديق ﷺ فقط سو روپيہ مهيني تي ايڏي وڏي بادشاهيءَ جو انتظام ڪندو هو. حضرت عمر ﷺ جو پگهار ڏيڍ سو روپيين ڪان وڌيڪ نہ هو حالانڪ بيت المال دنيا جي هن عظيم سلطنت منجهان پرپور ٿي رهيو هو. جيتوڻيڪ ظاهر نظر ۾ شهنشاهيت بہ ملڪ فتح ڪري ٿي ۽ اسلام بہ. ليڪن ٻنهيءَ جي جوهر ۾ زمين آسمان جو فرق آهي:

پرواز ہے دونوں کی اسی ایک فضا میں.
کرگس کا جہاں اور ہے شاہین کا جہاں اور.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اها آهي انهيءَ جهاد جي حقيقت، جنهن جي متعلق اوهين گهڻو ڪجهه ٻڌندا رهيا آهيو. اوهين جيڪڏهن مون کان سوال ڪريو ته اڄ "اسلام" ۽ "مسلم جماعت" ۽ "جهاد" جو جيڪو تصور (نقشو) توهان تو پيش ڪرين سو ڪيڏانهن غائب ٿي ويو ۽ ڇو ساريءَ دنيا جي مسلمانن ۾ ڪٿي به انهيءَ جو نشان به نٿو ڏسڻ ۾ اچي؟ ته آءٌ عرض ڪندس ته اهو سوال مون کان نه پڇو بلڪ انهن شخصن کان پڇو جن مسلمانن جو ڌيان سندن اصلي ڪم کان هٽائي تعويذن، ڌاڳن، وظيفن ۽ مراقبن ۽ رياضتن جي طرف ڦيرائي ڇڏيو. جن ڇوٽڪاري، ڀلائي ۽ مقصدن جي حاصل ڪرڻ لاءِ شارٽ ڪٽ ننڍڙا ۽ ٽڪڙي پهچڻ وارا رستا رٿيا ته جيئن جهاد ۾ هٿ پير هڻڻ ۽ جان قربان ڪرڻ کان سواءِ سڀ ڪجهه تسبيح ڦيرائڻ يا ڪنهن قبر واري جي عنايتن حاصل ڪرڻ سان ئي ميسر ٿي وڃي، جن اسلام جي ڪليات ۽ اصولن ۽ مقصدن کي ويڙهي اونداهين ڪنڊن ۾ اڇلائي ڇڏيو ۽ مسلمانن جي ذهنن کي زور سان آمين چوڻ، قبرن جون زيارتون ڪرڻ ۽ اهڙي قسم جي بي شمار جزئي ڳالهين ۾ اهڙو ته ڦاسائي ڇڏيو جو هو پنهنجو پاڻ کي پنهنجي خلقجڻ جي مقصد کي ۽ اسلام جي حقيقت کي بلڪل وساري ويهي رهيا. جيڪڏهين اجا به اوهان کي ڍؤ نه ٿئي ته پوءِ اهو سوال انهن اميرن ۽ مرتبي ۽ طاقت وارن جي اڳيان پيش ڪريو جي قرآن پاڪ ۽ محمد ﷺ تي ايمان آڻڻ جي دعوي ته ڪن ٿا، پر قرآن پاڪ جي قانون ۽ محمد ﷺ جي هدايت جو انهيءَ کان وڌيڪ ڪوبه حق پنهنجي مٿان نٿا مڃين ته ڪڏهن ڪڏهن قرآن پاڪ جو ختمو پڙهائين، ۽ ڪڏهن ڪڏهن عيد ميلاد جا جلسا ڪرائين ۽ ڪڏهن ڪڏهن الله تعاليٰ کي نعوذ بالله سندس شاعريءَ جو داد ڏيندا رهن. باقي رهيو انهيءَ قانون کي عملي طرح چالو ڪرڻ سو اهي حضرات پنهنجو پاڻ کي انهيءَ کان بلڪل ڇٽل ۽ غير ذمه دار سمجهن ٿا، ڇوته در حقيقت سندن نفس انهن پابندين کي قبول ڪرڻ ۽ انهن ذميوارين جو بار سنڀالڻ جي لاءِ هرگز تيار ناهي جي اسلام مٿن عائد ڪري ٿو. اهي ته فقط سستيءَ نجات جا طالبو آهن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(11)

مسلم امت جو فرض

(30 ڊسمبر 1946ع تي جماعت اسلامي لاهور ڊويزن جي
هڪ اجتماع ۾ ڪيل تقرير)

سڀ تعريفون انهي خدا جون جيڪو ڪائنات جو خالق، مالڪ ۽ حاڪم آهي ۽ جيڪو زبردست حڪمت، قدرت ۽ رحمت سان ان تي حڪومت ڪري رهيو آهي، جنهن انسان کي پيدا ڪيو ۽ کيس علم ۽ عقل جون قوتون بخشيون ۽ زمين تي پنهنجي خلافت سان سرفراز ڪيائينس ۽ سندس رهنمائي لاءِ ڪتاب لاٿائين ۽ پيغمبر موڪليائين.

خدا جون رحمتون هجن سندس انهن نيڪ ۽ برگزيده بندن تي جيڪي انسانن کي انسانيت سيکارڻ آيا. جن، انسان کي سندن زندگي جو مقصد سمجهايو ۽ دنيا ۾ رهڻ جو صحيح ڍنگ ۽ طريقو ٻڌايو. دنيا ۾ اڄ جيڪا بہ هدايت جي روشنيءَ پاڪ اخلاق، نيڪي ۽ پرهيزگاري ڏسون ٿا اها سڀ هنن برگزيده بندن (نبي سڳورن) جي ڪري آهي ۽ انسان ڪڏهن بہ سندن تورا نٿو لاهي سگهي.

عزيزو ۽ دوستو ! اسين پنهنجن اجتماعن کي ٻن حصن ۾ ورهائيندا آهيون، هڪڙي حصي جو مقصد اهو نڪرندو آهي تہ پنهنجو پاڻ ۾ ويهي پنهنجي ڪم جي جاچ پڙتال ڪريون ۽ ان کي اڳتي وڌائڻ لاءِ صلاح مشورا ڪريون. ٻيو حصو انهي مقصد لاءِ هوندو آهي تہ جنهن شهر يا ڳوٺ ۾ اسانجو اجتماع هجي اتي جي عام ماڻهن کي پنهنجي دعوت پهچايون. هن وقت هي اجتماع هن پوئين مقصد لاءِ ڪوٺايو ويو آهي. اسان انهيءَ لاءِ اوهان کي تڪليف ڏني آهي تہ اوهان کي سمجهايون تہ اسانجي دعوت ڇا آهي ۽ اسين ڪهڙي ڳالهہ ڏي سڏي رهيا آهيون.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسانجو خطاب پهريائين تہ انهن ماڻهن سان آهي جيڪي خير سان اڳي ئي مسلمان آهن، ۽ ٻيو خدا جي انهن ٻانهن سان آهي جيڪي مسلمان ڪونهن. انهن مان هر هڪ لاءِ اسان وٽ هڪ پيغام آهي. پر افسوس آهي تہ ٻئي گروه جا ماڻهو (غير مسلم) هتي ڏسجن ڪونہ ٿا. اسان (مسلمان) جي اڳوڻي غلطين ۽ اڄوڪين غلط تدبيرن جو اهو نتيجو نڪتو آهي تہ خدا جي ٻانهن جو هڪ وڏو حصو اسان کان پري ٿي ويو آهي. اسان کي بہ اهڙو موقعو ڪونہ ٿو ملي جو اسين پاڻ انهن وٽ وڃون يا انهن کي پاڻ وٽ سڏائي اهو پيغام پهچايون جيڪو انهن جي ۽ اسانجي خدا، سڀني انسانن کي سڌو رستو ڏيکارڻ لاءِ نبي سڳورن ذريعي موڪليو آهي. بهرحال جڏهن تہ هاڻي اهي (غير مسلم) هتي موجود ڪونهن. آءٌ دعوت جو صرف اهو حصو پيش ڪندس جيڪو خاص مسلمانن لاءِ آهي.

مسلمانن کي اسين انهي ڳالهہ ڏي سڏيون ٿا تہ هو اهي ذميواريون سمجهن ۽ پوريون ڪن، جيڪي مسلمان جي حيثيت سان مٿن پون ٿيون. اوهين صرف ايترو چوڻ سان نٿا ڇٽي سگهو تہ اسين مسلمان آهيون ۽ خدا ۽ سندن دين کي مڃون ٿا. بلڪ جڏهن اوهان خدا کي ۽ سندن دين کي پنهنجو دين مڃيو ٿا تہ هن "مڃڻ" سان گڏ اوهان تي ڪجهہ ذميواريون پون ٿيون، جن کي سمجهڻ اوهانجو فرض آهي ۽ انهن کي پوري ڪرڻ لاءِ اوهان کي هر وقت اون (فڪر) هجي. جيڪڏهن اوهين اهي پوريون نہ ڪندا تہ انهي جي وبال کان نہ دنيا ۾ ڇٽي سگهندا ۽ نہ آخرت ۾.

اهي ڪهڙيون ذميداريون آهن؟ اهي رڳو ايتريون ناهن تہ اوهين فقط خدا تي، سندس فرشتن تي، ڪتابن ۽ رسولن ۽ آخرت جي ڏينهن تي ايمان آڻيو ۽ بس. اهي صرف ايتريون بہ ڪونهن جو اوهان نڪاح، طلاق ۽ وراثت وغيره جهڙن معاملن ۾ اسلام طرفان مقرر ڪيل قانون تي عمل ڪريو. پر هنن سڀني کان علاوه اوهان تي هڪ وڏي ۽ تمام ڳري ذميداري هي آهي تہ اوهين سڄي دنيا جي سامهون حق جي شاهدي ڏيندڙ بنجي ميدان ۾ اچو اهو حق جنهن تي اوهان ايمان آندو

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي. ”مسلمان“ جو نالو ڏيئي اوهان کيءَ هڪ الڳ امت بنائڻ جو قرآن جيڪو مقصد بيان ڪري ٿو سو هي آهي ته اوهين خدا جي سيني بندن سامهون حق جي شاهدي ڏيو ته جيئن آخرت ۾ متان ڪو چوي ته مُون تائين حق پهتو ئي ڪونه.

وَ كَذٰلِكَ جَعَلْنٰكُمْ اُمَّةً وَّسَطًا لِّتَكُوْنُوْا شُهَدَآءَ عَلَى النَّاسِ وَ يَكُوْنَ الرَّسُوْلُ عَلَيْكُمْ شَهِيْدًا (البقره: 143)

”اهڙيءَ طرح اوهان کي اسان وچ جي امت بنايو ته جيئن اوهين دنيا جي سيني ماڻهن تي شاهد رهو ۽ رسول توهان تي شاهد هجي.“

اهو اوهانجي امت جو عين مقصد آهي. جيڪڏهن اوهان اهو پورو نه ڪيو ته جڻ ته سڀ ڄمار اجائي وڃائي ڇڏي (1) هي خدا طرفان مقرر ڪيل فرض آهي، ڇو ته خدا جو فرمان آهي:

يٰاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا كُوْنُوْا قَوّٰمِيْنَ لِلّٰهِ شُهَدَآءَ بِالْقِسْطِ (مائده: 8)

”اي ايمان آڻيندڙؤ! خدا جي لاءِ اٿندڙ ۽ سچائي جا نيڪ نيڪ شاهدي ڏيندڙ بڻجو.“

هي ڇڙو حڪم ڪونهي، بلڪ تاڪيدي حڪم آهي، ڇو ته الله تعاليٰ فرمائي ٿو:

وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةً عِنْدَهٗ مِنَ اللّٰهِ (البقرة: 140)

”انهي شخص کان وڌيڪ ظالم ٻيو ڪير هوندو جنهن وٽ الله طرفان هڪ شاهدي (گواهي) هئي ۽ انهي کي لڪائي ڇڏيائين.“

انهي سان گڏ الله تعاليٰ اوهان کي ايترو به ٻڌائي ڇڏيو آهي ته هن فرض پوري نه ڪرڻ جو ڪهڙو نتيجو نڪرندو. اوهان کان اڳي شاهدي جي پيجري ۾ يهودي بيهاريا ويا هئا. پر انهن ڪجهه ته حق لڪايو ۽ ڪجهه حق جي ابتڙ شاهدي ڏني ۽ نيٺ حق بدران باطل جا

---

(1) ”عمر سڀ اوائڙ وڃايم تي واڪا ڪريان“ (شاه رحمة الله عليه)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهد بنجي ويا جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو الله تعاليٰ انهن کي تڙي ڇڏيو ۽ ايڏي ڦٽڪار پيئن جو:

ضُرِبَتۡ عَلَيۡهِمُ الذِّلَّةُ وَالۡمَسۡكَنَةُ ۚ وَبَآءُوۡ بِغَضَبٍ مِّنَ اللّٰهِ ؕ (البقرة: 61)

"انهن تي ذلت و خواري ۽ پستي و بدحالي مڙهجي ويئي ۽ الله جي غضب ۾ ورنجي ويا."

جنهن شاهدي جي ذميداري اوهان تي وڌي ويئي آهي انهي جو مطلب اهو آهي ته جيڪو حق اوهان وٽ آيو آهي، جنيڪا سچائي اوهان تي ظاهر ٿي آهي، اوهان دنيا آڏو انهي جي برحق ۽ سچي هئڻ جي شاهدي ڏيو اهڙي ئي شاهدي ڏيڻ لاءِ نبي سڳورا دنيا ۾ موڪليا ويا هئا. اها شاهدي نبي سڳورن کان پوءِ سندن امتن جو فرض بنجي ويئي ۽ هاڻي خاتم النبيين ﷺ کانپوءِ اهو فرض سڄي مسلم امت تي عائد ٿئي ٿو بلڪل ائين جيئن حضور ﷺ تي سندن زندگي ۾ شخصي حيثيت سان عائد ٿيل هو.

هن شاهدي جي اهميت کي انهي مان سمجهي سگهجي ٿو ته الله تعاليٰ انسان ذات کان پڇاڻي ڪرڻ ۽ سزا ۽ انعام ڏيڻ جو جيڪو قانون مقرر ڪيو آهي، انهي جو سڄو دارومدار هن شاهدي تي ئي آهي. الله تعاليٰ حڪيم ۽ رحيم ۽ انصاف وارو آهي. اها ڳالهه سندس حڪمت، رحمت ۽ انصاف جي خلاف آهي جو ماڻهن کي سندس مرضي معلوم نه هجي، ۽ پوءِ به کين سزا ڏئي ته منهنجي مرضي خلاف ڇو هليا. ماڻهن کي خبر ئي نه هجي ته سڌو رستو ڪهڙو آهي، تنهن هوندي به کين سزا ڏئي ته اوهين ڇو نه سڌي واٽ ورتي. ماڻهن کي خبر ئي نه هجي ته ڪائن ڪهڙي ڳالهه بابت پڇيو ويندو ۽ پوءِ به ڪائنن انهي اڻ ڄاتل ڳالهه بابت پڇاڻو ڪيو وڃي. تنهن ڪري الله تعاليٰ پهرئين انسان (حضرت آدم ؑ) کي پيغمبر بنايو ۽ وقت بوقت بي شمار پيغمبر موڪليا ته جيئن انسان ذات کي ٻڌائين ته توهانجي خالق جي توهان بابت هيءَ مرضي آهي. توهان لاءِ دنيا ۾ زندگي گذارڻ جو صحيح طريقو هي آهي ۽ هن جي پيروي ڪرڻ سان ئي توهان پنهنجي مالڪ جي رضا حاصل ڪري سگهو ٿا. اوهان

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کي فلاڻن ڪمن کان پاسو ڪرڻ گهرجي ۽ فلاڻا ڪم ڪرڻ گهرجن ۽ فلاڻين فلاڻين ڳالهين جو اوهان کان حساب ورتو ويندو.

هيءَ شاهدي، جيڪا الله تعاليٰ پنهنجي پيغمبرن کان ڏياري، انهي جو مقصد قرآن مجيد ۾ صاف طور اهو بيان ٿيل آهي ته ماڻهن کي الله پاڪ وٽ ائين چوڻ جو وجهه نه ملي ته اسان کي ڪابه خبر ڪانه هئي، ۽ اسان کي تون (رب پاڪ) انهي ڳالهه ۾ وٺين ٿو جنهن بابت ڪنهن به اسان کي خبر ڪانه ڏني هئي.

رُسُلًا مُّبَشِّرِيْنَ وَ مُنْذِرِيْنَ لِئَلَّا يَكُوْنَ لِلنَّاسِ عَلَى اللّٰهِ حُجَّةٌۢ بَعْدَ الرُّسُلِ ؕ وَ كَانَ اللّٰهُ عَزِيْزًا حَكِيْمًا ﴿النساء: 165﴾

”رسول، خوشخبري ٻڌائيندڙ ۽ ڊيڄاريندڙ بنائي موڪليا ويا ته جيئن انهن کي موڪلڻ (مبعوث ڪرڻ) کانپوءِ ماڻهن کي الله وٽ حجت ڪرڻ جو موقعو نه هجي.“

اهڙي طرح الله تعاليٰ ماڻهن جي حجت پاڻ تان لاهي پيغمبرن تي وڌي. پيغمبرن کي هن اهم ذميداري جو منصب (عهدو) سونپيو ويو ته جيئن ماڻهن کان سندن اعمال جو پڇاڻو ڪري سگهجي. نبي سڳورا پاڻ تي هن ذميداري جو بار شدت سان محسوس ڪندا هئا، تنهنڪري هنن پنهنجي طرفان حق جي شاهدي ڏيڻ جو فرض وڏي جاکوڙ ۽ زبردست ڪوشش سان ادا ڪيو.

نبي سڳورن ذريعي جن ماڻهن کي حق جو علم ۽ هدايت جو رستو نصيب ٿيو انهن کي هڪ امت بنايو ويو. حق جي شاهدي ڏيڻ جو جيڪو بار پهريائين نبي سڳورن تي هو هاڻي اهو هن امت تي اچي پيو آهي. انبياء عليهم السلام جي قائم مقام هئڻ جي حيثيت ۾ هن امت جيڪڏهن حق جي شاهدي ڏيڻ جو فرض پورو ڪيو ۽ ماڻهو درست نه ٿيا ته هن کي اجر ملندو ۽ ماڻهو پڪڙيا ويندا ۽ جيڪڏهن حق جي شاهدي[1] ڏيڻ ۾ ڪوتاهي ڪيائين يا مرڳو حق بدران باطل جي شاهدي (قول ۽ فعل سان) ڏنائين ته ماڻهن کان اڳي هن تي وٺ

(1) حق جي شاهدي جو مطلب آهي پنهنجي علم ۽ عمل سان قرآن ۽ سنت جي روشني ۾ دين اسلام جي تعليم دنيا اڳيان پيش ڪرڻ (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پوندي. هن ڪان خود سندس اعمال جو پڇاڙو ٿيندو ۽ انهن ماڻهن جي اعمال جي بہ پڇا ٿيندي جيڪي سندس طرفان صحيح شاهدي نہ ڏيڻ يا غلط شاهدي ڏيڻ ڪري گمراه ۽ فسادي بنجي غلط رستي تي هليا.

حضرات، هي آهي حق جي شاهدي ڏيڻ جي اها نازڪ ذميداري جيڪا مون تي ۽ اوهان تي ۽ اهڙن سيني ماڻهن تي پوي ٿي جيڪي پاڻ کي امت مسلمہ سڏائين ٿا ۽ جن وٽ خدا جو ڪتاب ۽ انبياءَ عليهم السلام جي هدايت پهچي چڪي آهي. هاڻي ڏسون تہ اهڙي شاهدي ڏيڻ واري ذميداري ڪيئن پوري ڪجي.

شاهديون ٻن قسمن جون آهن. هڪڙيون اهي جيڪي زبان سان ڏجن، ٻيون اهي جيڪي عمل سان ڏجن.

قولي (زباني) شاهدي ڏيڻ جي صورت اها آهي تہ اسين زبان ۽ قلم سان دنيا کي اهو حق کولي ٻڌايون جيڪو نبي سڳورن ذريعي اسان تائين پهتو آهي. سمجهائڻ ۽ دل نشين ڪرائڻ جا جيترا بہ طريقا ممڪن هجن انهن سيني کان ڪم وٺي، تبليغ و دعوت ۽ نشر و اشاعت جي سيني ذريعن کي استعمال ڪري، علم ۽ فن مان جيڪي ڪجهہ حاصل ڪري سگهون ٿا انهي کي هٿ ڪري، دنيا کي دين جي تعليم ڏيون. سوچ ۽ عقيدي بابت، اخلاق ۽ سيرت متعلق، روزي ڪمائڻ ۽ ڏيتي ليتي متعلق، قانون ۽ عدالتي نظام متعلق، سياسي ۽ حڪومتي معاملن متعلق. مطلب تہ انسان سان واسطو رکندڙ سيني ڳالهين جي باري ۾ هن دين، انسان جي رهنمائي لاءِ جيڪي ڪجهہ پيش ڪيو آهي اهو کولي کولي بيان ڪريون ۽ چڱيءَ طرح سمجهايون. دليلن سان ثابت ڪريون تہ دين برحق اهوئي آهي. ان سان گڏوگڏ هن جي خلاف جيڪي ڪجهہ چيو يا لکيو ويو هجي انهي تي تنقيد ڪري دنيا کي ٻڌايون تہ هن ۾ فلاڻيون فلاڻيون خاميون آهن. هن قولي شهادت جو حق تڏهن ئي ادا ٿي سگهندو جڏهن سڄي امت کي خلق خدا جي هدايت لاءِ ايتري ڳڻتي هجي جيتري نبي سڳورن کي ذاتي طور هوندي هئي. هن فرض پوري ڪرڻ لاءِ اسان سيني جي گڏيل ڪوشش ۽ اسان جي قومي جدوجهد جو مرڪزي نقطو اهوئي ڪم

هجي. اسين پنهنجي دل و دماغ جون سموريون قوتون ۽ پنهنجا سمورا ذريعا ۽ وسيلا ۽ پنهنجو زور انهي ڪم تي لڳايون. پنهنجن سيني ڪمن ۾ اهو مقصد سدائين اسانجي سامهون هجي. اسان جي صفن مان جيڪڏهن ڪوبه اهڙو آواز ٻڌڻ ۾ اچي جيڪو حق جي خلاف شاهدي ڏيندڙ هجي تہ انهي کي ڪنهن بہ حالت ۾ برداشت نہ ڪريون.

باقي رهي عملي شاهدي، تہ انهي جو مطلب اهو آهي تہ اسين انهن اصولن تي عمل ڪندا رهون جن کي زبان سان حق چوندا آهيون. دنيا، رڳو اسانجي زبان مان ئي هن جي سچائي بابت نہ ٻڌي، بلڪ خود پنهنجين اکين سان بہ ڏسي. ايمان جي ميٺاج سان انسان جي اخلاق ۽ عادتن ۾ جيڪو ميٺاج پيدا ٿيندو آهي، دنيا ان جو ذائقو اسانجي عملي زندگي مان چکي ڏسي. هو خود ڏسي تہ هي دين ڪيڏا نہ سنا انسان بنائي ٿو ۽ ان مان ڪيڏي نہ عادل (انصاف واري) سوسائٽي تيار ٿئي ٿي: ان جي ذريعي ڪيڏو نہ انصاف ۽ همدردي سان ڀريل معاشي تعاون پيدا ٿئي ٿو ذاتي ۽ قومي زندگي جي هر ڳالهہ ۾ ڪيڏو نہ سڌارو اچي ٿو. هن شاهدي جو حق صرف تڏهن ئي ادا ٿي سگهي ٿو جڏهن اسين اڪيلا اڪيلا ۽ پنهنجي قومي حيثيت ۾ پنهنجي دين جي حقانيت جا جيئرا جاڳندا شاهد بنجي وڃون. اسان مان هر هڪ شخص جو ڪردار هن دين جي سچائي جو ثبوت پيش ڪري. اسانجي گهرن مان هن جي خوشبو اچڻ لڳي. اسانجا دڪان ۽ اسانجا ڪارخانا هنجي روشني سان چمڪڻ لڳن. اسانجا مدرسا ۽ ادارا هن جي نور سان روشن ٿي وڃن. اسانجو لٽريچر ۽ اسانجي صحافت هن جي خوبين جي سند پيش ڪن. اسانجي قومي پاليسي ۽ قومي ڪوشش هن جي برحق هئڻ جو ڪليل دليل هجن. مطلب تہ ڪنهن بہ شخص ۽ قوم کي اسانجي ڪنهن بہ ماڻهو سان واسطو پوي تہ انهي کي اسانجي شخصي ۽ قومي ڪردار ۾ انهي ڳالهہ جو ثبوت ملي وڃي تہ جن اصولن کي اسين حق سمجهون ٿا اهي سچ پچ حق آهن ۽ واقعي انهي سان انساني زندگي بلند، پاڪ ۽ اعليٰ ٿيو وڃي انهي ڪانپوءِ ايترو بہ عرض ڪندو هلان تہ هي شاهدي مڪمل تڏهن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ئي تي سگهندي جڏهن هڪ اسٽيٽ (خود مختار حڪومت) انهي ئي اصول تي قائم ٿئي. اهڙي اسٽيٽ سڄي دين تي عمل ڪرڻ ذريعي پنهنجي عدل و انصاف ۽ اصلاحي پروگرامن سان، پنهنجي امن سان، پنهنجي گهريلو سياست سان، پنهنجي راستباز پرڏيهي پاليسي سان، پنهنجي شريفاڻي جنگ ۽ وفادارانه صلح سان سڄي دنيا جي اڳيان شاهدي ڏئي ته جنهن دين ههڙي اسٽيٽ (مملڪت) کي جنم ڏنو آهي، انهي مان سچ پچ انسان ذات جو ڀلو ٿيندو. هي شاهدي جڏهن قولي (زباني) شاهدي سان گڏجي وڃي تڏهن ئي اسانجي امت آخرت جي عدالت ۾ نبي ﷺ جن ڪانپوءِ اٽي بيهي شاهدي ڏيندي ته حضور ﷺ جن جيڪو حق اسان تائين پهچايو هو اهو اسان، ماڻهن تائين پهچائي ڇڏيو هو. انهي هوندي به جيڪي ماڻهو سڌي رستي تي نه ايندا ته پنهنجين گمراهين لاءِ خود پاڻ ذميدار هوندا.

حضرات ! هي ته اها شاهدي آهي جيڪا مسلمان جي حيثيت ۾ اسان کي پنهنجي قول ۽ عمل سان شاهدي ڏيڻ کپي، پر هاڻي انهي شاهدي کي به ڏسون جيڪا في الواقع اسين ڏسي رهيا آهيون.

پهريائين قولي (ٻول جي) شاهدي تي اچون ٿا. اسان ۾ اهڙن ماڻهون جو تعداد تمام ٿورڙو آهي جيڪي پنهنجي جاءِ تي ذاتي (انفرادي) طور، زبان ۽ قلم سان اسلام جي شاهدي ڏيئي رهيا آهن. انهن ۾ اهڙا ماڻهو اٽي ۾ لوڻ برابر آهن جيڪي هن شاهدي جو پورو حق ادا ڪري رهيا هجن. هن ننڍڙي گروه کي ڪڍي ڇڏيو ته پوءِ اوهين ڏسندا ته مسلمان جي عام شاهدي اسلام جي فائدي ۾ ڪانهي، بلڪ ان جي برخلاف آهي. اسان جا زميندار شاهدي ڏيئي رهيا آهن ته اسلام جو وراثت وارو قانون غلط آهي، ۽ جاهليت جا رواج ([1])

([1]) مولانا رحمه الله جو اشارو انهي رواج ڏانهن آهي، جنهن مطابق ڌيئرن کي پيءُ جي زمين مان سندن شرعي حصو ڪونه ملندو آهي. سموري زمين پٽن کي ملندي آهي، جڏهن ته شريعت جو حڪم آهي ته ٻن ڌيئرن جو حصو هڪ پٽ جي برابر آهي. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صحيح آهن. اسانجا وڪيل، جج ۽ مئجسٽريٽ شاهدي ڏيئي رهيا آهن تہ اسلام جا سمورا قانون غلط آهن. بلڪ اسلامي قانون جا بنيادي اصول ئي قبول ڪرڻ جوڳا ناهن. صحيح صرف انسانن جا گهڙيل قانون آهن، جيڪي انگريزن معرفت اسان تائين پهتا آهن. اسان جا استاد ۽ پروفيسر ۽ اسڪول، ڪاليج ۽ يونيورسٽيون شاهدي ڏين ٿيون تہ فلسفہ و حڪمت، معاشيات و سياسيات ۽ قانون ۽ اخلاق بابت اهي نظريات برحق آهن جيڪي مغرب جي ملحدانہ (ڪافرانہ) تعليم تان ورتل آهن. انهن ڳالهين بابت اسلام جيڪي ڪجهہ فرمائي ٿو انهي ڏانهن ڌيان ڏيڻ ئي فضول آهي. اسانجا اديب شاهدي ڏيئي رهيا آهن تہ انهن وٽ ادب جي ذريعي پهچائڻ لاءِ اهو ئي پيغام آهي جيڪو آمريڪا، انگلستان، فرانس ۽ روس جي ملحد ۽ دنيا پرست اديبن وٽ آهي. مسلمان هئڻ جي حيثيت ۾ هنن وٽ اهڙو ادب ليندو ئي ڪونہ جنهن ۾ اسلام جو روح سمايل هجي. اسانجي پريس (اخبارون ۽ رسالا) شاهدي ڏئي ٿي تہ انهي وٽ بہ اهي ئي بحث مباحثا، غلط پروپئگنڊا ۽ مسئلا آهن جيڪي غير مسلمن وٽ آهن. اسانجا واپاري ۽ ڪارخانيدار شاهدي ڏيئي رهيا آهن تہ ڏيتي ليتي ۽ وهنوار وٽي لاءِ اسلام جيڪي حدون مقرر ڪيون آهن انهن تي عمل ٿي نٿو سگهي ۽ ڪاروبار صرف انهن طريقن سان ٿي سگهي ٿو جن تي ڪافر عمل ڪري رهيا آهن. اسانجا ليڊر شاهدي ڏيئي رهيا آهن تہ اسان وٽ بہ قوميت ۽ وطنيت جا اهي ئي نعرا آهن، قومي مقصد ۽ قومي مسئلن کي حل ڪرڻ جا اهي ئي ڍنگ آهن، سياست ۽ آئين جا بہ اهي ئي اصول آهن. جيڪي ڪافرن وٽ آهن. جڏهن هن باري ۾ اسلام ڪابہ اهڙي رهنمائي ڪونہ ٿو ڪري جنهن ڏانهن ڌيان ڏجي. اسانجو عوام شاهدي ڏيئي رهيو آهي تہ هنن وٽ دين جي ڳالهہ ٻڌائڻ لاءِ نہ زبان آهي ۽ نہ ئي وقت. سندن سڄو ڌيان دنيا ڏي آهي، ۽ انهي جون ئي ڳالهيون ڪندا آهن. هي آهي اها قولي شاهدي جيڪا اسانجي سڄي امت، رڳو هن ملڪ ۾ نہ. بلڪ ساري دنيا ۾ ڏيئي رهي آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هاڻي وري عملي شاهدي تي اچو. انهي جو حال تہ قولي شاهدي کان بہ وڌيڪ خراب آهي. بيشڪ، ڪٿي ڪٿي اسان ۾ اهڙا نيڪ ۽ صالح ٻانها ليي پوندا جيڪي پنهنجي زندگي جي هر معاملي ۾ اسلام جي تعليم تي عمل ڪندا هجن پر مسلمانن جي وڏي اڪثريت جو ڪهڙو حال آهي؟ شخصي حيثيت سان عام مسلمان، اسلام جي جيڪا نمائندگي ڪري رهيا آهن اها اهڙي آهي جيڪا هوند ڪفر جي اثر هيٺ تربيت ڏيئي تيار ٿيل انسان ڪن. بلڪ ڪن حالتن ۾ تہ انهن کان بہ ڪريل هوندي آهي. هو ڪوڙ ڳالهائيندا آهن ۽ خيانت ۽ ظلم ڪندا آهن، ڌوڪو ڏيندڙ ۽ پنهنجي وعدن تان ڦرندڙ آهن، چوريون ڪندا ۽ ڌاڙا هڻندا ۽ ڦڏو فساد ڪندا آهن، بي حيائي ۽ بي غيرتي جا سمورا ڪم ڪندا آهن، هنن سيني ڪمن ۾ هنن جي سراسري، ڪنهن بہ ڪافر قوم کان گهٽ ڪانہ هوندي. هوڏانهن وري اسانجي رهڻي ڪهڻي، اسانجون رسمون ۽ رواج، اسانجي شادي غمي جون تقريبون، اسان جا عرس ۽ ميڙا، اسانجا جلوس ۽ جلسا ـ مطلب تہ اسان جي سماجي ۽ اجتماعي زندگي جو ڪوبہ اهڙو ڪنڊ پاسو ڪونهي جنهن ۾ اسين اسلام جي صحيح نمائندگي ڪندا هجون. هي ڪرتوت جيئري جاڳندي شاهدي ڏيئي رهيا آهن تہ خود اسلام جا پوئلڳ ئي اسلام بدران جاهليت (غير اسلام) کي وڌيڪ پسند ڪن ٿا.

اسين اسڪول ڪاليج قائم ڪندا آهيون ۽ علم ۽ نظام تعليم جو روح، مطلب تہ سڀ ڪجهہ ڪافرن کان وٺندا آهيون. اسين انجمنون ٺاهيندا آهيون تہ انهن جو مقصد، نظام ۽ ڪم جو طريقو سڀ ڪجهہ اهوئي آهي جيڪو ڪافرن جي ڪنهن انجمن جو تي سگهي ٿو. اسانجي سڄي قوم، پنهنجي قومي حيثيت ۾ ڪا گڏيل جدوجهد ڪرڻ لاءِ ميدان ۾ ايندي آهي تہ سندس مطالبا، سندس جدوجهد جو طريقو، سندس جمعيت جو دستور ۽ نظام سندس تجويزون، تقريرون ۽ بيان ـ مطلب تہ سندن هر هڪ ڳالهہ ڪافر قومن جي جدوجهد سان ٺهڪي ايندي آهي. حد تي ويئي، جتي اسان جون آزاد يا اڌوريون آزاد حڪومتون موجود آهن، اتي بہ اسانجي حڪومتن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جا بنيادي اصول، سندن حڪومت جو نظام ۽ قانون جا مجموعا ڪافرن ڪان ورتل هوندا آهن. ڪن حڪومتن ۾ اسلام جو قانو محض "پرسنل لا" جي حد تائين لاڳو آهي. ڪن تہ انهي ۾ بہ ترميمون ڪيون آهن. هڪ انگريز مصنف پنهنجي تازو لکيل ڪتاب The prospects of Islam ۾ مهڻو ڏئي ٿو تہ:

"جڏهن اسان هندستان ۾ اسلام جي ديواني (سول) ۽ فوجداري قانونن کي دقيانوسي ۽ عمل نہ ڪرڻ جوڳا سمجهي منسوخ ۽ رد ڪيو هو ۽ مسلمانن لاءِ اسلام جو صرف پرسنل لا (ذاتي قانون) رهڻ ڏنو هئوسون، تہ مسلمان انهي ڳالهہ تي سخت ناراض ٿيا هئا، ڇاڪاڻ تہ ائين ڪرڻ سان سندن حيثيت اها ٿيو ٿي ويئي جيڪا اسلام جي حڪومت ۾ ذمين (غير مسلمن) جي هوندي آهي. پر هاڻي حالت اها آهي جو نہ صرف هندستان جي مسلمانن انهي ڳالهہ کي پسند ڪيو آهي، بلڪ خود مسلمان حڪومتون بہ هن معاملي ۾ اسانجي پيروي ڪري رهيون آهن. ترڪي ۽ البانيہ تہ انهي کان بہ هڪ وک وڌائي، نڪاح، طلاق ۽ وراثت سان واسطو رکندڙ قانون کي "سڌاري" اسانجي قانون جهڙو بنائي ڇڏيو آهي. هاڻي اهو راز کلي پيو تہ مسلمانن جي اها دعوي، تہ قانون "الاهي ارادي" کان ورتو ويجي، هڪ مقدس افساني (Pious Fiction) کان وڌيڪ پيو ڪجهہ بہ ڪونهي."

هي آهي اها عملي شاهدي جيڪا سڄي دنيا جا مسلمان ذري گهٽ يڪراءِ ٿي اسلام جي خلاف ڏيئي رهيا آهن. اسين زبان سان پلي ڪجهہ بہ چئون، پر اسانجو اجتماعي عمل اهائي شاهدي ڏيئي رهيو آهي تہ هن دين جو ڪوبہ اصول ۽ طريقو اسانکي پسند ڪونهي، ۽ سندس ڪنهن بہ قانون ۾ اسانجي پلائي ۽ ڇوٽڪارو ڏسڻ ۾ ڪونہ ٿو اچي.

ائين ڪرڻ سان اسين حق لڪائڻ ۽ ڪوڙي شاهدي ڏيڻ جو ڏوهہ ڪري رهيا آهيون، ۽ انهي جو نتيجو بہ اسان کي اهڙو ئي لوڙڻو پوندو، جهڙي سخت سزا خدائي قانون ۾ هن ڏوہ لاءِ مقرر ٿيل آهي. جڏهن ڪا قوم خدا جي نعمت کي ٿڏي ڇڏي ۽ پنهنجي خالق سان غداري ڪري تہ خدا انهي کي دنيا ۾ بہ عذاب ڏيندو آهي ۽ آخرت ۾ بہ.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

يهودين جي باري ۾ خدا جي هيءَ سنت پوري ٿي چڪي آهي هاڻي اسين ڏوهارين جي ڪٽهڙي (پڃري) ۾ بيٺا آهيون. خدا کي يهودين سان ڪو ذاتي ضد (دشمني) ڪونہ هو جو رڳو انهن کي ئي ڏوهہ جي سزا ڏنائين ۽ نہ ئي اسان سان ڪا مائٽي اٿس جو اسين اهو ساڳيو ڏوهہ ڪريون تنهن هوندي بہ سزا کان بچي وڃون. سچي ڳالهہ اها آهي تہ حق جي شاهدي ڏيڻ ۾ جيتري ڪوتاهي ڪندا وياسون ۽ باطل جي شاهدي ڏيڻ ۾ جنهن رفتار سان اڳتي وڌندا وياسون، ٺيڪ اهڙي ئي رفتار سان پوئتي پوندا وياسون. پوئين هڪ صدي اندر مراڪش کان وٺي انڊونيشيا تائين هڪڙو هڪڙو ملڪ ٿيندو اسانجي هٿن مان نڪرندو ويو. مسلمان قومون هڪ ٻئي پٺيان غلام ٿي ويون. "مسلمان" جو نالو فخر ۽ عزت بدران ذلت و خواري ۽ پسماندگي جو نشان بڻجي ويو. دنيا ۾ ڪٿي بہ اسانجي آبرو ڪانہ رهي. ڪنهن جاءِ تي اسانجو قتل عام ڪيو ويو ۽ ڪٿي وري گهرن مان تڙي ڪڍيو ويو. ڪٿي اسان کي چوڙها ڏنا ويا ۽ ڪٿي وري چاڪري ۽ خدمت گاري لاءِ جيئرو رهڻ ڏنو ويو. جن ملڪن ۾ مسلمانن جون پنهنجيون حڪومتون وڃي بچيون، اتي بہ انهن شڪستن پٺيان شڪستون کاڌيون، ۽ هاڻي سندن اهو حال آهي جو ٻاهرين طاقتن جي خوف کان ڏڪي رهيون آهن. حالانڪ جيڪڏهن هو اسلام جي قولي ۽ عملي شاهدي ڏيندڙ هجن ها تہ ڪفر جو جهنڊو کڻندڙ انهن جي خوف کان ڏڪي رهيا هجن ها.

پري ڇو ٿا وڃو خود هندستان ([1]) ۾ پنهنجي حالت ڪٿي ڏسو. حق جي شاهدي ڏيڻ ۾ اوهان ڪوتاهي ڪئي، بلڪ آءُ تہ چوندس تہ اوهين قول ۽ عمل سان حق جي خلاف شاهدي ڏيندا رهيا. انهي جو نتيجو هي نڪتو جو سڄو ملڪ اوهان جي هٿن مان هليو ويو. پهريائين مرهٽن ۽ سکن هٿان شڪست کاڌي، پوءِ وري انگريز جي غلامي اوهان کي نصيب ٿي، هاڻي وري اڳوڻين شڪستن کان بہ وڏيڪ شڪستون اوهان جي سامهون آهن. اڄ اوهان لاءِ سيني کان

---

(1) ياد رهي تہ هي تقرير پاڪستان ٺهڻ کان اڳ جي آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وڏو سوال اڪثريت ۽ اقليت جو آهي ۽ اوهين انهي خوف کان ڏکي رهيا آهيو تہ متان ڪٽي هندو اڪثريت اوهانکي پنهنجو غلام بنائي نہ ڇڏي، اوهانجو بہ اهوئي انجام نہ ٿئي جيڪو اڇوت (شودر) قوم جو ٿي چڪو آهي. پر مونکي ٻڌايو تہ سهي تہ جيڪڏهن اوهين اسلام جا سچا شاهد هجو ها، تہ هتي ڪا اهڙي اڪثريت بہ ٿي سگهي ٿي جنهن کان اوهان کي ڪو خطرو هجي ها؟ اڄ بہ جيڪڏهن اوهين قول ۽ عمل سان اسلام جي شاهدي ڏيندڙ بنجي وڃو تہ اڪثريت ۽ اقليت جو هي سوال چند سالن اندر ختم ٿي وڃي. عرب ۾ في لک هڪ مسلمان جي اقليت کي نهايت متعصب ۽ ظالمانہ اڪثريت دنيا مان نيست و نابود ڪرڻ جو ارادو ڪيو پر اسلام جي سچي شاهدي ڏيڻ جي ڪري ڏهن سالن اندر اهائي اقليت، سؤ سيڪڙو اڪثريت ۾ بدلجي ويئي. پوءِ جڏهن اسلام جا هي شاهد عرب کان ٻاهر نڪتا تہ پنجويهن سالن اندر ترڪستان کان وٺي مراڪش تائين قومن جون قومون هنن جي شاهدي تي ايمان آڻيندڙيون ويون. جتي سؤ سيڪڙو مجوسي، بت پرست ۽ عيسائي رهندا هئا، اتي سؤ سيڪڙو مسلمان رهڻ لڳا. ڪوبہ ضد، قومي تعصب ۽ ڪابہ مذهبي تنگ نظري ايتري سخت ۽ جاندار ڪانہ ٿي جو حق جي جيئري جاڳندي شاهدي جي اڳيان بيهي سگهي. هينئر جو اوهين تباهہ ٿي رهيا آهيو ۽ اڃا بہ وڌيڪ تباهي جي خوف ۾ مبتلا آهيو تہ اهو حق کي لڪائڻ ۽ ڪوڙي شاهدي ڏيڻ جي سزا ڪانسواءِ ٻيو ڪجهہ بہ ڪونهي.

هي تہ ٿي هن ڏوهہ جي سزا جيڪا اوهان کي دنيا ۾ ملي رهي آهي. آخرت ۾ انهي کان بہ وڌيڪ سخت سزا ملڻ جو کٽڪو (انديشو) آهي. جيترو بہ عرصو دنيا ۾ جيڪا بہ گمراهي پکڙندي، جيڪو بہ ظلم، فساد ۽ طغيان [1] برپا هوندو جن بہ بد اخلاقين ۽ بي حيائين جو رواج پئجي ويندو اوهين انهن جي ذميداري کان ڇٽي نٿا سگهو. جيڪڏهن اوهين انهن برائين پيدا ڪرڻ جا سڌا سنوان ذميدار ڪونہ آهيو تہ بہ جن سببن

(1) طغيان ـ خدا جون مقرر ڪيل حدون اورانگهڻ، خدا جي نافرماني خدا سان بغاوت.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي ڪري اهي پيدا ٿين ٿيون انهن کي قائم رکڻ ۽ پکيڙڻ جي اجازت ڏيڻ جا ذميدار ضرور آهيو.

حضرات ! مون جيڪي ڪجهه عرض ڪيو آهي انهي مان اوهان کي معلوم ٿي ويو هوندو تہ مسلمان هئڻ جي حيثيت سان اسان کي ڇا ڪرڻ کپندو هو ۽ ڪري ڇا رهيا آهيون، ۽ هي جيڪي ڪجهه اسين ڪري رهيا آهيون انهي جو نتيجو بہ لوڙيون پيا.

مسلمان هن ملڪ ۾ ۽ دنيا جي ٻين ملڪن ۾ جن مسئلن کي پنهنجي قومي زندگي جا اصل مسئلا سمجهي ويٺا آهن ۽ جن کي حل ڪرڻ لاءِ ڪجهه پنهنجي طرفان گهڙيل ۽ ڪجهه ٻين جا سيکاريل حيلا هلائي رهيا آهن، اهي حقيقت ۾ سندن اصل مسئلا ڪونهن، ۽ انهن کي حل ڪرڻ لاءِ وقت، قوت ۽ مال استعمال ڪرڻ مان گهاٽو ئي گهاٽو آهي. اسان وٽ عام سوال هي آهن تہ ڪا اقليت، ڪنهن غالب اڪثريت جي وچ ۾ رهندي پنهنجي وجود، پنهنجي مفاد ۽ حق ڪهڙي طرح بچائي سگهي ٿي؟ ڪا اڪثريت پنهنجين حدن اندر اهو اقتدار ڪيئن حاصل ڪري سگهي ٿي جيڪو اڪثريت هئڻ ڪري ڪيس ملڻ گهرجي؟ هڪ غلام قوم ڪنهن غالب قوم جي قبضي مان ڪيئن آزاد ٿئي؟ هڪڙي ڪمزور قوم ڪنهن طاقتور قوم جي ڏاڍائي کان ڪيئن پاڻ بچائي؟ هڪڙي پنتي پيل قوم اهڙي طاقت، ترقي ۽ خوشحالي ڪيئن حاصل ڪري جيڪا دنيا جي طاقتور قوم کي حاصل آهي؟ اهي ۽ انهن جهڙا ٻيا مسئلا غير مسلمن وٽ تہ نهايت اهم مسئلا ٿي سگهن ٿا، پر اسان مسلمانن لاءِ اهي مستقل ۽ اهم مسئلا ڪونهن. اهي مسئلا پيدا ئي ان ڪري ٿيا آهن جو اسين پنهنجي ڪم کان غفلت ڪندا ٿيا اچون ۽ اڄ بہ ڪري رهيا آهيون. جيڪڏهن اسان اهو ڪم ڪيو هجي ها تہ اڄ ايترا منڌل ۽ پريشان ڪندڙ مسئلا هوند پيدا ئي ڪونہ ٿين ها. هينئر بہ جيڪڏهن پنهنجو سڀ زور لڳائي، اصل ڪم ([1]) ۾ جنبجي وڃون ۽

---

(1) يعني حق جي شاهدي ڏيڻ جو مٿي بيان ڪيل فرض ادا ڪرڻ.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سمورا ڏيان ۽ قوت انهيءَ تي لڳايون ته نه رڳو اسان لاءِ پر سڄي دنيا جي انسانن لاءِ هنن مان ڪوبه مسئلو باقي ڪونه هوندو ڇاڪاڻ ته دنيا کي سڌارڻ جا ذميدار اسين هٿاسون. اسان جڏهن پنهنجو فرض ادا ڪرڻ ڇڏي ڏنو ته دنيا مسئلن جو اهڙو جهنگل بنجي ويئي جنهن ۾ چوڏاري ڪنڊا ئي ڪنڊا آهن. هن جهنگل ۾ به جنهن حصي ۾ گهڻا ڪنڊا آهن اهو اسانجي نصيب ۾ لڳو.

آءٌ اوهانکي صاف لفظن ۾ ٻڌايان ٿو ته اوهانجي زندگي جو اصل مسئلو اهو آهي ته اوهين انهي هدايت تي ڪيتري قدر عمل ڪريو ٿا جيڪا خدا جي رسول جي معرفت اوهان تائين پهتي آهي. هي اها هدايت آهي جنهن جي ڪري اوهان کي مسلمان چيو وڃي ٿو ۽ جنهن سان تعلق هئڻ ڪري دنيا ۾ اوهين اسلام جا نمائندا سمجهيا وڃو ٿا. منهنجي سمجهه مطابق اوهانجي حال ۽ مستقبل جو سڄو دارومدار هن هدايت تي آهي.

جيڪڏهن اوهين انهي جي پيروي ڪريو پنهنجي قول ۽ عمل سان انهي جي سچي شاهدي ڏيو ۽ اوهانجي قومي (اجتماعي) ڪردار مان مڪمل اسلام ٺيڪ طرح سان ڀهڪڻ لڳي ته پوءِ دنيا ۾ به اوهانجو منهن مٿي ٿيندو ۽ آخرت ۾ به سرخرو ٿيندا. خوف ۽ غم، ذلت ۽ خواري، مغلوبي ۽ غلامي جا جيڪي ڪارا ڪڪر اوهان تي ڇانيل آهن اهي ٽوڙڻ ئي سالن ۾ ٽڙ پکڙ تي ويندا. اوهانجي حق جي دعوت ۽ اوهان جا نيڪ عمل انسانن جي دلين ۽ دماغن تي اثر وجهندا ويندا. دنيا ۾ اوهانجي ساک وڌي ويندي ۽ ڌاڪ جمي ويندي، اوهان مان ئي انصاف جي اميد رکي ويندي، ڀروسو اوهانجي ئي امانت ۽ ديانتداري تي ڪيو ويندو. اوهان جي ئي قول جا حوالا ڏنا ويندا. ڀلائي جو آسرو اوهان ۾ ئي هوندو. ڪفر جي امامن جي ڪارپت، اوهانجي مقابلي ۾ ختم ٿي ويندي، سندن سمورا سياسي ۽ معاشي فلسفا اوهانجي مقابلي ۾ هٿ ناٿ سمجهيا ويندا. جيڪي طاقتون اڄ انهن جي ڪئمپن ۾ نظر اچن ٿيون اهي ٽٽنديون ڇڄنديون اوهان ڏي ايندين ايتريقدر جو ڪو اهڙو وقت به ايندو جو:

ڪميونزم خود پاڻ بچائڻ لاءِ ماسڪو ۾ پريشان هوندو. سرمايہ دارانہ جمهوريت خود واشنگٽن ۽ نيويارڪ ۾ پاڻ بچائڻ لاءِ ڏڪي رهي هوندي ماده پرستانہ الحاد ۽ بي ديني ڪي خود پيرس ۽ لنڊن جي يونيورسٽين ۾ لڪڻ جون جايون ڪونہ لينديون. نسل پرستي ۽ قومپرستي کي خود برهمڻن ۽ جرمنن ۾ پنهنجا پوئلڳ ۽ معتقد ڪونہ لينداہ ۽ اڄوڪو دور صرف تاريخ ۾ رئي ليندو سو بہ عبرت جي داستان جي حيثيت سان. دنيا حيرت ڪندي تہ اسلام جهڙي عالمگير ۽ دنيا فاتح ڪندڙ طاقت جو نالو وٺندڙ (مسلمان) ايڏا بيوقوف ٿي ويا هئا جو موسيٰ ؑ جي لٺ سندن ڪڇ ۾ هئي ۽ پاڻ رسين ۽ لٺن کي ڏسي ڏڪي رهيا هئا.

اهڙو مستقبل تہ اوهانکي تڏهن ئي نصيب ٿيندو جڏهن اوهين اسلام جا مخلص پوئلڳ ۽ سچا شاهد هجو. ان جي برخلاف جيڪڏهن اوهانجو اهوئي حال رهيو جو خدا جي هدايت مٿان چڙهيا ويٺا آهيو نڪو ٿا پاڻ فائدو وٺو ۽ نہ ئي ٿا ٻين کي فائدو وٺڻ ڏيو پاٺهين پاڻ کي مسلمان ڪوٺائي اسلام جا نمائندا تہ بڻجي ويٺا آهيو پر پنهنجي قول ۽ عمل سان شاهدي گهڻو ڪري جاهليت، شرڪ، دنيا پرستي ۽ بداخلاقي جي ڏيئي رهيا آهيو خدا جو ڪتاب پوتڙين ۾ ويڙهيو سيڙهيو ڪٻٽن ۾ رکيو آهي ۽ رهنمائي لاءِ ڪفر جي هر امام ۽ گمراهي جي هر مرڪز ڏي نهاري رهيا آهيو دعويٰ تہ خدا جي عبادت جي آهي پر بندگي هر شيطان ۽ خدا جي باغي جي ٿي رهي آهي، دوستيون ۽ دشمنيون پنهنجي نفس خاطر آهن. پر وچ ۾ نالو اسلام جو پيو آندو وڃي، اهڙيءَ طرح ائين ڪرڻ سان پنهنجي زندگي کي بہ اسلام جي برڪتن کان محروم رکو ٿا ۽ دنيا کي بہ هن پاسي ڇڪڻ بدران مرڳو ٿاهيو ڇڏيو ۽ انديشو آهي تہ مستقبل ۾ حالت انهي کان بہ وڌيڪ خراب ٿي ويندي. اسلام جو ليبل لاهي، کليو کلايو ڪفر اختيار ڪريو تہ ڪم از ڪم اوهان جي دنيا تہ ايتري سڌري وڃي جيتري روس، آمريڪا ۽ برطانيہ جي آهي. پر مسلمان سڏائي نا مسلمان بنجي رهڻ ۽ خدا جي دين جي ڪوڙي نمائندگي ڪري دنيا لاءِ اسلام جو دروازو بند ڪري ڇڏڻ اهڙو ڏوهہ آهي جيڪو اوهان کي دنيا ۾ اُڀرڻ ئي ڪونہ ڏيندو. هن ڏوهہ جي جيڪا سزا قرآن ۾ لکيل آهي ۽ جنهنجو جيئرو

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جاڳندو ثبوت يهودي قوم جي صورت ۾ اوهان اڳيان موجود آهي. انهي کي اوهين تاري ئي نٿا سگهو. پوءِ پلي متحده (1) قوميت جي "اهون البليتين" (2) کي اختيار ڪريو يا پنهنجي الڳ قوميت مڃارائي اهو سڀ ڪجهه حاصل ڪريو جيڪو مسلم قوم پرستي حاصل ڪرڻ چاهي ٿي. هن عذاب جي ترڻ جي صورت صرف اها آهي ته هن ڏوهه کان پاڻ بچايو.

هاڻي آءُ ٿورڙن لفظن ۾ اوهان کي ٻڌايان ٿو ته اسين ڪهڙي مقصد سان ميدان ۾ آيا آهيون. جيڪي ماڻهو اسلام کي پنهنجو دين مڃين ٿا انهن سڀني کي اسين دعوت ڏيون ٿا ته هو هن دين کي سچ پچ پنهنجو دين بنائين. هر مسلمان پنهنجي ذاتي زندگي ۾ هن تي عمل ڪري ۽ گڏيل طرح پنهنجي قومي زندگي ۾ به هن کي جاري ڪرڻ لاءِ تيار ٿي وڃي. اسين انهن کي چئون ٿا ته پنهنجن گهرن ۽ خاندان ۾، پنهنجي سوسائٽي ۽ تعليمي ادارن ۾، پنهنجي ادب ۽ صحافت ۾، پنهنجي واپار ۽ معاشي معاملن ۾، پنهنجين انجمنن ۽ قومي ادارن ۾ ۽ مجموعي طرح پنهنجي قومي پاليسي ۾ هن دين کي عملاً قائم ڪن. ۽ پنهنجي قول ۽ عمل سان دنيا جي سامهون هن جي سچي شاهدي ڏين. اسين انهن کي چئون ٿا ته توهان جي زندگي جو اصل مقصد دين کي قائم ڪرڻ ۽ حق جي شاهدي ڏيڻ آهي. تنهنڪري اوهان جون سموريون ڪوششون انهي ئي ڪم لاءِ هجن. هر انهي ڪم کان پاڻ جهليو ۽ پليو جيڪو اسلام جي ابتڙ هجي ۽ جنهن سان هن دين جي غلط نمائندگي ٿيندي هجي. اسلام کي سامهون رکي پنهنجي قول ۽ عمل جي ڇڪاس ڪريو. پنهنجيون سموريون ڪوششون ان ڪم ۾ لڳايو ته سچو مڪمل اسلام عملاً قائم ٿي سگهي ٿو. انهن سڀني طريقن سان شاهدي ڏني وڃي ۽ هن پاسي دنيا کي اهڙي نموني دعوت ڏني وڃي جو اوهان تان ميار لهي وڃي.

---

(1) متحده قوميت ـ ڪانگريس جو اهو نظريو ته سڀ هندستاني هڪڙي قوم آهن.

(2) اهون البليتين ـ ٻن برائين مان ننڍي برائي. آزادي کان اڳي ڪانگريس جي حمايت ڪندڙ علماءِ ڪرام فرمائيندا هئا ته انگريز جي غلامي هڪ وڏي برائي آهي، انهي کان جند ڇڏائڻ لاءِ مسلمانن کي ڪانگريس جو "متحده قوميت" وارو اصول قبول ڪرڻ گهرجي جيڪا ننڍي برائي آهي. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(12)

مسلمانن جي ماضي، حال ۽ مستقبل لاءِ پروگرام

(11 نومبر 1951ع تيڏيچ جماعت اسلامي جي عام اجتماع جي موقعي تي
ڪراچي ۾ ڪيل تقرير)

حمد و ثنا کانپوءِ:

حاضرين و حضرات! هن کان اڳي پنهنجين تقريرن ۾ مسلمانن جي اجتماعي حالت جو تفصيل سان جائزو وٺڻ کانپوءِ آءٌ ٻڌائي چڪو آهيان تہ هن وقت اسانجي زندگي جي هر هڪ شعبي ۾ ڪهڙيون خرابيون موجود آهن ۽ انهن جا سبب ڪهڙا آهن. اڄوڪي تقرير ۾ آءٌ اهو پروگرام ٻڌائيندس جنهن سان انهن خرابين کي دور ڪرڻ جي آس (توقع) آهي.

ليڪن پروگرام ٻڌائڻ کان اڳي آءٌ هڪ غلط فهمي دور ڪرڻ چاهيان ٿو جيڪا هن باري ۾ پيدا ٿي سگهي ٿي. جيڪڏهن آءٌ موجوده خرابين ۽ انهن جي موجوده سببن بيان ڪرڻ کانپوءِ پنهنجو پروگرام پيش ڪريان ۽ اڻ جي ذريعي اوهان کي اصلاح ۽ سڌاري جي اميد ڏياريان تہ انهي مان اوهين اهو گمان نہ ڪجو تہ شايد هي ماڻهو (جماعت اسلامي وارا) هن نموني جي وقتي خرابين دور ڪرڻ لاءِ گڏ ٿيا آهن. ۽ پراڻين عمارتن جي انهي نموني مرمت ڪندو رهڻ ئي هنن جو مقصد آهي. جيڪڏهن اوهين اهڙو گمان ڪندا تہ اهو حقيقت کان بلڪل پري هوندو. حقيقت تہ اها آهي تہ اسان وٽ سڄي دنيا لاءِ (عالمگير) هڪ دائمي پروگرام آهي، جيڪو هي آهي:

”زندگي جي هر اهڙي نظام کي ميساريو ۽ ختم ڪيو وڃي جنهن جو بنياد خدا کان بغاوت ۽ آخرت کان بي پرواهي ۽ نبي سڳورن جي هدايت ذي ڏيان نہ ڏيڻ تي ٻڌل هجي، ڇاڪاڻ تہ اهڙو نظام انسانيت لاءِ هاجيڪار آهي. انهي جي جاءِ تي اسين عملاً زندگي جو اهڙو نظام

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قائم ڪرڻ چاهيون ٿا جنهن جي پيڙهه خدا جي اطاعت، آخرت تي يقين ۽ نبي سڳورن جي پيروي تي ٻڌل (مبني) هجي.“

اسان جي ڪوشش جو اصل مقصد اهوئي هوندو آهي. اسانجو هر پروگرام انهي منزل ڏي وک وڌائڻ لاءِ هوندو آهي پوءِ ڪٿي اهو وقتي يا ڪنهن خاص علائقي لاءِ ئي چونه هجي. سيني کان پهريائين اسين اهڙو انقلاب پاڪستان ۾ آڻڻ چاهيون ٿا ته جيئن هي ملڪ ئي دنيا جي سڌاري جو ذريعو بنجي. جيڪڏهن اسين پاڪستان جي موجوده خرابين تي بحث ڪندا آهيون ته اهو به صرف انهي لاءِ ته اهي خرابيون اسانجي مقصد جو رستو روڪين ٿيون. تنهنڪري اوهين اهو گمان نه ڪجو ته اسانجو مقصد صرف هنن برائين کي دور ڪرڻ آهي يا اسين رڳو بگڙيل نظام جي مرمت ڪرڻ تي راضي ٿي ويندا سون، ائين ڪونهي. اچو ته جيڪڏهن موجوده خرابيون نه به هجن ها ته به اسين پنهنجي انهي مقصد لاءِ ڪم ڪريون ها جيڪو پهرئين ئي ڏينهن کان اسانجي سامهون هو. اسانجو اهو مقصد سدائين زنده رهندڙ ۽ عالمگير آهي ۽ اسان کي هر حال ۾ انهيءَ لاءِ ڪم ڪرڻو آهي. پوءِ پلي دنيا جي ڪنهن هڪڙي ڪنڊ ۾ وقتي طور الڳ الڳ مسئلا سامهون هجن.

گذريل تاريخ تي نظر:

هاڻي پنهنجي پوئين تاريخ جو به ڪجهه جائزو وٺو ته جيئن چڱيءَ طرح معلوم ٿئي ته اوهانجي سماج ۾ موجوده خرابيون ڪنهن اتفاقي حادثي جي ڪري پيدا ٿيون آهن يا هنن جون پاڙون پاتال ۾ آهن؟ هن خيال کان اوهين جيڪڏهن اصل ڳالهه کي چڱيءَ طرح سمجهندا ته اوهان کي خبر پوندي ته موجوده خرابين جون پاڙون تمام اونهيون ۽ مضبوط آهن ۽ وڻ ويڙهي وانگر سڄي سماج کي وڪوڙي ويون آهن، ۽ پوءِ ئي اوهان کي سڌاري جو پوريءَ طرح احساس ٿيندو ۽ اوهان جي سمجهه ۾ اها ڳالهه ويهندي ته سماج جي صرف ڪنهن هڪ حصي کي سڌارڻ مان ڪو به نتيجو ڪونه نڪرندو. انهي ڪري

اسان جي راءِ اها آهي تہ اڄ تائين ڪوشش، سڌاري جي چؤ پلاندي (همہ گير) پروگرام ۽ نيڪ ماڻهن جي ڪنهن منظم جماعت ذريعي هتي جي نظام زندگي ۾ بنيادي ڦيرقار ڪانسواءِ ڪوبہ فائدو ڪونہ ٿيندو. ننڍين ننڍين ۽ وقتي تدبيرن مان ڪوبہ ڪڙ تيل ڪونہ نڪرندو.

اسانجي تاريخ جو هڪ اهم واقعو اهو آهي تہ اوڻويهين صدي ۾ هزارين ميل پري کان آيل هڪ غير مسلم قوم اسان جي ملڪ تي قبضو ڄمائي ويهي رهي. انهي جي غلامي مان جند ڇڏائي اڃا تي چار سال ئي مس ٿيا آهن اهو واقعو بہ اسان لاءِ غور طلب آهي.

پهريائين اسان کي اهو ڏسڻ گهرجي تہ اسين حڪمران مان غلام ڪيئن بنجي وياسون؟ ڇا اها هڪ اتفاقي مصيبت هئي جيڪا خواه مخواه اسان تي ڪڙڪي پيئي؟ ڇا اهو هڪ ظلم هو جيڪو قدرت اسان بي قصورن تي ڪيو؟ حالانڪ اسين بلڪل صحيح رستي تي هئاسون ۽ اسان ۾ ڪابہ خرابي ۽ ڪمزوري ڪانہ هئي؟ يا سچ پچ ورهين کان اسان ۾ ڪجهہ خرابيون ۽ خاميون پيدا ٿي چڪيون هيون جن جي نتيجي ۾ اها سزا ملي سون جو نيٺ هڪ ڏاڙئي ۽ ٻاهرئين قوم جا غلام بنجي وياسون؟ جيڪڏهن اصل ڳالهہ اها آهي تہ اسان ۾ ڪجهہ خرابيون ۽ ڪمزوريون هيون جن جي ڪري تباه ٿياسون، تہ پوءِ اهي ڪهڙيون خرابيون هيون؟ ۽ ڇا اهي خرابيون اسان مان نڪري چڪيون آهن يا اڃا بہ هلنديون اچن؟

ٻيو سوال آهي تہ ڇا ٻاهران آيل انهي مصيبت صرف غلامي جي بلا پاڻ سان آندي هئي يا انهي سان گڏ اخلاق، افڪار، تهذيب، مذهب، تمدن، معيشت ۽ سياست جون ٻيون بہ بلائون پاڻ سان آنديون هئائين. ۽ يقيناً آنديون هئائين، تہ پوءِ ڏسڻو آهي تہ انهن بلائن جي اصل حقيقت ڪهڙي هئي؟ ڪهڙي ڪهڙي حيثيت ۾ هنن اسان تي ڪيترو اثر وڌو؟ انهي بلا جي ٽرڻ کانپوءِ اڄ بہ انهي جا ڪهڙا اثر اسان ۾ موجود آهن؟

ٽيون سوال آهي تہ انهن بلائن جي مقابلي ۾ اسانجو رد عمل ڪهڙو رهيو؟ ڇا اهو رد عمل اسان سيني جو ساڳيو هو يا مختلف

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گروھن جو رد عمل مختلف ھو؟ جيڪڏھن ھر ڪنھن گروہ جو مختلف رد عمل ھو تہ انھن مان ھر ھڪ رد عمل جا ڪھڙا سٺا ۽ برا اثر آھن جيڪي اڄ بہ اسانجي زندگي ۾ موجود آھن.

آءُ ھنن ٽنھي سوالن تي تفصيل سان روشني وجھندس تہ جيئن موجوده خرابين مان ھر ھڪ خرابي جو بڻ بنياد اوھان جي سامھون اچي وڃي ۽ اوھانکي خبر پئجي ويندي تہ ھر خرابي جي اصليت ڪھڙي آھي ۽ ان جون پاڙون ڪيترو ھيٺ ھليون ويون آھن، ۽ ڪھڙن سببن جي پاڻي مان ڪين خوراڪ ملي رھي آھي. انھي ڪانپوءِ ئي اوھين علاج ۽ سڌاري جي اھا سچي اسڪيم سمجھي سگھندا جيڪا اسان جي سامھون آھي.

اسان جي غلامي جا سبب:

پوئين صدي ۾ اسان تي جيڪا غلامي مڙھجي ويئي ھئي، حقيقت ۾ اھا صدين کان جاري رھندڙ اسان جي مذھبي، اخلاقي ۽ ذھني زوال جو نتيجو ھئي. اسين ڏينھون ڏينھن مختلف حيثيتن سان پستي (ھيٺاھين) ڏي ھلندا وياسون. تان جو آيترو ھيٺ ڪري پياسون جو پنھنجي مڙسي سان پير ڄمائڻ اسان لاءِ ناممڪن بنجي ويو. اھڙي حالت ۾ اسان تي ڪانہ ڪا بلا ڪڙڪندي ھئي ۽ نيٺ قدرت جي قانون مطابق غلامي جي بلا اسانجي ڪنڌ تي اچي ڪڙڪي.

ديني حالت:

ھن مصيبت کي سمجھڻ لاءِ اسان کي سڀ کان پھريائين پنھنجي ان وقت جي ديني حالت تي نظر وجھڻ گھرجي، ڇاڪاڻ تہ اسانجو دين اسان لاءِ ھر ڳالھ کان وڌيڪ اھم آھي. انھي مان ئي اسانجي زندگي نھيل آھي. انھي ئي اسان کي ھڪ قوم ۽ ھڪ ملت بنايو آھي. انھي جي ئي نيڪ ۽ آڌار تي اسين اٿي سگھون ٿا ۽ دنيا اڳيان سينو ساھي سگھون ٿا.

اسانجي گذريل تاريخ ٻڌائي ٿي تہ اسلام ھن ملڪ ۾ ڪنھن منظم ڪوشش جي نتيجي ۾ ڪونہ پکڙيو آھي. ھن باري ۾ سنڌ جي

شروعاتي فتح ۾ بعد جي پهرئين صدي کي ڇڏي ڪري، جائزو وٺجي تہ معلوم ٿيندو تہ ڪنهن گذريل دور ۾ اهڙي ڪا بہ منظم طاقت موجود ڪانہ هئي، جيڪا هڪ پاسي اسلام کي هن ملڪ ۾ پکيڙڻ جي ڪوشش ڪري ها، ۽ ٻئي پاسي جتي جتي هي دين پهچي ها اتي ان کي مضبوط ۽ پختو بنائڻ جي ڪوشش بہ گڏوگڏ ڪندي وڃي ها. بلڪل ڇڙوڇڙ نموني سان، ڪنهن جاءِ تي ڪو عالم پهچي ويو تہ سندس ڪوشش سان ڪجهہ ماڻهو مسلمان ٿي ويا. ڪٿي ڪو واپاري آيو ۽ ان سان لڳ لاڳاپي ڪري ڪن ماڻهن ڪلمو پڙهيو ۽ ڪٿي وري ڪو نيڪ نفس بزرگ ۽ خدا جو پهتل ٻانهو آيو جنهن جي بلند اخلاق ۽ سندس پاڪيزه زندگي کي ڏسي ڪئين ماڻهو مسلمان ٿي ويا. پر نہ تہ انهن ڇڙوڇڙ ماڻهن وٽ اهڙا ذريعا هئا جو جن ماڻهن کي مسلمان بنائيندا ويا ساڳئي وقت انهن جي تعليم ۽ تربيت جو بہ انتظام ڪندا وڃن ها ۽ نہ ئي ان وقت جي مسلمان حڪومتن کي اهو فڪر هو تہ جن جاين تي الله جي نيڪ ٻندن جي ڪوششن سان اسلام پکڙي رهيو آهي اتي جي ماڻهن جي تعليم ۽ تربيت جو ڪو انتظام ڪيو وڃي.

هن غفلت جي ڪري اسانجو عوام شروع کان ئي جهالت ۽ جاهليت ۾ ڦاٿو رهيو. تعليمي ادارن مان گهڻو ڪري وچولي طبقي يا مٿاهين طبقي وارن فائدو ورتو. عام ماڻهو اسلامي تعليم کان بي خبر ۽ ان جي سٺن اثرن کان گهٽي ڀاڳي محروم رهجي ويا. انهي جو نتيجو اسانجي سامهون آهي تہ قبيلن جا قبيلا غير مسلمن مان نڪري اسلام ۾ اچي تہ ويا پر اڄ تائين انهن ۾ جاهليت جون ڪيتريون ئي اهڙيون رسمون موجود آهن جيڪي اسلام قبول ڪرڻ کان اڳي منجهن موجود هونديون هيون. نہ صرف ايترو پر سندن خيال بہ پوري طرح نہ بدلجي سگهيا. انهن ۾ اڄ بہ اهي مشرڪاڻا عقيدا ۽ وهم موجود آهن جيڪي ڪين اباڻي مذهب کان ورثي ۾ مليا هئا. مسلمان ٿيڻ بعد هنن ۾ وڏي ۾ وڏو ڦيرو فقط ايترو آيو جو پنهنجن اڳوڻن معبودن جي جاءِ تي ڪجهہ نوان معبود، خود اسلام جي تاريخ مان ڪڍيائون، ۽ پراڻن عملن جا

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نالا بدلائي، اسلامي اصطلاحن ۾ انهن کي ڪجهه نوان نالا ڏنائون. عمل ساڳئي جو ساڳيو رهيو صرف انجو ظاهري روپ بدلجي ويو.

انهي جي ثابتي جيڪڏهن اوهان کي گهرجي ته ڪنهن به علائقي ۾ ويجي عوام جي مذهبي حالت ڏسو پوءِ تاريخ ۾ ڳولا ڪريو ته انهي علائقي ۾ اسلام کان اڳي ڪهڙو مذهب هو. اوهين ڏسندو ته اڄ به انهي علائقي ۾ اڳوڻي مذهب سان ٺهڪي ايندڙ عقيدا ۽ عمل ڪنهن ٻي شڪل ۾ نظر ايندا. مثلاً جتي پهريائين ٻڌ ڌرم هوندو هو اتي ڪنهن زماني ۾ مهاتما ٻڌ جون نشانيون پوڄيون وينديون هيون. ڪنهن جاءِ تي ڪو ڏند رکيل هو ته ڪٿي سندس ڪو هڏو سنڀالي رکيل هو ۽ ڪٿي وري سندس ڪي ٻيون نشانيون توجهه جو مرڪز هنيون. اوهين ڏسندو ته انهن علائقن ۾ اهڙو ئي معاملو اڄ نبي ڪريم ﷺ جن جي وار مبارڪ سان يا سندن قدم مبارڪ جي نشان سان يا وري ٻين ديني بزرگن جي نشانين (تبرڪات) سان ٿي رهيو آهي. اهڙيءَ طرح اوهان پراڻن مسلم قبيلن جي موجوده رسم و رواج کي جاچيو ۽ پرکيو ۽ پوءِ تحقيقات ڪريو ته انهن ئي قبيلن جي غير مسلم شاخن ۾ ڪهڙيون رسمون جاري آهن. هنن ۾ تمام ٿورو فرق اوهانکي نظر ايندو. انهي ڳالهه جي هي کلي ثابتي آهي ته گذريل صدي ۾ مسلمانن جي اجتماعي ۽ قومي معاملن جون واڳون جن ماڻهن جي هٿن ۾ هنيون انهن پنهنجي فرض پوري ڪرڻ ۾ سخت غفلت ڪئي آهي. انهن، اسلام پکيڙيندڙ بزرگن سان ڪوبه تعاون ڪونه ڪيو. اسلام جي ڪشش جي ڪري ڪروڙين ماڻهو ڇڪجي هن دين ۾ داخل ٿيا، پر اسلام جي گهر جو انتظام جن جي هٿن ۾ هو تن، خدا جي هنن بندن جي تعليم، تربيت، ذهني سڌاري ۽ سندن زندگي کي پاڪيزه بنائڻ جو ڪوبه انتظام نه ڪيو. انهي سبب ڪري هي قبيلا مسلمان ته ٿي ويا، پر اسلام جي برڪتن مان پوري طرح فيض پرائي نه سگهيا ۽ انهن نقصانن کان بچي نه سگهيا جيڪي شرڪ ۽ جاهليت جو لازمي نتيجو هوندا آهن.

وري اهو بہ ڏسو تہ انهن پوئين صدين ۾ اسانجي عالم سڳورن جو کھڙو حال رهيو آهي. ڪجھہ مقدس بزرگن تہ واقعي دين جي غير معمولي خدمت ڪئي. انهن جي اثر مان اڳي بہ فائدو پهتو ۽ اڄ بہ پهچي رهيو آهي پر عام طور دين جا عالم جن ڳالهين ۾ مشغول رهيا آهن اهي هي آهن تہ ننڍين ننڍين مسئلن تي مناظره بازيون ڪن، ۽ معمولي مسئلن کي وڏا وڏا مسئلا بنائين. نتيجي طور وڏن مسئلن ڏي مسلمانن جو ڌيان ئي نہ ڇڪجو. اختلافن کي مستقل فرقن جو بنياد بناياائون ۽ فقہ بندي جي جهڳڙن ۽ لڙائين جا آکاڙا ناهياائون. معقولات پڙهڻ ۽ پڙهائڻ ۾ زندگيون گذاري ڇڏيائون ۽ قرآن و حديث سان نہ پاڻ شوق رکيائون ۽ نہ ماڻهن ۾ انهن جو ذوق پيدا ڪيائون. فقہ ۾ جيڪڏهن دلچسپي ورتائون تہ حد کان وڌيڪ. ننڍا ننڍا تفصيل (جزئيات) بيان ڪيائون. دين جو ملڪو (تفقہ في الدين) پيدا ڪرڻ ڏي ڌيان ڪونہ ڏنائون. جتي جتي سندن اثرات ([1]) پهتا اتي ماڻهن جون نگاهون خوردبيني ([2]) وانگر بنجي ويون، دوربين ([3]) ۽ جهان کي ڏسندڙ نہ بنجي سگهيون. اڄ اهو سمورو ورثو جهڳڙن، مناظرن، فرقہ بندين ۽ ڏينهون ڏينهن وڌندڙ فتنن جي پلي فصل جي صورت ۾ اسانجي حصي ۾ آيو آهي.

صوفين جو حال ڏسو تہ اوهانکي معلوم ٿيندو تہ، انهن چند پاڪيزه هستين کي ڇڏي جن اسلام جي حقيقي تصوف تي خود پاڻ بہ عمل ڪيو ۽ ٻين کي بہ انهي جي تعليم ڏنائون باقي سڀ اهڙي فلسفي جي تعليم ڏين ۽ تبليغ ڪن ٿا جنهن ۾ اشراقي ۽ ويدانيتي ۽ مانوي ۽ زردشتي فلسفن جي ملاوٽ ٿي چڪي هئي ۽ جنهن جي طريقي ۾ جوڳن ۽ راهبن ۽ اشراقين ۽ رواقين جا طريقا اهڙيءَ طرح مکس ٿي (ملي) ويا هئا جو اسلام جي خالص عقيدي ۽ اعمال سان

---

(1) اثرات ـ اثر جو جمع.

(2) خوردبيني ـ جنهن اوزار سان حد کان وڌيڪ ننڍيون شيون ڏسي سگهجن.

(3) دوربين ـ پري پري جون، يا پري کان شيون ڏسڻ.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهي نهڪيائي نتي. خلق خدا انهن ڏي خدا جو رستو ڳولڻ لاءِ ايندي هئي ۽ هي وري انهن کي ٻيا رستا ٻڌائيندا هئا. پوءِ وري جڏهن اڳلن جي جاءِ تي سندن پوئيان گادي تي ويٺا (سجاده نشين بنيا) تہ ڪين ٻي ملڪيت سان گڏ پنهنجن بزرگن جا مريد بہ ورثي ۾ مليا. جن جي تربيت ڪرڻ بدران صرف نذرانن (ڏن) جو تعلق رکيائون. انهن حلقن جو اڳي بہ سچو زور انهي ڳالهہ تي هو ۽ اج بہ آهي تہ جن جن جاين تي سندن پيروي ۽ پيرزادگي جو اثر موجود آهي اتي دين جو صحيح علم ڪنهن بہ طرح نہ پهچي سگهي. ڇاڪاڻ تہ ڪين چڱيءَ طرح معلوم آهي تہ عوام الناس تي سندن خداوندي جو جادو صرف ان وقت تائين ڇانئيو رهندو جيستائين هو پنهنجي دين کان جاهل (اڻ ڄاڻ) هوندا.

اخلاقي حالت:

هي هئي اسانجي مذهبي حالت جنهن جو اوڻويهين صدي ۾ اسانکي غلامي جي منزل تائين پهچائڻ ۾ وڏو هٿ هو ۽ اج آزادي جي هن شروعاتي دور ۾ بہ اها حالت پنهنجين سيني خرابين سميت اسانکي وڪوڙي بيٺي آهي.

هاڻي اخلاقي حالت کي ڏسو تہ اوهانکي معلوم ٿيندو تہ اسانجي وچولي طبقي جو اخلاق ايڏو ڪري چڪو هو جو هو بلڪل وڪري جو مال بنجي ويو هو. سندن اصول هو تہ جيڪو بہ آيو تي، ياڙي تي سندس خدمتون حاصل ڪري ڪين هر مقصد لاءِ استعمال ڪري سگهيو ٿي. اسان وٽ هزارين لکين ماڻهو ڪرائي (ياڙي) جا سپاهي بنجڻ لاءِ تيار هئا. هرڪو انهن کي نوڪر رکي ڪنهن جي بہ برخلاف وڙهائي سگهيو ٿي. لکين ماڻهو اهڙا بہ هئا جن جو جسم ۽ دماغي قوتون ٿوري يا گهڻي ياڙي تي خريد ڪري، هر فاتح پنهنجي حڪومت جو انتظام انهن هٿان هلائي سگهيو ٿي، بلڪ پنهنجين سياسي چالبازين لاءِ بہ استعمال ڪري سگهيو ٿي. هر دشمن اسانجي اخلاقي ڪمزوري مان فائدو ورتو آهي، خواه اهي مرهٽا هجن، سک هجن، فرانسيسي هجن يا ولنديزي هجن ۽ نيٺ پڇاڙي ۾ انگريزن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اڃي، خود اسان جي سپاهين جي تلوار سان اسانکي فتح ڪيو ۽ اسانجي ئي هٿن ۽ دماغ جي مدد سان اسان تي حڪومت ڪئي. اخلاقي طور اسين ايڏا بي حس ٿي ويا هئاسون جو هن هلت کي برو سمجهڻ تہ پري ٿيو اٿلو انهي تي فخر ڪرڻ لڳاسون. چنانچہ اسانجو شاعر ([1]) پنهنجي خاندان تي فخر ڪندي چئي ٿو:

سو پشت سے ہے پیشۂ آبا سپاہ گری

(يعني سؤ پيڙهين کان اسان جي وڏن جو ڌنڌو سپاهگيري آهي.)

حالانڪ ڪنهن شخص جو پيشہ ور سپاهي هئڻ حقيقت ۾ ان لاءِ ۽ سندن خاندان وارن لاءِ شرم جهڙي ڳالهہ آهي، انهي ۾ ڪا عزت ڪانهي. اهو ڪهڙو انسان چئبو جيڪو نہ حق سچائي ۽ نہ باطل، ۽ نہ ئي وري پنهنجي ۽ پرائي جو فرق ڪري. بس جيڪو ڪيس پيٽ لاءِ ماني ۽ تن ڍڪڻ لاءِ ڪپڙو ڏئي انهي خاطر شڪار کي مارڻ لاءِ تيار ٿي وڃي ۽ ايترو بہ نہ ڏسي تہ ڪنهن جي بچ تي ڪنهن سان ٿو چيڀ ٿي وڃي. جن ماڻهن جي اهڙي اخلاقي حالت هئي انهن ۾ ڪنهن سان ايمانداري، ديانتداري، سچائي ۽ وفاداري ڪرڻ مڪن ڪونہ هو ڇاڪاڻ تہ جڏهن هو پنهنجي قوم جي دشمنن وٽ پاڻ کي وڪڻي سگهيا ٿي تہ پوءِ آخر انهن جو ضمير پاڪ ۽ بيدار ڪيئن ٿي رهي سگهيو؟ اهڙا ماڻهو رشوت جو نالو "غيبي مدد" ۽ "خدا جو فضل" ڇونہ رکن؟ ڇونہ ابن الوقت ۽ ڇڙهندڙ سج جا پوڄاري بنجن؟ انهن ۾ بي ايماني جي اهڙي وصف پيدا ٿيڻ لازمي هئي. جنهن جي هٿان ڪين پگهار ملندو هجي انهي لاءِ پنهنجي ضمير جي برخلاف سڀ ڪجهہ ڪرڻ لاءِ هر وقت تيار هجن. انهي مان اوهين اندازو ڪري سگهو ٿا تہ اسان جي نوڪري ڪندڙ طبقي ۾ جيڪي خرابيون آهن اهي ائين ئي اتفاق سان پيدا ڪونہ ٿيون آهن، بلڪ انهن جون پاڙون اسان جي روايتن ۾ تمام اونهيون هليون ويون آهن. البتہ ايترو افسوس ضرور آهي تہ ڪالهہ هنن مان اسان جا دشمن ناجائز فائدو وٺندا هئا ۽ اڄ

---

(1) مرزا غالب جو مصرع آهي. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪين اسان جي قوم جا اهي ليڊر استعمال ڪري رهيا آهن جن ڪي در حقيقت قوم جي بيمارين جو معالج (ڊاڪٽر) بنجڻ ڪپندو هو انهن بيمارين مان فائدو حاصل ڪندڙ نہ.

اسانجي وچولي طبقي جي هنن خرابين ۾ اسان جا علماءَ بہ شريڪ آهن. ائين برابر آهي تہ جهڙيءَ طرح وچولي طبقي ۾ بلند اخلاق ۽ مضبوط سيرت وارن جو ٿورو گهڻو تعداد موجود هو اهڙيءَ طرح علماء ۾ بہ ڪجهہ اهڙيون مقدس هستيون موجود هنيون جن پنهنجو فرض صحيح سچاتو ۽ سر ترياءَ تي رکي پورو ڪيو. دنيا جي ڪابہ لالچ ڪين خريد ڪري نہ سگهي پر عام طور علماء جي بہ اهڙي ئي حالت هئي جهڙي وچولي طبقي وارن جي. هنن ۾ گهڻي ياڳي اهڙا هئا جيڪي بادشاه يا امير يا ڪنهن درباري جا پگهاردار هئا. جن جو پگهار ڪائيندا هئا انهي جي مرضي ۽ خواهش مطابق دين جي قانونن جي تشريح ڪرڻ, پنهنجن ذاتي فائدن کي ديني مطالبن کان وڌيڪ سمجهڻ, پنهنجن آقائن خاطر علماءِ حق کي دٻائڻ ۽ هيسائڻ لاءِ مذهب جو هٿيار استعمال ڪرڻ. بس رات ڏينهن سندن اهو ئي ڪم هو. ڪوڏي حرام ۽ بجڪو حلال ڪندا رهيا. بي اثر ۽ غريب ماڻهن جي باري ۾ تہ هنن جو ديني احساس اهڙو تہ تيز هو جو مڪروه ڳالهين ۽ دين جي ننڍين ننڍين معاملن (جزئيات) بابت غريبن کان ڪا غلطي ٿي ويئي تہ انهن کي ڪڏهن بہ معاف ڪونہ ڪيائون. انهن ڳالهين بابت وڏا وڏا جهڳڙا ڪيائون. پر دولتمندن ۽ اقتدار جي مالڪن لاءِ, پوءِ کڻي اهي ڪافر هجن يا مسلم, وڏن وڏن معاملن (ڪليات) ۾ بہ رخصتون [1] ڳولي ڪڍيائون.

باقي بچيا اسان جا امير, سو دنيا ۾ انهن جو مرڪز فقط بہ شيون هنيون. هڪ پيٽ ٻيو شهوت جي باه اجهائڻ, سموريون ڪوششون ۽ محنتون انهن ٻن خواهشن جي ئي خدمت جي حوالي هنيون. انهن ڪانسواءِ ٻئين ڪنهن بہ شيءِ کي اهميت ڪونہ ڏيندا هئا. قوم جي

(1) رخصت ـ مجبوري جي حالت ۾ دين طرفان مليل رعايت مان فائدو وٺڻ.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دولت مان انهن ٿي ڏنڏن، صنعتن ۽ هنرن [1] کي همٿائيندا هئا جيڪي هنن پنهين خواهشن جي خدمت ڪن. انهن کي ڇڏي ڪري ڪنهن امير جيڪڏهن پنهنجي دولت ۽ طاقت ڪنهن وڏي ۽ اعليٰ مقصد لاءِ استعمال ڪئي، تہ سيني اميرن پاڻ ۾ سازش ڪري انهي کي ڪيرائڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ سندس برخلاف پنهنجي قوم جي دشمنن سان ملي، سازش ڪرڻ کان بہ ڪونہ گُتا.

ذهني حالت:

انهي کان پوءِ جڏهن ذهني حيثيت سان اسين پنهنجي تاريخ جي جاچ پڙتال ڪريون ٿا تہ پتو پوي ٿو تہ ڪئين صدين کان اسان وٽ علمي تحقيق جو ڪم ذري گهٽ بند هو. اسان فقط شروعاتي علوم [2] پڙهندا ۽ پڙهائيندا هئاسون. اسانجي تعليمي نظام ۾ ڇڻڪ آخري فيصلو ٿي چڪو هو تہ اسان جا وڏا (اسلاف) جيڪي ڪم ڪري ويا هئا علم، ۽ تحقيق جي ميدان ۾ انهي کان هڪڙي وک بہ اڳتي وڌائڻ ڇڻڪ حرام هو. انهي ۾ ڪوبہ اضافو نہ ٿي سگهيو. وڏي ۾ وڏي علمي خدمت بہ بس ايتري هئي جو اڳلن (وڏن) جي لکيل ڪتابن تي شرحن، حاشين ۽ سمجهاڻين جا تهن مٿان تهہ چاڙهيا وڃن. اسان جا مصنف انهن جي لکڻ ۾ ۽ اسان جا استاد (مدرسين) انهن جي پڙهڻ ۽ پڙهائڻ ۾ رڌل رهيا. ويجهڙائي وارين هنن صدين ۾ ڪنهن نئين خيال، ڪنهن نئين تحقيق، ڪنهن نئين کوجنا جو ڏس پتو بہ نٿو پوي. انهي ڪري اسان جي ذهني ۽ علمي فضا تي ماٺ متوڙو ۽ مڪمل جمود ڇانيو رهيو.

ظاهر ڳالهہ آهي تہ جنهن قوم جي اهڙي حالت هجي اها گهڻو عرصو آزاد نٿي رهي سگهي. انهي کي ڪنهن اهڙي قوم جو غلام ٿيڻو

---

(1) سوين قسمن جا طعام تيار ڪرڻ جا هنر ۽ ڪشتا ناهڻ جا هنر زوال جي دور جون ئي منحوس نشانيون آهن. (ڪ. ب. ن)

(2) علوم ـ علم جو جمع.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿي هو جيڪا چست ۽ اڳتي وڌندڙ هجي، جنهن پنهنجن عام ماڻهن ۾ سجاڳي پيدا ڪئي هجي، جنهن جي ماڻهن ۾ پنهنجي فرض جو (جن کي هو فرض سمجهندا هجن) احساس موجود هجي، جنهن جا اهل علم([1]) کوجنائون ڪري نيون نيون ايجادون ڪري رهيا هجن، جن جا مدبر انهن نين کوجنائن جي طاقت کي زندگي جي ڪمن لاءِ استعمال ڪن، جن جون وکون تهذيب ۽ تمدن جي مختلف شعبن ۾ لڳاتار ترقي ڏي وڌي رهيون هجن. ڪنهن اهڙي قوم جي هوندي، هڪ مرده، ڪمزور اخلاق، ۽ جاهليت ۾ وڪوڙيل قوم آخر ڪيترو عرصو زمين تي قبضو جاري رکي سگهي ٿي؟ پس، هيءُ ڪو اتفاقي حادثو ڪونه هو بلڪ فطرت جي قانون جي تقاضا (يا فيصلو) هو ته اسين مغرب جي ترقي يافته قومن مان هڪڙي قوم (انگريز) جا غلام بنجي وڃون.

مغربي تهذيب جا بنياد:

هاڻي ڏسڻو اهو آهي ته جنهن قوم مغرب مان اچي اسان تي پاڻ کي مڙهيو جنهن جي طاقت سان اسين مغلوب ٿياسون، جنهن غلامي جو ڳٽ اسانجي ڳچي ۾ وڌو انهي پاڻ سان ڇا آندو هو؟ سندس نظريات ڪهڙا هئا؟ مذهب ۽ فلسفو ڪهڙو هئس؟ سندس اخلاقي اصول ڪهڙا هئا؟ انهن جي تهذيب ۽ تمدن جا لڇڻ ڪهڙا هئا؟ سندس سياست جي پيڙهه ڪهڙين ڳالهين تي بڌل هئي؟ ۽ هن جي انهن سيني شين اسان تي ڪهڙو ۽ ڪيترو اثر وڌو؟

مذهب:

جن صدين ۾ اسين لڳاتار زوال ڏي وڃي رهيا هئاسون، عين انهن ئي صدين ۾ يورپ "نئين سجاڳي"([2]) جي هڪ تحريڪ جي سهاري

---

(1) علم وارا.

(2) نشاة جديده يا Renaisance ـ هي علمي تحريڪ چوڏهين صدي عيسوي ۾ اٽلي مان شروع ٿي، ۽ پوءِ فرانس، برطانيه ۽ يورپ جي ٻين ملڪن تي اثر وڌائين. مغربي مؤرخ ته چون ٿا هن جون پاڙون يونان ۽ روم جي ڪلاسيڪي ادب ۽ آرٽ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ايري رهيو هو. اٿندي ئي، وچين دور (Middle Ages) ۾ هن تحريڪ جو عيسائي مذهب سان ٽڪراءُ ٿيو. ٽڪراءُ جو افسوس ناڪ نتيجو نڪتو جيڪو نہ صرف يورپ بلڪ سڄي دنيا لاءِ هاجيڪار ثابت ٿيو. پراڻي زماني جي عيسائي فلسفين (متڪلمين) پنهنجن مذهبي عقيدن ۽ ڪائنات ۽ انسانيت بابت بائيبل جو جيڪو تصور آهي انهي جي پيڙهہ يوناني فلسفي ۽ سائنس جي نظرين، دليلن ۽ معلومات تي ٻڌي هئي. ڪين اهو گمان هو تہ جيڪڏهن هن پيڙهہ کي ٿورو بہ لوڏو آيو تہ اسانجي سڄي مذهبي عمارت زمين تي اچي ڦهڪو ڪندي. انهي ڪري هو ڪابہ اهڙي تحقيق ۽ تنقيد برداشت ڪري نٿي سگهيا جيڪا يوناني فلسفي ۽ سائنس ۾ مڃيل ۽ تسليم ڪيل ڳالهين بابت ڪو شڪ شبهو پيدا ڪري، نہ وري ڪنهن اهڙي فلسفاڻي سوچ کي برداشت ڪري سگهيا ٿي، جيڪا هنن مڃيل ۽ تسليم ڪيل ڳالهين (مسلمات) کي پاسيرو رکي ڪو بيو اهڙو فڪر (يا سوچ) پيش ڪري جنهن جي ڪري پادرين (اهل ڪليسا) کي پنهنجي فلسفي (علم ڪلام) کي بدلائڻو پوي. هو ڪنهن بہ اهڙي علمي تحقيق جي اجازت ڏيئي نٿي سگهيا جنهن جي ڪري بائيبل جي انسان ۽ ڪائنات واري تصور ۽ فلسفي پادرين (متڪلمين) طرفان پيش ڪيل خاڪي جو ڪوبہ جزو يا حصو غلط ثابت ٿئي. اهڙي قسم جي هر شيءِ کي هو مذهب جي بنيادن تي ٺهيل سياست، تمدن ۽ معيشت جي سڄي نظام لاءِ خطرو سمجهندا هئا. انهي جي برعڪس جيڪي ماڻهو "نئين سجاڳي" جي تحريڪ جي اثر هيٺ تنقيد، تحقيق ۽ کوجنا جو ڪم ڪري رهيا هئا انهن جي وک وک تي انهي سائنس ۽ فلسفي ۽ عقيدي جو هي سڄو نظام بيٺل هو. پر هو

۾ ڪتل آهن، پر اها سندن علمي بي ايماني آهي. مسلمانن جي علمي ورثي جو هن تحريڪ ۾ وڏو هٿ آهي. يورپ وارن ڪافي علمي چوريون ڪيون. صرف برٽرنڊ رسل "مشرق" جو احسان مڃي ٿو پر انهي بہ مسلمانن سان انصاف نہ ڪيو آهي.
(ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيئن جيئن انهي ميدان ۾ اڳتي وڌندا هئا تہ اهل ڪليسا (پادري) پنهنجي مذهبي ۽ سياسي اقتدار جي آڌار تي وڏيڪ سختي سان سندن رستي روڪڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. تحقيق ڪندڙ سائنسدان، پراڻي زماني جي مڃيل حقيقتن خلاف، ڪيترين ئي حقيقتون پنهنجن اکين سان روزانو ڏسي رهيا هئا، پر ڪليسا وارا زور ڏيندا هئا تہ مڃيل ڳالهين تي نظرثاني ڪرڻ بدران، ڏسندڙن جون اکيون ڪوتي ڪڍي ڇڏجن. پهريائين جن عقيدن کي آخري دليل سمجهيو ويندو هو سوچيندڙ دماغن کي انهن مان ڪيترن ئي نظرين ۾ وڏيون (خاميون) نظر اچڻ لڳيون. پر ڪليسا وارا چوندا هئا تہ انهن دليلن تي ٻيهر غور ڪرڻ بدران انهن دماغن جو ميڄالو ئي ڪڍي ڇڏجي جيڪي اهڙيون ڳالهيون سوچين ٿا.

هن ڪشمڪش جو پهريون نتيجو اهو نڪتو جو جديد علمي سجاڳي جي شروع ۾ ئي مذهب ۽ مذهبي ماڻهن خلاف هڪ قسم جو ضد پيدا ٿي پيو ۽ جيئن جيئن ڪليسا وارن (پادرين) جون سختيون وڌنديون ويون، تيئن تيئن اهو ضد بہ وڌندو ۽ پڪڙندو ويو. اهو ضد فقط عيسائيت ۽ ان جي پادرين تائين محدود ڪونہ رهيو بلڪ سڀ مذهب ان جو نشانو بنجي ويا. جديد علوم ([1]) ۽ جديد تهذيب جو جهنڊو کڻندڙن اهو سمجهيو تہ خود مذهب فقط هڪ سانگ ۽ ٺڳي آهي. هو عقل جي ڪنهن بہ امتحان ۾ پاس نٿو ٿي سگهي. سندس عقيدن جو دارومدار عقل تي ڪونهي. بلڪ انڌي عقيدت تي آهي. علم جي روشني جي وڌڻ ڪان ڏجي ٿو تہ متان سندس وکا پڌرا نہ ٿي پون.

پوءِ وري جڏهن علم جي ميدان مان اڳتي وڌي سياست، معيشت ۽ اجتماعي زندگي جي ميدانن ۾ اها ڪشمڪش پهتي تہ ڪليسا وارن ([2]) مڪمل شڪست کاڌي، انهي کانپوءِ نئين تهذيب جو جهنڊو کڻندڙن جي اڳواڻي هيٺ، زندگي جي نئين نظام جي هڪ عمارت

---

(1) جديد علوم- نوان علم، علوم، علم جو جمع.

(2) عيسائي پادرين جو طبقو.

بنجڻ لڳي. انهي جا ٻه مکيه نتيجا نڪتا جن ايندڙ دور جي سڄي انساني تاريخ تي تمام گهڻو اثر وڌو.

1. زندگي جي نئين نظام جي هر حصي يا شعبي مان "مذهب" کي عملاً هڪالي ڪڍيو ويو ۽ ان کي صرف شخصي عقيدي ۽ عمل جي حدن اندر رهڻ ڏنو ويو. نئين تهذيب جي اصولن ۾ اها ڳالهه شامل ٿي ويئي ته مذهب کي سياست، معيشت، اخلاق، قانون، علم و هنر - مطلب ته اجتماعي ۽ قومي زندگي جي ڪنهن به شعبي ۾ داخل ٿيڻ جو حق ڪونهي. هو فقط ماڻهن (افراد) جو شخصي معاملو آهي. ڪو شخص پنهنجي ذاتي زندگي ۾ خدا ۽ پيغمبرن کي مڃڻ چاهي ٿو ته مڃيندو رهي ۽ انهن طرفان مليل هدايتن جي پيروي ڪرڻ چاهي ٿو ته ڀلي ڪندو رهي، پر اجتماعي ۽ قومي زندگي جي ڪنهن به اسڪيم ۽ پروگرام سان هنن هدايتن جو ڪوبه واسطو ڪونهي.

2. نئين تهذيب جي رڳ رڳ ۾ خدا کان بيزاري ۽ لا مذهبيت (بي ديني) سمائجي ويئي. علم، هنر ۽ ادب جي ميدان ۾ جيڪا به ترقي ٿي، انهي جي پاڙن ۾ اهو ضد هميشه موجود رهيو جيڪو علمي سجاڳي جي شروعات ۾ مذهب ۽ ان سان واسطو رکندڙ هر ڳالهه جي برخلاف پيدا ٿي چڪو هو. ههڙي سوچ جي خوراڪ سان جنهن تهذيب کي پاليو ويو هو اها جتي به پهتي اتي سوچڻ جو ڍنگ اهو ٿي ويو ته مذهب جيڪا به ڳالهه پيش ڪري ٿو ان کي ضرور شڪ جي نگاهه سان ڏٺو وڃي. پوءِ اها ڳالهه ڀلي خدا، وحي ۽ رسالت جو عقيدو هجي يا ڪو اخلاقي ۽ تمدني اصول. انهي جي صحيح هئڻ جي ثابتي ملڻ کپي، جيڪڏهن نه ملي ته ان کان انڪار ڪجي. ان جي برعڪس جيڪڏهن دنيوي علم ۽ فن جي پروفيسرن ۽ استادن وٽان جيڪو ڪجهه اچي، اکيون ٻوٽي انهيءَ کي مڃيو وڃي. انڪار صرف انهي حالت ۾ ڪجي جڏهن اها غلط ثابت ٿئي. سوچ جي هن ڍنگ ۽ طريقي مغرب جي سڄي فڪري نظام تي اثر وڌو آهي. هن سوچ نه رڳو علم ۽ ادب کي مذهبي نقطه نظر کان باغي ڪري ڇڏيو آهي بلڪ اهي سيئي اجتماعي فلسفا ۽ اجتماعي نظام جيڪي هن فڪري نظام

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي بنياد تي قائم ٿيا آهن. انهن ۾ عملاً خدا پرستي ۽ آخرت جي تصور جو نالو نشان به ڪونہ تو ليي.

زندگي بابت فلسفو:

اهو تہ هو مذهب بابت هن فاتح تهذيب جو رويہ. هاڻي ڏسون تہ هن تهذيب جو زندگي بابت پنهنجو فلسفو ڪهڙو هو جيڪو هن مذهب جي انڪار ڪان پوءِ اختيار ڪيو.

هي سراسر ماده پرستي وارو فلسفو هو. مغربي فڪر جا اڳواڻ محسوسات (1) کان اڳتي ڪنهن بہ اڻ ڏٺي حقيقت کي مڃڻ لاءِ تيار ڪونہ هئا. اڻ ڏٺل حقيقت (2) بابت صرف وحي ۽ الهام ذريعي ٿي معلومات ملي سگهي ٿي، جنهن کي هي ماڻهو بلڪل مڃيندا ئي ڪونہ هئا. پيو تہ سائنٽيفڪ اسپرٽ بہ انهي ڳالهہ ۾ رڪاوٽ هو تہ جن غيبي طاقتن جي آڌار تي ڪو نظريو يا تصور قائم ڪجي. غيب يا اڻ ڃاتل عالم بابت هي ماڻهو جڏهن شڪ ۽ لا ادريت (3) جي مقام کان اڳتي نہ وڌي سگهيا تہ انهن لاءِ صرف اهو گس هو تہ دنيا ۽ دنيائي زندگي متعلق جيڪا بہ راءِ قائم ڪن، اها صرف حواسن ذريعي مليل معلومات جي آڌار تي هجي. انهي ڳالهہ هنن جي سڄي فلسفہ زندگي کي ظاهر پرست بنائي ڇڏيو. هنن سمجهيو تہ انسان هڪ حيوان آهن جيڪو زمين تي موجود آهي. هو نہ ڪنهن جو تابعدار آهي ۽ نہ ئي ڪيس ڪنهن وٽ جواب ڏيڻو آهي. هن کي آسمان مان هدايت نہ ملندي آهي. هن کي پاڻ ئي هدايت حاصل ڪرڻي آهي. اها هدايت صرف طبيعي قانونن يا حيواني زندگي متعلق معلومات يا وري انساني تاريخ جي پوئين تجربن کان حاصل ڪري سگهجي ٿي. هنن

---

(1) محسوسات - اهي شيون يا حقيقتون جيڪي حواسن جي ذريعي معلوم ڪري سگهجن، يعني جن کي ڏسي ٻڌي يا ڇهي، يا سونگهي، يا چکي سگهجي.

(2) اڻ ڏٺل حقيقتون - خدا، ملائڪ، قيامت وغيره

(3) لا ادريت - يعني اهو فلسفو تہ اسان کي خبر ڪانهي تہ غيبي حقيقتون سچ آهن يا وهم ۽ ڪوڙ. انگريزي ۾ هن کي (Agno sticism) چوندا آهن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سمجهيو تہ زندگي جيڪا ڪجهہ آهي، بس هن دنيا جي زندگي ئي آهي، هن ۾ ڪاميابي ۽ خوشحالي ئي اصل مقصد آهي، ۽ انهي جي ئي خراب يا سٺن نتيجن تي ڪنهن بہ فيصلي جو دارومدار آهي. هنن سمجهيو تہ انساني زندگي جو مقصد صرف پنهنجي طبيعت جون گهرجون پوريون ڪرڻ ۽ پنهنجي نفس جون خواهشون حاصل ڪرڻ آهي. هنن سمجهيو تہ جن شين جي تور ۽ ماپ نہ ڪري سگهجي يا جن جو وزن ۽ قيمت ڪٿي نہ سگهجي انهن جي ڪابہ حقيقت ڪانهي. جيڪي شيون انهي قسم جون ڪونهن انهن جي ڪابہ اهميت ڪانهي. انهن جي پوئيان پوڻ، وقت وڃائڻ آهي.

هاڻي آءٌ مختصر طور تي وڏن فلسفيانہ نظرين جو بيان ڪندس. هي نظريا ارڙهين ۽ اوڻويهين صدي ۾ اٿيا ۽ سڄي مغربي تهذيب تي ڇانئجي ويا. هي اهو زمانو هو جڏهن اسين مغرب جا غلام بنجي رهيا هئاسون.

هنن فلسفن جو خاص طور ذڪر انهي ڪري ڪريان ٿو جو انساني زندگي تي انهن جو ايڏو زبردست اثر پيو جو ڪنهن بہ ٻي شيءِ جو اثر ڪونہ پيو هوندو.

هيگل [1] جو فلسفئہ تاريخ:

انهن مان پهريون نظريو هيگل جو آهي جيڪو هن انساني تاريخ جي باري ۾ پيش ڪيو آهي. هيگل جو چوڻ آهي تہ تاريخ جو الف [2] دور ۾ تهذيب ۽ تمدن جو جيڪو بہ نظام موجود هوندو آهي اهو پنهنجن سڀني شعبن ۾ پنهنجي سڀني صورتن سميت دراصل ڪجهہ مخصوص تخيلات [3] تي ٻڌل هوندو آهي، جن جي ڪري هن

---

(1) هيگل ـ هڪ جرمن فلسفي ـ ڄمر 1770ع، وفات 1831ع هيگل تي مختصر نوٽ پوئتي ڏنئي آيا آهيون. (ڪ. ب. ن)

(2) مون سمجهائڻ خاطر پنهنجي طرفان هڪ دور جو نالو الف، ٻي جو ب ۽ ٽئين جو ت رکيو آهي. انهن کي ذهن ۾ رکو (ڪ. ب. ن)

(3) مخصوص تخيلات ـ هيگل ۽ انجي پوئلڳن جي سوچ مطابق هر دور جي انسان جي تخيل، سوچ ۽ فڪر ۾ ڪي خاص جزا هوندا آهن، جيڪي اڳ ۽ پوءِ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪي "الف" دور تهذيب چڱيءَ طرح پهچي ٿو. جڏهن هي دور پڄڻي راس ٿيندو آهي تہ انجون خاميون ظاهر ٿيڻ شروع ٿينديون آهن. جنهن ڪان پوءِ ان جي مقابلي ۾ نوان تخيلات شاخون ([1]) ڪيڏڻ شروع ڪندا آهن جيڪي "الف" دور سان جنگ شروع ڪري ڏيندا آهن. هن ڪشمڪش ۽ جهيڙي جي نتيجي ۾ "ب" دور پيدا ٿيندو آهي. "ب" دور ۾ "الف" جو رهيل سهيل خوبيون موجود رهنديون آهن، ۽ نون تخيلات جي اثر هيٺ هن ۾ ڪجهہ نيون خوبيون بہ پيدا ٿينديون آهن. "ب" دور جي هنن نون تخيلات جي حملن اڳيان هٿيار ڦٽا ڪري، الف دور جا تخيلات جن جو تهذيب تي غلبو هوندو آهي، ٺاهہ لاءِ مجبور ٿي ويندا آهن. پوءِ "ب" دور جي تهذيب بہ جڏهن پڄڻي راس ٿيندي آهي تہ ان جي تڙ مان سندس ئي مخالف تخيلات ڦٽندا آهن. پوءِ وري "ب" دور ۽ نون ڦٽل تخيلات ۾ وڙ پڪڙ شروع ٿيو وڃي. هنن ٻنهي ۾ بہ نيٺ ٺاهہ ٿيندو آهي جنهن جي نتيجي ۾ "ت" دور پيدا ٿيندو آهي. هن دور ۾ بہ "ب" دور جون خوبيون باقي رهنديون آهن ۽ انهن سان گڏ نون تخيلات جون آندل خوبيون بہ پنهنجي اندر جذب ڪندو ويندو آهي.

هيگل انساني تهذيب جي اوسر ۽ انجي وڌڻ ۽ اڀرڻ جي انهي نموني جيڪا تشريح پيش ڪئي انهي مان عام طور اهو نتيجو ڪڍيو ويو تہ تهذيب جو گذريل هر دور مقرر وقت تي پنهنجين خامين ڪري ختم ٿيو آهي، ۽ پنهنجيون خوبيون ايندڙ دور کي ورثي ۾ ڏيئي پاڻ موڪلائي ويو آهي. ٻين لفظن ۾ ائين ڪٿي سمجهو تہ هن وقت اسين تهذيب جي جنهن دور مان گذري رهيا آهيون، اهو سيني گذري ويل دورن جي خوبين يا سٺن جزن جو تت، نچوڙ جوهر يا خلاصو آهي. هاڻي

جي دور کان نرالا هوندا آهن. مولانا ﷺ انهي لاءِ "مخصوص تخيلات" جو مناسب ۽ آسان اصطلاح استعمال ڪيو آهي. آءٌ ان کان وڌيڪ آسان سنڌي ۾ ان جو ترجمو نٿو ڪري سگهان (ڪ. ب. ن)

(1) جيئن ڪيلي جي تڙ مان نئون ٻچو ڦٽندو آهي جيڪو نيٺ اصل تڙ جي جاءِ وٺندو ۽ ڦر ڏيندو آهي. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيڪڏهن ترقي جو ڪو امڪان آهي ته انهي جي اميد اهڙن تخيلات ۾ رکجي جيڪي موجوده تهذيبي دور جي بنيادي تخيلات سان جنگ ڪرڻ لاءِ اٿن. گذري ويل دورن ۾ اهڙي ڪابه ڳالهه ڪانه ليندي جنهن مان هدايت ۽ رهنمائي حاصل ڪرڻ لاءِ پوئتي نهارڻ جي ضرورت هجي، ڇاڪاڻ ته گذري ويل دورن جا جيڪي جزا بعد ۾ ايندڙ تهذيب جي ادوار ([1]) ۾ جذب نه ٿي سگهيا. انهن کي ته آزمائڻ ڪانپوءِ نڪما ۽ ناقص سمجهي انساني تاريخ اڳي ئي رد ڪري چڪي آهي. اسين جيڪڏهن گذريل ادوار جي ڪنهن حصي جو قدر ڪرڻ چاهيون ته صرف انهي حيثيت ۾ ته هو پنهنجي وقت ۾ قدر جوڳي شيءِ هئا ۽ انساني تهذيب جي اوسر (ارتقا) ۾ پنهنجي حصي وارو ڪم ڪري چڪا آهن، پر اجوڪي دور ۾ انهن لاءِ ڪابه جاءِ ڪانهي، ڇاڪاڻ ته تاريخ انهن کي اڳي ئي رد ڪري چڪي آهي.

اوهين ذرا غور ڪريو ته هي ڪيڏو نه خطرناڪ فلسفو آهي. انساني تهذيب جي تاريخ جي هن فلسفي جو اُٿ جنهن شخص جي دماغ ۾ ويهي وڃي، ته پوءِ ان جي دل ۾ انهن گذريل ادوار (دورن) لاءِ ڪابه عزت ڪانه هوندي جن ۾ ابراهيم ﷺ موسيٰ ﷺ ۽ محمد ﷺ جن ٿي گذريا آهن. هو ڪڏهن به نبوت جي دور ۽ خلافت جي دور ڏي هدايت ۽ رهنمائي لاءِ نيڻ کڻي ڪونه نهاريندو. هي دراصل اهڙو منظم فڪري حملو آهي جو انهي جو ڪارائتو ڏڪ جيڪڏهن ڪنهن به ذهن تي لڳي ته انهي مان ديني سوچ ۽ تخيل جون پاڙون پٽجي وينديون. ([2])

---

(1) ادوار ـ دور جو جمع.

(2) مولانا مودودي رحمه الله فرمائي ٿو ته "هن وقت انهي تاريخي فلسفي تي تنقيد ڪرڻ جو موقعو ڪونهي. ڪو صاحب جيڪڏهن هن جون غلطيون سمجهڻ چاهي ته اسان جو ڪتاب "تفهيمات حصه دوم، 213 ـ 325 ۽ تفهيم القرآن جلد اول سوره مائده، حاشيه 35 ڏسي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڊارون [1] جو ارتقا وارو نظريو:

ٻيو فلسفو جيڪو اوڻويهن صدي ۾ پيدا ٿيو ۽ انسانن جي ذهن تي ڇانئجي ويو اهو هو ڊارون جو ارتقا وارو نظريو. هتي آءٌ ڊارون جي بائيولاجي واري پهلو تي بحث نٿو ڪريان.

هتي صرف سندس فلسفيانہ اثرات تي بحث ڪريان ٿو. سندس دليل بازي مان جيڪي نتيجا ڪڍيا ويا اهي سائنس جي حدن مان نڪري دنيا جي مجموعي فڪر ۾ جذب ٿي ويا. ڊارون جو اثر قبول ڪندڙ عام انساني ذهن اها راءِ قائم ڪئي تہ هي ڪائنات ميدان جنگ آهي، جتي هر وقت زندگي جي بقا لاءِ دائمي وٺ پڪڙ (جنگ) لڳي پئي آهي. فطرت جو نظام ئي اهڙو آهي جو جنهن کي زندهہ ۽ باقي رهڻو آهي انهي کي ڪشمڪش، تڪرار (نزاع) ۽ نيٺ پنهنجو بچاءُ ڪرڻو ئي پوندو. ۽ فطرت جي طبيعت (مزاج) ئي اهڙي آهي جو سندس نگاهہ ۾ ”زنده رهڻ جو حق“ انهي کي ئي آهي جنهن وٽ ”زنده رهڻ لاءِ قوت“ هجي. هن بي رحم نظام ۾ جيڪو فنا ٿيندو آهي، اهو انهي ڪري فنا ٿيندو آهي جو هو ڪمزور آهي، ۽ اهڙي کي فنا ٿيڻ ئي کپي. ۽ جيڪو باقي رهي ٿو اهو ان ڪري ئي باقي رهي ٿو تہ هو طاقتور آهي، ۽ اهڙي کي ”باقي“ رهڻ کپي. زمين ۽ انجو ماحول ۽ ان مان حاصل ٿيندڙ زندگي جا وسيلا ([2]). مطلب تہ هتي جيڪي ڪجهہ آهي، طاقتور جو حق آهي. انهي طاقتور جو جنهن، ثابت ڪري ڏيکاريو تہ هن ۾ زنده رهڻ جي صلاحيت آهي. ڪمزور جو انهن شين تي ڪوبہ حق ڪونهي. کيس طاقتور لاءِ ميدان خالي ڪرڻ کپي. طاقتور جيڪڏهن ڪمزور کي هٽائي، سندس جاءِ والاري ٿو تہ هو بلڪل حق تي آهي.([3])

---

(1) چارلس رابرٽ ڊارون - برطانيہ جو سائنسدان (Naturalist) ڄمر 1809ع وفات 1882ع هن ارتقا جو نظريو پنهنجي ڪتاب On the origin of Species ۾ پيش ڪيو جيڪو 1859ع ۾ شايع ٿيو. (ڪ. ب. ن)

(2) يعني ساهوارن جي خوراڪ، مثلاً گاهہ، وڻن جا پن ۽ اناج وغيره.

(3) هن تصور اوڻويهين صدي ۾ يورپي قومن ۾ سامراجيت جي جذبي کي اڀاريو ۽ ڪمزور قومن جا ملڪ ڦٻائڻ لاءِ کين سائنس وٽان ”فتويٰ“ ملي ويئي. (ڪ.ب.ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

غور ڪريو ! تہ جڏهن ڪائنات جو هھڙو تصور دماغ ۾ ويهي وڃي ۽ فطرت جي نظام کي اهڙي اک سان ڏٺو وڃي تہ انسان لاءِ انسان ڇا مان ڇا بنجي ويندو؟ زندگي جي هر فلسفي ۾ همدردي، محبت، رحم، ايثار ۽ ٻين اهڙن شريفاڻن انساني جذبن لاءِ ڪا جڳهہ ليي سگهي ٿي؟ هن ۾ عدل و انصاف، امانت، سچائي ۽ ديانتداري جو ڇا وڃي؟ هن فلسفي ۾ حق انهي معنيٰ ۾ ڪيئن ٿو سمائجي سگهي، جنهن بابت چيو وڃي ٿو تہ ڪمزور کي بہ ملڻ کپي؟ ڏاڍي جي ڏاڍائي کي ظلم جو نالو ڪيئن ٿو ڏيئي سگهجي؟ وڙهندا جهڙندا تہ انسان اڳي بہ هئا. پر ان کي ڦڏو فساد چئبو هو. هاڻي تہ اهو فطرت جي عين تقاضا ۽ مطالبو بنجي ويو. ڇاڪاڻ تہ ڪائنات آهي ئي جنگ جو ميدان. دنيا ۾ ظلم تہ پهريائين بہ موجود هو پر ان کي ظلم ئي سمجهيو ويندو هو. هاڻي، هن فلسفي مطابق اهو طاقتور جو حق بڻجي ويو. يورپ وارن ٻين قومن سان جيڪي ظلم ۽ ڏاڍائيون ڪيون، هن فلسفي انهن کي دليل جو مضبوط هٿيار بہ ڏنو. هنن جيڪڏهن آمريڪا، آسٽريليا ۽ آفريڪا جي اصلوڪن رهاڪن کي ختم ڪيو ۽ ڪمزور قومن کي غلام بنايو تہ اهو ڄڻڪ سندن حق هو جيڪو فطرت جي قانون موجب کين حاصل هو. ختم ٿيندڙ ختم ٿيڻ جا حقدار هئا ۽ سندن جڳهہ والاريندڙن جو اهو حق هو تہ سندن جڳهہ والارين. مغرب وارن جي ضمير ۾ هن باري ۾ جيڪڏهن ڪو ٿورو کٽڪو هو بہ کٽي تہ بہ ٻارون پنهنجن دليلن ۽ فطرت مان چونڊي گڏ ڪيل شاهدين ذريعي اهو لاهي ڇڏيو. سائنس ۾ هن نظريي (1) جي ڪهڙي بہ حيثيت هجي، سماج، سياست ۽ تمدن ۾ داخل ٿيڻ ڪانپوءِ تہ هن، انسان کي انسان لاءِ بگهڙ بنائي ڇڏيو.

مارڪس جو تاريخي فلسفو:

هن جهڙو ئي هڪ ٻيو فلسفو هو جيڪو ڊارون جي ئي زماني ۾ مارڪس جي فلسفۂ تاريخ جي پيٽ مان پيدا ٿيو. هن جا تفصيل

---

(1) هن نظريي جي علمي حيثيت تي مختصر تنقيد، مولانا مودودي ؒ جي ڪتاب "تفهيمات" حصہ دوم ۾ ڏسي سگهجي ٿي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بيان ڪونہ ڪندس ۽ نہ ئي ان جي علمي حيثيت تي ڪا تنقيد ڪندس.([1]) هتي صرف ايترو ٻڌائيندس تہ هن فلسفي بہ انساني ذهن کي "دنيا جي زندگي" بابت اهو تصور ڏنو جيڪو پهريائين هيگل ۽ پوءِ ڊارون ڏنو هو. هيگل جي فلسفي دنيا کي "ميدان جنگ" جي صورت ۾ پيش ڪيو. ڊارون تہ مرڳو فطرت جي نظام ۾ سڄي ڪائنات کي وٺ پڪڙ ۽ ڏاڙهي پٽ جو آکاڙو بنائي پيش ڪيو. مارڪس وري انساني سماج جي اهڙي ئي تصوير پيش ڪئي. هن تصوير ۾ اسين ڏسون ٿا تہ انسان شروع کان ئي وڙهندو ۽ جهڳڙو ڪندو رهي ٿو. سندس فطرت جي تقاضا ۽ مطالبو آهي تہ پنهنجي غرض ۽ مفاد خاطر پنهنجي ئي نوع (انسان) سان وڙهي. سراسر خود غرضي جي بنياد تي انساني طبقن ۾ ڪشمڪش ۽ وٺ پڪڙ هلندي اچي، انساني تاريخ اهڙي خود غرضانہ طبقاتي ڪشمڪش جي ذريعي اڳتي وڌندي رهي آهي. قومن جون هڪٻئي سان لڙائيون تہ هڪ طرف رهيون، خود هڪ ئي قوم جي مختلف طبقن جي پاڻ ۾ لڙائي بہ هن تصور ۾ اسان کي فطرت جي عين تقاضائي نظر اچي ٿي. اسين ڏسون ٿا تہ انسانن جو پاڻ ۾ لاڳاپو ۽ رشتو صرف خود غرضي ۽ مفاد تي قائم آهي. جن ماڻهن جي معاشي فائدي سان، انسان جا معاشي فائدا ٽڪرائيندا هجن، انهن سان پنهنجي غرض ۽ مطلب خاطر وڙهڻ ۽ جهڳڙو ڪرڻ سراسر حق آهي، ڪو ڏوهہ ڪونهي پوءِ ڪٿي اهي ماڻهو پنهنجي قوم ۽ پنهنجي مذهب وارا ئي ڇونہ هجن. البتہ انهن سان جهڳڙو نہ ڪرڻ فطرت جي خلاف آهي.([2])

---

(1) هن فلسفي تي بہ مختصر تنقيد "تفهيمات" حصہ دوم ۾ ڪئي وئي آهي.

(2) مارڪس جو مشهور قول آهي تہ:

"Thus money is the basic social tie. It is the tie of all ties. It is the tie that ties and unttes all other ties." (ڪ.ب.ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اخلاق:

هي هٿا اهي فلسفا ۽ عقيدا ۽ افڪار [1] جيڪي فاتح تهذيب [2] سان گڏ آيا ۽ اسان تي مڙهجي ويا. هاڻي ڏسون ٿا ته اخلاق بابت هنن نون ايندڙن ڪهڙي قسم جا نظريا ۽ بد اعماليون ڏيسا ور مان پاڻ سان هتي آنديون.

خدا ۽ آخرت کي ڇڏي ڏيڻ کانپوءِ اخلاقي اصولن لاءِ دنيا پرستي ۽ جسم پرستي کان سواءِ ٻيو ڪو به معيار (يا قدر) ڪونه ٿو بچي. جيڪڏهن ڪو شخص چاهي به ڪٽي ته هن باري ۾ مذهب کان مليل تعليم کي ڇڏي، ڪو ٻيو گس وٺجي، نبي سڳورن جي تعليم کي پاسيرو رکجي، ۽ ايمان کي رد ڪري ڪنهن ٻئي ٿنڀي ۽ ٿوڻي تي اخلاق جي عمارت بيهاري وڃي ته ائين ٿيڻو ئي ڪونهي. مغرب وارن مان جن به ماڻهن اهڙي ڪوشش ڪئي اهي ناڪام ٿيا. بي ديني ۽ آخرت کان انڪار ڪرڻ واري فضا ۾ مغرب وارن جي زندگي تي "ٻن پئسن جو فائدو" وارو فلسفو (Utilitarianism) عملاً ڇانئجي ويو. انهي ۾ لذت پرستي جو فلسفو (Hedouism) به شامل ٿي ويو. انهن ٿوڻين تي ئي مغربي تمدن ۽ زندگي جي سڄي عمارت اڏي ويئي. هن فلسفن جون ڪتابن ۾ لکيل ڪهڙيون به سمجهاڻيون هجن، مغرب وارن جي تهذيب، سندن اٿڻي ويهڻي ۽ سندن سيرت و ڪردار ۾ هنن فلسفن جو صرف اهو جوهر جذب ٿي سگهيو ته قدر جوڳي صرف اها شيءِ آهي جنهن مان منهنجي ذات کي فائدو پهچي يا جيڪڏهن "منهنجي ذات" ٿورو پکڙي وڏي ٿئي ته "منهنجي قوم" جو فائدو بنجي ويندي ۽ فائدي جو مطلب آهي هن دنيا جو فائدو - ڪا راحت، ڪا لذت، ڪو عيش، ڪو مالي فائدو يا ڪا اهڙي شيءِ جنهن مان انهي قسم جا فائدا رڙهندا سرندا مون ڏي يا منهنجي قوم ڏي اچن. اها شيءِ يا فائدو نيڪي آهي ۽ ان جو قدر ڪرڻ گهرجي. اهو ئي مقصد آهي، انهي جي طلب

(1) افڪار - فڪر جو جمع.
(2) يعني انگريزن جي آندل مغربي تهذيب.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪرڻ گهرجن ۽ سموريون ڪوششون انهي ڪي هٿ ڪرڻ لاءِ ڪجن. پر "جيڪو ڪجهه" اهڙو ڪونهي جنهنجو فائدو هن دنيا ۾ مون کي ۽ منهنجي قوم کي پهچي، يا جنهن مان ڪوبه اک ڏٺو فائدو نه پهچي. اهو "سڀ ڪجهه" چڱي ڏيڻ جوڳو آهي. اها شيءِ جنهن مان دنيوي نقصان آهي يا جنهن مان دنيا جا فائدا ۽ لذتون حاصل نه ٿي سگهنديون هجن، اها گناه آهي بدي آهي، ان کان پاسو ڪرڻ گهرجي.

هن اخلاقي فلسفي ۾ نيڪي ۽ بدي جو ڪوبه جٽادار (مستقل) معيار ڪونه ليندو. سٺي ڪردار ۽ خراب ڪردار لاءِ ڪوبه باقاعده اصول ڪونهي. هر شيءِ اضافي (Relative) ۽ عارضي آهي. ذاتي يا قومي فائدي لاءِ ڪوبه اصول ٽاهي ۽ ڀڃي سگهجي ٿو ([1]). فائدا ۽ لذتون کهڙي به نموني سان حاصل ڪري سگهجن ٿيون. جائز ۽ ناجائز جو سوال "مولويت" ۽ "مذهبيت" آهي. اڄ جيڪو ڪم نيڪي (خير) آهي، سڀاڻي اهو بدي (شر) بنجي سگهي ٿو ۽ اڄ جي نيڪي سڀاڻي بدي ٿي سگهي ٿي. هڪڙن لاءِ حق ۽ باطل جو معيار هڪڙو آهي، ۽ ٻين لاءِ ٻيو. حلال ۽ حرام جو فرق ڪا اهڙي شيءِ ڪانهي جنهن جو خيال رکجي. حق ۽ باطل ۾ ڪوبه ابدي ۽ دائمي فرق ڪونهي. اهڙو فرق برقرار رکڻ دقيانوسي تصور آهي ۽ دنيا هن کان گهڻو اڳتي نڪري ويئي آهي.

سياست:

اهڙا اخلاقي اصول (اخلاقيات) حاڪماڻي رعب تاب سان ٻاهران آيا ۽ اسان تي مڙهجي ويا. هاڻي انهي سياسي نظام کي وٺو جيڪو مغربي آقائن قائم ڪيو ۽ سندن رهنمائي ۾ وڌي ويجهي وڏو ٿيو. انهن جو بنياد ٽن ٿنڀن تي رکيو ويو: هڪڙو سيڪيولرزم يعني

---

(1) انگريزي ۾ چوڻي آهي ته: Honesty is the best Policy ايمانداري، بهترين پاليسي آهي. يعني ايمانداري اصول ڪانهي، بلڪ فائديمند پاليسي آهي. اها چوڻي انهي دور جي آهي جڏهن مٿيان فلسفا پيدا ٿيا. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لادينيت، ٻيو نيشنلزم يعني قوم پرستي ۽ ٽيون ڊيمو ڪريسي يعني جمهور (عوام) جي حاڪميت.

پهرئين اصول (سڪيولرزم) جو مطلب هو تہ مذهب ۽ ان جي خدا ۽ ان جي تعليم جو سياست ۽ اجتماعي (يا قومي) معاملن سان ڪوبہ واسطو ڪونهي. دنيا وارا پنهنجا دنيا ئي ڏنڌا ۽ معاملا، پنهنجي مرضي مطابق هلائڻ ۾ خود مختار آهن، جيئن وڻين تيئن هلائين ۽ انهن کي هلائڻ لاءِ جيڪي اصول، نظريا، طريقا ۽ قانون چاهين، اهي بنائين. خدا کي هن باري ۾ ڪجهہ جو ڪوبہ حق ڪونهي، ۽ نہ ئي اسان کي ڪانئس پڇڻ جي ضرورت آهي تہ هو ڪهڙي ڳالهہ پسند ڪري ٿو ۽ ڪهڙي ڳالهہ پسند نٿو ڪري. جيڪڏهن ڪا وڏي مصيبت ڪڙڪي پوي تہ اهڙي حالت ۾ خدا کي مدد لاءِ پڪاريو وڃي، ۽ خدا جو بہ فرض آهي تہ اسان جي مدد ڪري، ائين ڪرڻ ڪو سڪيولرزم جي خلاف ڪونهي.

ٻئي اصول (قومپرستي) جو مطلب اهو هو تہ جنهن جاءِ تان خدا کي هٽايو ويو آهي اتي قوم کي آڻي ويهارجي. قوم ئي معبود آهي. قومي فائدو نيڪي ۽ بدي جي ڪسوٽي آهي، مقصد ۽ مطلب هميشه اهو هجي تہ قوم ترقي ڪري، ٻين قومن تي ڪيس غلبو حاصل ٿئي ۽ دنيا ۾ سندس مرتبو بلند هجي، ۽ انهي مقصد لاءِ قوم جي ماڻهن کي هر ڪا قرباني ڏيڻ گهرجي ۽ اها قرباني جائز آهي. انهي سان گڏ اسان جي مغربي آقائن، وطني قوميت ۽ غير مذهبي قوميت جو تصور بہ ڏيساور مان هتي آندو. وطني قوميت جو تصور، ڪم از ڪم اسان مسلمانن لاءِ تہ مصيبت هو. جنهن ملڪ جي ماڻهن جو 3/4 حصو غير مسلم هجي، انهي ۾ "وطني قوميت" جي بنياد تي "قومپرستي جي مذهب" کي جاري ڪرڻ جو اهو مطلب تہ اسين بلڪل جوشيلا نا مسلمان بنجي وڃون، يا هن مذهب (وطني قوميت) جي فتويٰ مطابق ڪافر (وطن جا غدار) سڏجون.

ٽئين اصول (ڊيمو ڪريسي) جو مطلب آهي تہ قومي رياست (حڪومت) ۾ مذهب کي جنهن جاءِ تان هڪاليو ويو هو اتي جمهور

قوم يعني عوام جي اڪثريت کي ان جو جانشين بنايو وڃي، اڪثريت جنهن کي حق چوي اهو ئي حق آهي ۽ جنهن کي باطل چوي اهو ئي باطل آهي، پوءِ ڪٿي مذهب انهي راءِ جي خلاف هجي. اڪثريت جا ٺاهيل قانون ۽ قاعدا ۽ ضابطا ئي قوم جو دين هجن ۽ انهيءَ "دين" ۾ ردو بدل ڪرڻ جو اختيار به اڪثريت کي ئي آهي.

فاتح تهذيب جا اثرات:

اها هئي سياست، اهي هئا اخلاقي اصول، اهي هئا فلسفا ۽ اهي هئا مذهب جي باري ۾ انهن ماڻهن جا خيالات [1] جيڪي اسانجي تاريخ جي هڪ منحوس موڙ تي ٻاهران آيا ۽ اسان تي غالب پئجي ويا. انهي وقت اسان ۾ جيڪي خاميون هيون انهن جو بيان اوهين پڙهي چڪا آهيو ۽ هنن ماڻهن جيڪا تهذيب ٻاهران پاڻ سان آندي هئي انهي جي جهلڪ به اوهان ڏٺي. پڙهي ڳالهه آهي ته هن تهذيب جي اها حيثيت ڪانه هئي جيڪا ڪجهه مسافرن يا سيلاني ماڻهن (سياحن) پاڻ سان آندي هجي. هي انهن ماڻهن جي تهذيب هئي جيڪي هتي حڪمران بنجي آيا هئا. انهن ماڻهن (انگريزن) کي هتي جي سڄي زندگي تي ايڏو غلبو ۽ تسلط حاصل ٿيو جيڪو هنن کان اڳي، هتي جي ڪنهن به حڪومت کي نصيب نه ٿيو. هتي جي ماڻهن تي، سندن رعب ـ ذهني توڙي مادي، ايڏو ته پيو جيڏو ڪنهن به حڪمران گروه جو ڪونه پيو هو. نشر و اشاعت ۽ تعليم جا سمورا ذريعا ۽ وسيلا سندن قبضي ۾ هئا. قانون ۽ عدالت جا ڪارگر هٿيار به سندن هٿن ۾ هئا. ته ان سان گڏ روزگار ڪمائڻ (معاش) جي سيني وسيلن کي به، پنهنجي اقتدار ذريعي هن ماڻهن پنهنجي چنبي ۾ رکيو. تنهن ڪري هنن جي تهذيب اسان تي ايڏو چؤ پلاندو (همه گير) اثر وڌو جو انهي جي گهيري کان اسان جي زندگي جو ڪوبه حصو (شعبو) بچي نه سگهيو.

---

(1) خيالات ـ خيال جو جمع.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تعليم جو اثر:

هنن پنهنجي تعليم مڙهي، ۽ اهڙي نموني مڙهي جو رزق جون ڪنجيون ڪسي، پنهنجن تعليمي ادارن جي دروازن تي ٽنگي ڇڏيائون. انهي جو مطلب اهو هو تہ آئنده روزگار انهن ئي ماڻهن کي ملندو جيڪي هي تعليم حاصل ڪندا. انهي دباءُ جي ڪري اسان جون پيڙهين پٺيان پيڙهيون انهن تعليمي ادارن ڏي وڃڻ لڳيون، ۽ اتي اها ئي تعليم ورتائون ۽ اهڙا لچڻ سکيائون جيڪي اسان جي تهذيب جي بلڪل ابتڙ هئا. جيتوڻيڪ ڪليو ڪافر تہ هو اسان جي لک مان هڪ ماڻهو کي بہ نہ بنائي سگهيا، پر فڪر و نظر، سيرت و ڪردار ۽ ذوق ۾ نيٺ مسلمان شايد ہ سيڪڙو بہ ڪونہ ڇڏيائون. هن ماڻهن سيني کان وڏو نقصان اسان کي اهوئي پهچايو تہ اسان جي دلين ۽ دماغن ۾ اسان جي تهذيب جي ٻوٽي کي سڪائي ڇڏيائون ۽ ان جي جاءِ تي مخالف (مغربي) تهذيب جو وڻ پوکي ان کي پاڻي ۽ ياڻ ڏنائون.

معاشي نظام جو اثر:

هنن ماڻهن پنهنجو معاشي نظام ۽ فلسفو اسان تي مڙهيو ۽ اهڙي نموني مڙهيو جو رزق جا دروازا فقط انهن ماڻهن لاءِ کلندا هئا جيڪي انهي معاشي نظام جي اصولن تي هلڻ لاءِ تيار هجن. هن تهذيب ڀريائين اسان کي حرام خور بنايو ۽ پوءِ آهستہ آهستہ اسان جي ذهنن مان حلال ۽ حرام جو فرق بہ ميساري ڇڏيو ۽ نيٺ حالت اها وڃي بڻي جو اسان مان مسلمانن جي هڪ وڏي تعداد جو اسلام جي انهي تعليم مان اعتقاد ئي ختم ٿي ويو جيڪا انهن طريقن کي حرام سمجهندي هئي، جن کي مغرب جي قائم ڪيل معاشي نظام حلال بنائي ڇڏيو هو.

قانون جو اثر:

هنن پنهنجا قانون اسان مٿان مڙهيا. انهن ذريعي نہ صرف اسان جي سماجي ۽ تمدني نظام جي شڪل ڦيرائي ڇڏيائون، بلڪ سماج

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بابت اسانجي سوچ ۽ اسانجا قانوني نظريا بہ گهڻي ڀاڱي بدلائي ڇڏيائون. جنهن ماڻهو کي قانونن متعلق نالي ماتر بہ ڄاڻ يا واقفيت آهي، انهي کي چڱي طرح معلوم هوندو تہ هن جو اخلاق ۽ سماج سان نهايت گهاٽو تعلق آهي. انسان جڏهن بہ ڪو قانون ٺاهيندو آهي تہ سندس ذهن ۾ اخلاق، رهڻي ڪهڻي ۽ تمدن جو ڪو خاڪو ضرور هوندو آهي، جنهن مطابق سماج جي زندگي کي انهي سانچي ۾ پلٽڻ چاهيندو آهي، ۽ جڏهن وري ڪو قانون رد ڪندو آهي تہ ڄڻڪ انهي اخلاقي نظريي ۽ فلسفي کي رد ڪري ٿو جنهن جي پيروي ڪندي پويون قانون ٺاهيو هئائين ۽ ان عمل زندگي جي انهي سڄي نقشي کي بدلائي ڇڏيو جيڪو انهي قانون تيار ڪيو هو. وري جڏهن انگريز حاڪمن هتي اچي انهن سيني شرعي قانونن کي ختم ڪيو جيڪي هتي جاري هئا ۽ انهن جي جاءِ تي پنهنجا قانون هلايا، تہ انهي جو مطلب رڳو ايترو ڪونہ هو تہ هڪڙي قانون واري جاءِ تي ٻيو قانون آندو ويو. بلڪ انهي جو مطلب هو تہ اخلاق ۽ تمدن جي قائم ٿيل هڪ نظام کي رد ڪري، انهيءَ جاءِ تي اخلاق ۽ تمدن جي بلڪل نئين نظام جو بنياد رکيو ويو. انهي تبديلي کي پڪو پختو بنائڻ خاطر هنن هتي جي لاءِ ڪاليجن ۾ پنهنجي قانون جي تعليم ڏيڻ شروع ڪئي ۽ دماغن ۾ ا و خيال وهاريائون تہ اڳوڻو قانون هڪ دقيانوسي قانون هو جيڪو نئين دور جي سماج لاءِ نيڪ ڪونهي، ۽ هن نئين قانون جا اصول ۽ نظريا وڌيڪ صحيح ۽ وڌيڪ ترقي يافتہ آهن. نہ فقط ايترو بلڪ هنن (انگريزن) اسانجي انهي بنيادي عقيدي کي بہ ختم ڪري ڇڏيو جنهن مطابق قانون سازي (ٺاهڻ) جا اختيار خاص الله تعاليٰ لاءِ آهن. انهيءَ بدران ماڻهن جي دماغن ۾ اهو اٽ ويهاريائون تہ الله جو هن معاملي (ڳالهہ) سان ڪوبہ واسطو ڪونهي. اهو ڪم تہ ليجسليچر ([1]) جو آهي تہ جيڪي وٽيس تنهن کي فرض، واجب ۽ حلال بنائي ڇڏي يا جيڪي وٽيس تنهن کي ڏوهہ بنائي ڇڏي، انهي

(1) قانون ٺاهيندڙ اسيمبليون.

جو اندازو هن مان لڳائي سگهجي ٿو ته هن قانون زنا، شراب، جوا ۽ ناجائز سؤدن (بيوع فاسده) کي حلال ڪيو. انگريزي قانون جي مدد سان ۽ ان جي ڇانوَ هيٺ هتي گهڻن ئي گناهن ۽ بيشمار بي حيائين جو رواج پئجي ويو. اسان ۾ ڪيترين ئي نيڪيون موجود هيون، پر انگريزي قانون جي حمايت کان محروم ٿيڻ سببان اهي آهسته آهسته ختم ٿي ويون ۽ اسان مان ديني احساس ايتري قدر ته نڪري ويو جو وڏا وڏا عالم، متقي ۽ پرهيزگار به هن قانوني نظام هيٺ مسلمانن لاءِ جج ۽ وڪيل بنجڻ جائز سمجهڻ لڳا. نه رڳو ايترو پر نوبت ايستائين وڃي پهتي جو جن ماڻهن هن قانون جي مقابلي ۾ الحڪم لِلّٰهِ (قانون ڏاهڻ جو اختيار صرف خدا کي آهي) واري اصول کي پيهر جيئارڻ چاهيو انهن کي خارجي ڪوٺيو ويو.

اخلاق تي اثر:

هنن پنهنجيون اخلاقي برائيون ۽ رهڻي ڪهڻي جا ڍنگ ۽ طريقا اسان تي مڙهي ڇڏيا. ايتري قدر جو عزت ۽ رهائي (اثر رسوخ) صرف انهن ماڻهن جي هئي جن جا اخلاق ۽ سندن اٿڻي ويهڻي بلڪل انگريزن وانگر هئي. اثر رسوخ، معاشي خوشحالي ۽ دنيوي ترقي صرف انهن ماڻهن لاءِ هئي جيڪي انگريزيت جي رنگ ۾ رڱجي ريتا ٿيا هجن. پهريائين اسانجي وڏن ماڻهن کي پوءِ وچولي طبقي کي ۽ نيٺ ريڊيو، فلم ۽ تصويرن ذريعي عام مسلمانن کي به آهسته آهسته انگريزيت جي وبا وڪوڙيندي ويئي. انگريزيت جو ئي نتيجو آهي جو صرف هڪ صدي اندر اسين ايترو ته نيچ ٿي ويا آهيون جو هاڻي اسان وٽ مخلوط تعليم [1] واري رواج کي برداشت ڪيو ويو ۽ وڏ گهراڻيون عورتون شراب نوشي ۽ رقص (ناچ) جي مرض ۾ مبتلا ٿي ويون آهن. شريف زاديون، ائڪٽريسون بنجي، بي حيائي جا اهڙا

---

(1) مخلوط تعليم - ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين جو ساڳئين اسڪول، ڪاليج يا يونيورسٽي ۾ گڏ تعليم وٺڻ.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مظاهرا ڪري رهيون آهن جو ڪنهن زماني ۾ طوائفون (رنڍيون) بہ اهڙا ڪم ڪرڻ لاءِ تيار ڪونہ هيون. هزارين ماڻهن جا مجموعا پنهنجن نياڻين ۽ ڀينرن ڪي پريڊون ڪندو ڏسي واڇون ٽيڙي ڪلن ۽ فخر محسوس ڪن ٿا. هاڻي اهو سوال اٿندو تہ "ڪنواري ماءُ" ۽ "حرامي ٻار" ۾ آخر ڪهڙو عيب آهي؟ سماج ۾ انهي کي ڇو نہ شادي شده ماءُ ۽ حلالي ٻار جهڙي عزت ڏني وڃي؟ ([1]) مغرب وارا بہ هڪڙي ڏينهن ۾ انهي جاءِ تي ڪونہ پهتا هئا. بلڪ انهن ئي منزلن تائين ٿيندا پهتا هئا جن تان اسين هن وقت لنگهي رهيا آهيون.

سياسي نظام جو اثر:

هنن پنهنجا سياسي نظريا ۽ سياسي ادارا اسانجي مٿان مڙهيا جيڪي اسانجي دين ۽ اسانجي دنيا لاءِ هاڃيڪار ثابت ٿيا. هنن جي سيڪولرزم ([2]) اسانجي ديني سوچ جون پاڙون پٽي ڇڏيون ۽ هنن جي نيشنلزم (قومپرستي) ۽ هنن جي ڊيموڪريسي (جمهوريت) لڳاتار هڪ صدي تائين ايترو تہ پيڙيو جو نيٺ اسان پنهنجي اڌ قوم هنن جي حوالي ڪري، لکين جانين جي قرباني ڏيئي، باقي بچيل قوم کي هن ڇيچڙي مان پيڙجڻ کان بچائڻ لاءِ راضي ٿي وياسون. هنن ظالمن احمقن کي اهو خيال ئي ڪونہ آيو تہ هندو ۽ مسلمان ۽ سک ۽ اڇوت پاڻ ۾ گڏجي جديد سياسي معنيٰ ۾ هڪ قوم ڪيئن ٿا ٿي سگهن جنهن ۾ جمهوريت جو اهو اصول هلي سگهي تہ قوم جي اڪثريت قانون ٺاهي ۽ حڪومت ڪري ۽ اقليت عام راءِ کي پنهنجي پاسي ڪري اڪثريت بنجڻ لاءِ ڪوشش ڪندي رهي؟ هنن ايتري سمجهڻ جي ڪوشش ئي ڪانہ ڪئي تہ هتي ([3]) جون اقليتون ۽ اڪثريتون، قومي اقليتون ۽ قومي اڪثريتون آهن، محض

---

(1) افسوس! اهو وقت اچي ويو! (ڪ. ب. ن)

(2) سيڪيولرزم- بي دين سياسي نظريو جنهن مطابق سياست ۽ مذهب کي الڳ رکيو وڃي.

(3) گڏيل هندستان.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سياسي اقليتون ۽ اڪثريتون ڪونهن. هنن بي درد ماڻهن (انگريزن) جي ڪلهن تي 35 ڪروڙ انسانن جي حال ۽ مستقبل جو بار هو پر ظالمن هڪڙي منٽ لاءِ بہ انهي ڳالهہ تي غور ڪونہ ڪيو تہ هتان جي مختلف قومن جي مجموعي ڪي هڪ قوم فرض ڪري هتي بي دين جمهوريت قائم ڪرڻ مان ڪهڙا نتيجا نڪري سگهن ٿا؟ نتيجو صاف ظاهر هو تہ اڪثريت واري قوم (هندو). باقي ٻين قومن جي مذهب، تهذيب ۽ سندن قومي وجود کي زور زبردستي سان ختم ڪري ڇڏيندي هو پنهنجي گهر (برطانيہ) جا اصول ۽ نظريا ۽ عملي طريقا، اڪيون ٻوٽي مختلف ماحول (هندستان) مٿان مڙهيندا ويا. سڄو هندستان ورهين تائين نفرت جي زهر ۽ مظلومن جي خون ذريعي خبردار ڪندو رهيو تہ هي بلڪل غلط نظام آهي، جيڪو هتي جي ماڻهن جي طبيعت سان نٿو ٺهڪي ۽ هنن تي زوري مڙهيو پيو وڃي. پر هنن انهي ڏي ڌيان ئي ڪونہ ڏنو. لڳو لڳ گهرن ۾ رهندڙ پاڙيسري هڪ ٻئي جا جاني دشمن بنجي ويا. تنهن هوندي بہ هنن (انگريزن) پنهنجي پاليسي ڪانہ بدلائي نيٺ ڳالهہ ايتري وڌي ويئي جو ورهاڱي ڪانسواءِ ٻيو ڪو گس ئي ڪونہ رهيو. پر ملڪ کي اهڙي نموني ورهائي پاڻ پڄي ويا جو سڄي هندستان ۾ رت جا درياہ وهڻ لڳا ۽ خبر ناهي تہ هن حصي (ڀارت، بنگلہ ديش ۽ پاڪستان) جا ماڻهو آئنده ڪيترو عرصو پاڻ ۾ وڙهندا رهندا.

آءٌ مڃان ٿو تہ پرڏيهي حاڪمن هتي ڪجهہ سٺا ڪم بہ ڪيا. هنن جي ڪري هتي مادي ترقي ٿي ۽ جديد علوم مان ڪجهہ فائدا بہ پهتا. پر هنن فائدن جي مقابلي ۾ پرڏيهن جي حڪومت مان اسان کي جيڪي بي شمار اخلاقي، روحاني ۽ مادي نقصان پهتا، انهن جي ڀيٽ ۾ فائدا ڪجهہ بہ ڪونهن.

اسان جو رد عمل:

هاڻي ڏسڻو آهي تہ هن غالب (مغربي) تهذيب جي حملي جو اسان تي ڪهڙو اثر ٿيو ۽ ان جي جواب ۾ اسانجو عمل ڪهڙو هو؟ ۽

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اڄ انهي جا ڪھڙا برا ۽ سٺا اثر اسانجي قومي زندگيءَ ۾ موجود آهن.

مغربي تهذيب جي مقابلي ۾ هتي ٻن قسمن جا رد عمل پيدا ٿيا. جن مان هر هڪ جا زبردست اثر ظاهر ٿيا ۽ اڄ بہ ٿي رهيا آهن. آءٌ هر هڪ رد عمل جو الڳ الڳ حساب اوهان جي سامهون پيش ڪندس، ۽ پوءِ انهن ٻنهي مان نڪرندڙ نتيجي جو ليکو اوهان جي آڏو رکندس.

”هٿيار ڦٽا ڪرڻ“ وارو رد عمل:

اسان مان هڪڙي گروه جو رد عمل اهو هو تہ هي ترقي يافته ۽ طاقت ور قوم جيڪا اسانجي حاڪم بنجي ويئي آهي، انهي کان اهو سڀ ڪجھ وٺو جيڪو ڏيئي رهي آهي ۽ هن جا اهي سمورا اثر قبول ڪريو جيڪي اسان تي پئجي رهيا آهن. جيڪا تعليم ڏئي تي اها حاصل ڪريو. جيڪو معاشي نظام قائم ڪري ٿي انهي کي قبول ڪريو. جيڪي قانون جاري ڪري، انهن کي مڃيو. اٿڻ ويهڻ، رهڻي ڪهڻي ۽ لباس جا جيڪي ڍنگ ۽ فئشن آندا اٿس اهي اختيار ڪريو. جيڪو سياسي نظام قائم ڪري رهي آهي، انهيءَ کي بہ تسليم ڪريو.

هن رد عمل مان، هيسجي وڃڻ ۽ آڻ مڃڻ جي بوءِ تہ شروع کان ئي اچي رهي هئي. پر ان سان گڏ اهو بہ احساس هو تہ غلام بنجڻ کان پوءِ اسين هاڻي مزاحمت (مقابلو) ڪنداسون تہ نقصان سهڻا پوندا. تنهنڪري هاڻي اسان لاءِ صرف اهو گس آهي تہ هن نئين نظام ۾ ترقي جو جيڪو بہ وجھ ملي انهي مان فائدو وٺون. ليڪن هن دليل کي قبول ڪري اسان جا جيڪي خاندان مغربيت جي رستي تي هلڻ لڳا، انهن جي پهرين ئي نسل ۾ اهڙا خراب نتيجا ظاهر ٿيڻ لڳا، جيڪي ڪنهن مخالف تهذيب اڳيان هٿيار ڦٽا ڪري ان کي قبول ڪرڻ سان ظاهر ٿيندا آهن. انهي کان پوءِ ايندڙ نسلن ۾ جيئن پوءِ تيئن اهي نقصان وڌندا ويا. تان جو اسان جي وچولي طبقي ۾ آڳرين تي ڳڻڻ جيترن ماڻهن کان سواءِ ٻين سڀني کي مغربيت جي ويا وڪوڙي ويئي. نيٺ اهو زهر عوام تائين بہ پهچي ويو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مذهب متعلق مغرب وارن جي جيڪا راءِ هئي، اسان جي انگريزي پڙهيلن جي وڏي اڪثريت انهي کي هوبهو قبول ڪيو. انهن ايترو بہ ڪونہ سوچيو تہ مغرب وارن عيسائيت ۽ ڪليسا (چرچ) جا لڇڻ ڏسي ڪري مذهب بابت اهڙي راءِ قائم ڪئي آهي، اسلام جي ڪين ڪابہ خبر ڪانهي. مغرب وارن مذهب ۽ ان سان واسطو رکندڙ ڳالهين بابت پادرين (ڪليسا) جي ضد ۾ جيڪا راءِ قائم ڪئي، اسان جي انگريزي پڙهيلن بہ انهي سموري سوچ کي "جيئن هئي تيئن" قبول ڪيو. اهڙن ماڻهن ائين سمجهيو تہ اسلام ۽ ان جي هر ڳالهہ شڪ جوڳي آهي، دليل ۽ ثابتي جي ضرورت تہ صرف انهن نظرين ۽ اصولن لاءِ آهي جيڪي مغربي فلسفي يا سائنسدان "علم" جي نالي سان پيش ڪري رهيا آهن. انهن بنان سوچ سمجهہ ۽ تنقيد جي مغرب وارن جي اها ڳالهہ بہ تسليم ڪئي تہ مذهب، انسان جو ذاتي (پرائيويٽ) معاملو آهي، اجتماعي يا قومي زندگي ۾ انجو ڪجهہ بہ نہ وڃي، اهو خيال ذهن ۾ اهڙو تہ پختو ڄمي ويو جو ڪيترائي وڏا وڏا ديندار ماڻهو بہ پنهنجي عمل سان اهو ئي ثابت ڪن ٿا تہ اسلام صرف هڪ "پرائيويٽ مذهب" آهي جنهن ڪان عوام (پبلڪ) جي معاملن بابت پڇڻ جي ڪا ضرورت ڪانهي. هوڏانهن مغرب زده طبقي جي وڏي اڪثريت تہ اسلام کي پرائيويٽ مذهب بہ ڪانہ ٿي سمجهي. انهن جي ذاتي زندگي ۾ اسلام جي زباني اقرار ختنہ (طهر) ۽ نڪاح کان سواءِ اسلام جي پيروي جو ڪوبہ اخلاقي ۽ عملي نشان ڪونہ ٿو لڀي. هنن مان جن ماڻهن ۾ مذهبيت ڏي ٿورو گهڻو لاڙو موجود هو يا بعد ۾ پيدا ٿيو. انهن جو اهو حال آهي جو مغرب ۽ ان جي فلسفن، نظرين ۽ عملن کي حق جو معيار تسليم ڪري ڪوشش ڪيائون تہ اسلام جي هر ڳالهہ کي انهي ڪسوٽي مطابق نئين سانچي ۾ پلٽيو وڃي ۽ اسلام جون جيڪي ڳالهيون اهڙي سانچي ۾ پلٽجي نہ سگهن تہ انهن کي ميساري ڇڏجي ۽ جيڪي ميساري نہ سگهجن، انهن بابت دنيا اڳيان عذر (معذرتون) پيش ڪيا وڃن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هنن ماڻهن (مغرب پرستن) جي وڏي اڪثريت، مغربي تهذيب ۽ مغربي فلسفي کي سندس اصلي صورت ۾ (بجنسه) قبول ڪيو ۽ ان تي ڪنهن به قسم جي تنقيد ڪرڻ جي ڪابه ضرورت محسوس ڪانه ڪيائون. پرائمري اسڪول کان وٺي ڪاليج ۽ يونيورسٽي تائين کين جيڪا تعليم ملي هئي، لازمي طور انهي جو اهڙوئي نتيجو نڪرڻو هو. تاريخ، فلسفي، سياست ۽ قانون وغيره بابت جيڪو پڙهيو هئائون انهي مان سندن ذهنيت اهڙي ئي نهڻي هئي جهڙي سندن مغربي استادن جي هئي. دنيا ۽ دنيا ئي زندگي بابت سندن خيال (نقطئہ نظر) اهڙا ئي تي سگهيا تي جهڙا مغرب وارن جا هئا. خدا ۽ آخرت جو کليل انڪار ته تمام ٿورڙن ماڻهن ڪيو پر اسانجي اعليٰ تعليم يافته طبقي ۾ اهڙن ماڻهن جو تعداد اٽي ۾ لوڻ برابر هوندو جن جي دل ۾ آخرت جو احساس موجود هجي ۽ جيڪي ماده پرستانہ ذهنيت کان بچيل هجن. "انڻ ڏٺل حقيقتن" ([1]) کي سمجهندڙ اهڙا ماڻهو ڪيترا ليندا، جيڪي دنيائي مطلب ۽ نفساني غرضن کان اخلاق ۽ ايمان کي وڏيڪ اهم سمجهندا هجن؟

زوال واري دور ۾ اسانجي اخلاق جون پاڙون لڏي چڪيون هيون. اسانجا امير ۽ دولتمند (انگريز جي مڪمل غلامي کان) اڳي ئي عيش عشرت ۾ مست هئا. اسانجي وچولي طبقي وارا اڳي ئي پاڙي جا ٽنو ۽ ڪرائي جا سپاهي بنجي چڪا هئا. اسان ۾ ڪنهن به قسم جو خلوص ۽ ڪابه وفاداري اڳ ۾ ئي موجود ڪانه هئي. مٿان وري جو مغرب جو اخلاقي فلسفو آيو ته انهي ته هيڪاري بيڙو ٻوڙي ڇڏيو. اسان ۾ اهڙا ماڻهو پيدا ٿيڻ لڳا جن ۾ مغربي سيرت و ڪردار جون تمام خرابيون ته وڌڻ لڳيون، پر مغرب وارن جو چڱيون ([2]) ڳالهيون منجهن موجود ڪونہ هيون.

([1]) خدا، فرشتا ۽ قيامت وغيره.

([2]) مطلب اهو آهي ته اسان مغرب وارن کان شراب نوشي، ناچ گانو بي حيائي، بي پردگي ۽ عورت جي "آزادي" وغيره ته ورتي پر محنت، فرض شناسي، ملڪ سان وفاداري، رشوت ۽ ڪوڙ کان بچڻ جهڙيون خوبيون ڪونہ سکياسون. (ڪ.ب.ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مغرب وارن وٽ ڪو نہ ڪو "زندگي جو مقصد" آهي ۽ هتي مقصد ليي ئي ڪونہ اتي ڪا نہ ڪا سچي وفاداري موجود آهي، جيڪا خريد نٿي ڪري سگهجي پر هتي هر ڪا شيءِ (ضمير، قلم، ايمان، ملڪ و ملت) وڪامي ٿي. اتي ڪي بد اخلاقيون اهڙيون آهن جيڪي صرف ڌارين قومن جي مقابلي ۾ ڪيون وڃن ٿيون، پر پنهنجي قوم ۽ پنهنجي ملڪ ۾ انهن کي وڏو گناهہ سمجهيو وڃي ٿو. پر هتي ڪوڙ مڪر، ڌوڪو خود غرضي، لالچ، وعده پيچڻ، سازش ۽ دغا وجهڻ جهڙا هٿيار پنهنجي ئي ملڪ ۾ پنهنجي ئي قوم خلاف استعمال ڪيا وڃن ٿا. آمريڪا ۽ انگلستان ۾ جيڪڏهن ڪو شخص ائين ڪري تہ انهي لاءِ زمين تامي جي بنجي ويندي پر هتي تہ وڏيون وڏيون جماعتون اهڙن هٿيارن جي آڌار تي اڳتي وڌن ٿيون. هتي، جيڪو ماڻهو بد اخلاقي جي انهن هٿيارن استعمال ڪرڻ ۾ پاڻ کي ماهر ثابت ڪري، اهو ئي قوم جي ليڊري لاءِ مناسب ۽ لائق سمجهيو وڃي ٿو.

معاشرت، معيشت ۽ قانون بابت مغرب وارن جيڪي اثر اسان تي مڙهيا سي مٿي بيان ڪري آيو آهيان. اهي سمورا اثر قبول ڪري مغرب پرست ماڻهن پنهنجي قوم ۾ پکيڙيا ۽ اڄ بہ پکيڙي رهيا آهن. هنن ماڻهن شڪست قبول ڪري مغربي تهذيب ۽ فلسفي اڳيان هٿيار ڦٽا ڪيا. هنن ماڻهن سياسي معاملن ۾ انگريز جي قائم ڪيل سياسي نظام کي هوبهو قبول ڪيو. اها ڳالهہ سڀ کان وڌيڪ اچرج جوڳي آهي تہ اسان جي مغرب پرست طبقي کي پنهنجي "سياسي سمجهہ ۽ ڄاڻ" تي تمام گهڻو ناز آهي. پر انهي ئي معاملي ۾ وڏا نا اهل ثابت ٿيا.

انگريزن، هندستان ۾ جنهن سيڪيولرزم [1] نيشنلزم [2] ۽ ڊيموڪريسي [3] جو ٻج ڇٽيو اهو 1857ع کان پوءِ لڳاتار وڌندو

---

(1) سيڪيولرزم ـ هن نظريه مطابق مذهب جو سياست يا عملي زندگي جي ڪنهن بہ ڳالهہ سان واسطو ڪونہ هوندو آهي. هن نظريي تي عمل ڪندڙ ماڻهو چوندا آهن تہ مذهب کي صرف مسجد اندر بند ڪري رکو.

(2) قومپرستي.

(3) جمهوريت.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ويجهندو رهيو. هندن طرفان انهي نظام کي قبول ڪرڻ هڪ قدرتي ڳالهہ هئي، ڇاڪاڻ تہ هن نظام جو هر ڪو جزو سندن فائدي ۾ هو. پر مسلمانن لاءِ هن جو هر هڪ جزو هاڃيڪار هو. تنهن هوندي بہ اسانجي قوم هن سياسي نظام جي بنيادي اصولن جي مخالفت نہ ڪئي. انهيءَ مان ثابت ٿيو تہ اسانجي انگريزي دانن، ڀلي ڪيتري بہ سياست پڙهي هجي، پر سمجهہ نڪو بہ ڪانہ اٿن. مغرب، هنن کي ذهني طور ايڏو تہ هيسي ڇڏيو هو جو جيڪي ڪجهہ اتئين آيو ٿي، انهي کي آسماني وحي سمجهي قبول ڪندا هئا، ۽ تنقيد ذريعي ڪنهن بہ شيءِ جي ڇنڊڇاڻ ڪرڻ جي همت ئي ڪانہ ٿيندي هئن. اهڙي ئي هيسيل ۽ شڪست کاڌل سوچ سان هنن ماڻهن سياست پڙهي، جنهن جو اهو نتيجو نڪتو جو اڪيون ٻوٽي مغرب جا سمورا نظريا قبول ڪندا ويا. هنن ۾ ايترو عقل نہ هو جو مغرب جي سياسي نظام کي پرکي پروڙي سگهن، ۽ نہ ئي وري منجهن ايتري جرئت هئي جو علمي حيثيت سان انهي نظام جي بنيادي اصولن کي چئلينج ڪن ۽ پنهنجن آقائن (انگريزن) کي چئي سگهن تہ اوهان جا اهي اصول هن ملڪ ۾ ڪونہ هلي سگهندا. اڃا جنگ تہ هنن ماڻهن انهي ئي ڏينهن هارائي جنهن ڏينهن سيڪيولرزم، نيشنلزم ۽ ڊيموڪريسي کي برحق مڃيائون. انهي ڪانپوءِ سندن ڪابہ پاليسي ڪامياب نٿي سگهي. نڪو سياسي ارتقا (اوسر) جي انهي عمل کي روڪي سگهيا جنهن مطابق ڏيهي ماڻهن کي اختيار ملڻا هئا ۽ نہ ئي وري هن غلط سياسي نظام ۾ مسلمانن کي تباهي کان بچائڻ لاءِ سندن حفاظت جو بندوبست ڪري سگهيا. نيٺ اهو سياسي نظام جڏهن پڇي راس ٿيو تڏهن اسان کي اهو گهڻو ڪاڻو پيو تہ اسان جا (1) اڳ ماڻهو قبر ۾ وڃن ۽ اڳ انهي مان بچي نڪرن. انهي هوندي بہ اسان جي سياسي ليڊرن کي اها ڳالهہ سمجهہ ۾ نٿي اچي، تہ جنهن سياسي نظام اسان کي قبر

---

(1) هندستان جي ورهاڱي ۾ انگريزن ۽ هندن، مسلمانن سان جيڪو ڌوڪو ۽ جيڪا ٺڳي ڪئي، هتي انهي ڳالهہ ڏي اشارو ڪيو ويو آهي. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تائين پهچايو انهي ۾ ڪهڙيون بنيادي خاميون آهن. چنانچه اڄ به انهي نظام کي ساڳين بنيادن (يعني سڪيولرزم، نيشنلزم ۽ ڊيموڪريسي) تي قائم رکيو ويٺا آهن، ۽ ان کي بدلائڻ جو ڪو احساس ڪونه اٿن. هاڻي رڳو بي سمجهه انسان ئي اها ڳالهه مڃيندا ته هنن ماڻهن (مغرب پرست سياستدانن) سياست جي مطالعي ۽ تجربي ذريعي سياسي سمجهه يا بصيرت حاصل ڪئي آهي.

ايتري ڳالهه مڃبي ته هن قسم جي رد عمل ۾ رڳو نقصان ئي نقصان ڪونه هئا، ڪجهه فائدا به هئا. هن رد عمل جي ڪري اسان موجوده زماني جي ترقين کان واقف ٿياسون ۽ اسان جي سوچ ۾ وسعت پيدا ٿي. اسين انهي نقصان کان بچي وياسون جيڪو صرف غير مسلمن طرفان تعليم حاصل ڪري حڪومت ۾ داخل ٿيڻ جي صورت ۾ هوند پهچي ها. اسان جي ڪيترن ئي ماڻهن کي حڪومت جي مختلف ڪاتن هلائڻ جو تجربو حاصل ٿيو. آءٌ انهن سيني فائدن کي ميجان ٿو پر انهي سان گڏ اها به حقيقت آهي ته هن (مغربيت اڳيان هٿيار ڦٽا ڪرڻ) جي ڪري اسان جو ديني تصور، اسانجو اخلاقي تصور، اسان جي سوچ ۽ اسان جي زندگي جو فلسفو ۽ ”چڱائي ۽ برائي جي پرک“ واري ڪسوٽي ـ اهي سڀ بدلجي ويا. اسان جي شخصي اخلاق ۽ قومي تهذيب جو پاڙون ڪاڇي ويون. اسين پنهنجن وڏن (اسلاف) جي انڌي تقليد مان نڪري گمراه ۽ بد اخلاق ڌارين جي اکيون ٻوٽي پيروي ڪرڻ لڳاسون. هن پيروي اسان کي ديني ۽ دنيوي (دنيائي) تباهي جي اوڙاه ۾ اڇلائي ڇڏيو.

ٻئي قسم جو رد عمل:

اسان جي ٻئي طبقي يا گروه جو رد عمل، مٿئين رد عمل جي بلڪل ابتڙ هو. پهريون گروه جيڪڏهن مغربيت جي وهڪري ۾ لڙهي ويو ته ٻيو گروه جمود جي چپ بنجي ان جي اڳيان ويهي رهيو. هنن ماڻهن ڪوشش ڪئي ته ارڙهين صدي عيسوي جي بزرگن علم ۽ مذهب ۽ اخلاق ۽ رهڻي ڪهڻي ۽ روايتن جي جيڪا ميراث اوٽويهن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صدي وارن لاءِ ڇڏي هئي انهي کي، صحيح توڙي غلط جزن سميت، هوبهو برقرار رکيو وڃي ۽ هن نئين فاتح (مغربي) تهذيب ڏي اک کڻي بہ نہ نهارجي ۽ نہ ئي وري هن کي سمجهڻ ۾ پنهنجو وقت وڃايو وڃي. هن گروه جي ماڻهن آثار قديمہ جي حفاظت لاءِ جيڪو رويو مغربي تهذيب جي هتي (1) پهچڻ وقت اختيار ڪيو هو، انهي تي اڄ تائين قائم آهن ۽ ڪنهن بہ ردوبدل ڪرڻ لاءِ تيار ڪونهن. هنن ماڻهن، وڏن کان مليل ورثي جي بلڪل چند ڇاڻ ڪانہ ڪئي تہ جيئن معلوم ڪري سگهجي تہ انهي ۾ ڪهڙي ڳالهہ باقي رکجي ۽ ڪهڙي بدلائجي. هنن ڪڏهن بہ سنجيدگي سان انهي ڳالهہ تي غور ڪونہ ڪيو تہ نئين تهذيب جيڪي ڪجهہ آندو آهي انهي مان ڪهڙيون ڳالهيون وٺڻ جوڳيون ۽ ڪهڙيون ڇڏڻ جوڳيون آهن. هنن ڪڏهن بہ اها ڳالهہ سمجهڻ جي ڪوشش ڪانہ ڪئي تہ اسانجي فڪر ۽ عمل ۾ آخر اهي ڪهڙيون خاميون آهن جن جي ڪري اسان (انگريزن کان) شڪست کاڌي ۽ هزارين ميلن جي مفاصلي تان ايندڙ قوم وٽ آخر علم ۽ عقل جي ڪهڙي طاقت آهي جنهن سان غلبو حاصل ڪيو اٿس. انهن ڳالهين تي ڌيان ڏيڻ بدران هن گروه پنهنجو سمورو زور "ماضي کي برقرار رکڻ" تي لڳايو ۽ اڄ تائين ائين ڪندا اچن. هنن جو تعليمي نظام ۽ تعليمي نصاب اهو ئي آهي جيڪو اوڻويهن صدي جي شروعات ۾ هو. هن جي سوچڻ جو انداز ۽ ڪم جو طريقو ۽ هنن جا مسئلا ۽ سندن مشغلا بہ اهي ئي آهن. هن نظام جون خوبيون ۽ خاميون بلڪل برقرار ۽ محفوظ آهن. تہ جيترو ڦيرو بہ ڪونہ آيو آهي.

اڄ ميان ٿو تہ هن پوئين رد عمل مان فائدو بہ هو ۽ اڄ بہ آهي. ان جو جيترو قدر ڪرڻ کپي، اوترو منهنجي دل ۾ آهي. اسان وٽ قرآن، حديث ۽ فقہ جو جيڪو بہ علم باقي وڃي بچيو آهي اهو انهي رد عمل ڪري ئي آهي. اها بہ وڏي غنيمت چئبي تہ اسانجي بزرگن دين ۽ اخلاق جي جيڪا ميراث (يا ورثو) ڇڏي هئي ڪجهہ ماڻهو ان جي سنڀال ڪندا آيا

---

(1) ڳڏيل هندستان.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ پوئين تائين پهچائيندا رهيا. اسانجي تهذيب جي حفاظت لاءِ جن ماڻهن ڪوششون ورتيون ۾ مخالف ماحول هوندي به انهن ڪي ٿوروڪي گهڻو برقرار رکندا آيا. انهن ماڻهن تمام قيمتي خدمت ڪئي.

آءٌ اهو به مڃان ٿو ته جن ماڻهن هن رد عمل (1) جي شروعات ڪئي، انهن ڪي ڪجهه مجبوريون به هيون. جنهن وقت مخالف (مغربي) تهذيب جو سيلاب آيو انهي وقت شايد هو ايترو ڪري سگهيا ٿي ته پنهنجي گهر جا جيڪي به ٽپڙ (سامان) بچائي سگهن اهي بچائين. هن باري ۾ پوئين رد عمل وارن جو عذر به اهڙو ئي مضبوط آهي جهڙو پهرين رد عمل جي ليڊرن (2) جو. مغربي تهذيب اڳيان هٿيار ڦٽا ڪندڙ ليڊرن کي به اسين ايترو الاؤنس ڏيون ٿا ته جڏهن ڌارئي اقتدار جي سيلاب سان پهريون پيرو سندن پلاند اٽڪيو ته هو صرف ايترو ڪري سگهيا ٿي ته پنهنجي قوم کي مڪمل تباهي کان ۽ اڇوتن ۾ تبديل ٿيڻ کان بچائڻ لاءِ اهو گس وٺن جيڪو ورتو هئائون.

ساڳئي الاؤنس يا رعايت جا حقدار پوئين گروه جا ابتدائي ليڊر به آهن جن تصادم (ٽڪراءُ) شروع ٿيڻ وقت پنهنجي مذهب، پنهنجي تهذيب جي بچيل سچيل نشانين کي متجڻ کان بچائڻ جو فڪر (اونو) ڪيو. پر قدرت جي قانون ۾ عذر ۽ الاؤنس ڪم ڪونه ڏيندا آهن. جيڪڏهن ڪو ڪم خوامخواه ڪيو وڃي، انهي ۾ جيڪڏهن ڪو نقصان هوندو ته اهو نقصان ضرور پهچندو ۽ جيڪو نقصان سچ پچ پهتو آهي انهي نقصان کي ميڙو ئي پوندو.

هن پوئين رد عمل مان پهريون نقصان اهو پهتو جو "اڳوڻي حالت جي حفاظت لاءِ" جيڪي ڪوششون ڪيون ويون، انهن دين ۽ ان سان تعلق رکندڙ قدر جوڳين شين سان گڏوگڏ انهن سيني خامين ۽ خرابين جي به مڪمل حفاظت ڪئي جيڪي زوال واري دور جي مذهبي تصورن ۾ مذهبي گروهن ۾ موجود هنيون. اها گڏوچڙ ميراث،

(1) يعني مغربي تهذيب جي ڪابه ڳالهه تسليم نه ڪرڻ.

(2) يعني مغربي تهذيب اڳيان هٿيار ڦٽا ڪندڙ.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اصلي حالت ۾ اسان کي ملي آهي ۽ هاڻي صحيح اسلامي انقلاب واري رستي ۾ اها به اهڙي ئي سخت رنڊڪ وجهي تي جهڙي اسانجي مغربيت پرست طبقا وجهي رهيا آهن.

هن جو ٻيو نقصان اهو ٿيو ته اسانجي دين، اخلاق ۽ تهذيب جي اصلي جوهر جي جهڙي حفاظت ٿيڻ کپندي هئي اها هن رد عمل ذريعي نه ٿي سگهي. اٽلو انهي ڏس ۾ ڏينهون ڏينهن قدم پوئتي هٽندا ويا. ظاهر آهي ته سيلابن جو مقابلو سيلاب ئي ڪري سگهن ٿا، ڇپون نٿيون ڪري سگهن. هتي اهڙي ڪا به طاقت موجود ڪانه هئي جيڪا مغربي تهذيب جي سيلاب جي مقابلي ۾ اسلامي تهذيب جو ڪو سيلاب آڻي ها.

هتي رڳو "قديم [1] جي حفاظت" تي قناعت ڪئي ويئي ۽ هن "قديم" ۾ حفاظت جوڳن اصل شين سان گڏ اهڙين شين کي به شامل ڪيو ويو جن ۾ ڪا به جان نه هئي ۽ نه ئي حفاظت ڪرڻ جوڳيون هيون ۽ نه ئي وري انهن کي شامل ڪرڻ سان اها اميد هئي ته ڪو مخالف تهذيب جي مقابلي ۾ اسلام جي عزت قائم رکي سگهبي. اهو ئي سبب آهي جو اسين جڏهن گذريل اسي نوي سالن جي تاريخ کي ڏسون ٿا ته اسان کي معلوم ٿئي ٿو ته انهي عرصي دوران اسلام ۽ ان جي تهذيب اڳتي وڌڻ بدران لڳاتار پوئتي هٽندي نظر اچي ٿي. هر سال، هر مهيني ۽ هر ڏينهن جي حساب سان اسلامي تهذيب هيسبي ۽ سسندي نظر اچي ٿي ۽ مغربي تهذيب پکڙندي ۽ وڌندي وڃي. نت نئين سج مغرب جون ذهني گمراهيون ۽ اخلاقي گندگيون ۽ عملي بڇڙائيون اسانجي زندگي جي وڌيڪ حصي تي قبضو ڪنديون وڃن ۽ اسانجي دين ۽ اخلاق ۽ تهذيب جي حڪمراني جي قبضي مان وڌيڪ حصو نڪرندو وڃي. اسانجي قديم طرز جا محافظ هڪڙي گهڙي لاءِ به ان کي روڪي نه سگهيا.

---

(1) قديم ـ جديد جو ضد.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن مان ٽيون نقصان اهو ٿيو تہ اسانجو مذهبي گروه اسلام ۽ غير اسلامي قدامت جي مرڪب (مڪسچر) جي حفاظت ڪري رهيو هو. انهي ۾ فڪر ۽ عمل جي خيال کان اهڙي ڪشش ڪانہ رهي جو دولتمند ماڻهن ۽ ذهين ماڻهن کي پاڻ ڏي ڇڪي سگهي ها, بلڪ اها ڪشش ڏينهون ڏينهن مرڳو گهٽبي ويئي هڪڙي پاسي مخالف تهذيب اهڙي ساز و سامان سان وڌندي آئي جيڪو نيڻ ٺار ۽ من موهيندڙ ۽ دماغن کي فتح ڪندڙ هو. ٻئي پاسي اسلام جي نمائندگي ڪندڙ اهڙن مسئلن ۾ منڌل, اهڙن ڪمن ۾ رڌل ۽ اهڙن بحثن مباحثن ۾ ڦاٿل هئا جيڪي نڪو دل ۽ دماغ تي اثر ڪندا هئا ۽ نہ ئي وري انهن ۾ ڪا ظاهري ڪشش هئي. انهي ڪري پڙهندي وارن ماڻهن ۽ دانشورن کي اسلام سان جيڪا ٿوري گهڻي دلچسپي هئي اها بہ ختم ٿي ويئي ۽ هو مغربي تهذيب ۾ جذب ٿيندا ويا ۽ مذهبيت جي ورثي (ميراث) سنڀالڻ جو ڪم, آهستہ آهستہ, انهن ماڻهن ڏي هليو ويو جيڪي نہ تہ سکيا ستابا هئا ۽ نہ ئي وري اعليٰ دماغ ۽ اعليٰ سماجي حيثيت وارا هئا. انهي مان فقط ايترو نقصان ڪونہ ٿيو جو مذهبيت جو محاذ وڌيڪ ڪمزور ۽ مغربيت جو محاذ وڌيڪ طاقتور ٿيندو ويو, بلڪ انهي کان بہ وڏو نقصان اهو پهتو جو اسلام جي نمائندگي جو معيار, علم و عقل ۽ زبان و اخلاق جي خيال کان, ڏينهون ڏينهن ڪرندو ويو تان جو دينداري جي آبرو بچڻ بہ مشڪل ٿي پيئي.

آخري ۽ سڀ کان وڏو نقصان هن پاليسي مان اهو پهتو جو دیندار ماڻهن کي مسلمانن جي اڳواڻي ۽ رهنمائي جي ميدان مان بي دخل ڪيو ويو ۽ تعليم, معيشت, سياست, مطلب تہ زندگي جي هر ميدان ۾ رهنمائي ڪرڻ جون واڳون انهن جي هٿن ۾ اچي ويون آهن جيڪي دين مان ڪجهہ بہ ڪونہ ڄاڻن ۽ نہ ئي وري زندگي جي معاملي ۾ اسلام جو چوڻ مڃڻ چاهين ٿا. هنن ماڻهن سموري تعليم مغربي طرز تي حاصل ڪئي آهي. هو مغرب جي معاشي نظام ۾ پلجي ۽ نپجي وڏا ٿيا آهن. سندن رهڻي ڪهڻي ۽ اٿڻ ويهڻ مغربيت جي سانچي ۾ پلٽيل آهي. سندن اخلاق, مغرب جي اخلاقي اصولن ۽ قدرن تي ٺهيو آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هنن ماڻهن پنهنجي شريعت مغرب جي لاءِ ڪاليجن کان ورتي آهي ۽ انهي جي ئي پريڪٽس ڪندا آهن. هنن ماڻهن سياست جا سمورا اصول، رنگ ڍنگ ۽ پيچ ڏاهه جا سمورا اصول ۽ سموريون اٽڪلون مغرب کان ورتيون آهن. گمراهي جي اوڙاهه مان ڪين جيڪا رهنمائي ۽ "هدايت" نصيب ٿي انهي تي پاڻ به هليا ۽ سڄي قوم کي هلايائون، ۽ قوم به اڪيون بوٽي سندن ڪڍ لڳي.

هن سڄي قصي ۾ ديندار ماڻهن جو ڪم فقط اهو وڃي بچيو ته يا ته ڪنڌون وسائي درس و تدريس ۽ ذڪر و تسبيح ۾ لڳي وڃن، يا جيڪي ماڻهو قوم جا رهبر بنجي وڃن انهن لاءِ دعائون ڪندا رهن يا جيڪڏهن سياست ۾ اچن به ڪٿي ته بين جي پوئيان لڳي، سندن مڏي ڪٽي هلن. ديندار ماڻهو ڪانگريس ۾ ويا، يا مسلم ليگ ۾، رڳو بين جي پوئيان لڳا، ڪنهن به پاليسي ٺاهڻ ۾ سندن ڪوبه هٿ ڪونه رهيو ڪنهن وڏي ۾ وڏي گمراهي جو به رستو روڪي نه سگهيا ۽ نه ئي وري ليڊرن ۽ عوام کي ٽوڪي سگهيا. سندن ڪم رڳو اهو وڃي رهيو ته دنيا کان بي نياز يا دين جا دشمن ليڊر جيڪا به پاليسي ٺاهين انهي تي برڪت جا هٿ گهمائين ۽ مسلمانن کي آٿت ڏيندا رهن ته قرآن پاڪ ۽ حديث ۾ به اها ڳالهه لکيل آهي يا وري اهو سمجهائين ته هن پاليسي مان دين کي ڪوبه نقصان ڪونهي.

اها بيماري وڌندي وڌندي انهي حد تائين وڃي پهتي جو اسانجي وڏين وڏين مذهبي درگاهن ۽ بارگاهن مان سڪيولرزم (بي دين سياست) کي برڪت جون دعائون مليون. ويچارن عام ماڻهن جي باري ۾ هنن ديني بارگاهن جي اها حالت آهي جو ڪنهن غريب ڏاڙهي نه رکي ته انهي جي سڄي دينداري چٽ ڪري ڇڏيندا، جيڪڏهن ڪن فقهي معاملن ۾ ڪو اختلاف ٿي پيو ته چوندا ائين ته دين چٽ ٿي ويو. هوڏانهن جن وڏن سياسي ليڊرن کي سياسي اقتدار ملي ويو انهن ۾ ڪين ڪوبه عيب نظر ڪونه ايندو پوءِ اهڙا ليڊر پلي دين جون پاڙون ئي ڇو نه پٽيندا وتن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسين ڇا ٿا چاهيون؟

حضرات اجهو اهو آهي تفصيلي جائزو اسانجي گذريل تاريخ ۽ اسانجي موجوده حالت جو ڪنهن مان وڏن ڪيڻ لاءِ هي جائزو ڪونہ ورتو ويو آهي، بلڪ انهي لاءِ ورتو ويو آهي تہ اوهين موجوده حالت جا تاريخي سبب چڱي طرح سمجهي سگهو ۽ انهي عملي طريقي کي جاچي پرکي سگهو جيڪو اسان الله جي ٻروسي تي، پاڪستان ۾ اسلامي نظام کي جاري ڪرڻ لاءِ اختيار ڪيو آهي.

مٿي ورتل جائزي مان اوهان کي معلوم ٿيو هوندو تہ هتي خرابيون تمام گهڻو پکڙيل ۽ اسان جي قومي زندگي جي هر شعبي تي ڇانيل آهن. هن تقرير مان اهو بہ معلوم ٿيو هوندو تہ هتي جيڪي خرابيون موجود آهن انهن مان هر هڪ خرابي ڪهڙن سببن ڪري آهستہ آهستہ وڌندي ويجهندي هن حالت کي پهتي آهي ۽ ان جون پاڙون اسان جي تاريخ ۽ روايتن ۽ تعليم و سياست جي نظام ۾ ڪيڏيون نہ اونهيون هليون ويون آهن. ۽ مختلف شعبن ۾ موجود هي سموريون خرابيون گڏجي ڪيئن نہ هڪٻئي کي ٽيڪ ڏيو بيٺيون آهن. آءٌ سمجهان ٿو تہ هاڻي هر هڪ سمجهو ماڻهو اها ڳالهہ تسليم ڪندو تہ هن نظام جي وڻ جون رڳو ٽاريون ڇانگڻ مان ڪو بہ ڪڙ تيل ڪونہ نڪرندو. اوهين ديني مدرسي کولڻ يا نماز ۽ ڪلمي جي تبليغ ڪرڻ يا بچڙائين ۽ برائين خلاف واعظ ڪرڻ يا گمراه فرقن خلاف محاذ کولڻ سان وڌ ۾ وڌ ايترو حاصل ڪري سگهو ٿا تہ دين جي تباهي جي رفتار کي ٿورو بريڪ هڻي سگهو ۽ ديني زندگي کي ٿوري عرصي لاءِ جيئڻدان ملي وڃي.

پر اڏورين تدبيرن مان اها اميد نٿا رکي سگهو تہ الله جو ڪلمو بلند ٿيندو ۽ ان جي مقابلي ۾ جاهليت (غير اسلام) جو ڇنڊو ۾ول جهڪو ٿي ويندو ڇاڪاڻ تہ اڄ ڏينهن تائين جن سببن جي ڪري الله جو ڪلمو جهڪو ۽ جاهليت جا ڪلما بلند ٿيندا رهيا آهن اهي تہ اڳئي وانگر پنهنجي جاءِ تي موجود آهن.

اهڙي طرح جيڪڏهن اوهين چاهيو ته موجوده نظام جون پاڙون ۽ پيڙهون ته قائم رهن پر رڳو اخلاق يا معاشرت يا معيشت يا سياست وغيره ۾ جيڪي خرابيون آهن انهن مان ڪنهن هڪڙي خرابي ۾ سڌارو آندو وڃي، ته ائين ڪڏهن به ڪونه ٿي سگهندو. ڇاڪاڻ ته انهن مان هر هڪ خرابي، زندگي جي موجوده نظام جي بنيادي خرابين مان پيدا ٿي آهي ۽ انهي ئي هن خرابي کي پالي نپائي وڏو ڪيو آهي ۽ هر خرابي، ڪيترين ئي ٻين خرابين کي ٽيڪ ڏيو بيٺي آهي. اهڙين حالتن ۾ ڪنهن اهڙي پروگرام جي ضرورت آهي جنهن سان سڄي نظام ۾ پاڙ کان وٺي چوٽي تائين سڌاري آڻڻ جو عمل جاري رکي سگهجي.

اهو پروگرام ڪهڙو هجي؟ ۽ اسان وٽ انهي باري ۾ ڪهڙو پروگرام آهي؟ انهي باري ۾ هاڻي ڳالهائيندس. پر اهڙي گفتگو شروع ڪرڻ کان اڳي هڪ سوال جو جواب ڏيڻ ضروري آهي. سوال آهي ته اوهين واقعي ڇا ٿا چاهيو؟ يا وري ائين ئي ڪٺي ڇنڊجي ته اوهان مان هر هڪ شخص ڇا ٿو چاهي؟

يڪسوئي جي ضرورت:

اسانجي نظام ۾ جاهليت ۽ اسلام جو گڏوچڙ مڪسچر (مرڪب) هلندو اچي. لاڳيتي تجربي مان ثابت ٿيو آهي ته اهو ملاوٽي نظام گهڻو عرصو ڪونه هلي سگهندو. جيڪڏهن انهي کي برقرار رکيو ويو ته اسان جي دنيا به برباد ٿي ويندي ۽ آخرت به. هن گاڏڙ ساڏڙ نظام جي ڪري اسين نڪو ٿا روس، آمريڪا ۽ انگلستان وانگر پنهنجي دنيا ٺاهي سگهون، ڇاڪاڻ ته ايمان ۽ اسلام سان اسان جو جيڪو تعلق آهي اهو اسان کي نڪ جو نرچوٽي انهن جي رستي تي هلڻ نٿو ڏئي ۽ نه ئي وري هڪ سچي مسلمان قوم وانگر اسين پنهنجي آخرت ٺاهي ٿا سگهون، ڇاڪاڻ ته اهو ڪم وري جاهليت نٿي ڪرڻ ڏئي جنهن جا بي شمار فتنا اسان نانگ جي ٻچن وانگر پاڻ وٽ پاليندا اچون. ٻه طرفي ٿيڻ ڪري اسين ڪوبه ڪم ٺيڪ طرح نٿا ڪري سگهون. نڪو ٿا دنيا پرست بڻجون، ۽ نه ئي خدا پرست. اسان جي هر ڪم ۾

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هڪٻئي جي ابتڙ (متضاد) سوچون ۽ لاڙا موجود هوندا آهن. پوءِ يلي اهو ڪم ديني هجي يا دنيوي. انهي حالت کي تمام جلد ختم ڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن اسين پنهنجي پير تي پاڻهين ڪهاڙو هڻڻ نٿا چاهيون تہ اسان کي هڪ طرفو (يڪسو) ٿيڻ کپي ۽ انهي جون صرف ٻہ صورتون ٿي سگهن ٿيون:

پهرين صورت اها آهي تہ اسان جي اڳوڻن حاڪمن (انگريزن) پنهنجي تهذيب ذريعي هن ملڪ کي جنهن رستي تي هلايو هو اسين بہ انهي ساڳئي رستي تي هلون. خدا ۽ آخرت ۽ دين ۽ ديني اخلاق و تهذيب جا سمورا خيال دماغ مان ڪڍي، نج ماده پرستي تي ٻڌل تهذيب کي زور وٺايون تہ جيئن اسان جو ملڪ بہ "ٻيو روس" يا "ٻيو امريڪا" بنجي وڃي. پر اهو رستو غلط، حق جي خلاف ۽ هاڃيڪار آهي. آءٌ تہ ايترو بہ چوندس تہ پاڪستان ۾ اهو تجربو ناڪام ثابت ٿيندو، ڇاڪاڻ تہ هتي جي ماڻهن جي نفسيات ۽ روايتون ۽ اسلام سان سندن محبت ۽ عقيدت جون پاڙون ايتريون تہ اونهيون آهن جو انهن کي پٽي ڪيڻ ڪنهن انسان جي هٿ وس ڪونهي. جيڪي ماڻهو مغربي ماده پرستي جي رستي تي هلڻ چاهين ٿا، آءٌ انهن سان مخاطب ڪونہ آهيان. اهڙن ماڻهن آڏو اسين پنهنجو پروگرام پيش ڪرڻ بدران جنگ جو الٽيميٽم پيش ڪرڻ چاهيون ٿا.

هڪ طرفي ٿيڻ (يڪسوئي) جي ٻي صورت هي آهي تہ اسين پنهنجي خانگي ۽ قومي زندگي لاءِ اهو رستو پسند ڪريون جيڪو قرآن ۽ محمد ﷺ جن جي سنت اسان کي ڏيکاريو آهي. اسين اها ئي ڳالهہ چاهيون ٿا ۽ اسين سمجهون ٿا تہ پاڪستان جي مسلمانن جي تمام وڏي اڪثريت بہ اهو ئي چاهي ٿي. جن ماڻهن جو خدا ۽ رسول ﷺ ۾ ايمان آهي ۽ آخرت جي زندگي کي بہ مڃين ٿا انهن کي اهو ئي رستو پسند اچڻ کپي. پر جيڪي ماڻهو اسلام ۽ خالص اسلام کي پاڪستان جو رهبر ۽ غالب فلسفو بنائڻ چاهين ٿا انهن کي اها ڳالهہ بہ وسارڻ نہ کپي تہ موجوده حالتن ۾ اهو ڪم سؤلو ڪونهي.

هن ڪم لاءِ ضروري آهي تہ اسلام ۽ "غير اسلامي قدامت" کي هڪٻئي کان الڳ ڪريون. "غير اسلامي قدامت" کي ورهين جي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

روايتن اسلام سان چنبڙائي ڇڏيو آهي. اسين انهي کي اسلام کان الڳ ڪريون ۽ قرآن ۽ سنت جي ڪسوٽي تي اسلام جي خاص جوهر کي پرکيون ۽ قبول ڪريون. ائين ڪرڻ سان، قدامت جي ڪنهن نه ڪنهن جزي کي چنبڙيل پيل گروهن طرفان مخالفت ٿيندي ۽ ان کي منهن ڏيڻو پوندو.

اسان کي گهرجي ته يورپ وارن علم ۽ سائنس جي ميدان ۾ جيڪا حقيقي ترقي ڪئي آهي انهي کي، سندن سوچ ۽ اخلاق جي گمراهين کان الڳ ڪريون. جيئن ڪٽڪ کي ٻهه کان الڳ ڪبو آهي. پوءِ ڀلي ڀرين شيءِ (علم ۽ سائنسي ترقي) کي قبول ڪريون ۽ پوئين کي بلڪل رد ڪري ڇڏيون. انهي ڳالهه کي اسان جو مغرب پرست طبقو يا اسلام جي "مغربي ايڊيشن" کي قبول ڪندڙ ماڻهو هرگز برداشت ڪونه ڪندا.

انهي سان گڏ اهو به ضروري آهي ته اسين اهڙا ماڻهو هٿ ڪريون جيڪي اسلامي ذهنيت رکندڙ هجن ۽ جن ۾ اڏڻ ۽ ٺاهڻ جي لياقت (تعميري صلاحيت) سان گڏ، باقاعده منظم نموني سان ڪم ڪرڻ جو جذبو هجي. اهڙن ماڻهن جو ارادو پختو ۽ سندن اخلاق مضبوط هجن. پڌري ڳالهه آهي ته اسان ۾ انهي قسم جا آڱرين تي ڳڻڻ جيترا ماڻهو مس ليندا. اهڙا ماڻهو هٿ اچڻ سؤلو ڪم ڪونهي جيڪي سياسي ۽ معاشي نقصان سهڻ سان گڏ، چئني طرفن کان فتوائن ۽ ڪوڙن الزامن جا وسندڙ تير صبر سان برداشت ڪري سگهن ۽ انهي هوندي به پنهنجي ڳالهه تي قائم رهن.

انهن سيني شرطن پوري ٿيڻ کان پوءِ اهو به ضروري آهي ته غلبہ اسلام (اسلام کي غالب بنائڻ) جي تحريڪ جو طوفان سڄي ملڪ تي ائين ڇانئجي وڃي جيئن ماضي ۾ هتي مغرب جو طوفان آيو هو ۽ اسانجي زندگي جي هر شعبي تي ڇانئجي ويو. چئني طرفن کان اٿندڙ اسلام جي ڇولين ڀريي طوفان کانسواءِ مغربي تهذيب جون پاڙون پٽي، ان جي جاءِ تي اسلام جو تعليمي، قانوني، سياسي ۽ معاشي نظام قائم ڪرڻ ناممڪن آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسين فقط اهو چاهيون ٿا، اسين ننڍي کنڊ (هند و پاڪ) جي مسلمانن جي پراڻي تهذيب کي ٻيهر جيئارڻ (احياء) لاءِ ميدان ۾ ڪونہ لٿا آهيون، پر اسلام کي ٻيهر جيئرو جاڳندو ۽ غالب دين بنائڻ چاهيون ٿا. جديد علم ۽ سائنس جيڪا ترقي ڪئي آهي، اسين انهي جا مخالف ڪونہ آهيون، بلڪ تهذيب ۽ تمدن جي انهي نظام جا باغي آهيون جيڪو مغربي ([1]) فلسفي جي پيٽ مان ڄائو آهي. اسين ٻن ٻن چئن آنن وارا ميمبر ڀرتي ڪري، ڪا سياسي راند کيڏڻ نٿا چاهيون بلڪ پنهنجي قوم مان ڳولي ڳولي اهڙن ماڻهن کي گڏ ڪرڻ چاهيون ٿا جيڪي قرآن ۽ سنت واري حقيقي اسلام کي هن ملڪ ۾ غالب بنائڻ لاءِ قدامت پرستن (يعني پراڻين رسمن کي جهٽل) ۽ مغرب پرستن سان هڪ ئي وقت جنگ جوٽڻ لاءِ تيار هجن. اسين ملڪ ۽ قوم جي ڪنهن هڪڙي جزي (يا حصي) کي، يا ڪن پنجن سٽن حصن (اجزاء) کي اسلام جو رنگ نٿا ڏيڻ چاهيون، بلڪ اسين چاهيون ٿا تہ سڄو ملڪ ۽ سڄي قوم مڪمل اسلامي رنگ ۾ رڱجي وڃي. ماڻهن جي گهرن ۾، تعليمي ادارن ۾، ڪورٽن ۾، آفيسن ۾، بازارن ۽ سياست جي ايوانن ۾، قومي ۽ صوبائي اسيمبلين ۾، ڪارخانن ۽ بينڪن ۾ - مطلب تہ هر طرف اسلام جي حڪمراني نظر اچي، ۽ پٽيوالي کان وٺي صدر ۽ وزير اعظم تائين هر شخص تي اسلام جو رنگ چڙهيل نظر اچي. اهڙو پڪو رنگ جو:

رچي جي ريٽا ٿيا، اوباٽجن نہ اوءِ،
ڪنيپ نہ ڪاري ان کي جو هالاري هوءِ،
توڙي ڌوٻي ڌوءِ، تہ بہ لا لا ئي نہ لهي.

(شاهہ لطيف ﷫)

([1]) يعني مغرب، انساني اخلاق ۽ انساني زندگي بابت جيڪو فلسفو پيش ڪيو آهي. فلسفي جي هن نظام خدا ۽ آخرت جي تصور کي انساني سوچ مان خارج ڪري ڇڏيو آهي. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسين چاهيون ٿا تہ پاڪستان جي حڪومت ۽ عوام هڪ دلا (يڪسو) ٿي ڪري انهن روحاني، اخلاقي ۽ مادي فائدن (Material gain) مان پوريءَ طرح فيض پرائين جيڪي الله رب العالمين طرفان مليل هدايت تي هلڻ سان، لازمي طرح انسانن ۽ قومن کي حاصل ٿيندا آهن. اميد آهي تہ ائين ڪرڻ سان، هي ملڪ سيني مسلمانن لاءِ دعوت الي الخير ([1]) جو ۽ سڄي دنيا لاءِ هدايت جو مرڪز بڻجي ويندو.

اسان جو عملي پروگرام:

اسانجي مٿي بيان ڪيل مقصدن کي سمجهڻ کانپوءِ هر شخص اسان جي پروگرام کي سولائيءَ سان سمجهي سگهي ٿو. هن پروگرام جا مکيہ حصا (جزا) چار آهن جن مان هر هڪ حصي کي الڳ الڳ بيان ڪريان ٿو.

(1) هن جو پهريون حصو، تطهير افڪار و تعمير افڪار ([2]) آهي. تطهير (غلط خيالن جي اصلاح) ۽ تعمير (صحيح اسلامي سوچ پيدا ڪرڻ) ڪرڻ وقت اڪين آڏو اهو مقصد هئڻ گهرجي تہ هڪڙي پاسي غير اسلامي قدامت (يا روايت پرستي) جو جهنگل ڪپي اصلي ۽ حقيقي اسلام جي سنئين واٽ کي پڌرو ڪرڻو آهي تہ ٻئي پاسي مغرب طرفان آيل تهذيب، علم ۽ سائنس جي ڇنڊڇاڻ ڪري اهو ٻڌائڻو آهي تہ ڪهڙيون شيون اڇلائي ڇڏڻ جوڳيون آهن ۽ ڪهڙيون ڳالهيون سکڻ جوڳيون آهن.([3]) ٽئين پاسي اها ڳالهہ کولي ٻڌائڻي آهي تہ موجوده زماني ۾ پيش ايندڙ مسئلن کي اسلام جي اصولن ذريعي حل ڪري، نيڪ ۽ صالح تمدن ڪهڙيءَ طرح قائم ڪري سگهجي ٿو ۽ اهڙي تمدن ۾ زندگي جي هر هڪ شعبي کي ڪهڙي

---

(1) دعوت الي الخير – نيڪي ۽ ڀلائي جي ڪوٺ ڏيڻ.

(2) تطهير افڪار و تعمير افڪار – ماڻهن جي دلين ۾ اسلام بابت گهر ڪري ويل غلط خيالن کي ڪڍي، انهن جي جاءِ تي نئين سر صحيح اسلامي سوچ ۽ فڪر پيدا ڪرڻ.

(3) مثلاً: ڊاڪٽري علم، ڪيمياوي ۽ طبعي سائنس وغيره. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نموني هلايو ويندو. ائين ڪرڻ سان سوچ بدلبي، ۽ ان جي بدلجڻ سان زندگين جو رخ بدلجڻ شروع ٿيندو ۽ تمدن جي عمارت نئين سر اڏڻ لاءِ ذهنن کي "فڪري خوراڪ" ملندي

(2) هن پروگرام جو ٻيو حصو آهي صالح ماڻهن کي ڳولي هٿ ڪرڻ ۽ انهن کي منظم ڪري سندن تربيت ڪرڻ. انهي مقصد لاءِ ضروري آهي تہ ڳوٺن ۽ شهرن مان اهڙن مردن ۽ اهڙين عورتن کي ڳولي هٿ ڪيو وڃي جيڪي نيڪ ۽ پراڻين خرابين کان بچيل هجن يا آئنده بچڻ لاءِ هاڻي تيار ٿين ۽ جن ۾ سڌرڻ جو جذبو موجود هجي. جيڪي حق کي حق سمجهي مڃين ۽ ان لاءِ پنهنجي وقت، مال ۽ محنت جي ڪجهہ نہ ڪجهہ قرباني بہ ڏيڻ چاهين. پوءِ ڀلي اهڙا ماڻهو ڪاليجن ۽ يونيورسٽين جا پڙهيل هجن يا مدرسن جا، عوام مان هجن يا خواص مان، غريب هجن يا امير هجن يا وچولي طبقي مان.

جتي بہ اهڙا ماڻهو لڀن، انهن کي ڪنڊن مان ڪڍي عمل ۽ جدوجهد جي ميدان ۾ آندو وڃي، تہ جيئن اسان جي سماج ۾ رهيل گهميل نيڪ ماڻهو جيڪي موجود آهن پر ٽڙ پکڙ هئڻ ڪري نيڪي ۽ اصلاح جو ڪم نٿا ڪري سگهن انهن کي هڪ مرڪز تي گڏ ڪري، سمجهداري سان ٺاهيل پروگرام مطابق، سڌاري ۽ تعليم لاءِ منظم ۽ گڏيل ڪوشش ڪري سگهجي. اهڙو گروه ٺاهي ماٺ ڪري نہ وهجي. بلڪ انهن ماڻهن جي ذهني ۽ اخلاقي تربيت بہ ڪجي تہ جيئن انهن جي سوچ وڌيڪ صحيح، سندن سيرت ۽ اخلاق وڌيڪ پاڪ صاف ۽ وڌيڪ مضبوط ۽ ڀروسي جوڳا بنجي وڃن. اسان کي اها حقيقت بہ سامهون رکڻ کپي تہ اسلامي نظام محض ڪاغذي نقشن ۽ زباني دعوائن جي آڌار تي قائم نٿو ڪري سگهجي. اسلامي نظام قائم ۽ جاري (نافذ) ڪرڻ لاءِ ضروري آهي تہ هن نظام جي ڀويان تعميري خوبين وارن بلند اخلاق ماڻهن جو وڏو تعداد موجود هجي. ڪاغذي نقشن ۾ ڪا خامي رهجي بہ ويئي تہ انهي کي الله جي مدد سان ۽ علم ۽ تجربي جي روشني ۾ ڪيڏي مهل بہ دور ڪري سگهجي ٿو. پر جيڪڏهن لياقت ۽ نيڪي (صالحيت) نہ هونديہ تہ اسلامي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نظام جي عمارت مرڳو اڏي ئي ڪانه سگهبي، ۽ جيڪڏهن اڏبي به ڪٿي ته گهڻو وقت جٽاءُ نه ڪري سگهندي.

(3) هن پروگرام جو ٽيون حصو آهي اجتماعي سڌاري لاءِ ڪوشش ڪرڻ. هن ۾ سماج (سوسائٽي) جي هر طبقي جي، سندس حالتن مطابق اصلاح ڪرڻ شامل آهي. اهو ڪم ايترو ئي پکيڙي سگهبو جيتري سڌاري آڻيندڙن جي هلندي پڄندي هوندي. هن مقصد لاءِ ڪارڪنن کي سندن لياقت مطابق مختلف حصن يا حلقن ۾ ورهائڻ گهرجي ۽ هر ڪنهن کي اهو ڪم سپرد ڪيو وڃي جنهن جي ڪرڻ جي هن ۾ وڌيڪ صلاحيت (لياقت) هجي. انهن مان ڪو ڪارڪن شهري عوام ۾ ڪم ڪري ۽ ڪو ٻهراڙي وارن ۾ ڪم ڪري، ڪو آبادگارن ڏي ڌيان ڏئي ۽ ڪو وري مزدورن ۽ وچولي طبقي وارن ۾ ڪم ڪري ۽ ڪو وڏن ماڻهن ۾. ڪو سرڪاري ملازمن جي سڌاري لاءِ ڪوشش ڪري ته ڪو وري واپارين ۽ صنعتڪارن جي اصلاح لاءِ. ڪو مدرسن ڏي توجه ڏئي ته ڪو وري ڪاليجن ۽ يونيورسٽين ڏي ڪو بي ديني ۽ بدڪاري جي سيلاب اڳيان بَندُ ڏئي ته ڪو شعر ۽ ادب جي ميدان ۾ ڪم ڪري، ته ڪو وري علم ۽ تحقيق جي ڪم ۾ جنبي وڃي. پر هنن سڀني جي سامهون هڪڙو ئي مقصد ۽ هڪڙي ئي اسڪيم هجي جنهن ڏي قوم جي سڀني طبقن کي وٺي وڃي. هنن سڀني جو نصب العين اهو ئي هجي ته انهي اخلاقي ۽ ذهني گمراهي ۽ انارڪي کي ختم ڪيو وڃي جيڪا پراڻي جمود ۽ "مغرب اڳيان هٿيار ڦٽا ڪرڻ" وارن نون لاڙن جي ڪري سڄي قوم ۾ پکڙجي ويئي آهي. ان سان گڏ عوام کان وٺي وڏن ماڻهن (خواص) تائين سڀني ۾ صحيح اسلامي سوچ، اسلامي سيرت (اخلاق) ۽ سچن مسلمانن جهڙي عملي زندگي پيدا ڪئي وڃي.

اهو ڪم فقط وعظ ۽ ڪتابن ۽ رسالن پڙهائڻ ۽ ذاتي لڳ لاڳاپن ۽ گفتگو سان ئي نه ڪرڻ گهرجي، بلڪ باقاعده تعميري پروگرام بنائي مختلف طرفن کان اڳتي وڌجي. مثلاً سڌاري جو ڪم ڪندڙ هجي ڪارڪن، پنهنجي تبليغ سان جتي به ڪجھ ماڻهن کي پنهنجو هم

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خيال بنائڻ ۾ ڪامياب ٿين اتي انهن کي پاڻ ۾ شامل ڪري مقامي تنظيم بنائين ۽ پوءِ ان جي مدد سان هڪ پروگرام تي عمل ڪرائڻ جي ڪوشش شروع ڪري ڏين جنهن جا ڪجهه جزا هي آهن.

ڳوٺ يا پاڙي جي مسجدن جي حالت سڌارڻ، عام ماڻهن کي اسلام جي بنيادي تعليم ڏيڻ، بالغن جي تعليم جو بندوبست ڪرڻ، گهٽ ۾ گهٽ هڪڙي لائبريري قائم ڪرڻ، ماڻهن کي ظلم ۽ ڏاڍ کان بچائڻ لاءِ سيني سان گڏجي ڪوشش ڪرڻ، عام ماڻهن جي مدد سان صفائي ۽ بيمارين جي روڪڻ لاءِ اپاءُ وٺڻ، بيواهَن معذورن ۽ غريب شاگردن جون لسٽون ٺاهي انهن جي هر طريقي سان مدد جو انتظام ڪرڻ. جيڪڏهن پڄت هجي ته ڪو پرائمري اسڪول، يا مذهبي تعليم جو اهڙو مدرسو قائم ڪرڻ جنهن ۾ تعليم سان گڏ اخلاقي تربيت جو به انتظام هجي.

اهڙي طرح جيڪي ماڻهو مزدورن ۾ ڪم ڪن اهي ڪين اشتراڪيت (ڪميونزم) جي زهر کان بچائڻ لاءِ رڳو زباني تبليغ نه ڪن بلڪ سندن مسئلن حل ڪرڻ لاءِ عملي طرح ڪوششون به ڪن. ڪين اهڙيون مزدور تنظيمون (يونينون) ٺاهڻ گهرجن. جيڪي ڪارخانن کي قومي ملڪيت بنائڻ بدران عدل ۽ انصاف قائم ڪرڻ لاءِ پاڻ پتوڙين. سندن مقصد طبقاتي ڪشمڪش نه، بلڪ مزدورن جي جائز حقن لاءِ جدوجهد ڪرڻ هجي. سندن ڪم ڪرڻ جو طريقو اخلاق ۽ قانون جي حدن اندر هجي. ڀڃ ڊاهه ۽ تخريبڪاري کان پاسو ڪن. هو فقط پنهنجن حقن لاءِ نه وڙهن پر پنهنجا فرض به پورا ڪن. جيڪي به مزدور يا ڪارڪن هنن تنظيمن ۾ شامل ٿين انهن تي اهو شرط وڌو وڃي ته اهي پنهنجي حصي جو ڪم ايمانداري سان پورو ڪندا. انهي کان علاوه اهي تنظيمون فقط پنهنجي طبقي جي فائدي (مفاد) لاءِ ڪم نه ڪن بلڪ جنهن به طبقي سان تعلق هجي انهن جي ديني، اخلاقي ۽ سماجي حالت سڌارڻ لاءِ به ڪوشش ڪنديون رهن.

عام اصلاح (سڌاري) جي هن سڄي پروگرام جو بنيادي اصول اهو آهي ته جيڪو شخص جنهن به طبقي يا حلقي ۾ ڪم ڪري، ان ۾

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لڳاتار ۽ منظم طريقي سان ڪم ڪندو رهي، ۽ پنهنجي ڪوشش مان ڪو ڪڻ تيل ضرور ڪڍي. اسانجو طريقو اهو نہ هجي تہ پڪين ۽ جهڪن (تيز هوائن) وانگر رڳو پيچ اڇليندا وتون. بلڪ اسان کي تہ هاري وانگر ڪم ڪرڻ گهرجي، جيڪو زمين جي ڪنهن خاص جڳهہ تي ڪم ڪندو آهي. هاري ٻني کي ٺاهڻ کان وٺي فصل ڪٽڻ تائين لڳاتار محنت ڪري پنهنجين ڪوششن مان ڪو نتيجو ضرور ڪڍندو آهي. پهرين طريقي سان جهنگل ٿيندا آهن ۽ پوئين طريقي سان ٻنيون.

(4) هن پروگرام جو چوٿون حصو حڪومت جي نظام جي اصلاح آهي. اسين سمجهون ٿا تہ هن وقت ملڪ ۾ جيڪي خرابيون موجود آهن انهن کي تڏهن ئي دور ڪري سگهجي ٿو جڏهن ٻين ڪوششن (يعني تبليغ ۽ واعظ وغيره) سان گڏ حڪومت جي نظام کي درست ڪرڻ جي بہ ڪوشش ڪئي وڃي. ڇاڪاڻ تہ تعليم، قانون، ملڪي انتظام ۽ روزگار ڏيارڻ تي جيڪي طاقتون ڇانيل آهن انهن جي مقابلي ۾ سڌاري جون اهي تدبيرون ڪڏهن بہ ڪارگر ثابت نہ ٿينديون جن جو دارومدار صرف وعظ ۽ تبليغ تي هجي. اسين جيڪڏهن سچ پچ پنهنجي ملڪ مان گمراهي ۽ خدا جي نافرماني جون پاڙون پٽي، هن سچي نظام کي دين حق جي واٽ (صراط مستقيم) تي هلائڻ چاهيون ٿا تہ اسان لاءِ فقط هڪڙو گس آهي: گمراهي جي طاقتن کي تخت تان لاهي، حق کي انهن جي جاءِ تي ويهاريون. ظاهر ڳالهہ آهي تہ اقتدار جيڪڏهن نيڪ ۽ صالح ٻندن جي هٿ ۾ هوندو تہ اهي تعليم ۽ قانون ۽ حڪومتي انتظام جي پاليسي بدلائي، ٿورڙن سالن اندر اهڙو ڪم ڪري ڏيکاريندا جيڪو غير سياسي تدبيرن سان هوندَ سؤ سالن ۾ بہ تيار نہ ٿي سگهي.

اها تبديلي ڪيئن ايندي؟ هڪ جمهوري نظام ۾ انهي لاءِ صرف هڪڙو رستو آهي، ۽ اهو رستو آهي چوندن جو رستو. عام راءِ جي تربيت (سکيا) ڪئي وڃي، عوام جي ووٽ استعمال ڪرڻ جو معيار بدلايو وڃي، چوندن جي طريقي کي سڌاريو وڃي ۽ پوءِ اهڙن صالح ماڻهن کي اقتدار ۾ آندو وڃي جيڪي ملڪي نظام کي اسلام جي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اصولن مطابق، نئين سر هلائڻ جو ارادو بہ رکندا هجن ۽ انهن ۾ اهڙي قابليت بہ هجي.

اسين سمجهون ٿا تہ هن ملڪ ۾ سياسي خرابيون انهي ڪري موجود آهن جو هتي جو چونڊن جو طريقو خراب آهي. جڏهن چونڊن جي موسم ايندي آهي تہ عهدن ۽ اقتدار جي خواهش رکندڙ شخص سندرو ٻڌي ميدان ۾ لهي ايندا آهن ۽ ڊڪ ڊوڙ ڪري ڪنهن پارٽي جي ٽڪيٽ حاصل ڪندا آهن يا آزاد اميدوار جي حيثيت ۾ سان ڪوشش (ورڪ) ڪندا آهن. اهڙي ڪوشش ڪرڻ وقت ڪنهن بہ اخلاق يا اصول جو خيال نہ ڪندا آهن. هر قسم جو ڪوڙ ڳالهائيندا ۽ فريب ۽ چالبازي، دٻاءَ ۽ ناجائز طريقا استعمال ڪرڻ کان ڪونہ مڙندا آهن. جيڪي لالچ ۾ اچن انهن کي لالچ ڏيئي ووٽ خريد ڪندا آهن. جيڪي ڌمڪائڻ سان ڊڄيو وڃن، انهن تي رعب ڄمائي کائڻ ووٽ وٺندا آهن. ڪن کان دوکي سان ووٽ وٺندا آهن ۽ ڪن کان وري تعصب جي نالي تي. شريف ماڻهو اهڙي گندي راند کان هميشه پاسو ڪندا آهن. پر جيڪڏهن پلجي ميدان ۾ لٿا بہ ڪٿي تہ پهرئين ڌڪ سان کين ميدان مان نڪرڻو پئجي وڃي ٿو. مقابلي ۾ فقط اهڙا ماڻهو وڃي بچندا آهن جن کي نہ خدا جو خوف هوندو آهي نہ خلق کان شرم ـ هر قسم جي چالبازي کان ڪم وٺندا. اهڙي گديءَ واري راند ۾ اهي ئي ڪٽندا آهن جيڪي سڀ کان وڌيڪ ڪوڙا ۽ چالبازي ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هوندا.

هوڏانهن ووٽرن جو بہ اهو حال آهي جو نہ ڏسندا اصول ۽ پروگرام ۽ نہ ئي وري اميدوارن جي لياقت ۽ سندن اخلاق کي پرکيندا. جيڪو بہ کائڻ گهڻا ووٽ کسي وڃي، ميل انهي ماري. پر هاڻي تہ سچن ووٽرن جي گهڻائي (اڪثريت) جي بہ ضرورت ناهي. پاڙي تي آندل ڪوڙا ووٽر ۽ بي ايمان پولنگ آفيسر اهڙي تہ هٿن جي صفائي ڏيکاريندا جو جنهن اميدوار کي سچن ووٽن جي اڪثريت حاصل هوندي اهو بہ چونڊ هارائيندو. ڪڏهن تہ چونڊن تائين ڳالهہ ئي نہ پهچندي، بي ضمير مئجسٽريٽ لالچ يا "مٿان جي اشاري" ملڻ

تي سيني اميدوارن جا نامينيشن پيپر رد ڪريو ڇڏي ۽ ”خاص لاڏلو“ اميدوار بنا مقابلي چونڊ ڪٽي سچي تڪ جو نمائندو بڻجيو وڃي، پوءِ ڪٿي حقيقي معنيٰ ۾ نمائندو هجي يا نہ هجي.

انهن حالتن کي سامهون رکي، ٿورڙي عقل وارو ماڻهو بہ سمجهي سگهي ٿو تہ جيستائين چونڊن جو اهو طريقو جاري هوندو تيستائين شريف، نيڪ ۽ ايماندار ماڻهن جو اڳرڻ ناممڪن آهي. هي طريقو اهڙو آهي جو قوم جا خراب ۾ خراب ماڻهو مٿي اڀري اچن ۽ جنهن بد اخلاقي ۽ چالبازي سان چونڊون کٽيون اٿن اهڙي ئي بد اخلاقيءَ سان ملڪ جو انتظام هلائين.

اهي طريقا بند ڪيا وڃن. ٻيا ڪهڙا طريقا اختيار ڪجن جن سان سٺا ماڻهو مٿي آئي سگهجن؟ انهن جو مختصر تفصيل پيش ڪريان ٿو پوءِ اوهين پاڻ فيصلو ڪري سگهو ٿا تہ انهن طريقن سان حڪومت جو نظام سڌاري سگهجي ٿو يا نہ؟

پهرين ڳالهہ تہ چونڊون ڪن اصولن جي بنياد تي ٿيڻ گهرجن، شخصي، علائقائي ۽ قبائلي مفادن جي بنيادن تي نہ.

ٻيو تہ ماڻهن کي اهڙي سکيا (تربيت) ڏني وڃي، جو هو فيصلو ڪري سگهن تہ ڪين سٺي (اصلاحي) پروگرام تي عمل ڪرڻ لاءِ ڪهڙي قسم جا ماڻهو گهرجن، ۽ انهن ۾ ڪهڙيون اخلاقي وصفون ۽ دماغي قابليتون هئڻ گهرجي.

ٽيون تہ اهو طريقو بند ڪيو وڃي تہ ڪو ماڻهو چونڊن ۾ ازخود اميدوار بڻجي بيهي ۽ پوءِ پئسا خرچ ڪري ووٽ خريد ڪري ڇاڪاڻ تہ انهي طريقي سان صرف خود غرض ۽ لالچي ماڻهو ئي چونڊ جي ايندا. ان جي بدران اهڙو طريقو اختيار ڪجي جو چونڊن جي هر تڪ جا معزز شريف ماڻهو پاڻ ۾ صلاح مشورو ڪن ۽ پوءِ ڪنهن مناسب ماڻهو کي ڳولي هٿ ڪن ۽ کين درخواست ڪن تہ اسان چونڊن لڙڻ لاءِ اوهان کي پنهنجو نمائندو بنايو آهي. پوءِ تڪ جا معزز ماڻهو ڀڄ ڊوڙ ڪن ۽ چونڊن جو خرچ ڀري پنهنجي اميدوار کي ڪامياب

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بنائين. صرف انهي نموني سان چونڊجي ايندڙ ماڻهو ئي بي غرضي سان، پنهنجي ذاتي فائدي لاءِ نه، پر ملڪ جي ڀلائي لاءِ ڪم ڪندا.

چوٿون ته راڄن جا معزز ۽ شريف ماڻهو انهي نموني سان جنهن شخص کي پنهنجي تڪ مان اميدوار بيهارين انهي (اميدوار) کان عام عوام ۾ واعدو وٺن ته پنچائت طرفان منظور ٿيل منشور جي پابندي ڪندو ۽ پارليامينٽ يا اسيمبلي ۾ انهن ماڻهن جو ٻانهن ٻيلي ٿيندو جيڪي ساڳئي منشور کي عملي جامون پهرائڻ لاءِ انهي طريقي سان ٻين تڪن مان چونڊجي آيا هوندا جنهن طريقي سان هو پاڻ چونڊجي آيو آهي. جڏهن به پنچايت بي اعتمادي ظاهر ڪري ته ميمبري تان استعفيٰ ڏيئي ڇڏيندو.

پنجون ته پنچايت جا جيڪي ڪارڪن اهڙي اميدوار کي کٽائڻ لاءِ جدوجهد ڪن انهن کان به قسم ورتو وڃي ته هو اخلاق جي حدن اندر رهندا ۽ چونڊن جي قانون جي پابندي ڪندا. ڪنهن به تعصب جي نالي تي ووٽر کي اپيل نه ڪندا ۽ مخالف اميدوار جي جواب ۾ يا ازخود، ڪوڙ نه ڳالهائيندا ۽ نه ئي وري ڪوڙا الزام هڻندا يا چالبازين کان ڪم وٺندا. ووٽ خريد نه ڪندا ۽ نَه ئي وري ڪنهن تي دٻاءُ وجهندا. جعلي ووٽ نه ڏياريندا. چونڊون کٽين يا هارائين، پر پولنگ جي ڏينهن تائين، انتخاب (چونڊن) جي جنگ سچائي، ايمانداري ۽ با اصول طريقي سان لڙندا.

آءٌ سمجهان ٿو ته هن ملڪ جي چونڊن ۾ مٿين پنجن طريقن کي آزمايو وڃي ته جمهوريت کي پاڪ صاف بنائي ٿو سگهجي ۽ بد اخلاق ۽ بي ايمان ماڻهن لاءِ اسيمبلين جا دروازا بند ڪري سگهجن ٿا. هرو ڀرو ائين ناهي ته پهرين ئي چونڊ ۾ انهن جا سٺا نتيجا ظاهر ٿين. پر چونڊن جي گاڏي کي جيڪڏهن انهي پٽڙي تي چاڙهيو وڃي ته جمهوريت جو مزاج بدلائي سگهجي ٿو. ٿي سگهي ٿو ته انهن طريقن سان حڪومت جي نظام ۾ حقيقي ۽ انقلابي ڦيرو آڻڻ ۾ پنجويهه ٽيهه سال لڳن. يا انهي کان به ٿورو وڌيڪ عرصو. پر آءٌ سمجهان ٿو ته

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تبديلي جو صحيح طريقو اهو ئي آهي، ۽ انهي طريقي سان جيڪا تبديلي ايندي اها انشاءَ الله پڪي پختي ۽ جٽادار هوندي.

حضرات! هن تقرير ۾ مون مرض (بيماري) ۽ مرض جي سببن جي تشخيص ۽ تشريح اوهان اڳيان پيش ڪئي آهي، علاج جو طريقو به ٻڌايو آهي ۽ جنهن مقصد سان اسين مرض جي علاج لاءِ جدوجهد ڪرڻ چاهيون ٿا اهو به بيان ڪيو اٿم. هاڻي فيصلو ڪرڻ اوهان جي هٿ ۾ آهي ته منهنجيون ڳالهيون ڪيتري قدر قبول ڪرڻ جوڳيون آهن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسلام جو نظام

(ڪجهه ريڊيائي تقريرون)

1_ اسلام جو اخلاقي نظام

2_ اسلام جو سياسي نظام

3_ اسلام جو سماجي نظام

4_ اسلام جو معاشي نظام

5_ اسلام جو روحاني نظام

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسلام جو اخلاقي نظام

(ريڊيو پاڪستان لاهور تان 6 جنوري 1948ع تي ڪيل تقرير)

انسان جي اندر قدرتي طور اخلاقي جذبو (حس) موجود آهي، جيڪو ڪن وصفن کي پسند ڪندو ۽ ڪن کي پسند ڪونه ڪندو آهي. اها حس يا جذبو شخصي طرح انسانن ۾ موجود آهي، پوءِ ڪن ۾ گهٽ ۽ ڪن ۾ وڌ. پر مجموعي طور انسان ذات ڪن وصفن کي سٺو ۽ ڪن وصفن کي خراب چوندي آهي. اصل کان ائين ٿيندو پيو اچي. انساني اخلاقن ۾ سچائي، انصاف، انجام پاڙڻ ۽ امانت وغيره جي هميشه واکاڻ (تعريف) ٿيندي رهي آهي. تاريخ ۾ ڪوبہ اهڙو دور نہ آيو آهي جڏهن ظلم، ڪوڙ، ڏتو ڏيڻ، انجام تان ڦرڻ، دوکي بازي ۽ خيانت کي پسند ڪيو ويو هجي. همدردي، رحم، سخاوت ۽ فياضي کي هر ڪو سدائين قدر جي نگاه سان ڏسندو آهي، جڏهن تہ سنگدلي، ڪنجوسي ۽ تنگ نظري جي ڪنهن بہ انسان ڪڏهن بہ عزت نہ ڪئي آهي. صبر و تحمل، اخلاق و بردباري ۽ همت و بهادري جهڙين وصفن جي هميشه ساراه ٿيندي اچي، جڏهن تہ بي صبري، ترڙائي ۽ بزدلي تي ڪنهن کي بہ داد نہ مليو آهي. خود داري، ضبط نفس ۽ ملنساري کي هميشه انساني خوبين ۾ شمار ڪيو ويو آهي. ڪڏهن بہ ائين نہ ٿيو آهي تہ نفس جي بندگي، هلڪڙائي، بدتميزي ۽ رڪائي، (ڪج خلقي) کي اخلاقي خوبين جي فهرست ۾ شامل ڪيو ويو هجي.

فرض شناسي، وفاداري، ذميداري جي احساس ۽ ڦڙتي جي هميشه عزت ٿي آهي ۽ فرض ناشناس، بي وفا، غير ذميدار ۽ ٽوتي ماڻهن جي ڪڏهن بہ ڪنهن ماڻهو عزت نہ ڪئي آهي. اهڙيءَ طرح اجتماعي زندگي جي باري ۾ بہ انسان ذات ذري گهٽ ساڳيو فيصلو ڏنو آهي. قدر هميشه انهي سماج (سوسائٽي) جو ٿيو آهي جنهن ۾ هڪٻئي جي مدد ڪئي وڃي، جتي هڪٻئي لاءِ محبت ۽ خير خواهي موجود هجي،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انصاف ۽ سماجي مساوات نظر اچن ۽ ماڻهن ۾ ڪوبہ ڏقيڙ ۽ ڪابہ اٿبڻت نہ هجي.

هوڏانهن نفرت، بدخواهي، بي انصافي، ظلم، سماجي ننڍ وڏائي، تفرقي، ڏقيڙ ڦيٽاري ۽ ڏاڙهي پٽ کي اجتماعي زندگي ۾ ڪڏهن بہ خوبيون نہ سمجهيو ويو آهي. ڪردار جي نيڪي ۽ بدي جو بہ ساڳيو معاملو آهي. چوري، زنا، قتل، ڌاڙو، ٺڳي ۽ رشوت خوري کي ڪڏهن بہ سٺن ڪمن ۾ شمار نہ ڪيو ويو آهي. خلق کي آزارڻ، بهتان هڻڻ، گهٽ وڌ ڳالهائڻ ۽ گلا، چغلي، حسد ۽ ڦڏي فساد کي ڪنهن بہ سماج ۾ ڪڏهن بہ نيڪي نہ سمجهيو ويو آهي. مڪار، دوکيباز، مغرور، ضدي، منافق ۽ لالچي انسانن کي ڪڏهن بہ نيڪي جو سرٽيفڪيٽ نہ مليو آهي. ان جي ابتڙ ماءُ پيءُ جي خدمت، مٽن مائٽن جي مدد، پاڙيسرين سان سٺو سلوڪ، ڏک سک ۾ دوستن جو ساٿ ڏيڻ، يتيمن ۽ بي ڪسن جي سنڀال لهڻ، مريضن جي خدمت ڪرڻ ۽ مصيبت ۾ ڦاٿلن جي ڪم اچڻ وغيره کي هميشه نيڪي ۽ شرافت سمجهيو ويو آهي. پاڪ دامن، مٺو ڳالهائيندڙ نرم مزاج ۽ هر ڪنهن جو ڀلو چاهيندڙ جي هرڪو عزت ڪندو آهي. انسان ذات پنهنجو نيڪ ۽ سٺو جزو انهن ئي ماڻهن کي سمجهندي آهي جيڪي سدا سنوان ۽ سچار هجن. جن تي هر ڳالهہ (معاملي) ۾ اعتبار ڪري سگهجي. جيڪي اندر (باطن) توڙي ٻاهر (ظاهر) هڪ جهڙا هجن ۽ جيڪو چون اهو ئي ڪن. جيڪي پنهنجي حق تي راضي رهن ۽ ٻين جا حق پورا ڪرڻ ۾ فراخدل هجن. جيڪي امن سان رهن ۽ ٻين کي بہ امن سان رهڻ ڏين، جن جي ذات مان هر ڪنهن کي چڱائي جي اميد هجي ڪنهن کي بہ منجهائن برائي جو انديشو نہ هجي.

انهي بيان مان معلوم ٿيو تہ انساني اخلاقيات اهڙيون عالمگير حقيقتون آهن جن کي سڀ انسان ڄاڻن سڃاڻن ٿا تہ نيڪي ۽ بدي کي لڪل شيون ناهن جن کي ڳولڻ ڦولهڻ جي ضرورت پوي. اهي تہ انسان جون ڄاتل سڃاتل شيون آهن جيڪي سندس فطرت ۾ سمايل (وديعت ڪيل) آهن. انهي ڪري ئي قرآن پاڪ پنهنجي زبان

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(اصطلاح) ۾ نيڪي کي معروف ۽ بدي کي منڪر چوي ٿو. يعني نيڪي اها شيءِ آهي جنهن کي سڀ انسان چڱو سمجهندا آهن ۽ منڪر اهڙي شيءِ آهي جنهن کي ڪوبہ انسان خوبي ۽ چڱائي ڪونہ ٿو سمجهي.

انهي ئي حقيقت کي قرآن پاڪ هنن لفظن ۾ بيان فرمائي ٿو: فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَ تَقْوٰهَا ۝ ـ (سورة الشمس: 8) يعني انساني نفس (ذهن، شعور يا Mind) کي خدا پاڪ برائي ۽ ڀلائي جي سڃاڻپ الهامي طور عطا ڪئي آهي.

اخلاقي نظامن ۾ اختلاف ڇو آهن؟

هاڻي سوال آهي تہ جيڪڏهن اخلاق جي برائي ۽ چڱائي ڄاتل سڃاتل شيون (ڳالهيون) آهن ۽ دنيا هميشه ڪن صفتن (ڳڻن) جي نيڪ ۽ ڪن جي بد هئڻ تي متفق رهي آهي، تہ پوءِ هي مختلف اخلاقي نظام ڪٿان آيا؟ انهن ۾ ڪهڙي آڌار تي فرق ڪيو وڃي ٿو؟ اسين ڪهڙي آڌار تي چوندا آهيون تہ اسلام وٽ پنهنجو مستقل ([1]) اخلاقي نظام آهي؟ ۽ اخلاق جي معاملي ۾ اسلام ڪهڙي شيءِ انسان ذات کي عطا (Contribute) ڪئي آهي، جنهن کي هن دين جي خاص وصف چئي سگهجي؟

هن مسئلي کي سمجهڻ لاءِ جڏهن اسين دنيا جي مختلف نظامن کي ڏسون ٿا تہ اسان کي ڇوٽ (پهرئين نظر) ۾ هي فرق نظر اچي ٿو.

مختلف (جدا جدا) اخلاقي ڳڻن (صفتن) کي زندگي جي مجموعي (گڏيل) نظام ۾ شامل يا جذب ڪرڻ ۽ انهن جو مرتبو مقرر ڪرڻ ۽ انهن جو فائدو (Utility) بيان ڪرڻ ۽ انهن جي وچ ۾ لاڳاپو يا تناسب قائم ڪرڻ جي باري ۾ هنن سيني نظامن ۾ فرق نظر ايندو. وڌيڪ غور ڪرڻ سان هن فرق جو اهو سبب معلوم ٿئي ٿو تہ اهي (مختلف اخلاقي نظام)، اخلاقي خوبين ۽ برائين جي پرک، جنهن علم ذريعي (Source) نيڪي ۽ بدي (خير و شر) جي ساڃاه ۽ سڃاڻپ حاصل

---

(1) مستقبل ـ سدائين هڪ جهڙو. جنهن کي بدلائي نہ سگهجي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿيندي آهي، انهي ذريعي بابت هنن جو پاڻ ۾ اختلاف آهي ([1]).

هنن نظامن جو انهي باري ۾ بہ اختلاف آهي تہ ڪهڙي قوت (Sanction) جي ذريعي قانون تي عمل ڪرايو وڃي، ۽ اهي ڪهڙا جذبا (Motives يا محرڪات) آهن جيڪي هڪ انسان کي قانون جي پابندي ڪرڻ تي اپاريندا رهن (آماده ڪن) ٿا. وڌيڪ سوچ ويچار ڪرڻ سان انهي اختلاف ۾ فرق جو اهو سبب معلوم ٿئي ٿو تہ ڪائنات جي تصور، ڪائنات (دنيا) ۾ انسان جي حيثيت (درجو) ۽ انساني زندگي جي مقصد بابت هنن نظامن جو پاڻ ۾ اختلاف آهي ۽ انهن ئي اختلافن جي ڪري سندن روح، سندن مزاج ۽ سندن شڪل و صورت ننهن کان وٺي چوٽي تائين هڪ ٻئي کان مختلف آهن.

انساني زندگي بابت اصل ۾ مکيہ سوال هي آهن تہ هن ڪائنات جو ڪو خدا بہ آهي يا نہ؟ جيڪڏهن آهي، تہ اهو هڪڙو آهي يا گهڻا آهن؟ جنهن جي خدائي مڃي وڃي ان جون صفات (صفتون) ڪهڙيون آهن؟ اسان سان هن جو ڪهڙو تعلق آهي؟ هن اسان جي رهنمائي ڪرڻ (رستو ڏيکارڻ) جو ڪو انتظام ڪيو آهي يا نہ؟ اسان کي هن وٽ جواب ڏيڻو آهي يا نہ؟ جيڪڏهن ڏيڻو آهي تہ ڪهڙي ڳالهہ جو ڏيڻو آهي؟ اسان جي زندگي جو مقصد ۽ آخري نتيجو (انجام) ڪهڙو آهي جنهن کي سامهون رکي اسان دنيا ۾ ڪم ڪريون؟ جهڙا هنن سوالن جا جواب هوندا، انهن مطابق ئي زندگي جو نظام ٺهندو ۽ اخلاقي نظام بہ انهن (جوابن) سان ٺهڪندڙ هوندو.

هن مختصر تقرير ۾ مون لاءِ اها ڳالهہ مشڪل آهي تہ آءٌ دنيا جي سڀني نظامن جو جائزو وٺي اها ڳالهہ ٻڌايان تہ انهن (نظامن)، مٿين سوالن جا ڪهڙا جواب ڏنا آهن ۽ انهن جوابن هنن نظامن تي ڪهڙو اثر وڌو آهي. آءٌ صرف اسلام بابت عرض ڪندس تہ هي دين انهن

---

(1) مثلاً هندو ڌرم ۾ ستي ٿيڻ (يعني مڙس جي موت کان پوءِ سندس زال جو پاڻ ساڙڻ) کي نيڪي سمجهيو وڃي ٿو جڏهن تہ اسلام خودڪشي کي بلڪل حرام ۽ تمام وڏو گناه چوي ٿو. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سوالن جو ڪهڙو جواب ڏئي ٿو ۽ انهي جي آڌار تي خاص قسم جو ڪهڙو اخلاقي نظام پيدا ٿيو.

زندگي ۽ اخلاق بابت اسلام جو نظريو:

اسلام جواب ڏئي ٿو ته هن ڪائنات جو خالق الله آهي، ۽ اهو آهي به اڪيلو. اهو ئي هن جو لاشريڪ ([1]) مالڪ، حاڪم ۽ پالڻهار آهي، ۽ انهي جي ئي اطاعت تي هي سڄو نظام هلي رهيو آهي. هو دانا ۽ قادر مطلق آهي، ظاهر ۽ ڳجهو ڄاڻي ٿو. سبوح و قدوس آهي (يعني عيب، خطا ڪمزوري ۽ نقص يا خامي کان پاڪ آهي). سندس خدائي اهڙي طريقي تي قائم آهي جو انهي ۾ ڪوبه ڏنگ ونگ ڪونهي. انسان ڄائي ڄم کان هن جو بندو ۽ غلام آهي. سندس ڪم ئي اهو آهي ته هو سراسر خدا جي بندگي ۽ اطاعت ڪري. سندس زندگي جي صحيح صورت فقط اها آهي ته هو سراسر خدا جي بندگي ڪري. بندگي ڪهڙي طريقي سان ڪري؟ اهو انسان جو ڪم ڪونهي، بلڪ انهي خدا جو ڪم آهي جنهن جو هو بندو آهي. خدا پاڪ سندس رهنمائي ڪرڻ لاءِ پيغمبر موڪليا آهن ۽ ڪتاب نازل ڪيا آهن. انسان جو فرض آهي ته پنهنجي زندگي لاءِ سموريون هدايتون اتان ئي وٺي. انسان کي پنهنجي زندگي جي سيني ڪارنامن جو خدا وٽ جواب ڏيڻو آهي، ۽ اهو جواب هن جهان ۾ نه بلڪ اڳئين جهان (آخرت) ۾ ڏيڻو آهي. دنيا جي هيءَ زندگي دراصل امتحان لاءِ مليل مهلت آهي ۽ هتي انسان جي سموري ڊڪ ڊوڙ ۽ ڪوشش جو مقصد صرف اهو هئڻ گهرجي ته آخرت ۾ خدا جي حضور ۾ جواب ڏيڻ وقت ڪامياب ٿئي. انسان جو سڄو وجود هن امتحان ۾ ويٺل (شريڪ) آهي. سندس سمورين قابليتن ۽ قوتن جو امتحان ٿي رهيو آهي. زندگي جي ذري پرزي جو امتحان آهي.

دنيا جي جنهن شيءِ سان، جنهن به قسم جو واسطو پويس يا پلاند اتڪيس ٿو انهي جي چڱي طرح جاچ پڙتال اها هستي ڪندي جنهن

---

(1) لا شريڪ - جنهن جو ڪوبه ڀائيوار نه هجي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

زمين جي ذري ذري تي، هوا ۽ پاڻي تي ڪائنات جي لهرن تي ۽ خود انسان جي پنهنجي دل و دماغ ۾ سندس هٿن پيرن تي، رڪارڊ رکندڙ اهڙا "اوزار" فٽ ڪيا آهن جيڪي نظر تہ ڪونہ ٿا اچن پر انسان جي هر هڪ چر پر ۽ سندس ارادن ۽ خيالن جو مڪمل ڪچو چٺو (White Paper) هر وقت تيار ڪري رهيا آهن.

اخلاقي جدوجهد جو مقصد:

زندگي جي بنيادي سوالن بابت اسلام جو جواب اجهو اهو آهي. ڪائنات ۽ انسان بابت هي تصور (سوچ) اهڙي وڏي ۾ وڏي ڀلائي جو رستو ڏيکاري ٿو جنهن تائين پهچڻ انساني ڪوشش جو اصل مقصد هئڻ گهرجي. اها ڀلائي آهي خدا کي راضي ڪرڻ. اها ئي ڪسوٽي آهي جنهن تي پرکڻ سان اسلام جي اخلاقي نظام ۾ ڪنهن عمل بابت فيصلو ڪبو آهي تہ اهو چڱو آهي يا برو. انهي معيار مقرر ڪرڻ کان پوءِ اخلاق کي اهڙو مرڪز (محور) مليو وڃي جنهن جي چوڌاري سڄي اخلاقي زندگي ڦرندي رهي ٿي. ائين ڪرڻ سان اصل مقصد اکين سامهون هوندو آهي ۽ انهي مطابق زندگي ۾ سڀني اخلاقي خوبين (صفات) جون مناسب حدون ۽ مناسب عملي صورتون مقرر ڪبيون آهن ۽ اسان کي اهڙا دائمي اخلاقي قدر هٿ اچيو وڃن جيڪي حالتن جي بدلجڻ سان نٿا بدلجن(1).

سڀ کان وڏي ڳالهہ اها آهي تہ خدا جي راضپي کي اصل مقصد بنائڻ سان اخلاق کي هڪ اهڙي اعليٰ غايت (سبب) مليو وڃي، جنهن جي ڪري اخلاقي اوسر (ارتقا) جو ڇيهہ ئي ڪونہ هوندو ۽ ڪنهن بہ منزل يا مرحلي تي انسان خود غرضي ۽ مطلب پرستي جي اوڙاهہ ۾ نہ ڪرندو.

---

(1) هڪ مثال سان ڳالهہ جي وضاحت ڪجي ٿي. غير محرم مردن کان پردو ڪرڻ هر مسلمان عورت تي فرض آهي. هن "جديد" دور ۾ بہ پردو اهڙو ئي فرض آهي جهڙو اڄ کان چوڏهن سؤ سال اڳي هو يا آئنده چوڏهن سؤ سال کانپوءِ بہ فرض هوندو. زماني جي بدلجڻ سان هي اسلامي قدر نہ بدلبو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڙي معيار ڏيڻ کان پوءِ اسلام اسان کي علم جو اهڙو مستقل ذريعو بہ عطا ڪري ٿو جنهن سان اخلاقي خوبين ۽ خرابين جو پتو پوي ٿو. اسلام پاڪ اخلاق بابت اسان جي علم کي محض عقل يا خواهشن يا تجربن يا انساني علوم (علم جو جمع) جي حوالي نہ ڪيو آهي تہ هميشه بدلجندڙ فيصلن سان اسان جا اخلاقي حڪم بہ بدلبا رهن. ۽ ڪو جٽادار اخلاقي اصول هجي ئي ڪونہ بلڪ هو اسان کي هڪ مقرر ٿيل ذريعو ڏئي ٿو يعني الله جو ڪتاب ۽ ان جي رسول ﷺ پاڪ جي سنت. هنن ٻن ذريعن جي مدد سان اسان کي هر حالت ۾ هر زماني ۾ اخلاقي هدايتون ملنديون رهن ٿيون ۽ اهي هدايتون آهن بہ اهڙيون جو عام زندگي (پرائيويٽ لائيف) جي ننڍن معاملن کان وٺي بين الاقوامي سياست جي وڏن وڏن مسئلن تائين زندگي جي هر شعبي ۾ اسان جي رهنمائي ڪن ٿيون. هنن هدايتن ۾ زندگي جي سيني مسئلن سان اخلاقي اصول لاڳو ڪرڻ جي ايڏي تہ قابليت موجود آهي جو اسان کي علم جي ڪنهن ٻي ذريعي جي ڪڏهن بہ ضرورت محسوس ڪانہ ٿي ٿئي.

ڪائنات ۽ الله بابت انهي ئي اسلامي تصور اندر اهڙي قوت نافذه (Snaction) ([1]) بہ موجود آهي جنهن جي اخلاقي قانون جي ضرورت هوندي آهي. اها قوت آهي خدا جو خوف، آخرت ۾ پڇاڻي جو ڊپ ۽ اڻ کٽ مستقبل ([2]) جي تباه ٿيڻ جو خطرو. اسلام جيتوڻيڪ هڪ اهڙي طاقتور عام راءِ بہ تيار ڪرڻ چاهي ٿو جيڪا قومي (اجتماعي) زندگي ۾ شخصن ۽ گروهن کي اخلاقي اصولن جي پابندي ڪرڻ لاءِ مجبور ڪري، ۽ هڪ اهڙو سياسي نظام بہ ٺاهڻ چاهي ٿو جنهن جو اقتدار اخلاقي قانون کي زور ۽ قوت سان جاري (نافذ) ڪري پر سندس (اسلام جو) اصل اعتماد ۽ ڀروسو ٻاهرين ([3]) دٻاءَ بدران اندر

---

(1) جيڪا طاقت يا قوت ڪنهن قانون تي عمل ڪرائي سگهي انهي کي قوت نافذه چوندا آهن. (ڪ.ب.ن)

(2) مستقبل - ايندڙ زمانو يا وقت.

(3) هتي ٻاهرئين دٻاءَ مان مطلب آهي حڪومت طرفان سزا جو خوف.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ضمير) جي دٻاءَ تي آهي، اهڙو دٻاءُ الله ۽ آخرت جي عقيدي ۾ موجود آهي. اخلاقي احڪام ([1]) ذريعي اسلام ماڻهن جي دل ۾ اها ڳالهه ويهاري ٿو تہ تنهنجو واسطو دراصل انهي رب سان آهي جيڪو هر وقت، هر جاءِ تي توکي ڏسي رهيو آهي. تون دنيا کان تہ لڪي سگهين ٿو پر هن کان نٿو لڪي سگهين. سڄي دنيا کي دوکو ڏيئي سگهين ٿو پر هن کي نٿو ڏئي سگهين. دنيا وارن کان تہ ڀڄي لڪي سگهين ٿو پر هن جي پڪڙ کان نٿو ڀڄي سگهين. دنيا تہ رڳو تنهنجو ظاهر ڏسي ٿي پر هو تہ تنهنجا ارادا ۽ نيتون بہ ڏسي رهيو آهي. دنيا ۾ جيڪي وٽيئي سو ڪر، پر هڪڙي ڏينهن نيٺ مرڻو ۽ انهي عدالت (ڪورٽ) ۾ حاضر ٿيڻو اٿئي جتي ڪوبہ وڪيل نہ هوندو ۽ نہ ئي رشوت، سفارش، ڪوڙي شاهدي، دوکو ۽ فريب هلي سگهندا. اتي تنهنجي مستقبل جو بي رعائي سان فيصلو ٿيندو. هي عقيدو ڏيئي، اسلام هر انسان جي دل ۾ ڄڻڪ پوليس جي چوڪي (ٿاڻو) قائم ڪري ڇڏي جيڪا اندران ئي اندران ڪيس حڪم تي عمل ڪرائيندي رهي ٿي، پوءِ ٻاهر ڪٿي انهن حڪمن تي عمل ڪرائڻ لاءِ ڪا پوليس، عدالت يا جيل موجود هجن يا نہ هجن. اسلام جي اخلاقي قانونن جي پويان اصل قوت تہ اها ئي آهي جيڪا هن تي عمل ڪرائي ٿي.

جيڪڏهن عوام جي راءِ ۽ حڪومت جي طاقت بہ ان جي تائيد لاءِ موجود هجن تہ نور علىٰ نور، ورنہ صرف اهڙو ايمان ئي مسلمان قوم ۽ ان جي هر هڪ شخص کي سڌي رستي تي هلائي سگهي ٿو، بشرطيڪ سچو ايمان دلين ۾ گهر ڪري وڃي.

ڪائنات ۽ انسان بابت اسلام جو هي تصور اها بہ طاقت آڻي ٿو جيڪا انسان کي اخلاقي قانون موجب عمل ڪرڻ لاءِ هر وقت اياريندي رهي ٿي. انسان جيڪڏهن خدا کي پنهنجو خدا مڃي ۽ سندس بندگي ۽ رضا کي پنهنجي زندگي جو مقصد بڻائي ۽ ڪيس يقين هجي تہ جيڪڏهن خدائي حڪمن جي اطاعت (فرمانبرداري) ڪيم تہ آخرت

---

(1) احڪام - حڪم جو جمع.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي اڻ کٽ زندگي ۾ مون لاءِ شاندار مستقبل موجود آهي پوءِ پلي هن دنيا جي زندگي ۾ ڪيترين ئي مشڪلاتون، نقصان ۽ تڪليفون سهڻيون پون، ۽ ان سان گڏ ڪيس اها به پڪ هجي ته جيڪو انسان الله جون نافرمانيون ڪندي هن دنيا مان لاڏاڻو ڪندو انهي کي اڻ کٽ (ابدي) زندگي ۾ سخت سزا لوڙڻي پوندي پوءِ پلي هن دنيا جي چئن ڏينهن واري زندگي ۾ ڪيڏا به مزا ماڻي - ته اهڙو يقين کيس ايڏي قوت ۽ جذبو ڏيندو جو نقصان سهندو پر نيڪ ڪم ڪرڻ کان ڪونه مڙندو ۽ هر قسم جي مزي ۽ لطف کي لت هڻندو پر برائي کي ويجهو به نه ويندو.

هن تفصيل مان اها ڳالهه صاف ظاهر ٿئي ٿي ته اسلام وٽ پنهنجو تصورِ ڪائنات آهي، نيڪي ۽ بدي جو پنهنجو معيار آهي، اخلاق بابت علم حاصل ڪرڻ جو پنهنجو معيار آهي ۽ ان کي جاري ڪندڙ قوت ۽ محرڪ به پنهنجا ۽ ٻين کان الڳ موجود آهن. جن جي ذريعي ڄاتل سڃاتل (معروف) نيڪين ۽ اخلاقي قدرن کي زندگي جي سيني شعبن ۾ جاري ڪندو آهي. تنهنڪري اها ڳالهه بلڪل صحيح آهي ته اسلام وٽ پنهنجو هڪ مڪمل ۽ مستقل اخلاقي نظام موجود آهي.

هن نظام جون خاص خوبيون هونءَ ته گهڻيئي آهن، پر ٽي خوبيون اهڙيون آهن جيڪي خاص طور اسلام جون عطا ڪيل آهن:

1. اسلام الله جي رضا کي پنهنجو مقصد بنائي ٿو. ائين ڪرڻ سان اسلام اخلاق جو ايڏو ته بلند معيار ڏئي ٿو جو ان جي اخلاقي ترقي (ارتقا) جا حد کان وڌيڪ امڪان موجود آهن. علم حاصل ڪرڻ جو هڪڙو ذريعو مقرر ڪرڻ سان اخلاق کي اهڙي ته پائداري ۽ هميشگي بخشي ٿو جو انساني اخلاق هر دور ۾ سانڍي وانگر رنگ ڪونه بدلائيندو رهي ٿو. خوفِ خدا جي ذريعي اهڙي قوت نافذه (1) ڏئي ٿو جيڪا ڪنهن به ٻاهرئين دٻاءَ کانسواءِ انسان ۾ اخلاق جي قانون تي از خود عمل ڪرڻ جو شوق ۽ لاڙو پيدا ڪندي آهي.

---

(1) قوت نافذه انهي قوت کي چوندا آهن جنهن جي موجودگي ۽ جنهن جي ڊپ کان انسان ڪوبه قانون ٽوڙيندي ڊڄندو ۽ ڪيٻائيندو آهي. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

2. اسلام خواه مخواه نت نوان اخلاقي اصول ڪونہ گھڙيندو آهي ([1]) ۽ نہ ئي وري ڄاتل سڃاتل اخلاقي اصولن ۾ گهٽتا واڌي ڪندو آهي. هو انهن ئي اخلاقن کي وٺندو آهي جيڪي معروف آهن. اهڙن اخلاقن مان ٻہ چار نہ بلڪ سڀ جا سڀ وٺندو آهي، ۽ هر هڪ اخلاق کي موقعي جي مناسبت سان انساني زندگي جي سيني شعبن جهڙوڪ شهري زندگي، ملڪي سياست، واپار ۽ ٻيا ڏنڊا ڏاڙي، پوليس لائين، فوجي ڇانوڻي، امن ڪانفرنس، ميدان جنگ ـ مطلب تہ سڄي انساني زندگي تي لاڳو ڪندو آهي. اسلام هر جڳهہ ۽ زندگي جي هر شعبي ۾ اخلاق کي حاڪم بنائيندو آهي ۽ سندس ڪوشش اها ئي هوندي آهي تہ زندگي جي سيني معاملن جون واڳون نفساني خواهشن، خود غرضي ۽ مصلحت بدران اخلاق جي هٿن ۾ هجن.

3. اسلام انسان ذات کان زندگي جي اهڙي نظام قائم ڪرڻ جو مطالبو ڪري ٿو جيڪو معروف (نيڪي) تي قائم ۽ منڪر (بدي) کان پاڪ هجي. انسان کي انهي ڳالهہ ڏي سڏي ٿو تہ اچو! انهن ڀلائين کي قائم ڪريون ۽ زور وٺايون جن کي انسان جي ضمير هميشه ڀلو (سٺو) سمجهيو آهي ۽ اچو تہ انهن برائين کي دٻائيون ۽ ختم ڪريون جن کي انسانيت هميشه برو سمجهندي اچي. جن ماڻهن اها دعوت قبول ڪئي ۽ انهي سڏ تي لبيڪ (حاضر) چيو، اسلام اهڙن سيني ماڻهن کي گڏ ڪري هڪ امت تيار ڪئي جنهن جو نالو "مسلم" آهي. اهڙن انسانن کي يڪي امت بنائڻ جو فقط اهو مقصد آهي تہ هو منڪر کي دٻائڻ ۽ ختم ڪرڻ لاءِ گڏيل ڪوشش ڪن. پر هاڻي جيڪڏهن انهي امت جي هٿان معروف (نيڪي) دٻجي ۽ هيسجي وڃي، منڪر (بدي) زور وٺي وڃي تہ پوءِ خود هن امت ۽ سڄي انسان ذات کي انهي بدبختي تي ماتم ڪرڻ کپي.

---

(1) جيئن هندن جا جوڳي ۽ عيسائين جا راهب "نفس کي مارڻ" لاءِ رڻ پٽ وسائيندا، بکون ڪاٽيندا ۽ شادي کان پاسو ڪندا آهن. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسلام جو سياسي نظام

(هي تقرير 20 جنوري 1948ع تي ريڊيو پاڪستان لاهور تان نشر ڪئي ويئي)

اسلام ۾ سياسي نظام جو بنياد ٽن اصولن تي رکيو ويو آهي. توحيد، رسالت ۽ خلافت. انهن اصولن کي چڱيءَ طرح سمجهڻ بنا اسلامي سياست جي نظام کي تفصيل سان سمجهڻ مشڪل آهي. تنهنڪري پهريائين آءٌ انهن جي مختصر تشريح ڪندس.

توحيد جي معنيٰ هي آهي تہ خدا هن دنيا ۽ ان جي سيني رهاڪن جو خالق، پالڻهار ۽ مالڪ آهي. حڪومت ۽ فرمانروائي انهي جي آهي ۽ انهي کي ئي حڪم ڏيڻ ۽ ڪنهن ڪم کان منع ڪرڻ جو حق آهي ۽ بندگي ۽ فرمانبرداري بہ صرف انهي جي ڪرڻي آهي. اسان جي هي هستي جنهن جي ڪري اسين موجود آهيون، اسان جا هي عضوا ۽ جسماني طاقتون جن کان ڪم وٺندا آهيون، دنيا ۾ موجود شين تي اسان کي جيڪي اختيار حاصل آهن ۽ خود اهي شيون (موجودات) جن تي اسين پنهنجا اختيار هلائيندا آهيون. انهن مان ڪابہ شيءِ نہ اسان پيدا ڪئي آهي نہ ئي ڪٿان حاصل ڪئي اٿئون. اهي سڀ خدا جون بخشيل آهن ۽ انهي بخشش ۾ خدا جو ڪوبہ ڀائيوار ڪونهي. انهي ڪري پنهنجي هستي (وجود) جو مقصد ۽ پنهنجين قوتن کي استعمال ڪرڻ ۽ پنهنجن اختيارن جي حد بندي ڪرڻ اسان جو ڪم ڪونهي ۽ نہ ئي ڪنهن ٻئي کي هن معاملي ۾ ٽنگ اڙائڻ جو حق آهي ([1]). اهو تہ صرف انهي خدا جو ڪم

---

(1) هڪ مثال سان هن ڳالهہ کي واضح ڪجي ٿو. وات ۽ نڙي پاڻي پيئڻ ۽ کن پين ڪمن لاءِ مليا آهن. تنهن ڪري ڏڌو پاڻي، چانهہ، خوشبودار شربت ۽ ٻين حلال ۽ پاڪ شين پيئڻ لاءِ اهي عضوا استعمال ڪري سگهون ٿا. پر شراب پيئڻ لاءِ انهن کي استعمال ڪرڻ جو اسان کي حق ڪونهي، ۽ نہ ئي ڪو انساني قانون شراب کي جائز ڪري سگهي ٿو. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي جنهن اسان کي انهن قوتن ۽ اختيارن سان پيدا ڪيو آهي ۽ دنيا جون هي بيشمار شيون اسان کي استعمال ڪرڻ لاءِ ڏنيون آهن. توحيد جو اهو تصور انساني حاڪميت (يعني انسان تي انسان جي ناهيل قانون ذريعي حڪومت ڪرڻ) کان صاف انڪار ڪري ٿو. هڪڙو انسان هجي يا ڪو خاندان، يا ڪو طبقو يا ڪو گروه يا ڪا سڄي قوم، يا گڏيل طرح دنيا جا سڀ انسان. حاڪميت جو حق ڪنهن بہ حالت ۾ ڪنهن کي بہ ڪونهي. حاڪم صرف خدا آهي ۽ انهي جو ئي حڪم "قانون" آهي.

خدا جو قانون جنهن ذريعي سان بندن تائين پهتو آهي انهي جو نالو آهي "رسالت". هن ذريعي سان اسان کي بہ شيون مليون آهن. هڪڙو "ڪتاب"، جنهن ۾ خود خدا پنهنجو قانون بيان ڪيو آهي، ۽ ٻيو آهي انهي ڪتاب جي مستند تشريح جيڪا رسول ﷺ پاڪ خدا جي نمائندي جي حيثيت ۾ پنهنجي قول ۽ عمل سان پيش ڪئي آهي. خدا جي ڪتاب ۾ اهي سمورا اصول بيان ڪيا ويا آهن. جن تي انساني زندگي جو نظام قائم هئڻ گهرجي، ۽ رسول ﷺ هن ڪتاب جي منشا (مرضي) مطابق عملي طرح زندگي جو هڪ نظام قائم ڪري، هلائي ۽ ان جا ضروري تفصيل ٻڌائي اسان لاءِ هڪ نمونو ۽ مثال قائم ڪيو آهي. انهن ٻنهي شين کي گڏي، اسلامي اصطلاح ۾ شريعت چيو وڃي ٿو ۽ اهو ئي بنيادي (دستور) آهي جنهن موجب هڪ اسلامي رياست قائم ٿيندي آهي.

هاڻي خلافت تي اچون ٿا. عربي زبان ۾ هي اکر نيابت ([1]) جي لاءِ استعمال ٿيندو آهي. اسلامي نقطء نظر موجب دنيا ۾ انسان جي اصل حيثيت اها آهي تہ هو زمين تي خدا جو نائب آهي، يعني هن جي ملڪ (دنيا) ۾ هن جا ڏنل اختيار استعمال ڪندو آهي. اوهين جڏهن پنهنجي ملڪيت (جائداد) جي سنڀال ڪنهن جي حوالي ڪندا آهيو تہ لازمي طور چار ڳالهيون ڌيان ۾ رکندا آهيو. هڪڙو تہ جائداد

---

(1) اصل مالڪ يا حاڪم جو نائب يا نمائندو بڻجي سندس بدران ڪم ڪرڻ.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جا اصل مالڪ اوهين پاڻ آهيو انتظام سنڀاليندڙ شخص ڪونهي. ٻيو تہ اوهان جي جائداد ۾ انهي شخص کي اوهان طرفان مليل هدايتن موجب ڪم ڪرڻ کپي. تيون تہ هن کي پنهنجا اختيار انهن حدن اندر استعمال ڪرڻ گهرجن جيڪي اوهان هن لاءِ مقرر ڪيون آهن. چوٿون اهو تہ اوهان جي جائداد ۾ هن کي پنهنجي نہ. بلڪ اوهان جي منشا (مرضي) پوري ڪرڻي پوندي. نيابت جي تصور ۾ اهي چار شرط اهڙيءَ ريت سمايل آهن جو نائب جو لفظ زبان مان ڪڍندي ئي خود بخود ڌيان انهن (شرطن) ڏي ڇڪجيو وڃي. جيڪڏهن ڪو نائب اهي چار شرط پورا نہ ڪري تہ اوهين چوندا تہ هن (نيابت) جون حدون اورانگهيون آهن. ۽ اهو معاهدو ٽوڙيو اٿس جيڪو نيابت جي عين مفهوم ۾ شامل هو. ٺيڪ انهي معنيٰ ۾ اسلام انسان کي خدا جو خليفو چئي ٿو ۽ خلافت جي تصور ۾ اهي چار ئي شرط شامل آهن. اسلام جي سياسي نظريي موجب جيڪا رياست (مملڪت) قائم ٿيندي اها دراصل خدا جي حاڪميت ماتحت انساني خلافت هوندي جنهن کي خدا جي ملڪ ۾ سندس ڏنل هدايتن موجب ۽ سندس مقرر ڪيل حدن اندر ڪم ڪرڻ سان سندس (خدا جي) مرضي پوري ڪرڻي پوندي

خلافت جي مٿين تشريح سان گڏ اها ڳالهہ بہ سمجهي ڇڏيو تہ انهي جو اهو مطلب ڪونهي تہ اسلام جو سياسي نظريو ڪنهن هڪڙي شخص يا خاندان يا طبقي کي خليفو مقرر ڪري ٿو بلڪ اهو عهدو انهي سڄي سوسائٽي (سماج) کي سونپي ٿو جيڪو توحيد ۽ رسالت جي بنيادي اصولن کي تسليم ڪري نيابت جا بنيادي شرط پورا ڪرڻ لاءِ آماده (تيار) هجي. اهڙي سوسائٽي کي پنهنجي گڏيل حيثيت ۾ خلافت ملندي آهي. ۽ اها خلافت ان جي ٻچي ٻچي تائين پهچي ٿي. انهي نقطي کان اسلام ۾ "جمهوريت" شروع ٿئي ٿي. اسلامي سماج جي هر شخص کي خلافت جا حق ۽ اختيار مليل آهن. انهن حقن ۽ اختيارن ۾ سمورا شخص (افراد) بلڪل هڪجهڙا ڀائيوار آهن. ڪوبہ ڪنهن کان مٿاهون ڪونهي ۽ نہ ئي ڪنهن کي اهو حق حاصل آهي جو ٻين کان اهي اختيار ۽ حق کسي وٺي. رياست (يعني

ملڪ) جو ڪم ڪار هلائڻ لاءِ جيڪا حڪومت ٺاهي ويندي اها انهن ئي ماڻهن (يعني امت) جي مرضي سان ٺاهي ويندي ۽ اهي ئي ماڻهو پنهنجي خلافت جي اختيارن جو هڪ حصو حڪومت جي حوالي ڪندا ([1]) ان (حڪومت) جي ٺاهڻ ۾ سندن راءِ شامل هوندي ۽ سندن ئي مشوري سان هلندي. جيڪو سندن اعتماد وڃائي ويهندو انهي کي حڪومت جي عهدي (منصب) تان هٽڻو پوندو. انهي خيال کان اسلامي جمهوريت هڪ مڪمل جمهوريت آهي، ايتري ئي مڪمل آهي جيتري ٿي سگهي ٿي. البتہ اسلامي جمهوريت ۽ مغربي جمهوريت ۾ وڏو فرق اهو آهي تہ مغرب جو سياسي نظريو "جمهوري حاڪميت" جو قائل آهي ۽ اسلام "جمهوري خلافت" جو. مغرب ۾ پنهنجي شريعت عوام (جمهور) پاڻ ٺاهيندا آهن ۽ اسلام ۾ کين انهي شريعت جي پابندي ڪرڻي پوي ٿي، جيڪا خدا پاڪ پنهنجي رسول ﷺ ذريعي ڏني آهي. اتي حڪومت جو ڪم جمهور جي منشا (مرضي) پوري ڪرڻ آهي. هتي (اسلام ۾) حڪومت ۽ ان جا بنائيندڙ جمهور (عوام) سيني جو ڪم خدا جي منشا پوري ڪرڻ آهي. مطلب تہ مغربي جمهوريت هڪ ڇڙو مطلق العنان (ڇڙواڳ) خدا ئي آهي. جيڪا پنهنجا اختيار پنهنجي مرضي سان استعمال ڪندي آهي. ان جي برخلاف اسلامي جمهوريت، "بندگي جي آئين" جي پابند آهي ۽ پنهنجا اختيار خدا طرفان مليل هدايتن مطابق ۽ ان طرفان مقرر ڪيل حدن اندر استعمال ڪندي آهي.

---

(1) مولانا مودودي رحمه الله جي هن اسلامي نظريي ۽ روسو (فرانسيسي فلسفي) ۽ هيگل (جرمن فلسفي) جي راءِ عامہ (General Will) ۾ زمين آسمان جو فرق آهي. "راءِ عامہ" جي صورت ۾ عوام پنهنجا سمورا اختيار، ڪجهہ عرصي لاءِ چونڊيل نمائندن جي حوالي ڪريو ڇڏين. جڏهن تہ اسلامي جمهوريت ۾ امت (سمورا شهري نہ) پنهنجن اختيارن جي صرف هڪ حصي تان هٿ کڻندي آهي. (ڪ.ب.ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هاڻي آءٌ اوهان جي اڳيان انهي رياست جو هڪ مختصر پر واضح نقشو پيش ڪريان ٿو جيڪا توحيد، رسالت ۽ خلافت جي بنيادن تي ٺهندي آهي.

قرآن ۾ هن رياست (حڪومت) جو مقصد صاف طور اهو بيان ڪيو ويو آهي تہ اهڙي رياست انهن نيڪين کي قائم ڪندي، پکيڙيندي ۽ همٿائيندي آهي جن کي خداوند عالم انساني زندگي ۾ ڏسڻ پسند ڪندو آهي، ۽ انهن برائين کي روڪيندي، دٻائيندي ۽ ختم ڪندي آهي جن جو وجود خداوند عالم کي پسند ڪونهي. اسلام ۾ رياست جو مقصد محض اهو ڪونهي تہ ملڪ جو انتظام هلائي ۽ ڪنهن خاص قوم جي قومي امنگن ۽ خواهشن کي پورو ڪري، ان جي بدران اسلام هن جي سامهون هڪ بلند مقصد رکندو آهي. هن مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ رياست (حڪومت) کي پنهنجا سمورا ذريعا ۽ وسيلا ۽ پنهنجي سموري طاقت استعمال ڪرڻ گهرجي ۽ اهو مقصد اهو آهي تہ خدا پنهنجي زمين تي ۽ پنهنجن بندن جي زندگين ۾ جيڪا پاڪائي، خوبصورتي، ڀلائي (خير) ۽ ترقي ڏسڻ چاهي ٿو اها وڌي ۽ ويجهي ۽ بدي جي انهن سڀني صورتن ۽ ذريعن کي ٻنجو ڏنو وڃي جيڪي خدا وٽ هن زمين کي ويران ڪندڙ ۽ سندس بندن جي زندگي کي خراب ڪندڙ آهن. هن مقصد کي پيش ڪرڻ سان گڏ دين اسلام نيڪي ۽ بدي جي اهڙي تصوير اسان جي آڏو رکي ٿو جنهن ۾ گهربل نيڪين ۽ ڌڪاريل برائين کي صاف طور ظاهر ڪيو ويو آهي. هن تصوير کي سامهون رکي اسلامي رياست (حڪومت) پنهنجو اصلاحي پروگرام ٺاهي سگهي ٿي.

اسلام هميشه اها تقاضا (مطالبو) ڪندو رهي ٿو تہ زندگي جي هر معاملي يا شعبي ۾ اخلاقي اصولن جي پابندي ڪجي. انهي ڪري هو پنهنجي رياست لاءِ هي پاليسي مقرر ڪري ٿو تہ ان (رياست) جي سياست بي رپائي، انصاف، سچائي ۽ ايمانداري جي اصولن تي ٻڌل هجي ۽ اها رياست انتظامي يا قومي مصلحتن خاطر ڪوڙ دوکي ۽ بي انصافي کي ڪنهن بہ حالت ۾ برداشت نہ ڪري. ملڪ جي اندر

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رعيت ۾ حڪمرانن جا پاڻ ۾ لاڳاپا هجن يا ملڪ کان ٻاهر ٻين قومن سان لاڳاپا قائم ڪيا وڃن. ٻنهي حالتن ۾ مطلب پرستي ۾ قومي مصلحتن بدران سچائي، ايمانداري ۽ انصاف کي سامهون رکڻ گهرجي. جهڙيءَ طرح مسلمانن تي اها پابندي لڳائي ويئي آهي تہ وعدو يا انجام ڪريو تہ ان کي پاڙيو مسلم رياست تي بہ ساڳئي پابندي لاڳو ٿئي ٿي. ڏيڻ ۾ وٺڻ جا وٽ (توراڙا) ساڳيا هجن. جيڪو ڇئو ٿا اهوئي ڪريو ۽ جيڪو ڪندا آهيو اهوئي ڇئو. پنهنجي حق سان گڏ پنهنجو فرض بہ ياد ڪريو. ٻئي کي فرض ياد ڏيارڻ سان گڏ سندس حق کي بہ نہ وساريو. طاقت کي ظلم لاءِ نہ بلڪ انصاف قائم ڪرڻ لاءِ استعمال ڪريو. اقتدار کي خدا جي امانت سمجهو ۽ انهي يقين سان استعمال ڪريو تہ آخرت ۾ اوهان کي هن امانت جو خدا وٽ پورو پورو حساب ڏيڻو پوندو.

اسلامي رياست جيتوڻيڪ زمين جي ڪنهن خاص حصي (ملڪ) تي قائم ٿيندي آهي، پر اها انساني حقن کي جاگرافي حدن (ملڪي سرحدن) جي پيچري اندر بند ڪانہ رکندي آهي، ۽ نہ ئي وري شهريت جي حقن کي. اسلام هر انسان لاءِ ڪجهہ بنيادي حق مقرر ڪري ڇڏيا آهن جن جو هر صورت ۾ احترام ڪرڻ جو حڪم ڏئي ٿو پوءِ ڀلي ڪو انسان اسلامي حڪومت (رياست) جي حدن اندر رهندو هجي يا ٻاهر، دشمن هجي يا دوست، صلح سان رهي يا جنگ ڪري. انساني خون جو هر حال ۾ احترام ڪرڻو آهي ۽ حق کانسواءِ وهائي نٿو سگهجي. عورتن، ٻارن، ٻڍن، بيمارن ۽ قتيلن تي حملو ڪرڻ ڪنهن بہ صورت ۾ جائز ڪونهي. عورت جي عزت (عصمت) جو هر حال ۾ خيال رکڻو آهي ۽ ڪنهن بہ صورت ۾ سندس آبرو نٿي لٽي سگهجي. بکيو انسان ماني جو اگهاڙو انسان ڪپڙي جو ۽ زخمي يا بيمار انسان علاج جو حقدار آهي، هر حال ۾ حقدار آهي پوءِ ڪٿي دشمن قوم مان ئي ڇو نہ هجي. اهي ۽ اهڙا ئي ڪجهہ ٻيا حق الله پاڪ انسان کي، انسان سمجهي، عطا ڪري ٿو ۽ اسلامي رياست جي آئين ۾ انهن کي بنيادي حقن جو درجو حاصل آهي. شهريت جا حق بہ اسلام

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فقط انهن ماڻهن کي ڪونہ ٿو ڏئي جيڪي سندس رياست جي حدن اندر ڄاوا هجن، بلڪ اهڙا حق هر مسلمان کي ڏئي ٿو خواه هو دنيا جي ڪنهن بہ ملڪ ۾ ڄائو نپنو هجي. هو اسلامي رياست جي حدن ۾ داخل ٿيندي ئي خود بخود ان جو شهري بنجي وڃي ٿو.[1] ۽ سندس حق اتي جي اصلوڪن رهواسين جي برابر آهن. دنيا ۾ جيڪي بہ اسلامي رياستون هونديون انهن سيني جي رهاڪن کي گڏيل شهريت حاصل هوندي. مسلمان کي ڪنهن بہ اسلامي رياست جي حدن ۾ داخل ٿيڻ لاءِ پاسپورٽ جي ضرورت ڪانہ هوندي. ڪنهن بہ نسلي، قومي يا طبقاتي ويڇي ڪانسواءِ مسلمان ڪنهن بہ اسلامي رياست ۾ وڏي ۾ وڏي عهدي لاءِ اهل (لائق) هوندو آهي.

اسلامي رياست جي حدن اندر رهندڙ غير مسلمن لاءِ الله پاڪ ڪجهہ حق مقرر ڪيا آهن. جيڪي اسلامي دستور جو لازمي حصو هوندا آهن. اهڙي غير مسلم کي اسلامي اصطلاح موجب "ذمي" چئبو آهي، يعني جنهن جي حفاظت جو ذمو اسلامي رياست تي هجي. ذمي جي جان، مال ۽ آبرو جي حفاظت بلڪل مسلمان جي جان، مال ۽ آبرو وانگر ڪئي ويندي. فوجداري ۽ ديواني قانونن ۾ مسلمان ۽ ذمي جي وچ ۾ ڪوبہ فرق ڪونهي. ذمين جي پرسنل لاء (ذاتي قانون) ۾ اسلامي رياست ڪابہ مداخلت ڪانہ ڪندي. ذمين کي عقيدي ۽ ضمير ۽ مذهبي عبادتن ۽ رسمن بجا آڻڻ جي پوري آزادي حاصل هوندي. ذمي نہ صرف پنهنجي مذهب جي تبليغ ڪري سگهي ٿو، بلڪ قانون جي حدن اندر رهندي اسلام تي بہ تنقيد ڪري سگهي ٿو. اهڙائي ٻيا ڪئين حق غير مسلم رعيتن کي اسلامي آئين ۾ ڏنا ويا آهن، ۽ اهي مستقل حق آهن جيڪي صرف انهي حالت ۾ ڪسي

---

(1) اهو حڪم صرف انهي صورت ۾ آهي جڏهن مسلمان ڪنهن اسلامي رياست جو شهري هجي، پر جيڪڏهن هو ڪنهن غير اسلامي رياست جو رهاڪو آهي تہ انهي حالت ۾ اسلامي رياست جو شهري تڏهن بنجي سگهي ٿو جڏهن هجرت ڪري اچي. (مصنف)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سگهجن ٿا جڏهن هو مسلمانن جي ذمي مان نڪري وڃن. ڪا غير مسلم حڪومت پنهنجي مسلمان رعيت تي پلي ڪيڏا به ظلم ڪري، هڪ اسلامي رياست جوابي ڪارروائي طور پنهنجي غير مسلم رعيت سان شريعت جي برخلاف تر جيتري ڏاڍائي به نٿي ڪري سگهي. ايتري قدر جو اسان جي سرحدن کان ٻاهر پلي سڀ مسلمان قتل ڪيا وڃن، پر پنهنجين حدن اندر اسين هڪڙي به ذمي کي ناحق قتل نٿا ڪري سگهون.

اسلامي رياست جي انتظام سنڀالڻ جي ذمہ داري هڪ امير جي حوالي ڪئي ويندي جنهن کي صدر جمهوريہ وانگر سمجهڻ گهرجي. انهن سڀني بالغ مردن ۽ عورتن کي امير جي چونڊ ۾ راءِ (ووٽ) ڏيڻ جو حق هوندو جيڪي آئين (ملڪ جو بنيادي قانون) جي اصولن کي تسليم ڪن. چونڊون انهي بنياد تي ٿينديون تہ روح اسلام کان واقفيت، اسلامي سيرت، خدا جو خوف ۽ عقلمندي (تدبر) جي خيال کان ڪهڙي شخص تي سوسائٽي (سماج) جي گهڻي ۾ گهڻن ماڻهن جو ڀروسو آهي. اهڙي ماڻهو کي امير چونڊيو ويندو ۽ سندس مدد لاءِ هڪ مجلسِ شوريٰ ٺاهبي ۽ اها بہ ماڻهن جي چونڊيل هوندي. امير لاءِ اهو لازمي هوندو تہ ملڪ جو انتظام شوريٰ وارن جي مدد سان هلائي. هڪ شخص ان وقت تائين امير رهي سگهي ٿو جيستائين ماڻهن جو مٿس ڀروسو هجي. ڀروسو ختم ٿي وڃي (يعني عدم اعتماد جي صورت ۾) تہ کيس ڪرسي ڇڏڻي پوندي، پر جيستائين کيس ماڻهن جو اعتماد حاصل آهي ان وقت تائين کيس حڪومت جا سمورا اختيار حاصل رهندا.

امير ۽ سندس حڪومت تي عام شهرين کي تنقيد ڪرڻ جو پورو حق حاصل هوندو.

اسلامي رياست ۾ قانون ٺاهڻ جو ڪم شريعت طرفان مقرر ڪيل حدن اندر ڪيو ويندو. خدا ۽ رسول ﷺ جا پڌرا حڪم صرف اطاعت لاءِ آهن. قانون ٺاهيندڙ ڪابہ اسيمبلي انهن ۾ ردوبدل نٿي ڪري سگهي. باقي رهيا اهي حڪم جن مان هڪ کان وڌيڪ مطلب

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيڏي سگهجن ٿا، تہ انهن مان شريعت جي مرضي (منشاء) معلوم ڪرڻ انهن ماڻهن جو ڪم هوندو جن کي شريعت جو علم هجي. تنهنڪري اهڙا معاملا مجلسِ شوريٰ جي انهي سب ڪميٽي جي حوالي ڪيا ويندا، جيڪا علماء (عالمن) مان ٺاهي ويندي. انهي کانپوءِ ٻيا گهڻائي اهڙا معاملا آهن جن بابت شريعت ڪوبہ حڪم ڪونہ ڏنو آهي. اهڙن معاملن بابت قانون ٺاهڻ لاءِ مجلس شوريٰ آزاد آهي.

اسلام ۾ عدالت، انتظامي حڪومت (Executive) جي هٿ هيٺ ڪانهي بلڪ سڌو سنئون خدا جي نمائنده ۽ ان وٽ جوابدار آهي. عدالت جا حاڪم (يا جج) مقرر تہ انتظامي حڪومت ئي ڪندي، پر ڪو شخص عدالت جي ڪرسي تي ويهڻ کانپوءِ خدا جي قانون موجب بي ريائي سان ماڻهن جا فيصلا ڪندو ۽ خود حڪومت بہ سندس انصاف جي زد (مار) کان نہ بچي سگهندي، ايتري قدر جو صدر يا وزير اعظم کي فريادي يا جوابدار جي حيثيت سان هڪ عام شهري وانگر وٽس حاضر ٿيڻو پوندو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسلام جو سماجي نظام

(هي تقرير ريڊيو پاڪستان لاهور تان 10 فيبروري 1948ع تي نشر ڪئي ويئي)

اسلام ۾ سماجي نظام جي پيڙهه انهي نظريي تي رکيل آهي تہ سڀ انسان هڪ ئي نسل مان آهن. خدا پاڪ پهريائين هڪڙو انساني جوڙو پيدا ڪيو. پوءِ انهن مان ئي اهي سمورا انسان پيدا ٿيا جيڪي دنيا ۾ رهن ٿا. شروعات ۾ انهي جوڙي (آدم ۽ حوا) جو اولاد ڪافي عرصي تائين هڪ ئي امت هو. هنن جو دين بہ ساڳيو هو تہ زبان بہ ساڳئي هئي ۽ منجهن ڪوبہ اختلاف ڪونہ هو. پر جيئن جيئن سندن تعداد وڌندو ويو تہ هو زمين ۾ پکڙندا ويا. ائين پکڙجڻ سان هو جدا جدا ٻوليون ڳالهائڻ لڳا. سندن لباس الڳ ٿي ويا ۽ رهڻي ڪرڻي جا طريقا بہ هڪجهڙا نہ رهيا. جدا جدا ملڪن جي آب و هوا هنن جا رنگ روپ ۽ مهانڊا بہ بدلائي ڇڏيا. اها قدرتي ڳالهہ هئي. هي سڀ اختلاف فطري آهن ۽ دنيا ۾ واقعي (سچ پچ) موجود آهن. تنهنڪري اسلام انهن کي متائڻ ۽ ميسارڻ بدران هڪ واقعي ۽ هڪ حقيقت طور مڃي ٿو. هو اهڙن اختلافن کي ختم ڪرڻ نٿو چاهي بلڪ انهن جو ايترو فائدو مڃي ٿو تہ انسان جو هڪ ٻئي سان تعارف ۽ تعاون انهي صورت ۾ ئي ممڪن آهي. پر انهن اختلافن جي آڌار تي انسانن ۾ نسل، رنگ، زبان، قوميت ۽ وطنيت جا جيڪي تعصب پيدا ٿيا آهن، اسلام انهن سڀني کي غلط چئي ٿو. انسانن ۾ وڏ ننڍائي پنهنجي پراوي (پرائي) ۽ ڪميڻي ۽ شريف جا جيڪي ويڇا پيدائش (جم) جي بنياد تي قائم ڪيا وڃن ٿا، اسلام چئي ٿو تہ اهي سڀ جاهليت جون ڳالهيون آهن. هو سڄي دنيا جي انسانن کي چوي ٿو تہ اوهين سڀ هڪڙي ئي ماءُ پيءُ جو اولاد آهيو تنهنڪري پاڻ ۾ ڀائر آهيو ۽ انسان جي حيثيت ۾ اوهين سڀ برابر آهيو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انسانيت بابت اهڙي سوچ عطا ڪرڻ ڪانپوءِ اسلام چوي ٿو تہ انسان ۾ اصل فرق نسل، رنگ، زبان، قوم ۽ وطن جو ڪونهي بلڪ خيالن، اصولن ۽ اخلاق جو ئي ٿي سگهي ٿو. ساڳئي ماءُ جا ٻہ پٽ پنهنجي ٻڌ جي ڪري هڪ آهن پر جيڪڏهن سندن خيال جدا جدا آهن تہ زندگي ۾ ٻنهي جا رستا بہ جدا جدا ٿي سگهن ٿا. انهي جي برخلاف، دنيا جي ٻنهي ڇيڙن تي رهندڙ ٻن انسانن جا خيال ساڳيا آهن ۽ اخلاق بہ هڪجهڙا آهن تہ زندگي ۾ ٻنهي جو رستو ساڳيو هوندو پوءِ ظاهري طور هڪٻئي کان ڪيترو بہ ڪٽي پري هجن. هن اصول (نظريي) جي بنياد تي اسلام هڪڙو فڪري، اخلاقي ۽ اصولي سماج ٺاهي ٿو جنهن ۾ انسانن جا لڳ لاڳاپا، پيدائش (جنم) بدران عقيدي ۽ اخلاقي ضابطي جي بنياد تي قائم ٿيندا آهن. هر اهو شخص جيڪو خدا پاڪ کي پنهنجو اڪيلو مالڪ ۽ معبود مڃي ٿو ۽ پيغمبرن جي آندل هدايت کي پنهنجي زندگي جو قانون مڃي ٿو اهو اسلامي معاشري (سماج) ۾ شامل ٿي سگهي ٿو پوءِ آفريقا جو رهاڪو هجي يا آمريڪا جو سامي نسل مان هجي يا آريہ نسل مان، ڪارو هجي يا گورو هندي ڳالهائيندو هجي يا عربي. جيڪي انسان هن معاشري ۾ شامل ٿيندا انهن سيني جا حق ۽ سندن سماجي مرتبا هڪجهڙا هوندا. هنن ۾ ڪنهن بہ قسم جا نسلي، قومي ۽ طبقاتي ويڇا ڪونہ هوندا. ڪو هيناهون تہ ڪو مٿاهون ڪونہ هوندو. منجهن ڪنهن بہ قسم جو ڇوت ڇات ڪونہ هوندو. ڪنهن جي هٿ لڳڻ سان ڪوبہ پليت (پليد) ڪونہ ٿو ٿيو پوي [1] شادي مرادي ۽ گڏجي کائڻ پيئڻ ۽ گهمڻ ڦرڻ ۾ ڪابہ رڪاوٽ ڪانہ هوندي. پنهنجي جم (جنم) يا ڌنڌي جي خيال کان ڪوبہ شخص ذليل يا ڪميڻو ڪونہ سمجهيو ويندو. ڪنهن بہ

---

(1) هندو ڌرم جو اصول آهي تہ ڪنهن اڇوت (گهٽ ذات) واري جيڪڏهن ڪنهن اعليٰ ذات واري (برهمڻ، کتري يا وئش) کي هٿ لاتو تہ اهو شخص ناپاڪ ٿي ويندو ۽ اها ناپاڪي صرف گنگا ندي جي پاڻي سان لهي سگهي ٿي. سندن ويدن جي اها هڪ بنيادي تعليم آهي. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ذات، برادري يا ٻڻ بنياد جي آڌار تي ڪنهن لاءِ خاص حق ڪونہ هوندا. انسان کي سندس خاندان ۽ دولت جي ڪري معزز ۽ چڱو مڙس ڪونہ سمجهيو ويندو. بلڪ عزت انهي ڪري هوندس تہ سندس اخلاق سٺا آهن ۽ ٻين جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ خدا ترس آهي.

هي اسلامي معاشرو اهڙو معاشرو آهي جيڪو نسل و رنگ ۽ زبان جون زنجيرون ٽوڙي ۽ ملڪن جون سرحدون ڀڃي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پکڙي سگهي ٿو ۽ هن جي بنياد تي انسانن جي عالمي برابري قائم ٿي سگهي ٿي. نسلي ۽ وطني سماجن (معاشرن) ۾ تہ صرف اهڙا ماڻهو شريڪ ٿي سگهن ٿا جيڪي ڪنهن خاص نسل يا وطن ۾ پيدا ٿيا هجن. انهن کان ٻاهر "ڌارين" لاءِ اهڙي سماج جا دروازا بند هوندا آهن. پر هن فڪري ۽ اصولي سماج ۾ هر اهو شخص شامل ٿي سگهي ٿو جو اسلامي عقيدي ۽ اخلاقي ضابطن کي مڃي ۽ اهڙن ماڻهن جا حق هڪجهڙا هوندا. باقي رهيا اهي ماڻهو جيڪي هن عقيدي ۽ ضابطي کي نہ مڃين، تہ اسلامي سماج انهن کي پاڻ ۾ شامل تہ ڪونہ ڪندو پر انهن سان انساني برادري جو تعلق رهندو ۽ انهن کي انساني حق ڏيڻ لاءِ تيار آهي. ظاهر ڳالهہ آهي تہ ساڳئي ماءُ جي ٻن پٽن جا خيال هڪجهڙا نہ هوندا، تہ انهن جو زندگي گذارڻ جو طريقو بہ مختلف هوندو پر انهي جي اها معنيٰ تہ ڪانہ ٿيندي تہ هو پاڻ ۾ ڀائر ڪونهن. بلڪل ساڳئين نموني انساني نسل جي ٻن گروپن (گروهن) يا هڪ ئي ملڪ ۾ رهندڙ ماڻهن جي ٻن گروپن جا عقيدا ۽ اصول جيڪڏهن جدا جدا آهن تہ يقيناً سندن معاشرا (سوسائٽي) بہ الڳ هوندا. پر انسانيت جو جزو تہ سيني ۾ هڪجهڙو هوندو. انهي هڪجهڙي انسانيت جي بنياد تي وڌ ۾ وڌ جيترن بہ حقن بابت سوچي سمجهي سگهجي ٿو. اسلامي معاشرو سيني غير اسلامي معاشرن جا اهڙا حق تسليم ڪيا آهن.

اسلامي سماج جي هنن بنيادي اصولن کي سمجهڻ کانپوءِ، هاڻي ڏسون تہ انساني ميل ميلاپ جي جدا جدا صورتن لاءِ اسلام ڪهڙا اصول ۽ طريقا مقرر ڪيا آهن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انساني ميل ميلاپ جو پهريون ۽ بنيادي ادارو ڪٽنب (خاندان) آهي. ڪٽنب، هڪ مرد ۽ هڪ عورت جي ملڻ سان ٺهي ٿو. هن ميل ميلاپ سان هڪ نئون نسل وجود ۾ اچي ٿو. پوءِ انهي مان مٽي مائٽي، ڪٽنب ۽ برادري جا ٻيا تعلق پيدا ٿين ٿا. اها ئي شيءِ وڌندي ويجهندي نيٺ هڪ سماج (معاشري) تائين وڃيو پهچي. خاندان (ڪٽنب) ئي اهڙو ادارو آهي. جنهن ۾ هڪڙو نسل پنهنجي پوئين نسل کي انساني تمدن جي خدمت ڪرڻ لاءِ نهايت محبت، ايثار دل سوزي ۽ خير خواهي سان تيار ڪري ٿو. هي ادارو (ڪٽنب) انساني تمدن جي وڌڻ ويجهڻ ۽ ترقي لاءِ رڳو رنگروٽ ڀرتي ڪونه ڪندو آهي. بلڪ ان جا ڪارڪن (يعني ماءُ پيءُ ۽ ٻيا بزرگ) دل و جان سان چاهيندا آهن ته سندن جاءِ والاريندڙ ڪانئن بهتر هجن. انهي ڪري اها هڪ حقيقت آهي ته ڪٽنب (خاندان) ئي انساني تمدن جي پاڙ آهي ۽ هي پاڙ جيتري قدر صحتمند ۽ طاقتور هوندي، انساني تمدن به اوتري قدر ئي صحتمند ۽ طاقتور هوندو. تنهنڪري اسلام، سماجي مسئلن ۾ سيني ڪان پهريائين انهي ڳالهه ڏي ڌيان ڏئي ٿو ته خاندان جي اداري کي بلڪل صحيح بنيادن تي قائم ڪيو وڃي.

اسلامي اصولن موجب مرد ۽ عورت جي وچ ۾ لاڳاپي جو صحيح طريقو فقط اهو آهي جنهن موجب سماجي ذميداريون قبول ڪيون ويون هجن ۽ جنهن جي نتيجي ۾ هڪ خاندان (ڪٽنب) جو بنياد وڌو وڃي. ڇڙواڳ ناجائز تعلق کي محض هڪ تفريح يا ڪا معمولي خرابي سمجهي ان ڪان ڪن لاتار نٿو ڪري. بلڪ اسلام جي نگاهن ۾ اهڙو تعلق انساني تمدن جي پاڙ پٽيندڙ فعل (ڪم) آهي. تنهنڪري اهڙي لاڳاپي کي حرام ۽ قانوني ڏوهه سمجهي ٿو. انهي بري ڪم لاءِ سخت سزا مقرر ڪري ٿو ته جيئن سماج ۾ تمدن جو ٻيڙو ٻوڙيندڙ اهڙن لاڳاپن جو رواج نه پوي ۽ انهن اسباب (سببن) کي به ايرڻ نٿو ڏئي جيڪي اهڙن ڇڙواڳ لاڳاپن تي اڀاريندا آهن. پردي جا حڪم، مردن ۽ عورتن جي هڪبئي سان گڏ اٿڻ ويهڻ تي پابندي، موسيقي ۽ تصويرن تي بندش ۽ فحش ڳالهين جي اشاعت جي خلاف رڪاوٽون

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۔ انهن سيني جو مقصد اهو آهي ته خاندان جي اداري کي محفوظ ۽ مضبوط بنايو وڃي. ٻئي پاسي ذميدارين واري تعلق يعني نڪاح کي اسلام محض جائز نه بلڪ هڪ نيڪي، ثواب جو ڪم ۽ عبادت سمجهي ٿو. بالغ ٿيڻ ڪانپوءِ مرد ۽ عورت جي ڇڙي رهڻ کي اسلام پسند نٿو ڪري، هر نوجوان کي انهي ڳالهه تي اپاري ٿو ته تمدن جي جن ذميدارين جو بار جيڪو سندس ماءُ پيءُ کنيو هو پنهنجي واري اچڻ تي هو به انهن کي ڪلهو ڏئي. اسلام رهبانيت کي نيڪي نٿو سمجهي بلڪ ان کي الله جي فطرت جي خلاف هڪ بدعت سمجهي ٿو. هو اهڙين سيني رسمن ۽ رواجن کي به پسند نٿو ڪري جن جي ڪري نڪاح ڳرو بار ۽ مشڪل ڪم بڻجي وڃي. اسلام چاهي ٿو ته سماج ۾ نڪاح کي تمام سؤلو فعل ۽ زنا کي حد ڪان وڌيڪ مشڪل ڪم بنائي ڇڏي، ائين نه هجي جو زنا سؤلو ۽ نڪاح مشڪل هجي. انهي ڪري هن ڪجهه ويجهين مائٽين ۾ نڪاح کي حرام بنائڻ ڪانپوءِ ٻين مائٽن ۾ شادي ڪرڻ جي اجازت ڏني. ذات ۽ برادري جا سمورا ويڇا ختم ڪري سيني مسلمانن کي هڪٻئي سان شادي ذريعي، مائٽين ڳنڍڻ جي ڪليل اجازت ڏني. مهر ۽ ڏاج ايترو ته ٿورو مقرر ڪيو جو ٻنهي ڌرين سؤلائي سان ڏيئي سگهن ۽ نڪاح جي رسم پوري ڪرڻ لاءِ ڪنهن قاضي، پنڊت، پادري يا دفتر ۽ رجسٽر جي ڪابه ضرورت ڪانهي. اسلامي معاشرت (سماج) جو نڪاح هڪ اهڙي سادي رسم آهي جيڪا ڪنهن به جاءِ تي ٻن شاهدن جي موجودگي ۽ ڌرين (گهوٽ ۽ ڪنوار) جي رضامندي ۽ قبوليت سان پوري ڪري سگهجي ٿي، پر ضروري شرط اهو آهي ته اهڙي قبوليت ۽ رضامندي ڳجهي (خفيه) نه هجي بلڪ بستي (ڳوٺ يا پاڙي) ۾ ان جو اعلان به ٿئي ته جيئن سيني کي خبر پوي.

اسلام خاندان (ڪٽنب) جي انتظام هلائڻ جو ڪم مرد کي سونپيو آهي. زال کي مڙس جي ۽ اولاد کي ماءُ پيءُ جي خدمت ۽ فرمانبرداري جو حڪم ڏئي ٿو. اسلام اهڙي لڳڙي ڪٽنب کي پسند نٿو ڪري جنهن جي ياتين جي اخلاق ۽ معاملن جي سنيال ڪرڻ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وارو ڪوبہ نہ هجي. انتظام هلائڻ ۽ سار سنڀال لهڻ لاءِ ڪنهن ذميدار ناظم جي ضرورت هوندي آهي ۽ اسلام جي نظرن ۾ ڪٽنب جو پيءُ ئي اهڙي ذميداري کڻڻ لاءِ مناسب ۽ موزون آهي. پر انهي جو اهو بہ مطلب ڪونهي تہ مرد کي ڪٽنب جو زبرو ۽ ڪرڙو (جابر ۽ قاهر) حاڪم بنايو ويو آهي. اسلام جي نظرن ۾ خانداني (ازدواجي) زندگي جو اصل جوهر محبت ۽ شفقت آهن. جيڪڏهن عورت جو فرض آهي تہ مرد جي فرمانبرداري (اطاعت) ڪري تہ ان سان گڏ مرد جو بہ اهو فرض آهي تہ ڪيس جيڪي اختيار مليل آهن اهي سڌاري (اصلاح) لاءِ استعمال ڪري ۽ ڪابہ زيادتي (ڏاڍائي) نہ ڪري. اسلام ازدواجي ([1]) تعلق کي تيستائين قائم رکڻ چاهي ٿو جيستائين ڏرين ۾ محبت يا ڪم از ڪم رفاقت (ساٿي ٿيڻ) جو احساس ۽ امڪان باقي هجي. جتي اهڙو امڪان ختم ٿي وڃي، اتي مرد کي طلاق جو ۽ عورت کي خلع جو حق ڏئي ٿو ۽ ڪن حالتن ۾ اسلامي عدالت کي اختيار ڏئي ٿو تہ اهڙي نڪاح کي ٽوڙڻ جو حڪم ڏئي جيڪو رحمت بدران مصيبت بنجي ويو هجي.

خاندان (ڪٽنب) جي حدن کان ٻاهر ويجهي ۾ ويجهي سرحد عزيزن قريبن جي آهي جنهن جون حدون (دائرو) بنهہ ڪشاديون آهن. ماءُ پيءُ جي مٽن مائٽن ۽ سس سهري جي ناتي سان جيڪي مائٽ هو مائٽي جي حدن ۾ اچن، اسلام انهن سڀني جي هڪٻئي سان همدردي ۽ غمگساري ([2]) ڏسڻ چاهي ٿو. قرآن ڪريم ۾ ڪيترين جاين تي ذوي القربيٰ يعني مٽن مائٽن سان نيڪ سلوڪ ڪرڻ جو حڪم ڏنو ويو آهي. حديث ۾ صلہ رحمي ([3]) جو بار بار تاڪيد ڪيو ويو آهي ۽ انهي کي وڏي نيڪي شمار ڪيو ويو آهي. اسلام اهڙي شخص کي بلڪل پسند ڪونہ ٿو ڪري جيڪو پنهنجن مائٽن کان منهن ڦيرائي

---

(1) ازدواجي تعلق ـ عورت ۽ مرد جو زال ۽ مڙس جي حيثيت سان گڏجي رهڻ.

(2) غمگساري ـ ڏک سک ۾ ساٿ ڏيڻ.

(3) صلہ رحمي ـ جن سان رت ڳنڍيل هجي انهن سان سٺو سلوڪ ڪرڻ.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چڙدي ۽ انهن کي پڇي ٿي نہ. پر انهي جو اهو بہ مطلب ڪونهي تہ پنهنجن مائٽن جي اجائي طرفداري ڪو اسلامي ڪم آهي. پنهنجي ڪٽنب ۽ قبيلي (ذات يا برادري) جي ناحق طرفداري ڪرڻ کي اسلام جاهليت جو نالو ڏئي ٿو. اهڙي طرح جيڪڏهن حڪومت جو ڪو عهديدار (آفيسر) پبلڪ جي پئسي مان پنهنجن مٽن مائٽن کي نوازڻ لڳي، يا فيصلن ۾ سندن اجائي حمايت ڪري تہ اهو ڪو اسلامي ڪم ڪونهي هڪ شيطاني حرڪت آهي. اسلام جنهن صلہ رحمي جو حڪم ڏئي ٿو اها سرڪاري حيثيت سان نہ. بلڪ پنهنجي ذاتي حيثيت سان ڪئي وڃي ۽ اها هجي بہ حق ۽ انصاف جي حدن اندر.

مائٽي جي لاڳاپي کانپوءِ ٻيو نمبر ويجهو لاڳاپو پاڙي جو آهي. قرآن موجب پاڙيسرين جا ٽي قسم آهن: هڪڙا رشتيدار پاڙيسري ٻيا ڌاريا پاڙيسري ۽ ٽيان عارضي (وقتي) پاڙيسري جن سان اٿڻ ويهڻ ۽ گڏ هلڻ جو اتفاق سان موقعو ملي. اسلامي حڪمن موجب اهي سڀيئي همدردي، رفاقت ۽ سٺي سلوڪ جا حقدار آهن. نبي ﷺ جن فرمائين ٿا تہ مون کي پاڙيسري جي حقن جو ايڏو تہ تاڪيد ڪيو ويو جو آءٌ سمجهڻ لڳس تہ شايد کيس ورثي مان بہ حصو ڏنو ويندو. ٻي حديث ۾ آهي تہ پاڻ سڳورن ﷺ فرمايو تہ اهو شخص مومن ڪونهي جنهن جو پاڙيسري سندس شرارتن جي ڪري سک جو ساهہ نہ کڻي سگهي. هڪڙي ٻي حديث ۾ آهي تہ انهي شخص ۾ ايمان ڪونهي جيڪو پاڻ تہ پيٽ ڀري کائي پر سندس پاڙيسري بکيو ويٺو هجي. هڪڙي ڀيري حضور ﷺ جن کي عرض ڪيو ويو تہ هڪڙي عورت تمام گهڻيون نمازون پڙهي ٿي، گهڻو ڪري روزي سان هوندي آهي ۽ خيراتون بہ ڏاڍيون ڏئي ٿي پر بد زباني (گارين) جي ڪري سندس پاڙيسري هن مان تنگ آهن. پاڻ ﷺ فرمايائون اها دوزخي آهي. ماڻهن عرض ڪيو تہ ٻي عورت آهي جنهن ۾ اهي خوبيون تہ ڪونهن، پر پاڙيسرين کي ڪانہ ٿي ستائي. پاڻ ﷺ فرمايائون اها جنتي آهي. پاڻ ﷺ سڳورن تہ ايترو بہ تاڪيد فرمايو تہ جيڪڏهن پنهنجن ٻارن لاءِ ميوات آڻيو تہ پوءِ پاڙي واري گهر بہ موڪليو. جيڪڏهن نہ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

موڪليو تہ پوءِ ڪلون ٻاهر نہ اڇليو تہ جيئن غريب پاڙيسري جي دل نہ ڏکي. هڪڙي پيري پاڻ فرمايائون تہ جيڪڏهن تنهنجا پاڙيسري توکي سٺو سمجهن ٿا تہ تون سچ پچ سٺو آهين ۽ جيڪڏهن پاڙيسري جي راءِ تنهن جي باري ۾ خراب آهي تہ تون برو شخص آهين.

مطلب تہ اسلام انهن سڀني ماڻهن کي جيڪي پاڙيسري آهن، هڪٻئي جو همدرد، مددگار ۽ ڏک سک جو ساٿي بنائڻ چاهي ٿو. انهن ۾ اهڙا لاڳاپا قائم ڪرڻ چاهي ٿو جو هو سڀ هڪٻئي تي ڀروسو ڪن ۽ پاڙي ۾ پنهنجي جان، مال ۽ لڄ کي محفوظ سمجهن. باقي رهيو اهڙو سماج جنهن ۾ اهڙا ماڻهو ورهين تائين بہ هڪٻئي کان واقف نہ هجن جن جي گهرن وچان رڳو ڀت هجي، يا اهڙو پاڙو (محلو) جنهن جي رهاڪن کي هڪٻئي سان ڪابہ دلچسپي يا همدردي نہ هجي، تہ اهڙو سماجي نظام هرگز هرگز اسلام جو سماجي نظام ڪونهي.

انهن ويجهن لاڳاپن کانپوءِ هڪ وسيع دائرو نظر اچي ٿو جنهن ۾ سڄو سماج اچيو وڃي. انهي ۾ اسلام، انسان جي اجتماعي زندگي کي جن وڏن وڏن اصولن تي قائم ڪري ٿو اهي مختصر طور هي آهن:

(1) نيڪي ۽ پرهيزگاري جي ڪمن ۾ هٿ ونڊايو (تعاون ڪريو) بدي ۽ ڏاڍائي جي ڪمن ۾ ساٿ نہ ڏيو. (قرآن)

(2) اوهان جي دوستي ۽ دشمني خدا ڪارڻ هئڻ گهرجي، جيڪي ڪجهہ ڏيو انهي لاءِ ڏيو تہ خدا انهي ڏيڻ کي پسند ڪري ٿو ۽ جيڪو ڪجهہ روڪيو (نہ ڏيو)، انهي لاءِ روڪيو تہ خدا اهڙي ڏيڻ کي پسند نٿو ڪري. (حديث)

(3) اوهين تہ اها بهترين امت آهيو جنهن کي دنيا وارن جي ڀلائي لاءِ ميدان ۾ آندو ويو آهي. اوهان جو ڪم آهي نيڪي جو حڪم ڏيڻ ۽ بدي کان روڪڻ. (قرآن)

(4) هڪٻئي ۾ بدگماني نہ ڪريو. هڪٻئي جا عيب نہ ڦولهيندا (ڳوليندا) وتو. ڪنهن کي بہ هڪٻئي جي برخلاف نہ ڀڙڪايو. حسد ۽ ڪيني کان بچو. هڪٻئي جي پوئيان هٿ ڌوئي نہ پئو. الله جا بندا ۽ پاڻ ۾ ڀائر بنجي رهو. (حديث)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(5) ڄاڻي ٻجهي ڪنهن بہ ظالم جو ساٿ نہ ڏيو. (حديث)

(6) پنهنجي قوم جي ناحق حمايت ڪرڻ ائين آهي جڻڪ اوهان جو اٺ کوهہ ۾ ڪرڻ لڳو تہ اوهين بہ پڇ ۾ چنبڙي انهي سان گڏ کوه ۾ ڪريا. (حديث)

(7) ٻين لاءِ اهو ئي پسند ڪريو جيڪو خود پنهنجي لاءِ پسند ڪندا آهيو. (حديث)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسلام جو معاشي نظام

(2 مارچ 1948ع تي ريڊيو پاڪستان لاهور تان نشر ڪيل تقرير)

انسان جي معاشي زندگي کي انصاف ۽ سچائي تي قائم رکڻ لاءِ اسلام ڪجهه اصول ڏنا آهن، ۽ ڪجهه حدون مقرر ڪيون آهن ته جيئن دولت پيدا ڪرڻ ۽ استعمال ڪرڻ ۽ ان جي ورڇ جو سمورو نظام انهن حدن اندر هلندو رهي. دولت پيدا ڪرڻ جا طريقا ڪهڙا هجن ۽ ان جي ورڇ ڪيئن ٿئي؟ اسلام انهي سوال بابت ڪو بہ بحث ڪونہ ٿو ڪري، اهي ڳالهيون مختلف زمانن ۾ تمدن جي واڌ ۽ ترقي سان گڏ بدلبيون رهن ٿيون. دولت جي پيدائش ۽ ورڇ جا طريقا، حالتن ۽ ضرورتن مطابق خود بخود مقرر ٿي ويندا آهن. اسلام تہ فقط ايترو چاهي ٿو تہ هر زماني ۽ هر قسم جي حالتن ۾ انسان جا معاشي معاملا انهن ئي اصولن مطابق هلندا رهن ۽ انهن ئي حدن اندر رهن جيڪي هميشه لاءِ (دائمي) مقرر ڪيا ويا آهن.

اسلامي سوچ مطابق زمين ۽ ان جون سموريون شيون، الله پاڪ انسان ذات لاءِ بڻايون آهن، تنهنڪري هر هڪ انسان کي ڄائي ڄم کان اهو حق حاصل آهي تہ زمين مان پنهنجو رزق حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪري، هن حق ۾ سيئي انسان هڪجهڙا آهن. ڪنهن کان بہ هي حق نٿو کسي سگهجي ۽ نہ ئي انهي باري ۾ هڪڙن کي ٻين کان "وڌيڪ حقدار" بڻايو ويو آهي. ڪنهن بہ شخص يا نسل يا طبقي تي، شريعت (شرع) موجب ڪا بہ اهڙي پابندي نٿي لڳائي سگهجي تہ هو رزق حاصل ڪرڻ جا فلاڻا ذريعا استعمال نٿو ڪري سگهي ۽ فلاڻن ڌنڌن جي ويجهو بہ نٿو وڃي سگهي، ساڳئي طرح شرعي اصولن موجب ڪي بہ اهڙيون پابنديون نٿيون لڳائي سگهجن ۽ نہ ئي اهڙا ويڇا ۽ فرق قائم ڪري سگهجن ٿا، جن موجب رزق حاصل ڪرڻ جي ڪن وسيلن ۽ معاشي ذريعن تي ڪنهن خاص طبقي، نسل يا

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گهراڻي (خاندان) جي هڪ هٿي قائم ٿئي. خدا جي پيدا ڪيل هِن زمين تي هُن رزق حاصل ڪرڻ جا جيڪي ذريعا ٺاهيا آهن انهن مان پنهنجي حصي جو رزق حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪرڻ جو سيني انسان کي هڪجهڙو حق حاصل آهي.

قدرت جون اهي نعمتون جن کي فائديمند ۽ "ڪم جهڙيون" بنائڻ ۾ ڪنهن به انسان جي محنت ۽ قابليت جو ڪوبه دخل ڪونهي. اهي نعمتون سيني انسانن لاءِ مباح ۽ عام آهن. ۽ هر شخص پنهنجي ضرورت مطابق انهن مان فائدو حاصل ڪري سگهي ٿو. درياهن ۽ چشمن جو پاڻي، جهنگ جون ڪاٺيون، جهنگلي وڻن جا ميوا، ميدانن تي ٿيندڙ گاهه، هوا، پاڻي، جهنگلي جانور ۽ پکي، زمين جي مٿاڇري تي کليل کاڻيون وغيره تي ڪنهن جي به هڪ هٿي قائم ڪانهي ۽ نه ٿي اهي شيون وڪرو ڪري سگهجن ٿيون. خدا جي سيني بندن کي انهن مان مفت فائدي حاصل ڪرڻ جو حق حاصل آهي. البته جيڪڏهن ماڻهو تجارت جي خيال کان، وڏي پيماني تي انهن کي استعمال ڪرڻ چاهين ته ٽيڪس لڳائي سگهجي ٿو.

انسان جي فائدي لاءِ خدا پاڪ جيڪي شيون ٺاهيون آهن انهن کي حاصل ڪرڻ ڪانپوءِ بيڪار ڇڏڻو ڪونهي يا ته انهن مان پاڻ فائدو وٺجي يا ٻين کي فائدو وٺڻ ڏجي. انهي اصول موجب اسلامي قانون جو فيصلو آهي ته ڪوبه شخص پنهنجي زمين کي ٽن سالن کان وڌيڪ عرصي تائين غير آباد حالت ۾ نٿو ڇڏي سگهي. جيڪڏهن انهي عرصي اندر ان تي عمارت نٿو اڏي يا ان ۾ پوک نٿو ڪري ته ٽن سالن ڪانپوءِ مالڪ جو حق ختم ٿي ويندو. جيڪڏهن ڪو ٻيو شخص اها زمين استعمال هيٺ آڻي ٿو ته ان تي دعوي داخل ڪري ڇڏي

جيڪڏهن ڪو شخص قدرت جي خزاني مان سنڌو سنئون ڪا شيءِ حاصل ڪري، محنت ۽ قابليت سان ان کي مفيد بنائي ٿو ته انهي شيءِ جو پاڻ مالڪ بڻجي ويندو. مثلاً ڪو شخص ڪا اهڙي بيڪار زمين استعمال ڪري ٿو جنهن تي ڪنهن جو به حق ڪونهي

تہ اهڙي شخص کي بيدخل نٿو ڪري سگهجي. اسلامي نقطہ نظر موجب مالڪاڻي جا سمورا حق انهي ئي نموني شروع ٿيا آهن. شروع شروع ۾ جڏهن انساني وسنديون ٿيون تہ سموريون شيون، سڀني انسانن لاءِ عام طرح مباح هيون. پوءِ جنهن بہ انسان، جنهن بہ مباح شيءِ تي قبضو ڪري ان کي ڪارگر بنايو تہ انهي جو مالڪ بنجي ويو. يعني ڪيس اهو حق حاصل ٿي ويو تہ ان کي صرف پاڻ استعمال ڪري ۽ جيڪڏهن بيو ڪو استعمال ڪرڻ چاهي تہ ان ڪان معاوضو وٺي. انسان جي معاشي معاملن جو حل انهي ئي فطري ڳالهہ تي ٻڌل آهي ۽ انهي ڪي پنهنجي جاءِ تي قائم رهڻ گهرجي.

ڪو شخص جيڪڏهن شرعي طور جائز طريقن سان دنيا ۾ ڪا ملڪيت حاصل ڪري ٿو تہ انهي جو هر حال ۾ احترام ڪرڻو آهي. فقط ايترو پڇي سگهي ٿو تہ سندس ڪا بہ ملڪيت شرعاً جائز آهي يا ناجائز. شريعت موجب جيڪي ملڪيتون ناجائز هجن انهن کي بيشڪ ختم ڪرڻ گهرجي، پر جيڪي ملڪيتون شريعت موجب جائز آهن انهن کي ضبط ڪرڻ جو ڪنهن بہ حڪومت يا ڪنهن بہ قانون ٺاهيندڙ مجلس کي ڪوبہ حق ڪونهي، ۽ نہ وري اهڙي ملڪيت جي جائز شرعي وارثن جي شرعي حقن ۾ ڪا گهٽتا وڌي ڪري سگهجي ٿي. اجتماعي بهتري ۽ عوامي ڀلائي جي نالي ۾ ڪوبہ اهڙو نظام قائم نٿو ڪري سگهجي جيڪو شريعت طرفان عطا ڪيل حق کسي وٺي. جماعت (يا معاشري) جي فائدي لاءِ افراد (شخص) جي ملڪيتن تي شريعت سڳوري جيڪي پابنديون وڌيون آهن. انهن ۾ گهٽتائي ڪرڻ بہ ايڏو ئي وڏو ظلم آهي جيڏو انهن ۾ واڌارو (اضافو) ڪرڻ. اسلامي حڪومت جي فرضن ۾ اها ڳالهہ شامل آهي تہ ماڻهن (افراد) جي شرعي حقن جي حفاظت ڪري ۽ انهن ڪان عام ماڻهن (افراد) جا اهي حق وصول ڪري جيڪي شريعت مٿن لاڳو (عائد) ڪري ٿي.

خدا تعاليٰ پنهنجين نعمتن جي ورڇ ۾ مساوات (برابري) کي سامهون ڪونہ رکيو آهي. بلڪ پنهنجي حڪمت موجب هڪڙن کي ٻين کان وڌيڪ نوازيو اٿس. حسن، مٺو آواز، تندرستي، جسماني

طاقتون، دماغي قابليتون، پيدائشي ماحول ۽ اهڙين ئي ٻين شين مان سيني انسانن کي هڪجهڙي ورڇ ڪانه ملي آهي. رزق جو معاملو به ائين ئي آهي. خدا جي بنايل فطرت خود اها گهر (تقاضا) ڪري ٿي ته رزق جي معاملي ۾ انسانن ۾ تفاوت هجي. تنهنڪري اسلامي اصولن موجب اهڙيون سڀ تدبيرون اصولي طور غلط آهن جيڪي ماڻهن ۾ بناوٽي معاشري ۾ برابري قائم ڪرڻ لاءِ اختيار ڪيون وڃن. اسلام چاهي ٿو ته سماج ۾ ڪوبه اهڙو رواج ۽ ڪابه اهڙي قانوني رنڊڪ موجود نه هجي جنهن جي موجودگي ۾ ڪوبه شخص پنهنجي قوت ۽ طاقت موجب معاشي جدوجهد (رزق حاصل ڪرڻ لاءِ ڊڪ ڊوڙ) نه ڪري سگهي. ان سان گڏ ايڏا ويچا ۽ اهڙيون رعايتون به قائم نه ڪيون وڃن جو ڪن طبقن، نسلن ۽ خاندانن کي ڄائي ڄم کان جيڪا خوش نصيبي حاصل هجي ان جي قانوني حفاظت ڪئي وڃي. هي ٻئي طريقا فطري طور قائم ڪيل نامساوات (اڻ برابري) جي جاءِ تي زبردستي هڪ بناوٽي نامساوات قائم ڪندا آهن. تنهنڪري اسلام انهن کي مٽائي، سماج جي معاشي نظام کي اهڙي فطري حالت تي آڻڻ گهري ٿو جنهن ۾ هر شخص کي ڪوشش ڪرڻ جا موقعا ملن. باقي جيڪي ماڻهو چاهين ٿا ته (رزق حاصل ڪرڻ جي) ڪوشش جي نتيجن ۽ ذريعن ۾ به سيني ماڻهن کي زبردستي برابر بنايو وڃي. ته اسلام انهن سان متفق ڪونهي[1]. ڇاڪاڻ ته اهڙا ماڻهو فطري اڻ برابري (نامساوات) کي بناوٽي برابري سان بدلائڻ گهرن ٿا.

فطرت ته اهو چاهي ٿي ته هر شخص معيشت (رزق حاصل ڪرڻ) جي ميدان ۾ پنهنجي ڊوڙ انهي جاءِ تان شروع ڪري جتي

---

(1) هن ڳالهه کي هڪ مثال سان سمجهائجي ٿو. اسلام سيني ماڻهن کي تعليم حاصل ڪرڻ جا هڪجهڙا موقعا ڏيڻ چاهي ٿو. هاڻي جيڪڏهن گڏ تعليم حاصل ڪندڙن مان ڪو شاگرد پنهنجي محنت ۽ هوشياري سان تمام اعليٰ درجو حاصل ڪري ٿو ته هڪ گوسڙو ۽ موڳي شاگرد کي ان جي برابر بنائڻ بي انصافي آهي. (ڪ. ب. ن)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيس خدا پيدا ڪيو آهي. جيڪو موٽر وٺي آيو آهي اهو موٽر تي ٺي هلي، جنهن وٽ صرف ٻه پير آهن اهو پيادل هلي ۽ جيڪو منڊو آهي اهو منڊڪائي هلي. سوسائٽي جو قانون اهڙو نه هئڻ گهرجي جو موٽر واري جي هميشه لاءِ موٽر تي هڪ هٽي قائم ٿي وڃي ۽ منڊڪائڻ واري لاءِ موٽر حاصل ڪرڻ ناممڪن بنجي وڃي. ۽ نه ٺي وري اهڙو قانون هجي جو سيني کان زوري زبردستي ساڳئي جاءِ تان ڊوڙ شروع ڪرائي وڃي ۽ شروع کان آخر تائين ٻنهي کي گڏ سلهاڙيو وڃي ته جيئن ڪوبه اڳتي نه وڌي سگهي. ان جي برعڪس اهڙا قانون هئڻ گهرجن جو جنهن شخص پنهنجي ڊوڙ منڊڪائڻ سان شروع ڪئي آهي ته اهو جيڪڏهن پنهنجي محنت ۽ قابليت سان موٽر حاصل ڪري سگهي ٿو ته ضرور حاصل ڪري ۽ جيڪو شروع ۾ موٽر تي هو جيڪڏهن پنهنجي نالائقي سان منڊو ٿي پوئتي رهجي وڃي ٿو ته پلي رهجي وڃي.

اسلام صرف ايترو ئي نٿو چاهي ته اجتماعي زندگي ۾ معاشي ڊوڙ بي ريائي سان ٿئي، بلڪ انهي ڊوڙ ۾ حصو وٺندڙن جي دل ۾ هڪ ٻئي لاءِ رحم ۽ همدردي به هجي ۽ پاڻ ۾ مددگار به بنجن. هڪڙي پاسي اخلاقي تعليم ذريعي ماڻهن ۾ اها ذهنيت پيدا ڪري ٿو ته پنهنجن ڪمزور ۽ پوئتي پيل ڀائرن کي سهارو ڏيو ۽ ٻئي پاسي اهو به مطالبو ڪري ٿو ته سماج ۾ اهڙو هڪ مستقل ادارو هجي جيڪو معذور ۽ بي پهچ ماڻهن جي مدد جو ذمو کڻي. جيڪي ماڻهو معاشي ڊوڙ ۾ حصي وٺڻ جهڙا نه هجن. انهن کي انهي اداري مان سندن (رزق جو) حصو ملي. زماني جي حادثن ڪري جيڪي ماڻهو انهي ڊوڙ لڳائيندي ڪري پون، اهڙو ادارو انهن کي پنهنجن پيرن تي بيهاري ٻيهر هلڻ جهڙو بنائي. جن ماڻهن کي هن ميدان ۾ لهڻ لاءِ ڪنهن سهاري جي ضرورت هجي ته انهن کي انهي اداري کان اهڙو سهارو ملي. انهي مقصد لاءِ اسلام فيصلو ڪيو آهي ته ملڪ ۾ گڏ ٿيل سموري دولت تان اڍائي سيڪڙو سالانه ۽ ساڳئي طرح سموري واپاري موڙي تان به اڍائي سيڪڙو سالانه زڪوات وصول ڪئي وڃي. جن زمينن سان

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عشر جو قانون لڳي ٿو (عشري زمين) انهن جي زرعي پيدائش مان ڏهہ سيڪڙو يا پنج سيڪڙو جي حساب سان عشر وصول ڪجي. ڪن کاڻين يا معدني پيدااوار تان پنجون حصو (ويهہ سيڪڙو) ورتو وڃي. اهڙيءَ طرح وهٽ وارن (مويشي) جي هڪ خاص تعداد تي بہ ڪنهن خاص حساب سان سالانہ زڪوات لڳائي وڃي. اها سموري دولت غريبن، محتاجن ۽ يتيمن جي مدد لاءِ استعمال ڪئي وڃي. هيءُ اهڙو هڪ اجتماعي ويمون آهي جنهن جي هوندي اسلامي سوسائٽي جو ڪوبہ شخص، زندگي جي بنيادي ضرورتن کان ڪڏهن بہ محروم نٿو رهي سگهي. ڪوبہ پورهيت ماڻهو بک جي خوف کان ڪنهن بہ ڪارخانيدار يا زميندار وٽ اڻ پوري مزدوري تي محنت ڪرڻ لاءِ مجبور نہ هوندو.

فرد ۽ جماعت (سماج) جي وچ ۾ اسلام اهڙو توازن (وچٿرائي) قائم ڪرڻ گهري ٿو جنهن سان فرد جي شخصيت ۽ سندس آزادي بہ برقرار رهي، ۽ سندس اها آزادي خلق خدا جي لاءِ آزار بہ نہ بنجي، بلڪ لازمي طور فائديمند ثابت ٿئي. اسلام ڪنهن بہ اهڙي سياسي يا معاشي تنظيم کي پسند نٿو ڪري جيڪا فرد (هڪ شخص) کي جماعت (سماج) ۾ گم ڪري ڇڏي ۽ ان لاءِ ايتري بہ آزادي نہ ڇڏي جيڪا سندس شخصيت جي صحيح واڌ ۽ اوسر لاءِ ضروري آهي. ڪنهن ملڪ جي سيني ڪارخانن، زمينن ۽ کاڻين وغيره (ذرائع پيداوار) کي قومي ملڪيت بنائڻ مان لازمي نتيجو اهو نڪرندو تہ ملڪ جا سمورا انسان اجتماعي گهاڻي ۾ پيڙيا رهندا. انهي حالت ۾ سندن شخصي لياقتن (انفراديت) جو قائم رهڻ ۽ اسرڻ تمام مشڪل بلڪل ناممڪن آهي. انفراديت لاءِ جهڙي طرح سياسي ۽ سماجي آزادي ضروري آهي. اهڙي ئي طرح معاشي آزادي بہ ضروري آهي. جيڪڏهن اسين آدميت کي بلڪل پاڙان پٽڻ نٿا چاهيون تہ اسان کي پنهنجي اجتماعي زندگي ۾ اهڙيون حالتون برقرار رکڻ گهرجن. جن ۾ خدا جو بندو آزادي سان پنهنجي روزي ڪمائي سگهي ۽ ان سان گڏ پنهنجي ضمير کي بچائي سگهي ۽ پنهنجين اخلاقي ۽ ذهني قوتن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کي پنهنجي شوق ۽ لاڙن موجب وڌائي ويجهائي سگهي. ماڻهوءَ جو رزق، جنهن جون ڪنجيون بين وٽ هجن، ڪيترو به گهڻو هجي پر خوشگوار (وڻندڙ) ڪونهي. رڳو جسم جي ٿلهي ٿيڻ سان روحاني ۽ذهني نقصان پورو نہ ٿي سگهندو.

جهڙيءَ طرح اسلام متئين قسم جي نظام کي پسند نٿو ڪري اهڙيءَ طرح اسلام اهڙي اجتماعي نظام کي بہ پسند نٿو ڪري جنهن ۾ معاشرت ۽ معيشت جي ميدان ۾ هر ڪنهن کي ڇڙواڳ ڇڏيو وڃي تہ پنهنجين خواهشن يا مفاد خاطر جيئن وڻين تيئن جماعت (سماج) کي پيليندا وتن. انهن ٻنهي انتهائن جي وچ ۾ اسلام جيڪو وچٿرو رستو ورتي ٿو اهو هي آهي تہ پهريائين فرد کي جماعت جي ڀلائي خاطر ڪجهہ حدن ۽ ذميدارين جو پابند بنايو وڃي ۽ پوءِ کيس پنهنجن معاملن ۾ آزاد ڇڏي ڏجي. انهن حدن ۽ ذميدارين جو سچو تفصيل بيان ڪرڻ جو هي موقعو ڪونهي، آءٌ صرف انهن جو مختصر خاڪو اوهان آڏو پيش ڪريان ٿو.

پهريائين روزي حاصل ڪرڻ جي ڳالهہ کي وٺو. دولت ڪمائڻ جي طريقن ۽ ذريعن ۾ اسلام جنهن تفصيل سان جائز ۽ ناجائز جو فرق مقرر ڪيو آهي، اهو دنيا جي ڪنهن بہ ٻئي قانون ۾ موجود ڪونهي. اسلام ڳولي ڳولي انهن سيني ذريعن کي حرام بنائي ٿو جن سان ڪو شخص ڪنهن ٻئي شخص کي، يا گڏيل طرح سڄي سوسائٽي کي ڪو اخلاقي يا مادي نقصان پهچائڻ سان پنهنجي روزي حاصل ڪندو آهي. شراب ۽ نشي وارين شين ٺاهڻ ۽ وڪڻڻ، بدڪاري ۽ راڳ ناچ جو ڌنڌو، جوا، سٽو، لاٽري، وياج، دڙڪي ۽ جهڳڙي وارا سوڌا، اهڙا واپاري طريقا جن ۾ هڪڙي ڌر کي يقيني فائدو هجي ۽ ٻئي ڌر جي فائدي ۾ شڪ هجي، ضرورت جون شيون ڪٺيون ڪري انهن جون قيمتون وڌائڻ، ۽ اهڙي طرح ٻيا سمورا ڪاروبار جيڪي سماج لاءِ نقصانڪار هجن، اسلامي قانون ۾ بلڪل حرام ڪيا ويا آهن. هن باري ۾ جيڪڏهن اوهين اسلام جي معاشي قانون کي ڏسندا تہ حرام طريقن جي هڪ ڊگهي فهرست اوهان کي نظر

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ايندي ۽ انهن طريقن مان اوهان کي گهٽي ياڳي اهڙا طريقا ئي نظر ايندا جن کان ڪم وٺي، موجوده سرمايہ داري نظام ۾ ماڻهو ڪروڙ پتي ٿيندا آهن. اسلام انهن سڀني طريقن کي قانون سان بند ڪري ٿو ۽ رڳو اهڙن طريقن سان دولت ڪمائڻ جي آزادي ڏئي ٿو جن سان ٻين جي حقيقي ۽ مفيد خدمت ڪرڻ ڪانپوءِ انصاف سان اجورو (معاوضو) حاصل ڪري سگهجي.

حلال ذريعن سان ڪمايل دولت تي اسلام، انسان جا مالڪاڻا حق تسليم ڪري ٿو. پر انهن حقن لاءِ بہ حدون مقرر ٿيل آهن. اسلام، انسان تي پابندي وجهي ٿو تہ حلال جي ڪمائي کي ڪپايو بہ جائز طريقن سان وڃي. دولت ڪپائڻ تي ايڏيون تہ پابنديون وڏيون ويون آهن جو انسان پاڪيزه ۽ صاف سٿري زندگي تہ گذاري سگهي ٿو پر عياشين ۾ دولت اڏائي نٿو سگهي ۽ نہ ئي نٽ ٽانگر ظاهر ڪري سگهي ٿو. اجائي خرچ تي تہ ڪن حالتن ۾ اسلام ڪليل پابندي لڳائي آهي، ۽ ڪن ٻين حالتن کي کولي بيان تہ ڪونہ ڪيو ويو آهي پر اسلامي حڪومت کي اختيار مليل آهي تہ ماڻهن کي پنهنجي دولت اجايو اڏائڻ کان منع ڪرڻ جو حڪم جاري ڪري

جائز ۽ معقول خرچ ڪانپوءِ جيڪا دولت بچي پوي اها گڏ بہ ڪري سگهجي ٿي ۽ وڌيڪ دولت ڪمائڻ لاءِ ڌنڌي ۾ سيڙائي سگهجي ٿي. پر هنن ٻنهي حقن تي ڪجهہ پابنديون بہ آهن. گڏ ڪرڻ جي حالت ۾ هڪ مقرر حد (نصاب) کان وڌيڪ دولت تي سالانہ اڍائي سيڪڙو زڪوات ڏيڻي پوندي. ڪاروبار ڪرڻو آهي، تہ رڳو جائز ڪاروبار ڪجي. جائز ڪاروبار ماڻهو پاڻ ڪري يا ڪنهن ٻئي کي پنهنجو سرمايو نقد رقم يا زمين وغيره جي صورت ۾ پيداواري تي ڏيئي نفعي نقصان ۾ شريڪ ٿئي، اهي ٻئي صورتون جائز آهن. انهن حدن اندر ڪم ڪندي جيڪڏهن ڪو شخص ڪروڙ پتي بہ بنجي وڃي تہ اسلام کي انهي تي ڪوبہ اعتراض ڪونهي، بلڪ اهو تہ خدا جو انعام آهي. ليڪن جماعتي مفاد انهي لاءِ بہ شرط مقرر ڪري ٿو. هڪڙو اهو تہ واپاري مال تي زڪوات ۽ زرعي پيدائش تي

عشر ڏنو وڃي. پيو تہ جن ماڻهن سان پنهنجي واپار يا صنعت يا زراعت ۾ پيداوار يا اجرت جو وهنوار رکي، انهن سان انصاف ڪري. جيڪڏهن پاڻ رضا خوشي سان اهڙو انصاف نہ ڪندو تہ اسلامي حڪومت ڪيس انصاف ڪرڻ لاءِ مجبور ڪندي

جيڪا دولت انهن جائز حدن اندر رهي ڪري حاصل ٿئي ٿي، اسلام انهي ڪي بہ ڪافي عرصي لاءِ هڪ هنڌ، ڪٺو رهڻ نٿو ڏئي، بلڪ پنهنجي وراثت جي قانون ذريعي هڪڙي پيڙهي ڪان ٻي پيڙهي تائين ورهائيندو رهي ٿو. هن باري ۾ اسلامي قانون جو رجحان دنيا جي ٻين سيني قانونن جي رجحان ڪان نرالو آهي. ٻيا قانون اها ڪوشش ڪندا آهن تہ جيڪا دولت هڪڙو ڀيرو ڪٺي ٿي چڪي آهي اها پيڙهين گذرڻ ڪانپوءِ بہ ڪٺي ئي رهي. ان جي برعڪس اسلام اهڙو قانون ٺاهي ٿو جو هڪ شخص پنهنجي زندگي ۾ جيڪا دولت گڏ ڪئي آهي، سندس فوت ٿيندي ئي سندس ويجهن عزيزن ۾ ورهائي ويندي آهي. جيڪڏهن ويجها عزيز نہ هجن تہ پري جا مائٽ حصي رسي ذريعي سندس وارث ٺهبا جيڪڏهن ڪو پري جي مائٽي وارو بہ نہ هوندو تہ سڄي مسلم سوسائٽي انهي دولت جي حقدار هوندي. هي قانون ڪنهن وڏي سرمايہ داري ۽ زمينداري کي دائمي طور قائم رهڻ نٿو ڏئي. ٻين سيني پابندين جي باوجود جيڪڏهن دولت ڪٺي ٿي وڃي ۽ انهي مان ڪا خرابي پيدا ٿي پوي، تہ هي آخري ڏڪ (وراثت ذريعي ورڇ) انهي خرابي کي دور ڪريو ڇڏي

اسلام جو روحاني نظام

(16 مارچ 1948ع تي ريڊيو پاڪستان لاهور تان نشر ڪيل تقرير)

اسلام جو روحاني نظام ڇا آهي ۽ زندگي جي ٻجي نظام سان سندس ڪهڙو تعلق آهي؟ هن سوال کي سمجهڻ لاءِ ضروري آهي ته پهريائين اسين روحانيت جي اسلامي تصور ۽ ٻين مذهبن ۽ فلسفن وٽ روحانيت جو جيڪو تصور آهي، انهن جي فرق کي سمجهون. هن فرق کي نه سمجهڻ ڪري عام طور ائين ٿيندو آهي ته اسلام جي روحاني نظام تي گفتگو ڪندي اسان جي ذهن ۾ اهڙا تصورات ايندا آهن، جيڪي ”روحانيت“ جي اکر سان سلهاڙيل آهن. اهڙي حالت ۾ مونجهارو پيدا ٿيندو آهي ته هي به عجيب روحاني نظام آهي جيڪو روح جون ڇاتل سڃاتل حدون اورانگهي جسم ۽ مادي جي حدن ۾ داخل ٿئي ٿو، نه صرف داخل ٿئي ٿو بلڪ ان تي حڪمراني به ڪرڻ چاهي ٿو.

فلسفي ۽ مذهب جي دنيا ۾ عام طور ائين سمجهيو ويندو آهي ته روح ۽ جسم هڪ ٻئي جو ضد آهن. ٻنهين جون ”دنيائون“ الڳ آهن. ٻنهين جو گهرجون ۽ مطالبا الڳ بلڪ هڪٻئي جي ابتڙ آهن. هي ٻئي گڏجي ترقي نٿا ڪري سگهن. روح لاءِ جسم ۽ مادي جي دنيا هڪ قيد خانو آهي. دنيوي لڳ لاڳاپا ۽ دلچسپيون ڇڙڪ هتڪڙيون ۽ ونگ آهن. جيڪي روح کي جڪڙيو ڇڏين. دنيا جا ڏنڌا ۽ مامرا (معاملات) اهڙي ڇڪڻ آهن جن ۾ ڦاسڻ سان روح جي پرواز ختم ٿيو وڃي. هن سوچ جو نتيجو اهو ٿي نڪتو ته روحانيت ۽ دنياداري جا رستا هڪٻئي کان الڳ الڳ آهن. جن ماڻهن دنياداري جو گس ورتو اهي پهرئين وک تي ئي مايوس ٿي ويا ته هن ميدان ۾ روحانيت سندن ساٿي نه بنجي سگهندي. هن ڳالهه کين دنيا پرستي ۾ غرق ڪري ورتو. سياست، معاشرت، معيشت، تمدن، مطلب ته دنيوي زندگي جا

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سمورا شعبا روحانيت جي نور کان خالي ٿي ويا. نيٺ هي دنيا ظلم سان ٽمٽار ٿي ويئي. هوڏانهن جن ماڻهن روحانيت اختيار ڪئي انهن پنهنجي روحاني ترقي لاءِ اهڙا رستا ڳولي ڪڍيا جيڪي دنيا جو ٻاهريون پاسو وٺي ويندا آهن. ڇاڪاڻ تہ سندن خيال موجب روحاني ترقي جو ڪوبہ اهڙو رستو ليڻ ناممڪن آهي جيڪو دنيا جي وچان لنگهندو هجي. هنن ماڻهن جو خيال هو تہ روح کي مضبوط ڪرڻ لاءِ جسم کي ڪمزور بنائڻ ضروري آهي. تنهنڪري هنن اهڙيون رياضتون ۽ چلا ايجاد ڪيا. جيڪي نفس کي مارينديڙ ۽ جسم کي بي حس يا بيڪار بنائيندڙ هجن. روح جي تربيت (سکيا) لاءِ برن پٽن، جهنگلن ۽ اڪيلائي ۾ ڪنڊن وسائڻ کي ئي مناسب جڳهون سمجهيائون تہ جيئن روزمره جي زندگي جا هنگاما سندن گيان ڏيان ۾ خلل نہ وجهن. روح جي اوسر ۽ ترقي لاءِ کين فقط اها صورت نظر آئي تہ دنيا جي ڏنڊن تان هٿ کڻن ۽ اهي سمورا لڳ لاڳاپا ٽوڙي ڇڏين، جيڪي کين هن دنيا (ماديت جي عالم) سان ڳنڍين ۽ سلهاڙين ٿا.

جسم ۽ روح جي هن تضاد ۽ اختلاف جي ڪري، انساني ڪمال جا بہ بہ مختلف مطلب ۽ مقصد مقرر ڪيا ويا. هڪڙي پاسي دنيوي زندگي جو ڪمال اهو سمجهيو ويو تہ انسان دنيا جي نعمتن سان پنهنجيون جهوليون ڀري. بس هن ڪمال جي آخري حد صرف اها هئي تہ انسان، هڪ سٺو پکي، هڪ مانگر مڇ، هڪ عمده گهوڙو يا هڪ ڪامياب ٻگهڙ بنجي وڃي. ٻئي پاسي روحاني زندگي جو ڪمال اهو سمجهيو ويو تہ انسان ڪن ڳجهين (فوق الفطري) طاقتن جو مالڪ بنجي. يعني انسان، وڏ ۾ وڏ هڪ طاقتور دوربيني بنجي سڄي دنيا جا احوال ٻڌائي يا سندس نگاه ۽ الفاظ (وظيفا ۽ منتر) اهڙا هجن جو دواخاني جو ڪم ڏين (يعني مريض نيڪ ٿي وڃي).

هن باري ۾ اسلامي نقطہ نظر دنيا جي سيني مذهبي ۽ فلسفيانہ نظامن کان مختلف آهي. هو چئي ٿو تہ روح کي رب پاڪ زمين تي پنهنجو خليفو مقرر ڪيو آهي. کيس ڪجهہ اختيار، ڪجهہ فرض ۽ ڪجهہ ذميداريون سونپيون اٿس جن کي نڀائڻ لاءِ هڪ بهترين ۽

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مناسب ساخت جو جسم بہ کيس عطا ڪيو اٿس. اهو جسم کيس ڏنو ئي انهي لاءِ ويو آهي تہ پنهنجن اختيارن استعمال ڪرڻ جي خدمت ان کان وٺي. تنهنڪري هي جسم، هن روح جو قيدخانو نہ بلڪ ان جو ڪارخانو آهي ۽ هي روح فقط تڏهن ترقي ڪري سگهندو جڏهن هن ڪارخاني (جسم) جي اوزارن ۽ طاقتن (عضون) کان ڪم وٺي پنهنجون قابليتون ظاهر ڪري. پيو تہ هي دنيا ڪو عذاب خانو ڪونهي، جنهن ۾ انساني روح اچي ڦاٿو آهي. بلڪ هي تہ عمل جو ميدان آهي، جنهن ۾ خدا کيس ڪم ڪرڻ لاءِ موڪليو آهي. هتي جون بيشمار شيون سندس استعمال لاءِ ڏنيون ويون آهن. هي، پيا بہ ڪيترائي انسان، خلافت جي فرض بجا آڻڻ لاءِ هن سان گڏ پيدا ڪيا ويا آهن. فطرت جي تقاضائن موجب تمدن، معاشرت، معيشت، سياست ۽ زندگي جا پيا شعبا هن جي لاءِ وجود ۾ آيا آهن. هتي روحاني ترقي ائين ڪانہ ٿيندي جو انسان هن ميدانِ عمل کان منهن ڦيرائي ڪا ڪنڊ وجهي وسائي. بلڪ گس صرف اهو آهي تہ هن جي اندر رهي، ڪم ڪري ۽ پنهنجي قابليت جو ثبوت ڏيئي. هي (دنيا) هن (انسان) لاءِ امتحان هال آهي. زندگي جو هر حصو ۽ شعبو جڻڪ امتحان جو هڪ پرچو (پيپر) آهي. گهر، پاڙو بازار، مارڪيٽ، آفيس، ڪارخانا، اسڪول، ڪاليج، يونيورسٽي، مدرسو ٿاڻو چانوٽي، ڪورٽ، پارليامينٽ، صلح ڪانفرنس، جنگ جو ميدان - اهي سڀ مختلف مضمونن (سبجيڪٽس) جا پرچا آهن جيڪي هن کي ڏنا ويا آهن. جيڪڏهن هو انهن پرچن مان ڪوبہ پرچو حل نہ ڪري يا اڪثر پرچن ۾ ڪجهہ بہ نہ لکي تہ رزلٽ ۾ کيس ٻڙي مارڪ ملندي. ڪاميابي ۽ ترقي جو امڪان صرف انهي صورت ۾ آهي تہ هو پنهنجو سمورو وقت ۽ ڌيان امتحان ڏيڻ تي لڳائي ۽ کيس جيڪي بہ پرچا ڏنا ويچن انهن سيني تي ڪجهہ نہ ڪجهہ ڪري (لکي) ڏيکاري.

اهڙيءَ طرح اسلام رهبانيت کي رد ڪري ٿو ۽ انسان لاءِ روحاني ترقي جو رستو دنيا جي ٻاهرئين پاسي نہ بلڪ ان جي وچان ڪڍي ٿو. روح جي ترقي ۽ ڪاميابي ۽ ڇوٽڪاري جي اصل جڳهہ زندگي جي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دریاه جي وچ سِير ۾ آهي ان جي ڪناري تي ڪانهي. هاڻ ڏسڻو آهي تہ اسلام اسان جي آڏو روح جي ترقي ۽ ان جي زوال لاءِ ڪهڙو معيار پيش ڪري ٿو. هن سوال جو جواب ”خلافت جي تصور“ ۾ ملي ويندو جنهن جو مون هيٺئر ذڪر ڪيو آهي. خليفي هئڻ جي حيثيت سان انسان پنهنجي زندگي جي سموري ڪارنامي لاءِ خدا وٽ جوابدار آهي. سندس فرض آهي تہ دنيا ۾ ڪيس جيڪي اختيار ۽ ذريعا ڏنا ويا آهن اهي خدا جي مرضي مطابق استعمال ڪري، ڪيس جيڪي قابليتون ۽ طاقتون بخشيون ويون آهن، خدا کي راضي ڪرڻ لاءِ انهن کان وڌ ۾ وڌ ڪم وٺي. ٻين انسانن سان جدا جدا قسمن جا جيڪي لاڳاپا اٿس، انهن ۾ اهڙو رويو وٺي جيڪو خدا کي پسند آهي. سموري ڪوشش ۽ محنت انهي ڳالهہ لاءِ ڪري تہ دنيا ۾ انساني زندگي جو انتظام اهڙو بهتر ٿئي جهڙو ڏسڻ خدا چاهي ٿو. هي خدمت جيترو بہ زياده اطاعت، فرمانبرداري، رب جي رضا حاصل ڪرڻ جي جذبي ۽ ذميداري جي احساس سان بجا آڻيندو اوترو ئي خدا جي ويجهو ٿيندو ۽ اسلام جي نظرن ۾ ”خدا جو قرب“ ئي روحاني ترقي آهي. ان جي برعڪس، انهي باري ۾ جيترو سست، ٽوٽي يا جيتريقدر نافرمان، باغي ۽ سرڪش هوندو اوترو ئي خدا کان پري ٿي ويندو. ”خدا کان پري ٿيڻ“ کي اسلام جي زبان ۾ روحاني زوال چئبو آهي.

هن سمجهاڻي سان اها ڳالهہ واضح ٿيو وڃي تہ اسلام جي نظرن ۾ ديندار ۽ دنيادار، ٻنهي لاءِ عمل جو ساڳيو ميدان آهي. ٻنهي کي هڪڙي جاءِ (عمل جي دنيا) تي ڪم ڪرڻو آهي. ديندار شخص دنيادار کان وڌيڪ هن ڪم ۾ غرق ٿي ويندو. گهر جي اڱڻ کان وٺي بين الاقوامي ڪانفرنس جي هال تائين، جيترا بہ زندگي جا معاملا آهن ديندار ماڻهو انهن جون ذميداريون دنيادار جي برابر، بلڪ ان کان بہ ڪجهہ وڌيڪ پنهنجي هٿ ۾ ڪٽندو. البتہ جيڪا ڳالهہ هنن ٻنهي جا رستا الڳ ڪري ٿي اها آهي خدا سان سندن تعلق جي نوعيت. ديندار جيڪو ڪندو اهو انهي احساس سان ڪندو تہ ڪيس خدا وٽ جواب ڏيڻو آهي، انهي مطلب (غرض) سان ڪندو تہ ڪيس خدا جو

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

راضپو حاصل ٿئي ۽ انهي ئي قانون مطابق ڪندو جيڪو هن جي لاءِ خدا مقرر ڪيو آهي. ان جي برعڪس دنيادار جيڪي ڪندو اهو غير ذميداري سان ڪندو، خدا کان بي نياز ٿي ڪندو ۽ پنهنجي مرضي ۽ طريقي موجب ڪندو. اهو ئي فرق ديندار جي سڄي مادي زندگي کي سراسر روحاني زندگي بنايو ڇڏي ۽ دنيادار جي سڄي زندگي کي روحانيت جي نور کان خالي ڪريو ڇڏي.

هاڻي آءُ ٿورڙن لفظن ۾ اوهان کي ٻڌائيندس ته اسلام دنيوي زندگي جي هن جهنجهٽ ۾ انسان جي روحاني ترقي جو رستو ڪيئن ٿو ڏئي.

هن رستي جي پهرئين وک ايمان آهي، يعني انسان جي دل ۾ اهو خيال گهر ڪري وڃي ته سندس مالڪ، حاڪم ۽ معبود فقط خدا پاڪ ئي آهي. سندس سڀني ڪوشش جو مقصد ئي خدا کي خوش ڪرڻ هجي ۽ خدا جو حڪم ئي سندس زندگي جو قانون هجي. هيءُ خيال جيتري قدر پڪو ۽ پختو هوندو اوتري ئي پڪي ۽ پختي اسلامي ذهنيت ٺهندي ۽ اوتري قدر ئي زياده ثابت قدمي سان انسان روحاني ترقي جي رستي تي سفر ڪري سگهندو.

هن راه جي ٻي منزل اطاعت آهي، يعني انسان عملي طرح (بالفعل) پنهنجي خود مختاري تان هٿ کڻي ۽ انهي خدا جو ٻاندو بڻجي وڃي جنهن کي پنهنجي عقيدي موجب خدا تسليم ڪري چڪو آهي. هن قسم جي اطاعت کي قرآن جي اصطلاح ۾ اسلام چئبو آهي.

ٽئين منزل تقويٰ جي آهي جنهن کي سؤلي زبان ۾ فرض شناسي ۽ ذمہ داري جو احساس چيو وڃي ٿو. تقويٰ انهي کي چئجي ته انسان زندگي جي هر معاملي ۾ وک وک تي ائين سمجهي ته پنهنجي هر خيال، قول ۽ فعل جو خدا وٽ حساب ڏيڻو آهي. انهي سڀني ڪمن کان پاڻ پلي جن کان خدا روڪيو آهي. هر اهو ڪم ڪرڻ ۾ جنبي وڃي جنهن جو خدا حڪم ڏنو آهي. وڏي غور ۽ ويچار سان حلال ۽ حرام، صحيح ۽ غلط ۽ نيڪي ۽ بدي ۾ فرق ڪندو اڳتي وڌي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آخر ۾ سڀني کان مٿاهين منزل احسان جي آهي. احسان جي معنيٰ آهي تہ جيڪا خدا جي مرضي هجي اها ئي بندي جي مرضي بنجي وڃي، جيڪو خدا کي پسند آهي، بندي کي بہ اهو ئي پسند هجي، جيڪو خدا کي پسند ڪونهي، بندي جي پنهنجي دل بہ انهي کي پسند نہ ڪري. خدا جن برائين کي زمين تي ڏسڻ پسند نٿو ڪري، بندو نہ رڳو پاڻ انهن کان پاسو ڪري بلڪ انهن کي دنيا مان ختم ڪرڻ لاءِ پنهنجي نسن جو زور لڳائي. خدا جن نيڪين کي دنيا ۾ وڌندو ويجهندو ڏسڻ چاهي، بندو نہ صرف پنهنجي زندگي کي انهن نيڪين سان سينگاري، بلڪ سر جو سانگو لاهي سڄي دنيا ۾ اهي نيڪيون پکيڙڻ ۽ قائم ڪرڻ لاءِ پاڻ پتوڙي. هن مقام تي پهچڻ ڪانپوءِ بندو پنهنجي رب کي تمام ويجهو اچيو وڃي، ۽ انهي ڪري ئي انسان جي روحاني ترقي جي هي سڀني کان مٿاهين منزل آهي.

روحاني ترقي جو هي رستو رڳو افراد (شخصن) لاءِ ڪونهي. قومن ۽ جماعتن لاءِ بہ آهي. هڪ فرد (شخص) وانگر هڪ قوم بہ ايمان، اطاعت ۽ تقويٰ جون منزلون ٽپي، احسان جي آخري منزل تائين پهچي سگهي ٿي ۽ هڪ مملڪت (يعني قوم، ملڪ ۽ حڪومت) پنهنجي سڄي نظام سميت مومن، مسلم، متقي ۽ محسن بنجي سگهي ٿي. بلڪ اسلام جو اصل مقصد پورو ئي ان وقت ٿئي ٿو جڏهن ڪا سڄي قوم هن رستي تي هلي، ۽ دنيا ۾ هڪ متقي ۽ محسن رياست (ملڪ ۽ حڪومت) قائم ٿي وڃي.

هاڻي روحاني تربيت جي انهي نظام تي بہ نگاه وجهو جيڪو افراد ۽ سوسائٽي کي هن طرز ۽ ڍنگ تي تيار ڪرڻ لاءِ اسلام پيش ڪري ٿو. هن نظام جا چار ارڪان آهن.

پهريون رڪن نماز آهي. هي روزانہ پنج وقت انسان جي ذهن ۾ خدا جي يادگيري کي تازو ڪري ٿي. ان جو خوف ڏياري ٿي ۽ محبت پيدا ڪري ٿي. بار بار سندس حڪم آڏو آڻي ٿي ۽ سندس اطاعت جي مشق ڪرائي ٿي. هي نماز رڳو انفرادي ڪانهي بلڪ جماعت

سان گڏ پڙهڻ فرض ڪئي ويئي آهي تہ جيئن سڄي سوسائٽي گڏجي ڪري روحاني ترقي جي راه تي سفر ڪرڻ لاءِ تيار ٿئي.

ٻيو رڪن روزو آهي جيڪو هر سال، سڄي مهيني لاءِ هر هڪ مسلمان ڪي، ۽ گڏيل طرح سڄي مسلم سوسائٽي کي تقويٰ جي تربيت ڏيندو رهي ٿو.

ٽيون رڪن زڪوات آهي جيڪو مسلمانن ۾ مالي قرباني (ايثار)، هڪ ٻئي سان همدردي ۽ تعاون ڪرڻ جو جذبو پيدا ڪري ٿو اڄڪلهہ ماڻهو غلطي سان زڪوات کي "ٽيڪس" ٿا چون. حالانڪ زڪوات جو روح ٽيڪس جي اسپرٽ کان بلڪل مختلف آهي. زڪوات جي اصلي معنيٰ واڌ ويجهہ ۽ پاڪائي آهي. هن لفظ ذريعي اسلام هي حقيقت انسان کي سمجهائڻ گهري ٿو تہ خدا جي محبت ۾ پنهنجن ڀائرن جي جيڪا مالي مدد اوهين ڪندا انهي سان توهان جي روح ۾ تازگي ۽ اخلاق ۾ پاڪائي پيدا ٿيندي

چوٿون رڪن حج آهي. هن جو مقصد آهي خدا پرستي جي محور ۽ مرڪز تي ايمان وارن جي هڪ عالمگير برادري تيار ڪرڻ. هن سان هڪ اهڙي بين الاقوامي تحريڪ تيار ٿي آهي جيڪا صدين کان حق جي پڪار تي لبيڪ چوندي رهي ٿي ۽ انشاءَ الله ابد تائين (سدائين) چوندي رهندي

پورو ٿيو

Digitized By M. H. Panhwar Institute Of Sindh Studies, Jamshoro.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هي ڪتاب ويهين صديءَ جي بي مثال اسلامي مفڪر سيد ابوالاعليٰ مودوديءَ رحمة الله عليه جي انهن مضمونن، مقالن ۽ تقريرن جو مجموعو آهي، جيڪي هن پاڪستان ٺهڻ کان اڳ ۽ ان کانپوءِ اسلام ۽ ان جي نظام زندگيءَ بابت سمجهاڻيون ڏيندي مختلف وقتن ۾ مختلف علمي ادارن يا اجتماعن ۾ ڪيون هيون. هن مجموعي ۾ مولانا مرحوم جون اُهي پنج ريڊيو تان ڪيل تقريرون به شامل آهن، جيڪي هن 1948ع ۾ ريڊيو پاڪستان لاهور تان ڪيون هُيون.

هن مجموعي ۾ توهان کي الله تعاليٰ جي هستي، توحيد، رسالت ۽ آخرت جي برحق هجڻ تي اهڙا دليل ملندا، جيڪي جديد ذهن کي اپيل ڪن ٿا ۽ دل سان لڳن ٿا. نهايت پڪن پختن عقلي دليلن سان ثابت ڪيو ويو آهي ته اسلام ئي سچو دين آهي. هن ۾ اسلام جو اخلاقي فلسفو، تاريخ جو فلسفو ۽ جهاد جو نظريو تمام من موهيندڙ نموني پيش ڪيو ويو آهي. ان سان گڏوگڏ اسلام جي نظام زندگيءَ جو هڪ جامع ۽ مختصر نقشو به پيش ڪيو ويو آهي ته جيئن هڪ ئي نظر ۾ ان نظام جو اُهو مڪمل خاڪو اکين آڏو اچي وڃي، جيڪو اسلام قائم ڪرڻ چاهي ٿو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com
Digitized By M. H. Panhwar Institute Of Sindh Studies, Jamshoro.